

**Tongeren en het land van de Tungri
(31 v.Chr. - 284 n.Chr.)**

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. A.M. van der Woude (voorzitter), Dr. M. van der Eycken,
Prof. Dr. A.Fl. Gehlen, Drs. L. Smets, Dr. P.J.H. Ubachs,
Prof. Dr. R. van Uytven

Raad van advies

Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (Maastricht),
Mevrouw H. Houben-Bertrand (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg)
Prof. Dr. W. Janssen (Bonn)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. H. de Schepper (Nijmegen)
Prof. Dr. M.G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 324

De Stichting "Maaslandse Monografieën" werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Ir. D.J. van Waes (voorzitter), Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (secretaris),
A.F. Henrar (penningmeester), Dr. A.M.J.A. Berkvens,
Mr. H.J.J.M. van der Bruggen, Dr. G.C.P. Linssen

ROBERT NOUWEN

**TONGEREN EN HET LAND
VAN DE TUNGRI
(31 V.CHR. - 284 N.CHR.)**

1997

EISMA B.V., LEEUWARDEN / MECHELEN

© 1997 Uitgeverij Eisma B.V., Postbus 340, 8901 BC Leeuwarden

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Nouwen, Robert

Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr. - 284 n.Chr.)

Robert Nouwen. - Leeuwarden [etc.] : Eisma. - Ill. -

(Maaslandse monografieën ; nr. 59)

Met lit. opg. -

Met samenvattingen in het Duits en Frans.

ISBN 90-74252-71-0 geb.

NUGI 641

Trefw.: romanisering ; Belgisch- en Nederlands-Limburg ; 1ste-3de eeuw.

Lay-out: Stichting Maaslandse Monografieën

Drukwerk: B.V. De Handelsdrukkerij van 1874, Leeuwarden

Bindwerk: Binderij Callenbach B.V., Nijkerk

Cartografie: bdk Desktop Publishing, Tongeren (B)

Voor mijn lieve echtgenote Anne

Misschien zal het ontbreken van het fabelachtige aan mijn geschiedwerk minder bekoorlijk zijn. Maar wie een duidelijk beeld wil hebben van de gebeurtenissen [...] zal het nut van mijn werk beseffen; en daarmee ben ik tevreden.

Naar Thucydides, het "Methodekapittel" in een vertaling van M.A. Schwartz.

Inhoudsopgave

Lijst van kaarten	X
Bibliografie	XI
Ten geleide: prof. dr. H. Heinen, Trier	1

Inleiding	5
1. Het onderwerp van studie	5
2. Vraagstelling en status quaestionis	8
3. Dankwoord	28

Hoofdstuk 1. De verovering en de organisatie: het ontstaan en de geografische omlijning van de civitas Tungrorum	31
1. De eerste eeuw vóór Christus tot de Gallische oorlog (58-51 v.Chr.)	31
2. De Augusteïsche pacificatie	45
3. De militaire betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum tijdens de regering van Augustus (31 v.Chr.-14 n.Chr.)	57
4. Van Tiberius tot Diocletianus (14-305 n.Chr.)	63
5. De samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum	78
5.1. Analyse van het namenbestand	81
5.2. Analyse van de familiale relaties	84
5.3. Conclusies	86

Hoofdstuk 2. De urbanisatie: municipium Tungrorum, caput civitatis	89
1. Het ontstaan en de groei van een vicus	91
2. Het ontluiken van de stad	99
3. Het centrum van een landbouwgewest	116
4. Het caput civitatis	124
4.1. Het statuut van de stad	124
4.2. De bestuurlijke organisatie	127
4.3. De economische bedrijvigheid	131
4.4. Religie en dodencultus	135

- 4.5. Het caput civitatis als centrum van de romanisering ...141
- 5. De stad tijdens het late keizerrijk (284-467 n.Chr.)143

Hoofdstuk 3. De Tungri in het Imperium Romanum	153
1. De economische context	154
2. De geografische spreiding van burgers uit de civitas Tungrorum	156
3. De Tungri in de Romeinse auxilia	157
4. Het belang van de civitas Tungrorum in het Imperium Romanum	160

Hoofdstuk 4. Het leger: de aanwezigheid van de Tungri in de auxilia	165
1. Het ontstaan van de auxilia Tungrorum (14-69/70 n.Chr.)	166
2. De ala I Tungrorum	173
3. De ala I Tungrorum Frontoniana	177
4. De ala I Asturum et Tungrorum	189
5. De cohors I Tungrorum milliaria	191
6. De cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l.	203
7. De cohors III Tungrorum	215
8. De cohors IV Tungrorum milliaria	217
9. Tungri in andere legereenheden	222
9.1. De ala Afrorum Veterana	224
9.2. De ala Augusta	225
9.3. De ala Hispanorum	227
9.4. De ala I Hispanorum Aravacorum	230
9.5. De cohors I Asturum equitata	231
9.6. De Tungri in Rome	232
9.7. De late keizertijd (284-476 n.Chr.)	234
10. De auxilia Tungrorum als faktor in het romanise- ringsproces	237
10.1. De geografische verspreiding van de auxilia Tungrorum	238
10.1.1. De Iulisch-Claudische tijd	239
10.1.2. De Flavisch-Traiaanse tijd	240
10.1.3. De tweede-derde eeuw	243

10.2.	Rekrutering en samenstelling van de auxilia Tungrorum	246
10.2.1.	De Iulisch-Claudische tijd	247
10.2.2.	De Flavisch-Traiaanse tijd	251
10.2.3.	De tweede-derde eeuw	256
10.3.	De rechtspositie van de Tungri	261
10.3.1.	Analyse van de herkomstgegevens	261
10.3.2.	Analyse van het juridisch statuut van de militairen	265
10.4.	Naamgeving als indicator van romanisatie	268
10.5.	Analyse van de familiale relaties	270
10.6.	De godsdienst	272
10.6.1.	De officiële godsdienst	273
10.6.2.	Overblijfselen van niet-Romeinse ritens	279
10.6.3.	De godsdienst als factor in het romaniseringsproces	282
10.7.	De iconografie van de grafmonumenten	284
10.7.1.	Grafmonumenten met ruiterscènes	285
10.7.2.	Grafmonumenten zonder ruiterscènes	289
10.7.3.	Thema en romanisering	291
	Algemeen Besluit	295
1.	De civitas Tungrorum	296
2.	Municipium Tungrorum: caput civitatis	297
3.	De Tungri in het Imperium Romanum	298
4.	De auxilia Tungrorum	299
5.	De auxilia Tungrorum en het romaniseringsproces	301
6.	Eindconclusies	306
	Zusammenfassung	307
	Synthèse	315

Lijst van kaarten

Kaarten

- Kaart 1. Gallia Belgica voor de verovering van C. Julius Caesar (58 v.Chr.)
Kaart 2. De militaire infrastructuur van Gallia Belgica en Germania Inferior (12 v.Chr.-16/17 n.Chr.)
Kaart 3. De civitas Tungrorum tijdens het principaat
Kaart 4. Rekrutering van de keizerlijke lijfgarde
Kaart 5. Plan van de vicus van Tongeren tijdens de Tiberisch-Claudische regeringsperiode
Kaart 6. Stadsplan van Tongeren tijdens de tweede eeuw
Kaart 7. Stadsplan van Tongeren tijdens het late keizerrijk
Kaart 8. De ala I Tungrorum
Kaart 9. De ala I Tungrorum Frontoniana
Kaart 10. De ala I Asturum et Tungrorum
Kaart 11. De cohors I Tungrorum milliaria
Kaart 12. De cohors II Tungrorum milliaria eq. c.1.
Kaart 13. De cohors IV Tungrorum milliaria

Bibliografie

Algemene opmerking

De hiernavolgende bibliografie bevat enkel de publicaties die van fundamenteel belang waren voor het behandelde onderwerp.

Publicaties die slechts één- of tweemaal in de voetnoten worden geciteerd, werden niet in deze bibliografie opgenomen. Voor de afkortingen van de tijdschriften refereren wij aan de lijst van *L'Année Philologique*. De overige afkortingen kan men terugvinden in de rubriek tijdschriften.

Betreffende de bibliografie van Tongeren en de civitas Tungrorum verwijzen wij naar M. Lesenne, *Repertorium*, die al de studies tot 1974 verzamelde. Hiervan werden enkel de geciteerde publicaties in de bibliografie opgenomen. Voor de jaren na 1974 streven wij met onze bibliografie volledigheid na.

1. De Bronnen

1.1. De literaire bronnen

- G.E.F. Chilver en G.B. Townend, *Commentary on Tacitus - A Historical Commentary on Tacitus Histories IV and V*, Oxford 1985.
- H. Huebner, *Kommentar zum Agricola des Tacitus*, Göttingen 1987.
- K. Kraft, *Germania = Zur Entstehung des namens "Germania"*, Wiesbaden 1970.
- E. Norden, *Germanische Urgeschichte = Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Stuttgart 1954(4).
- R.M. Ogilvie en I. Richmond, *C. Taciti de vita Agricolae*, Oxford 1967.
- A. Riese, *Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur*, Leipzig-Berlin 1969 (=1892).
- W. Sprey, *Tacitus over de opstand der Bataven*, Groningen-Djakarta 1953.
- R. Syme, *Tacitus*, Oxford 1958.
- G. Walser, *Germanen = Caesar und die Germanen. Studien zu Politischen Tendenz römischer Feldzugsberichte (Historia Einzelschriften 1)*, Wiesbaden 1956.

1.2. De inscripties en de tabellae

- *AE = L' Année Epigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1888-.
- G. Alföldy, *Epigraphisches aus dem Rheinland III, Ein Militärdiplomfragment aus der Colonia Ulpia Traiana*, in: *ES*, 5(1968), pp. 1-17.
- W. Binsfeld, *Ein Militärdiplom in Trier*, in: *TZ*, 51(1988), pp. 423-425.
- A.R. Birley, *Vindolanda: New Writing Tablets 1986-1989*, in: *Roman Frontier Studies*, 1989, Exeter 1991, pp. 16-20.
- E. Birley, R. Birley en A. Birley, *Vindolanda Research Reports, New Series, II, The Early wooden Forts. Reports on the Auxiliaries, the Writing Tablets, Inscriptions, Brands and Graffiti*, Vindolanda Trust, Bardon Mill, Hexham 1993.
- E. Birley, *An Inscription from Cramond and the Matres Campestris*, in: *Glasgow Archaeological Journal*, 4(1976), pp. 108-110.

- *RIB* = R.G. Collingswood en R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford 1965-1990.
- A. Riese, *Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig-Berlin 1914.
- *RIU* = J. Fitz, *Die Römische Inschriften Ungarns*, 5, *Intrercisa*, Bonn-Budapest 1991.
- *RMD* = M.M. Roxan, - *Roman Military Diplomas 1954-1977 - Roman Military Diplomas 1978-1984* (Occasional Publication, 2, 9), London 1978, 1985.
- C.G. Rolland, *Inscription romaine de Celles*, in: *ASAN*, 24(1900), pp. 465-484.
- M.M. Roxan, *A Note on the Gnotzheim Diploma Fragment*, in: *BVbl*, 44(1979), pp. 75-78.
- I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*, s.l. 1973.
- E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittropf, *Der Römische Weihebezirk von Osterburken I, Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart 1990.
- U. Schillinger-Häfele, *Vierter Nachtrag zu CIL XIII und zweiter Nachtrag zu Fr. Vollmer, Inscriptiones Baivariae Romanae, Inschriften aus dem deutschen Anteil der germanischen Provinzen und des Treverergebietes sowie Rätians und Noricums*, in: *BRGK*, 53(1977), pp. 447-604.
- A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
- H. Schuermans, *Epigraphie romaine de la Belgique*, in: *BCRAA* 29(1890), pp. 227-306.
- H. Schuermans, *Soixante inscriptions romaines relatives aux anciens Tungres*, in: *BSSLL*, 11(1870), pp. 5-44; *BSSLL*, 12(1872), pp. 5-12; *BSSLL*, 14(1878), pp. 95-107.
- J. Smeesters, *Epigrafisch nieuws uit Tongeren*, in: *Limburg*, 57(1978), pp. 193-200.
- J. Smeesters, *Fragment van een nieuwe Romeinse inscriptie te Tongeren*, in: *Limburg*, 51(1972), pp. 145-152.
- J. Szilágyi, *Vitás és közöletlen római kori köfeliratok az Aquincumi Muzeumból (Umstrittene und unveröffentlichte Steininschriften aus dem Museum zu Aquincum)*, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 301-328.
- H. Thaller, *Fragment eines Militärdiplomes von Mautern*, in: *JÖAI*, 39(1952), pp. 87-98.
- H. van de Weerd, *Notes d'épigraphie latine*, in: *AC*, 6(1937), pp. 125-128.
- W. Vanvincentoye, *Een Romeins votiefaltaar te Tongeren*, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237.
- *IBR* = F. Vollmer, *Inscriptiones Baivariae Romanae*, München 1915.
- E. Vorbeck, *Militärinschriften aus Carnuntum*, Wien 1954.
- J.P. Waltzing, *Fragment d'inscription romaine trouvé à Tongres*, in: *CAPL*, 7(1912), pp. 112-113.
- J.P. Waltzing, *Inscriptions latines de la Belgique romaine*, in: *Musée Belge*, 20(1921), pp. 50-54.
- J.P. Waltzing, *Inscriptions latines de la Belgique romaine, VII-XII. Inscriptions trouvées à la citadelle de Namur (1896)*, in: *Musée Belge*, 7(1903), pp. 335-349 = *AFAHB*, 1903, pp. 547-563.

1.3. Prosopografie

- G. Alföldy, *Legionslegaten = Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen* (ES, 3), Düsseldorf 1967.
- G. Alföldy, *Die Truppenkommandeure in den Militärdiplomen*, in: *Mavors, Roman Army Researches*, Amsterdam 1987, pp. 89-127.
- A.R. Birley, *Fasti = The Fasti of Roman Britain*, Oxford 1981.

- A.R. Birley, *Roman Governors - The Roman Governors of Britain*, in: *ES*, 4(1967), pp. 63-102.
- T.R.S. Broughton, *Magistrates - The Magistrates of the Roman Republic*, 3 dln., New York 1951-1952, 1986.
- A. Deman, *Glanes à propos de dix années de prosopographie impériale de l'ordre équestre*, in: *Latomus*, 32(1973), pp. 135-151.
- H. Devijver, *PME - Prosopographia militarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum (Symbolae, A/3)*, 5 dln., Leuven 1976-1993.
- A. Dobo, *Verwaltung - Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die Provinziale Verwaltung*, Amsterdam 1968.
- B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung. Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges (Beih. BJ, 37)*, Köln 1978.
- P.M.M. Leunissen, *Konsuln - Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180-235 n.Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur Senatorischen Elite im römischen Kaiserreich*, Amsterdam 1989.
- H.-G. Pflaum, *Carrières - Les Carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960-1961.
- H.-G. Pflaum, *Les officiers équestres de la légion VII Gemina*, in: *Actes du Colloque International*, Leon 1968, 1970, pp. 369-370.
- *PIR - Prosopographia Imperii Romani*, I-IV, Berlijn 1933-1966.
- W. Reidinger, *Statthalter - Die Statthalter des Ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens (Antiquitas, Reihe 1, 2)*, Bonn 1956.
- E. Ritterling (E. Stein - E. Groag), *Fasti - Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat (Beiträge zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte von Gallien und Germanien II)*, Wien 1933.
- E. Stein, *Reichsbeamten - Die Reichsbeamten von Dazien (Diss.Pann. I, 12)*, Budapest 1944.
- B.E. Thomasson, *Statthalter - Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, Lund 1960.
- B.E. Thomasson, *Laterculi - Laterculi praesidium*, I, Göteborg 1984.
- G. Winkler, *Reichsbeamten - Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft*, Wien 1969.
- G. Winkler, *Statthalter - Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat*, in: *BVbl*, 36(1971), pp. 50-101.

1.4. Onomasticon

- A. Holder, *Sprachschatz - Altceltischer Sprachschatz*, 3 dln., Leipzig 1961 (=1896).
- G. Neumann, *Sprachverhältnisse - Die Sprachverhältnisse in den germanischen Provinzen des römischen Reiches*, in: *ANRW*, II, 29, 2(1983), pp. 1061-1088.
- L. Weisgerber, *Rhenania - Rhenania Germano-Celtica*, Bonn 1969.

2. Studies

2.1. Algemene inleidingen

- G. Alföldy, *Noricum*, London en Boston 1974.
- *Aquincum - Aquincum, Romeins Boedapest (tentoonstellingskatalog)*, J.T.J. Jamar (red.), Boedapest-Heerlen 1991.

- D. Baatz en F.-R. Herrmann, *Die Römer in Hessen*, Stuttgart 1982.
- T. Bechert, *Romeinen = De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren 1983 = *Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas, die Provinz Germania Inferior*, München-Zürich 1982.
- P. Bedon, R. Chevalier en P. Pinon, *Architecture et urbanisme en Gaule romaine*, 2 dln., Parijs 1988.
- A.R. Birley, *People = The people of Roman Britain*, London 1979.
- G. de Boe en H. Thoen, In de uithoek van het Romeins Imperium, in: *Vlaamse Archeologie. Opgravingen in binnen- en buitenland*, Vlaanderen 1990, pp. 25-32.
- W.J. de Boone, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childeric*, 1954.
- R. Brulet, *Les sites fortifiés ruraux du Bas-Empire et du Haut Moyen Age dans le bassin mosan*, in: *La civilisation mérovingienne dans le bassin mosan*, Luik 1986, pp. 111-120.
- A.R. Burn, *The Romans in Britain*, Oxford 1967.
- F. Decret en M. Fantar, *L'Afrique du Nord dans l'antiquité. Des origines au VIème siècle*, Paris 1981.
- A. Deman, *Germania Inferior et Gallia Belgica. Etat actuel de la documentation épigraphique*, in: *ANRW*, II, 4(1975), pp. 300-319.
- J.F. Drinkwater, *Roman Gaul = Roman Gaul. The Three Provinces, 58 BC - AD 260*, London 1983.
- A. Eppinik, (Red.), *Cultuurcontact en cultuurconflict. Acculturatie in het Romeinse Rijk tot en met de komst van de Islam*, Muiderberg 1988.
- P. Filzinger (ed.), *Die Römer in Baden Württemberg*, Stuttgart 1986.
- G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, in: *Athenaeum*, n.s., 36(1958), pp. 31-66 = *Mavors*, pp. 351 e.v.
- G. Forni, *Mavors = Esercito e marina di Roma antica. Raccolta di contributi, Mavors V*, Stuttgart 1992.
- S.S. Frere, *Britannia = Britannia. A History of Roman Britain*, London-New York 1987(3).
- A. Garzetti, *From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire AD 14-192*, London 1974.
- B. Gerov, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1980.
- R. Günter, *Laeti, Foederati und Gentilen in Nord- und Nordostgallien im Zusammenhang mit der sogenannten Laetenzivilisation*, in: *Zeitschrift für Archäologie*, 5(1971), pp. 39-59.
- H.A. Heidinga en G.A.M. Offenbergh, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam 1992.
- H. Heinen, *Trier = Trier und das Trevererland in römischer Zeit (2000 Jahre Trier, I)*, Trier 1985.
- E. James, *De Franken*, Baarn 1990.
- M.G. Jarret en J.C. Mann, *Britain from Agricola to Gallienus*, in: *BJ*, 170(1970), pp. 178-210.
- V. Kuszinszky, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde*, Budapest 1934.
- M.E. Mariën, *Belgica antiqua = Belgica antiqua. De Stempel van Rome*, Antwerpen 1980.
- C. Massart, *De bewaarde Gallo-Romeinse tumuli van Haspengouw. Topografische studie*, Brussel 1994.
- J. Mertens, *L'archéologie gallo-romaine en Belgique, quelques réflexions*, in: *EC*, 53(1985).

- M. Millet, *Romanization - The Romanizations of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge 1990.
- A. Mócsy, *Pannonia - Pannonia*, in: *RE*, Suppl. IX, 1962, kol. 516-776.
- A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London en Boston 1974.
- M. Nemeth, *Vezető az Aquincumi Múzeum Kötarábán*, Budapest 1971.
- R. Nouwen, *De verloren grens. De Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten*, Tongeren 1988.
- C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien 1937.
- M.-Th. et G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica - Gallia Belgica et Germania Inferior. Vingt-cinq années de recherches historiques et archéologiques*, in: *ANRW*, II, 4(1975), pp. 3-299.
- I.A. Richmond, *Roman Britain (The Pelican History of England, I)*, Harmondsworth 1955.
- Römer = H. Coppers (ed.), *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart 1990.
- H. Roosens, *Laeti, Foederati und andere spätrömische Bevölkerungsniederschläge im belgischen Raum*, in: *AB*, 104(1968).
- N. Roymans, *Romanisation and the Transformation of a Martial Elite-Ideology in a Frontier Province*, in: *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours 1992. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île-de-France*, Nemours 1993, pp. 33-50.
- C.-B. Rüger, *Germania Inferior = Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermanniens in der Prinzipatszeit*, *Beih.BJ*, Köln-Graz 1968.
- F. Schön, *Herrschaft - Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien*, Sigmaringen 1986.
- *Spurensicherung = Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein (Kunst und Altertum am Rhein, 136)*, Mainz am Rhein 1992.
- M. Todd, *Roman Britain = Roman Britain, 55 BC-AD 400; The Province beyond Ocean*, Glasgow 1981.
- H. van de Weerd, *Inleiding = Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen 1944.
- A. van Doorselaer, *De Romeinen = De Romeinen in de Nederlanden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I*, Haarlem 1982, pp. 21-98.
- H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland = Das Römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945 (Beih. BJ 8)*, Köln-Opladen 1960.
- A. Wankenne, *La Belgique, 1972 = La Belgique à l'époque romaine sites urbains, villageois, religieux et militaires*, Brussel 1972.
- A. Wankenne, *La Belgique, 1979 = La Belgique au temps de Rome*, Namen 1979.
- E.M. Wightman, *Gallia = Gallia Belgica*, London 1985.
- E.M. Wightman, *Trier = Roman Trier and the Treveri*, London 1970.
- J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.
- E. Zöllner, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts*, München 1970.

2.2. Tongeren en de civitas Tungrorum

- H. Amand en R. Nouwen, *Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum*, Tongeren 1989.
- H. Baillien, *Dokumenten over de Romeinse mijlpaal te Tongeren*, in: *Limburg*, 38(1959), pp. 1 e.v.

- A. Cahen-Delhay, *Le cavalier aux géants anguipèdes et trois autres statues gallo-romaines de Tongres*, in: *AB*, 219(1979).
- A. Cahen-Delhay en J. Smeesters, *Tongeren, Romeins beeldhouwwerk*, 1986.
- P. Claes, *Découvertes de l'époque romaine à Taviere*, in: *ASAN*, 47(1954), pp. 230-233.
- J. de Beenhouwer, *Terrakotten aus Kölner Werkstätten. Der Depotfund von Tongeren*, in: *Kölner Jahrb. Vor- und Frühgeschichte*, 24(1991), pp. 395-412.
- J. de Beenhouwer, *Roman Terracotta Statuettes from a Close Find at Tongeren and their Relation to the Köln, Trier and Central-Rhine Production Centres*, in: *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 30(1991), pp. 61-93.
- E. del Marmol, *Cimetière franc et inscriptions lapidaires de Barvaux-Condruz*, in: *ASAN*, 13(1875), pp. 349-354.
- J.E. Demarteau, *Ardenne = L'Ardenne belgo-romaine. Etude d'archéologie et d'histoire*, Liège 1911.
- Ph. Despriet, *Een Keuls aarden beeldje met Servandus inschrift uit Tongeren*, in: *Limburg*, 53(1974), pp. 53-60.
- G. Faider-Feytmans, *Les bronzes Mithriaques d'Angleur*, in: *BMRAH*, 46(1974).
- *Langs de weg* = P. Stuart en M.E.Th. de Grooth, *Langs de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen - Villa rustica*, (tentoonstellingskataloog), Heerlen-Maastricht 1987.
- M. Lesenne, *Repertorium = Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren (Oudheidkundige repertoria, X)*, Brussel 1975.
- M.J.R. Marechal, *Les frontières des Aduatuces et des Germains cisrhénans. Situation de leurs oppida*, in: *Caesarodunum*, 16(1981), pp. 45-51.
- J. Mertens, *Een Romeins tempelcomplex te Tongeren*, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 9, 1967-68 (1968), pp. 101-106.
- J. Mertens, *Korte bijdrage tot het Romeins stadsplan van Tongeren*, in: *Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, 16)*, 1977, pp. 145. e.v.
- J. Mertens, *Les débuts de l'urbanisation dans la nord de la Gaule*, in: *Caesarodunum*, 20(1985), pp. 261-280.
- J. Mertens, *Limburg = Limburg in de Romeinse tijd (AB 75)*, Brussel 1964.
- J. Mertens, *Military Origins = The Military Origins of Some Roman Settlements in Belgium*, in: *Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere*, Oxford 1983, pp. 155-168.
- J. Mertens, *Naissance = Naissance d'une ville: Atuatuca Tungrorum-Tongres*, in: *Revue Archéologique de Picardie*, 1984, pp. 41-48.
- J. Mertens, *Réflexions à propos du "Cavalier aux Géants angipèdes" de Tongres*, in: *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est*, 33(1982), pp. 47-53.
- J. Mertens, *Romeins Limburg = Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd (AB 75)*, Brussel 1964.
- J. Mertens en W. Vanvinckenroye, *Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren*, Tongeren 1975.
- W. Meyers, *Administration = L'administration de la province romaine de Belgique*, Gent 1964.
- R. Nouwen, *Atuatuca Tungrorum*, in: *Lexicon of the Greek and Roman Cities and Placenames*, (voorzien voor 1997).
- R. Nouwen, *Atuatuca, hart van de "civitas Tungrorum"*, in: *OLL*, 46(1991), pp. 177-220.
- R. Nouwen, *De romeinse muren te Tongeren*, in: *Archi-Arche Tentoonstellingen*, Hasselt 1993, pp. 18-25.

- R. Nouwen, *De Tungri = De Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat*, 3 dln., Leuven 1993 (onuitgegeven doctorale dissertatie).
- J. Paquay, *Tongeren voorheen = Tongeren voorheen: geschiedkundige schets*, Tongeren 1934.
- J. Plumier, *Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale: Seron, Hanret, Bois de buis, Penteville*, Namen 1986.
- M.-Th. Raepsaet-Charlier, *La cité des Tongres sous le Haut-Empire. Problèmes de géographie historique*, in: *BJ*, 194(1994), pp. 43-59.
- G. Renson, *Oudste geschiedenis van de gemeente Genk*, in: *OLL*, 4(1949), pp. 45-51.
- H. Roosens, *Bestattungsritual und Grabinhalt einiger Tumuli im Limburger Haspengouw*, in: *Helinium*, 16(1976), pp. 139-149.
- P. de Schaetzen en M. Vanderhoeven, *Terra Sigillata = De Terra Sigillata te Tongeren, II. De voormalige verzameling Baron de Schaetzen in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren. Analytische inventaris van de stempels* (Publications I), Tongeren 1964.
- K. Scherling, *Tungri = Tungri*, in: *RE*, VII, A, 1948, kol. 1345-1359.
- A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, Interimverslag 1986*, in: *AB*, III(1987), pp. 127-138.
- A. Vanderhoeven en G. Vynckier, *Het project "Stadsonderzoek" te Tongeren. De oudste (?) bewoning*, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), pp. 1-7.
- A. Vanderhoeven en G. Vynckier, *Romeins Tongeren, hoofdstad in de lage landen*, in: *Natuur en techniek*, 60(1992), pp. 126-139.
- A. Vanderhoeven en G. Vynckier, *Stratigraphies du 1er siècle à Tongres et céramique belge*, in: *SFECAG, Actes du Congrès de Tournai*, 1992, pp. 59-69.
- A. Vanderhoeven, G. Vynckier, A. Eryvynck en B. Cooremans, *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993 - I. De vóór-Flavische bewoning*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 89-146.
- A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 1(1991), pp. 107-124.
- A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier (met bijdragen van A. Eryvynck, M. Vanderhoeven, R. Vandierendonck, J. van Heesch en W. van Neer), *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1988*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1993), pp. 127-205.
- A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Hondstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1989*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 65-88.
- M. Vanderhoeven, *De terra sigillata te Tongeren. De Italische terra sigillata (II)*, in: *Helinium*, 7(1967), pp. 193-228.
- H. van de Weerd, *Civitas = De Civitas Tungrorum*, Antwerpen 1914.
- L. van de Weerd, *Civitas Tungrorum en Germania Inferior*, in: *AC*, 4(1935), pp. 175-189.
- W. Vanvinckenroye, *De Romeinse villa's van Piringen ("Mulkenveld") en Vechmaal ("Walenveld")*, Tongeren 1990.
- W. Vanvinckenroye, *De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom*, Tongeren 1988.
- W. Vanvinckenroye, *De Romeinse zuid-westbegraafplaats van Tongeren: opgravingen 1972-1981*, Tongeren 1984.
- W. Vanvinckenroye, *Het Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren 1992.

- W. Vanvinckenroye en J. Meriens, *Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren*, (Publ. PGRM, 22), Tongeren 1975.
- W. Vanvinckenroye, *Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven* Tongeren 1988.
- W. Vanvinckenroye, *Opgravingen, 1963-1964 = Opgravingen te Tongeren 1963-1964* Tongeren 1965.
- W. Vanvinckenroye, *Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren*, Tongeren 1989.
- W. Vanvinckenroye, *Tongeren = Tongeren, Romeinse Stad*, Tielt 1985.
- W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek = Een bijdrage tot het stadskernonderzoek van Romeins Tongeren*, Hasselt 1994.
- A. Wankenne, *Tongres à l'époque romaine*, in: *EC*, 33(1965), pp. 156-177.

2.3. Het Romeinse leger: algemeen

- G. Alföldy, *Die Auxiliärtruppen der Provinz Dalmatien*, in: *ActArchHung*, 14(1962) pp. 259-296 (= *Mavors*, pp. 239-267).
- G. Alföldy, *Hilfstruppen = Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germani inferior*, *ES*, 6, Düsseldorf 1968.
- G. Alföldy, *Mavors = Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*, *Mavors Roman Army Researches*, III, Amsterdam 1987.
- G. Alföldy, *Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliarsoldaten*, in: *Historia* 17(1968), pp. 215-227.
- D. Baatz, *Kommandobereiche der Legionslegaten*, in: *Germania*, 67(1989), pp. 169-178
- M. Bang, *Die Germanen = Die Germanen im römischen Dienst bis zum Antritt Constantins I*, Berlin 1906.
- T. Bechert, *The Roman Military Settlement of Asciburgium. Topography and Chronology*, in: *Roman Frontier Studies*, 1979, Oxford (1980), pp. 501-514.
- T. Bechert en W.J.H. Willems, *Die römische Reichsgrenze zwischen Mosel und Nordseeküste*, Stuttgart 1995.
- J. Benes, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha 1978.
- J. Benes, *Die römischen Auxiliärformationen im unteren Donauraum*, in: *SPFFBU E* 15(1970), pp. 159-210.
- P.T. Bidwell, *Vindolanda = The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm Northumberland*, *Archaeological Report*, 1, London 1985.
- E. Birley, *Alae = Alae and Cohortes Militariae*, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, Graz 1966, pp. 54-67.
- E. Birley, *Alae Named after their Commanders*, in: *AncSoc*, 9(1978), pp. 256-273.
- E. Birley, *Hadrian's Wall = Research on Hadrian's Wall*, Kendal 1961.
- E. Birley, *More Links between Britain and Noricum*, in: *Festschrift H. Vetters*, Wien 1985, pp. 114-119.
- E. Birley, *Promotions and Transfers in the Roman Army: Senatorial and Equestrian Officers*, in: *Carnuntum Jahrbuch*, Wien 1957, pp. 3-20 (= *Roman Army*, pp. 93-114)
- E. Birley, *Raetien, Britannien und das römische Heer*, in: *BVbl.* 45(1980), pp. 77-81 (= *Roman Army*, pp. 259-271).
- E. Birley, *Religion = The Religion of the Roman Army: 1895-1977*, in: *ANRW*, II, 16 2(1978), pp. 1506-1541.

- E. Birley, *Roman Army = The Roman Army. Papers 1929-1986, Mavors, Roman Army Researches*, VI, Amsterdam 1988.
- E. Birley, *Roman Britain = Roman Britain and the Roman Army. Collected Papers*, Kendal 1953.
- E. Birley, *Roman Garrisons in the North of Britain*, in: *JRS*, 22(1932), pp. 55-59.
- E. Birley, *Septimius Severus and the Roman Army*, in: *ES*, 8(1969), pp. 63-82.
- E. Birley, *Some Military Aspects of Roman Scotland*, in: *Dumfriesshire en Galloway Transactions*, 31(1954), pp. 11-21 (= *Roman Army*, pp. 239-247).
- E. Birley, *The Epigraphy of the Roman Army*, in: *Actes du deuxième Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, 1952, pp. 226-238 (= *Roman Army*, pp. 3-11).
- E. Birley, *Veterans of the Roman Army in Britain and Elsewhere*, in: *AncSoc*, 13/14-(1982/1983), pp. 265-276 (= *Roman Army*, pp. 272-283).
- R. Birley, *Vindolanda*, in: *Current Archaeology*, 116(1989), pp. 275-279.
- R. Birley, *Vindolanda. Eine römische Grenzfestung am Hadrianuswall, Bergisch Gladbach 1978 = Vindolanda. A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London 1977.
- J.E. Bogaers, *Een Bataaf in Dalmatia*, in: *Numaga*, 13(1966), pp. 161-181.
- J.E. Bogaers, *Enige opmerkingen over het Nederlands gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda)*, in: *BROB*, 17(1967), pp. 99-114.
- D.J. Breeze, *Pay Grade and Ranks below the Centurionate*, in: *JRS*, 61(1971), pp. 130-135.
- D.J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate*, in: *ANRW*, II, 1(1974), p. 435-451.
- D.J. Breeze, *The Organisation of the Careerstructure of the immunes and principales of the Roman Army*, in: *BJ*, 174(1974), pp. 278 e.v.
- D.J. Breeze, *The Roman Fortlet at Barburgh Mill*, in: *Britannia*, 5(1974), pp. 130-162.
- D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1987(3).
- D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall: Some Problems*, in: *Britannia*, 3(1972), pp. 182-208.
- D.J. Breeze en B. Dobson, *Roman Military Deployment in North Britain*, in: *Britannia*, 16(1985), pp. 1-19.
- R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, New York 1975 (= Paris 1913).
- H. Callies, *Truppen = Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri. Beiträge zur Geschichte des römischen Heeres*, in: *BRGK*, 1964 (1965), pp. 130 e.v.
- I.B. Cataniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, *BAR I.S.*, 116, Oxford 1981.
- G.L. Cheesman, *Auxilia = The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914.
- C. Cichorius, *Ala = Ala* in: *RE*, I(1894), kol. 1223-1270.
- C. Cichorius, *Cohors = Cohors* in: *RE*, IV(1900), kol. 231-355.
- M. Claus, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii*, Bochum 1973.
- R.W. Davies, "Cohortes Equitatae", in: *Historia*, 20(1971), pp. 751-763.
- R.W. Davies, *Roman Scotland and Roman Auxiliary Units*, in: *PSAS*, 108(1976-1977), pp. 168-173.
- R.W. Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburgh 1989.
- R.W. Davies, *Singularis and Roman Britain*, in: *Britannia*, 7(1976), pp. 134-144.
- R.W. Davies, *Some Military Commands from Roman Britain*, in: *ES*, 12, pp. 183-214.
- R.W. Davies, *Some More Military Medici*, in: *ES*, 9(1972), pp. 1-11.
- R.W. Davies, *Some Troop Movements to Roman Britain*, in: *Klio*, 60(1978), pp. 363-370.

- P. le Roux, *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris 1982.
- B. Lőrincz, *Ala-bélyeges téglák Pannoniában*, in: *ArchErt*, 105(1978), pp. 1-10.
- B. Lőrincz, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Pannonien in der Prinzipatszeit*, 1993.
- B. Lőrincz en Zs. Visy, *Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa*, in: *Roman Frontier Studies*, 1979, Oxford (1980), pp. 681-701.
- J.C. Mann, *The Frontiers of the Principate*, in: *ANRW*, II, 1(1974), pp. 508-533.
- V.A. Maxfield, *The Frontiers of the Roman Empire: some Recent Work*, in: *JRA*, 2(1989), pp. 334-346.
- J. Mertens, *L'Armée romaine en Belgique*, in: *DossArch*, 86(1984), pp. 58-64.
- J. Mertens, *Military Origins - The Military Origins of some Roman Settlements in Belgium*, in: *Rome and her Northern Provinces. Papers presented to Sheppard Frere*, Gloucester 1983, pp. 155-168.
- J. Mertens, *Urban Wall-Circuits in Gallia Belgica in the Roman Period*, in: *Roman Urban Defences in the West (The Council for British Archaeology Research Report, 51)*, London 1983, pp. 43-47.
- M. Mirkovic, *Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium*, in: *Roman Frontier Studies 1989*, Exeter 1991, pp. 252-256.
- A. Mócsy, *Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze (Mavors, VII)*, Stuttgart 1992.
- M. Nemeth en K. Kerdo, *Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert*, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III(1986), pp. 384-388.
- H. Nesselhauf, *Zur Militärgeschichte der Provinz Mauretania Tingitana*, in: *Epigraphica*, 12(1950), pp. 34-48.
- H. Nesselhauf, *Umriss einer Geschichte des obergermanischen Heeres*, in: *JbRGZM*, 7(1960), pp. 151 e.v.
- H.U. Nuber, *Zur Entstehung der Raeterkohorten*, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, 1967, pp. 90-93.
- B. Oldenstein-Pferdehirt, *Die Geschichte der Legio VIII Augusta*, in: *JbRGZM*, 31(1984), pp. 397-433.
- A. Passerini, *Le coorti pretorie*, Roma 1939.
- M. Pavan, *L'ambiente militare nella provincia del Norico*, in: *Athenaeum*, 34(1956), pp. 58-90.
- C.C. Petolescu, *L'Organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, in: *Dacia NS*, 29(1985), pp. 45-55.
- D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972*, München 1973, pp. 535-537.
- A. Radnóti, *Legionen und Auxilien am Oberrhein im 1. Jh.n. Chr.*, in: *Roman Frontier Studies 1969*, Cardiff 1974, pp. 138-155.
- A. Radnóti en L. Barkóczi, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior During the 2nd Century A.D.*, in: *ActArchHung*, 1(1951), pp. 191-230.
- M. Redde, *Die militärischen Besetzung Galliens unter Augustus. Überlegungen zu den römischen Befestigungen des französischen Territoriums*, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 41 e.v.
- M. Redde, *Les ouvrages militaires romains en Gaule sous le Haut-Empire. Vers un bilan des recherches récentes*, in: *JahrbRGZM*, 34, 2(1987), pp. 343 e.v.
- E. Ritterling, *Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus*, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 159-188.

- A. Robertson, *Roman Forts = Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces*, London 1983.
- J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano = Hispania y el ejército romano. Contribucion a la historia social de la España antigua*, Salamanca 1974.
- R.J. Rowland, *Foreigners in Roman Britain*, in: *ActArchHung*, 28(1976), pp. 443-447.
- M.M. Roxan, *The Auxilia of Mauretania Tingitana*, in: *Latomus*, 32(1973), pp. 838-855.
- M.M. Roxan, *The Distribution of Roman Military Diplomas*, in: *ES*, 12(1981), pp. 265-286.
- G. Rupprecht, *Untersuchungen = Untersuchungen zum Dekurionenstand in den nordwestlichen Provinzen des römischen Reiches*, *Frankfurter Althistorische Studien* 8, Kallmünz 1975.
- I.I. Russu, *Auxilia provinciae Daciae*, in: *SCIV*, 23(1972), pp. 63-77.
- I.I. Russu, *Tracii in Dacia Romană*, in: *Acta Musei Napocensis*, 4(1967), pp. 85-105.
- D.B. Saddington, *Auxiliary forces = The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79)*, Zimbabwe 1982.
- E. Sander, *Zur Rangordnung des römischen Heeres*, in: *Historia*, 8(1959), pp. 239-247.
- R. Saxer, *Vexillationen = Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, *ES*, 1(1967).
- E. Schallmeyer, *Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarii*, in: *Roman Frontier Studies 1989*, Exeter 1991, pp. 400-406.
- H. Schonberger, *The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey*, in: *JRS*, 59(1969), pp. 144-197.
- J. Spaul, *Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army. A Revision and Updating of the Article written by Conrad Cichorius and Originally Published in Part I of Band I of Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, 1893*, Andover 1994.
- M.A. Speidel, *Roman Army Pay Scales*, in: *JRS*, 82(1992), pp. 87-106.
- M.P. Speidel, *Africa and Rome: continuous Resistance? (A Vexillation of the Norican Ala Augusta in Mauretania)*, in: *PACA*, 13(1975), pp. 36-38.
- M.P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter*, Bonn 1991.
- M.P. Speidel, *Die Equites Singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts (Antiquitas, Reihe 1, 11)*, Bonn 1965.
- M.P. Speidel, *Guards = Guards of the Roman Armies. An Essay on the Singulare of the Provinces (Antiquitas, 1, 28)*, Bonn 1978.
- M.P. Speidel, *Princeps as a Title for ad hoc Commanders*, in: *Britannia*, 12(1981), pp. 7-13.
- M.P. Speidel, *The Chaitan War, the Brigantian Revolt and the Loss of the Antonine Wall*, in: *Britannia*, 18(1987), pp. 233-237.
- M.P. Speidel, *Roman Army Studies, II, Mavors, VIII*, Stuttgart 1992.
- M.P. Speidel, *The Soldiers' Homes*, in: *Roman Army Studies, II*, Stuttgart 1992, p. 313-327 (= W. Eck en H. Wolff, *Heer*, pp. 467-481).
- M.P. Speidel, *The Soldiers' Servants*, in: *AncSoc*, 20(1989), pp. 239-248 (= *Mavors, VIII*, pp. 342-350).
- M.P. Speidel, *The Weapons Keeper, the Fiscus Curator, and the Ownership of Weapons in the Roman Army*, in: *Roman Army Studies, II*, Stuttgart 1992, pp. 131-136.
- M.P. Speidel, *Riding for Caesar. The Roman Emperors' Horse Guard*, London 1994.
- E. Stein, *Beamten = Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932.
- K. Strobel, *Anmerkungen zur Geschichte der Batavenkohorten in der hohen Kaiserzeit*, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 271-292.

- J. Szilágyi, "Belgae" im Vorort von "Pannonia Inferior" in: *Hommages à Marcel Renard*, II (Coll. Latomus, 102), Bruxelles 1969, pp. 708-714.
- J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Diss. Pannonicae Sec. 2, 21), Budapest 1946.
- J. Szilágyi, *Erforschung der Limes-Strecke im Bereich von Aquincum*, in: *Limes-Studien* 1957, 1959, pp. 167-174.
- H. Thoen, *Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis*, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 49-59.
- R. Thouvenot, *Deux diplômes militaires du Maroc*, in: *Compt. rend. de l'Acad. des inscriptions*, 1949, pp. 332.
- R. Thouvenot, *Les diplômes militaires de Banassa*, in: *Publications du Service des Antiquités du Maroc*, 9(1951), pp. 165.
- D. Timpe, *Der römische Verzicht auf die Okkupation Germaniens*, in: *Chiron*, 1(1971), pp. 267-284.
- A. von Domaszewski, *Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze*, in: *Westdeutsche Zeitschrift*, 21(1902), pp. 158-211.
- A. von Domaszewski, *Rangordnung = Die Rangordnung des römischen Heeres*, *Beih. BJ*, 14, Köln-Graz 1967(2).
- A. von Domaszewski, *Religion = Die Religion des römischen Heeres*, Trier 1895 (= Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte, 1972, pp. 81-204).
- H. von Petrikovits, *Bemerkungen zur Westgrenze der römische Provinz Niedergermanien*, in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, 1968, pp. 115-119.
- S. von Schnurbein, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Militärlager an der Lippe*, in: *BRGK*, 62(1984), pp. 19 e.v.
- S. von Schnurbein, *Zur Datierung der augusteischen Maliatärlager*, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 1-5.
- F. Vallet et M. Kazanski, *L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle* (AFAM 5), Paris 1993.
- W. Wagner, *Dislokation = Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938.
- W. Wagner, *Zur Geschichte der ala I Pannoniorum Tampiana victrix*, in: *Festschrift RGZM*, III(1953), pp. 97-101.
- R. Watson, *The Pay of the Roman Army*, in: *Historia*, 8(1959), pp. 272 e.v.
- G. Webster, *Imperial Army = The Roman Imperial Army*, London 1969.
- G. Webster, *Standards and Standardbearers in the Alae*, in: *BJ*, 186(1986), pp. 105-115.
- E.M. Wightman, *Military Arrangements = Military Arrangements, Native Settlements and Related Developments in Early Gaul*, in: *Helinium*, 17(1977), pp. 105-126.

2.4. Het Romeinse leger: de Tungri

- E. Birley, *A Note on the Second Cohort of Tungrians*, in: *Transactions of Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society* (Sec. Ser.), 35(1935), pp. 56-60.
- E. Birley, *A Note on the Cohort of Tungrians*, in: *CW*(2), 35(1935), pp. 56-60.
- E. Birley, *Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo*, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513.
- E. Birley, *Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klarischen Apollo*, in: *Germania*, 23(1939), pp. 189-190.

- A. de Ceuleneer, *Notice sur un diplôme militaire de Trajan trouvé aux environs de Liège*, in: *BSAHAL*, 1(1881), pp. 67-127.
- L. Halkin, *Le diplôme militaire romain de Flémalle-Haute*, in: *Musée Belge*, 17(1913), pp. 289-312.
- T. Hodgson, *Observations on Some Roman Altars and Inscriptions, Erected by a Cohort of the Tungri, and Found at Casile-Steads, or Cambeck-Fort, in Cumberland*, in: *Archaeol. Aeliana*, 2(1932), pp. 80-92.
- C. Letta, *Le dediche dis deabusque secundum interpretationem Oraculi Clarii Apollinis e la Constitutio Antoniniana*, in: *Studi Classici e Orientali*, 39(1989), pp. 265-280.
- R. Nouwen, *The Vindolanda Tablet 88/841 and the Cohors I Tungrorum Milliaria*, in: M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André van Doorselaer (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 8)*, Leuven 1995, pp. 123-134.
- A. Oxe, *Die germanische Ala I Tungrorum Frontoniana im Asciburgium*, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62-73.
- D. Protase, *Date noi despre Ala I Tungrorum Frontoniana in Dacia*, in: *SCIVA*, 36(1985), pp. 249-253.
- D. Protase, *Neue Daten über die Ala I Tungrorum Frontoniana im Dakien*, in: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik Festschrift für A. Betz zur vollendung seines 80 Lebensjahres*, Wien 1985, pp. 495-504.
- J. Smeesters, *Tungri = Les Tungri dans l'armée romaine. Etat actuel de nos connaissances*, in: *Beih. BJ*, 38(1977), pp. 175-186.
- H. van de Weerd, *De Tungri in het buitenland*, in: *BSSLL*, 33(1915), pp. 153-178.
- H. van de Weerd, *Les Tungri = Les Tungri dans l'armée romaine*, in: *Mélanges d'histoire offerts à C. Moeller*, Louvain 1914, pp. 50 e.v.
- L. van de Weerd, *De Belgen in het Romeinsche leger*, in: *AC*, 5(1936), pp. 341 e.v. en *AC*, 6(1937), pp. 71 e.v.
- H. Wolff, *Die cohors II Tungrorum milliaria equitata c(oram?) l(audata?) und die Rechtsform des ius Latii*, in: *Chiron*, 6(1976), pp. 267-288.

2.5. Varia

- G. Alföldy, *Lateinische Bürger in Brigantium und im Imperium Romanum*, in: *BVbl*, 51(1986), pp. 187-220.
- G. Alföldy, *Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'empire romain*, in: *Latomus*, 25(1966), pp. 37-57.
- M. Amand, *Etude sur nos tumulus*, in: *EC*, 39(1979), pp. 484-492.
- H. Ament, *Der Rhein und die Ethnogenese der Germanen*, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), pp. 37-47.
- *Archeologie en Ardenne = Archéologie en Ardenne. De la Préhistoire au XVIIIe siècle*, Brussel 1991.
- M.P. Arnaud-Lindet, *Remarques sur l'octroi de la civitas et du conubium dans les diplômes militaires*, in: *REL*, 55(1977), pp. 282-309.
- D. Atkinson, *A New Roman Governor of Provincia Britannia*, in: *CR*, 42(1928), pp. 11-14.
- D. Atkinson, *Report on Excavations at Wroxeter (the Roman City of Viroconium) in the County of Salop, 1923-1927, 1942*.
- *Atlas des agglomérations secondaires = J.P. Petit et M. Mangin, ed., Atlas des agglomérations secondaires de la Gaule Belgique et des Germanies. Actes du colloque de Blüsbruck-Reinheim/Bitche, Moselle-Paris 1944*.

- L. Barkóczi, *Intercisa I*, = L. Barkóczi, G. Erdélyi, E. Ferenczy, F. Fülep, J. Nemeskéri, M.R. Alföldy, K. Sági, *Intercisa I, (Dunapentele-Sztálinváros), Geschichte der Stadt in der Römerzeit, (Archäologia Hungarica S.N. 33)*, Budapest 1951.
- G. Bauchhenss en P. Noelke, *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen (BeihBJ, 41)*, Köln-Bonn 1981.
- T. Bechert, *Der Stand der Asciburgium-Forschung*, in: *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands III, Rheinische Ausgrabungen*, 12, Bonn 1972.
- T. Bechert, *Funde aus Asciburgium*, 4, *Steindenkmäler und Gefässinschriften*, Duisburg 1976.
- A. Bequet, *Samson*, in: *ASAN*, 9(1865-1866), pp. 350-376.
- H. Birkhan, *Germanen = Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen, (SAWW, 272)*, Wien 1970.
- E. Birley, *Deities = The Deities of Roman Britain*, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 3 e.v.
- J.H.F. Bloemers en T. van Dorp, *Lage Landen = Pre- en Protohistorie van de Lage Landen*, De Haan 1991.
- J.E. Bogaerts, *Civitates und civitates-Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior*, in: *BJ*, 172(1972), pp. 310-333.
- J.E. Bogaerts, *Germania Inferior, Gallia Belgica en de civitates van de Fristavones en de Tungri*, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 228-237.
- K. Christ, *Zur Augusteischen Germanienpolitik*, in: *Chiron*, 7(1977), pp. 149-205.
- C. Cichorius, *Römische Denkmäler in der Dobrudscha. Ein Erklärungsversuch*, Berlin 1904.
- J. Colin, *Le Préfet du Prétoire Cornelius Fuscus: un enfant de Pompei*, in: *Latomus*, 15(1956), pp. 57-82.
- G. de Boe, *De landelijke bewoning in de Romeinse tijd*, in: *OLL*, 28(1973), pp. 85-114.
- G. de Boe, *De stand van het onderzoek der Romeinse villa's in België*, in: *AB*, 132(1971), pp. 6-12.
- S.J. de Laet, *La Belgique = La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren 1982.
- A. Demougeot, *A propos des lètes gaulois du IVe siècle*, in: *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben*, Festschrift F. Altheim, II, Berlin 1970, pp. 101-113.
- H. Devijver, *De "Pax Augusta". Een nieuwe wereldorde?*, in: *Kleio*, 21(1992), pp. 156-175.
- F. Drexel, *Götterverehrung = Die Götterverehrung im römischen Germanien*, in: *BRGK*, 14(1922), pp. 1-68.
- Esperandieu = E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, Paris 1907 e.v.
- M. Euzenat, *Une dédicace volubilitaine à l'Apollon de Claros*, in: *Antiquités africaines*, 10(1976), pp. 63-68.
- G. Faider-Feytmans, *Les bronzes = Les bronzes romains*, I, Mainz 1979.
- J.R. Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, in: *ANRW*, II, 17, 1(1981), pp. 3-141.
- D. Fishwick, *The Imperial Cult in Roman Britain*, in: *Phoenix*, 15(1961), pp. 159-173 en 213-220.
- D. Fishwick, *The Imperial Numen in Roman Britain*, in: *JRS*, 59(1969), pp. 76-91.
- J. Fitz, *Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferiors*, in: *AAntHung*, 11(1963), pp. 249 e.v.
- F.B. Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi Tropaeum Traiani*, Bukarest-Bonn 1969.
- F.B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi, [Bucuresti]* 1961.

- S.S. Frere, *The Early Development of the Cities of Roman Britain*, in: *Revue Archéologique de Picardie*, 3-4(1984), pp. 11 e.v.
- H. Gabelmann, *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein*, in: *BJ*, 172(1972), pp. 65 e.v.
- B. Galsterer-Kroll, *Zum ius Latii in den Keltischen Provinzen des Imperium Romanum*, in: *Chiron*, 3(1973), pp. 277-306.
- B. en H. Galsterer, *Romanisation und einheimische Traditionen*, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 377-379.
- *Germanen* = B. Krüger (ed.), *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa, I., Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung*, Berlin 1988(5).
- *Germanenprobleme* = H. Beck (ed.), *Germanenprobleme in heutiger Sicht (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 1)*, Berlin-New York 1986.
- B. Gerov, *Die Invasion der Carpen im Jahre 214*, in: *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967, 1971*, pp. 431-436.
- J.L. Girard, *La place de Minerve dans la religion romaine au temps du principat*, in: *ANRW*, II, 17, 1(1981), pp. 203-232.
- M.J. Green, *The Iconography and Archaeology of Romano-British Religion*, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 113-162.
- M.J. Green, *Jupiter, Taranis and the Solar Wheel*, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, Oxford 1986, pp. 65-75.
- M.J. Green, *The Worship of the Romano-Celtic Wheel-God in Britain seen in Relation to Gaulish Evidence*, in: *Latomus*, 38(1979), pp. 345-367.
- R. Hachmann, *Völker* = R. Hachmann, G. Kossack en H. Kuhn, *Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands im Christi Geburt*, Neumünster 1962.
- W.S. Hanson, *Agricola and the Conquest of the North*, London 1991(2).
- J.J. Hatt, *Mythes* = *Mythes et dieux de la Gaule, 1, Les grandes divinités masculines*, Paris 1989.
- C. Hawkes, *Celtes, Germains, Belges*, in: *Celticum*, 12(1965), pp. 1 e.v.
- J. Hejgeland, *Roman Army Religion*, in: *ANRW*, II, 16, 2(1978), pp. 1470-1505.
- M. Henig en A. King (ed.), *Pagan Gods* = *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, Oxford 1986.
- K. Horedt, *In legatura cu monumentul de la Adamklissi*, in: *Acta Musei Napocensis*, 3(1966), pp. 423-428.
- H.G. Horn, *Eine Weihung für Hercules Magusanus aus Bonn*, in: *BJ*, 170(1970), pp. 233-251.
- *Images of the Past* = N. Roymans en F. Theuws (ed.), *Images of the Past. Studies on Ancient Societies in North-Western Europe, Studies in Prae- en Protohistorie, 7*, Amsterdam 1991.
- I. Kajanto, *Epigraphical Evidence of the Cult of Fortuna in Germania Romana*, in: *Latomus*, 47(1988), pp. 554-575.
- E. Kornemann, *Die Zahl der gallischen civitates in der römischen Kaiserzeit*, in: *Klio*, 1(1901), pp. 331-348.
- W. Kubitschek, *Römische Funde in Wels*, in: *Jahrb. für Altertumskunde*, 2(1908), pp. 29-31.
- J.-S. Kühlborn, *Germaniam pacavi* = *Germaniam pacavi. Germanien habe ich befreit. Archäologische Stätten augusteischer Okkupation*, Munster 1995.
- H. Kuhn, *Das Rheinland in den Germanischen Wanderungen*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 37(1973), pp. 276-314.

- P. Lambrechts, *Contributions à l'étude des divinités celtiques*, Gent 1942.
- P. Lambrechts, *Epone et les Matres*, in: *AC*, 19(1950), pp. 103-112.
- H. Lehner, *Orientalische Mysterienkulte im römischen Deutschland*, in: *BJ*, 129(1924), pp. 36-91.
- P.M.M. Leunissen, *Römische Götternamen und einheimische Religion der Provinz Germania Superior*, in: *Fundber. Bad-Württ*, 10(1985), pp. 155-183.
- T. Lorenz, *Römische Städte*, Darmstadt 1987.
- J.C. Mann, *Numinibus Aug.*, in: *Britannia*, 22(1991), pp. 173-177.
- A. Mócsy, *Gesellschaft = Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam 1970.
- A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.
- C. Nerzic, *La sculpture = La sculpture en Gaule romaine*, Parijs 1989.
- P. Noelke, *Unveröffentlichte "Totenmahlreliefs" aus der Provinz Niedergermanien*, in: *BJ*, 174(1974), pp. 545-560.
- E. Nuber, *Der frührömische Münzumschlag in Köln*, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 14(1974), pp. 28-89.
- L.S. Oaks, *The Goddess Epona: Concepts of Sovereignty in a Changing Landscape*, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, Oxford 1986, pp. 77-83.
- H.G. Pflaum, *Une lettre de promotion de l'empereur Marc Aurèle pour un procureur ducénaire de Gaule Narbonnaise*, in: *BJ*, 171(1971), pp. 349-366.
- W. Pötscher, "Numen" und "numen Augusti", in: *ANRW*, II, 16, 1(1978), pp. 355-392.
- T. Rice Holmes, *Conquest = Caesar's Conquest of Gaul*, Oxford 1911(2).
- M.M. Roxan, *Woman on the Frontiers*, in: *Roman Frontier Studies 1989*, Exeter 1991, pp. 462-467.
- N. Roymans, *Romanisation and Transformation of a Martial Elite Ideology in a Frontier Province*, in: *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines*, Nemours 1992.
- G.E. Rickman, *Roman Granaries = Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971.
- G. Sanders, *La résistance spirituelle de nos provinces à la romanisation*, in: *Helinium*, 6(1966), pp. 139-145.
- S. Scheers, *Traité de numismatique Celtique*, Paris 1977.
- G. Schwantes, *Jastorf und Latène*, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1(1955), pp. 75-112.
- W. Selzer, K.-V. Decker en A. Do Paço, *Römische Steindenkmäler = Römische Steindenkmäler. Mainz in römischer Zeit. Katalog zur Sammlung in der Steinhalle*, Mainz 1988.
- M.P. Speidel, *The Shrine of the Dii Campestris at Gemellae*, in: *Antiquités Africaines*, 27(1977), pp. 11-118 (= *Mavors VIII*, pp. 290-297).
- B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse = Die religiösen Verhältnisse in Niedergermanien*, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 591-671.
- K. Strobel, *Nochmals zur Datierung der Schlacht am Mons Graupius*, in: *Historia*, 36(1987), pp. 186-212.
- K. Strobel, *Untersuchungen = Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte der mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*, (*Antiquitas Reihe I*, 33), Bonn 1984.
- P. Stuart, *Provincie van een imperium = Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden 1986.
- M.V. Taylor en R.G. Collingwood, in: *JRS*, 17(1927), pp. 198, 215-216.

- E. Thevenot, *Epona, déesse gauloise des chevaux*, Paris 1953.
- R. Thouvenot, *Un oracle de l'Apollon de Claros à Volubilis*, in: *BAM*, 8(1968/1972), pp. 221-227.
- D. Timpe, *Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus*, in: *Saeculum*, 18(1967), pp. 278-293.
- G.G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumenie*, 1900.
- M. Todd, *Barbarians = The Northern Barbarians 100 BC-AD 300*, Oxford-New York 1987(2).
- D. Tudor, *La prétendre guerre de Caracalla contre les Carpes*, in: *Latomus*, 19(1960), pp. 350-356.
- R. Urban, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus (Trierer Historische Forschungen, 8)*, Trier 1985.
- P.G. van Soesbergen, *The Phases of the Batavian Revolt*, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 238-256.
- H. von Petrikovits, *Die Rheinlande in römischer Zeit = Die Rheinlande in römischer Zeit mit einem Überblick über die Rheinische Urgeschichte*, s.l. 1980.
- H. von Petrikovits, *Germani cisrhenani*, in: *Germanenprobleme*, Berlin 1986, pp. 88-106.
- G. Webster, *Celts = The British Celts and their Gods under Rome*, London 1986.
- G. Webster, *What the Britons Required from the Gods as seen through the Pairing of Roman and Celtic Deities and the Character of Votive Offerings*, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, Oxford 1986, pp. 57-64.
- C.M. Wells, *German Policy = The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence*, Oxford 1972.
- M.E. Wightman, *La Gaule chevelue entre César et Auguste*, in: *Actes du 9e congrès international d'études sur les frontières romaines 1972*, Bucuresti 1974, pp. 474 e.v.
- E.M. Wightman, *Pagan Cults in the Province of Belgica*, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 542-589.
- W. Will, *Römische "Klientel-Randstaaten" am Rhein? Eine Bestandsaufnahme*, in: *BJ*, pp. 1-61.
- H. Wolff, *Kriterien für latinische und römische Städte in Gallien und Germanien und die "Verfassung" der gallischen Stammesgemeinden*, in: *BJ*, 176(1976), pp. 45-122.
- V. Wollmann, *Germanische Volks- und Kulturelemente im römischen Dakien*, in: *Germania*, 53(1975), pp. 166-175.
- R.P. Wright, *Roman Britain in 1963. II. Inscriptions*, in: *JRS*, 54(1964), pp. 150-151.
- R.P. Wright, *Roman Britain in 1965. II. Inscriptions*, in: *JRS*, 56(1966), pp. 218.
- R.P. Wright, *Roman Britain in 1966. II. Inscriptions*, in: *JRS*, 57(1967), pp. 205-206.

2.6. Tijdschriften en reeksen

- *AFAHB = Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique.*
- *AIALux = Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg.*
- *ASAN = Annales de la Société Archéologique de Namur.*
- *BCRAA = Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie.*
- *BCAHC = Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condrez.*
- *BMRAH = Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire.*
- *BSAHDL = Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège.*
- *BSSLL = Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg.*
- *CAPL = Chronique Archéologique du Pays de Liège.*
- *ES = Epigraphische Studien.*

- *FA = Fasti Archeologici.*
- *OLL = Het Oude Land van Loon.*
- *PACA = Proceedings of the African Classical Associations.*

Zum Geleit

Tongern, *Atuatuca Tungrorum*, ist die älteste Stadt Belgiens. Als Hauptstadt der Stammesgemeinde der Tungrer, *caput civitatis Tungrorum*, war Tongern zugleich der bedeutendste Ort des Landes in römischer Zeit. Auch der heute wallonische Teil Belgiens kann sich ansehnlicher Siedlungen rühmen, die auf die Römerzeit zurückgehen. Hier wäre an erster Stelle Arlon, *Orolaunum*, in der belgischen Provinz Luxemburg zu nennen. Aber im Gegensatz zu Arlon, das zum Territorium der *civitas Treverorum* gehörte und auf das Zentrum Trier ausgerichtet war, bildete Tongern den selbständigen Mittelpunkt eines großen Gebietes, das in römischer Zeit den ganzen Ostteil Belgiens umfaßte und die Grenzen Deutschlands, der Niederlande und des Großherzogtums Luxemburg erreichte bzw. überschritt.¹ Wir werden gleich noch sehen, daß die *Tungri* eine große Rolle in den Hilfstruppen des römischen Heeres spielten. Mit anderen Worten: Das Buch, das Dr. Robert Nouwen, Direktor des Gallo-Römischen Provinzialmuseums Tongern, heute in die Hand des Lesers legt, ist von mehr als nur lokaler Bedeutung. Jeder, der sich mit der Geschichte der Gebiete zwischen Maas und Rhein in der Römerzeit befaßt, wird auf das Werk von Robert Nouwen zurückgreifen müssen - und er wird dies mit großem Gewinn tun. Es ist mir deshalb ein Vergnügen, das Buch meines Landsmannes mit einem Geleitwort zu versehen, dies um so mehr, als meine Vaterstadt St. Vith auf dem Territorium der *civitas Tungrorum* liegt und als ich von meiner jetzigen Wirkungsstätte Trier aus mit Interesse und Sympathie die Forschungen auf dem Gebiet der nördlichen Nachbarcivitas verfolge.

Der Verfasser hat mit der vorliegenden Arbeit eine höchst instruktive Monographie vorgelegt: In ihr kommen nicht nur Tongern und sein Umland zur Sprache, sondern wir begegnen in dieser Schrift auch den vielen Tungern, die außerhalb ihrer

¹ Der Verlauf der Grenzen der *civitas Tungrorum* ist aufgrund der dürftigen Quellenlage in manchen Abschnitten unsicher; vgl. dazu jetzt M.-Th. Raepsaet-Charlier, *La cité des Tongres sous le Haut-Empire: problèmes de géographie historique*, in: *Bonner Jahrbücher* 194(1994), S. 43-59.

Heimat bei den Truppen des römischen Heeres Dienst getan haben. Die Untersuchung ist deshalb zweigeteilt. Die beiden ersten Kapitel informieren den Leser über die römische Eroberung des Landes, die Einrichtung des Stammesterritoriums der Tungrier und die Funktionen Tongerns als römisches Munizipium und zugleich Vorort der Stammesgemeinde, d.h. der *civitas Tungrorum*. Mit der Regierung Diokletians (284/85-305) erreicht die Arbeit ihre untere zeitliche Grenze. Die Spätantike wird nur kurz gemustert, gehört aber nicht zum eigentlichen Thema des Buches.

Im zweiten Teil der Arbeit (Kapitel 3-4) verlassen wir das Territorium der *civitas Tungrorum* und folgen den Tungriern in die Gebiete an Rhein und Donau, nach Britannien und Nordafrika, wo sie als Soldaten Dienst taten. Eine detaillierte Untersuchung der betreffenden militärischen Einheiten und einen ausführlichen Kommentar der einschlägigen Quellen wird Robert Nouwen an anderer Stelle veröffentlichen. In der vorliegenden Arbeit geht es ihm bei der Behandlung der tungrischen Soldaten und ihres sozialen Umfeldes vor allem um die Frage nach dem Grad ihrer Romanisierung und um Rückschlüsse auf die *civitas Tungrorum*. Die Römerzeit hat uns keine Geschichte der Tungrier, keine Chronik Tongerns hinterlassen. Es ist deshalb wichtig, alle erhaltenen Quellen zum Sprechen zu bringen. Robert Nouwen hat es verstanden, aus verstreuten literarischen Notizen sowie aus den Zeugnissen der Archäologie, der Epigraphik und der Numismatik eine Synthese zu erstellen. Mit der gebotenen Umsicht und mit Augenmaß für das Mögliche entwirft der Verfasser ein Bild des römischen Tongern und der Tungrier, das den heutigen Forschungsstand darstellt und einen weiterführenden Beitrag zu unserer Kenntnis der gallischen und germanischen Provinzen leistet.

Auf dem Trümmerfeld, das Caesars Krieg gerade im Gebiet der Eburonen hinterlassen hat, entsteht Tongern, *Atuatuca Tungrorum*, als römische Neugründung. Stadt und Territorium der Tungrier erleben in der Folgezeit einen Aufschwung, der ganz wesentlich mit den militärischen Tätigkeiten der Römer an der Rheingrenze zu tun hat. Die Landwirtschaft der Tungrier produziert für die Versorgung der nahegelegenen Rheingarnisonen; in großer Zahl dienen Tungrier in den Hilfstruppen des römischen Heeres, wobei sie meist am Ende ihrer Dienst-

zeit das römische Bürgerrecht erhalten. Auf diese Weise werden die sozial gehobenen Schichten und die aktivsten Elemente der einheimischen, weitgehend germanischen Bevölkerung in römische Strukturen integriert. Daraus folgt eine viele Bereiche des Lebens umfassende Romanisierung, aus der sich eine gallo-römische bzw. germano-römische Kultur entwickelt, die in Sprache und Lebensformen, in Rechtsverhältnissen und religiösen Vorstellungen ihren Ausdruck findet. Das bedeutet freilich nicht, daß die einheimischen Traditionen der Tungrier völlig überlagert worden oder gar verschwunden wären. Selbst in ihren Garnisonsorten fern der Heimat verehren tungrische Soldaten noch Gottheiten, die zu ihrem einheimischen Pantheon gehören.

Wenn wir Treverern außerhalb ihres Stammesgebietes begegnen, so handelt es sich meist um Kaufleute. Ganz anders bei den Tungriern: Sie sind vor allem als Soldaten außerhalb ihrer *civitas* bezeugt, in Reiter- und Infanterieeinheiten (*alae* und *cohortes*), die Robert Nouwen sorgfältig untersucht hat. Die Entstehung dieser Truppenteile, ihre Zusammensetzung, ihre wechselnden Stationierungsorte vom 1. bis 3. Jahrhundert lernen wir im 4. Kapitel des Buches kennen. Durch sorgfältige Analyse der meist inschriftliche Quellen gelangt der Autor zu neuen Einzelergebnissen, die für die Geschichte der am Rhein, an der Donau und vor allem auch in Britannien stationierten Einheiten ihren Wert haben. Die Suche nach den Gründen für die Verschiebungen dieser Einheiten läßt meist wichtige Motive der römischen Grenzpolitik erkennen. Auch auf diesem Gebiet ist dem Verfasser manche schöne Beobachtung gelungen. Das Besondere dieser Untersuchungen besteht jedoch darin, daß sie nicht rein militärgeschichtlich orientiert sind, sondern zu der Frage führen, welche Schlüsse daraus für ein besseres Verständnis der *civitas Tungrorum* selbst gezogen werden können. Dies gilt zunächst einmal für den Vorgang der Rekrutierung. Die verschiedenen nach den Tungriern benannten Einheiten, *cohortes* bzw. *alae Tungrorum*, wurden ursprünglich im Tungriergebiet rekrutiert und dann außerhalb des eigenen Stammesgebietes stationiert. Im Laufe der Zeit haben diese Truppen jedoch auch Angehörige aus der Umgebung ihrer diversen Standorte aufgenommen, so daß die *alae* und *cohortes Tungrorum* nicht ausschließlich aus Tungriern bestanden; umge-

civitas Tungrorum, dit wil zeggen het territorium bewoond door de Tungri, maakte als bestuursseenheid deel uit van de provincie Gallia Belgica. Haar caput was Atuatuca Tungrorum.

Deze studie heeft als doelstelling de betekenis van de Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat te onderzoeken en zo enkele belangrijke facetten van het romaniseringsproces in de provincie Gallia Belgica te schetsen. Het is daarbij essentieel te stellen dat romanisering niet louter als de invloed van de Romeinse op een inheemse cultuur mag worden omschreven. Het betreft veeleer een interactie, een wisselwerking tussen twee culturen, waardoor een proces van acculturatie tot stand kwam. De culturele veranderingen en invloeden werden hierbij geactiveerd door de Romeinse aanwezigheid in haar contact met de inheemse bevolking. De betekenis van de Tungri in het Imperium Romanum wordt ontwikkeld door middel van drie thema's: de verovering en de organisatie, de urbanisatie en het leger. In het eerste hoofdstuk wordt de geschiedenis van de civitas Tungrorum tijdens het Principaat geschetst. Er wordt vooral aandacht besteed aan het ontstaan en de inrichting van dit bestuursdistrict. In het tweede hoofdstuk wordt de urbanisatie in de civitas Tungrorum belicht. De steden speelden immers een belangrijke rol in de romanisering van een regio. Hierbij gaat onze bijzondere aandacht uiteraard uit naar het ontstaan van Atuatuca en haar ontwikkeling van een vicus, een gehucht, tot een civitas-hoofdplaats. Ook haar rol als centrum van een landbouwgewest wordt uitvoerig belicht. In het derde hoofdstuk gaan wij dieper in op de geografische verspreiding van de Tungri in het Imperium Romanum en stellen wij de vraag naar hun belang in Romeins perspectief. De aandacht gaat hier niet enkel uit naar de militairen, maar ook en vooral naar de civiele bevolking buiten de civitas Tungrorum. In het laatste hoofdstuk onderzoeken wij de aanwezigheid van de Tungri in het Romeinse leger. Zowel de drie alae (cavalerie) en vier cohortes (infanterie) Tungrorum als de andere eenheden van het Romeinse leger waarin de leden van deze stam dienden, worden behandeld. Onze aandacht gaat daarbij natuurlijk op de eerste plaats uit naar de auxilia Tungrorum. Hiervan worden vooral het ontstaan, de evolutie en de "Dislokation" belicht. Natuurlijk wordt ook nagegaan in welke mate de auxilia Tungrorum een belangrijke factor waren in het romaniseringsproces.

Ieder historisch onderzoek wordt niet enkel door de vraagstelling van de historicus, maar ook door de aard en het aantal van zijn bronnen bepaald. Op de eerste plaats is het archeologisch patrimonium voor deze studie uiterst belangrijk als historische bron. Dit geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum. De reden hiervoor dient te worden gezocht in het fragmentarische karakter van de literaire en epigrafische bronnen.

De epigrafische bronnen zijn voor de studie van de auxilia Tungrorum en de Tungri in de overige hulptroepen van een bijzondere waarde gebleken. Deze inscripties werden tot nu toe voornamelijk gepubliceerd in het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, *L'Année Epigraphique*, *Excerpta Romana*, *Roman Inscriptions in Britain*, en voor de civitas Tungrorum *Les inscriptions latines de Belgique*. Daarnaast vindt men de inscripties terug in talrijke andere bronnen-publicaties, zowel corpora als kortere bijdragen in tijdschriften.

De antieke historiografie is beduidend minder belangrijk voor ons onderzoek. Onder de voornaamste auteurs kunnen Caesar en Tacitus worden genoemd. Het is echter onmogelijk om op grond van deze teksten de historische ontwikkeling van de Tungri, de civitas en haar hoofdplaats en de auxilia Tungrorum zelfs maar ten dele te reconstrueren. Hoogstens enkele deelaspecten of details kunnen worden behandeld. Hun belang ligt voornamelijk in de ontstaansgeschiedenis van de civitas Tungrorum en de cohortes Tungrorum.

Wij hebben reeds terloops gewezen op het fragmentarisch karakter van de beschikbare bronnen. De beperkte literaire overlevering laat geen reconstructie van het historisch gebeuren toe. Ook de epigrafische bronnen maken, ondanks het belang van enkele inscripties, slechts een summiere schets mogelijk en dit niet enkel vanwege hun bijzonder karakter als informatiebron maar ook doordat slechts een gering aantal monumenten tot ons kwam. Dit betekent dat wij voor de geschiedenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum in belangrijke mate beroep zullen doen op de archeologie. Voor de studie van de auxilia Tungrorum dienen wij in hoofdzaak te vertrekken vanuit een nauwkeurige analyse van de inscripties. Uit onze studie zal blijken dat deze bronnen onze vragen niet steeds kunnen beantwoorden. Vaak bevestigen zij slechts wat reeds uit vroeger onderzoek bekend was. Dit betekent tevens dat het noodzakelijk is een dergelijke studie binnen een ruimer kader te plaatsen.

2. *Vraagstelling en status quaestionis*

Het historisch onderzoek over Tongeren en de civitas Tungrorum kent een rijke traditie. België's oudste stad heeft inderdaad altijd veel interesse van wetenschappers en amateurhistorici gekregen. Dit heeft geleid tot een omvangrijke literatuur,¹ evenwel van zeer ongelijke kwaliteit. Tot nu toe schonken de meeste, voornamelijk plaatselijke, vorsers alleen aandacht aan de stad Tongeren en dan nog bijna enkel vanuit archeologisch standpunt. Los daarvan stond de studie van de *auxilia Tungrorum*. Er werd weinig aandacht geschonken aan een geïntegreerde benadering van de problematiek, waarbij de verschillende elementen, namelijk de civitas, de stad en de *auxilia*, als één substantieel geheel van een historische ontwikkeling werden gezien.

Ons onderzoek vertrok vanuit een aantal belangrijke inhoudelijke vraagstellingen die ook methodologisch een bijzondere impact hadden. De eerste vraag was de wijze waarop een onderwerp, waarvan de verschillende onderdelen traditioneel separaat werden behandeld, kon worden benaderd. Dit leidde onder meer tot de vraag naar de relatie tussen Atuatuca, de civitas Tungrorum en de *auxilia Tungrorum*.

Dit heeft tot gevolg dat deze status quaestionis grosso modo in twee delen uiteenvalt. Het eerste deel zal de stand van het onderzoek betreffende Tongeren als hoofdstad van de civitas Tungrorum behandelen. Het tweede deel zal dieper ingaan op de stand van het onderzoek betreffende de *auxilia Tungrorum*. De problematiek van de bronnen zullen wij behandelen vanuit deze vraagstellingen.

Het belang van deze studie is gelegen in het feit dat de verovering en de organisatie van de bestudeerde regio, de historische evolutie van Atuatuca tot *caput civitatis Tungrorum* en de problematiek van de *alae* en *cohortes Tungrorum* samen worden beschouwd als onderdelen van het romaniseringsproces van de bevolking van de provincie Gallia Belgica en zo een substantiële eenheid vormen. Vanuit deze totaalvisie kan de vraagstelling verder worden gedetailleerd. Deze drie elementen zijn immers fundamentele facetten van het romaniseringsproces dat na de verovering op gang kwam en zo kenmerkend was voor de Romeinse overheersing. Organisatie, urba-

¹ De literatuur tot 1974 werd op een exhaustieve wijze verzameld door M. Lesenne, *Repertorium*, 1975.

nisatie en leger waren immers drie belangrijke pijlers, waarop de Romeinen steunden in de uitbouw van hun macht in de nieuwe gebieden van het Imperium Romanum. Het uiteindelijk doel van deze studie is het onderzoek hoe de bestudeerde regio, de latere civitas Tungrorum, werd geïntegreerd in het Romeinse Rijk.

Atuatuca en de civitas Tungrorum maakten gedurende de drie eeuwen die wij in deze studie omvatten, deel uit van de provincie Gallia Belgica in het reusachtige Imperium Romanum. Voorheen werd deze streek bewoond door de Eburones. De wraakactie van Caesar wegens de smadelijke nederlaag die deze stam aan zijn troepen toebrengt, moet verschrikkelijk zijn geweest. De naam van dit volk verdween uit de bronnen en de Tungri namen hun plaats in. Tot nu toe is het probleem van de herkomst en de etnische samenstelling van de Tungri evenwel nooit echt opgelost. Gaat het hier om een Keltisch of een Germaans volk? Is het een nieuw ingeweken volk of veeleer een andere naam voor diegenen die overbleven na de operaties van Caesar? Indien het om inwijkelingen gaat, van waar zijn zij afkomstig?

De oorsprong van de Tungri hangt nauw samen met de problematiek van de pre-Romeinse bevolking in de bestudeerde regio en de naburige gewesten. En hoewel Caesar op het eerste gezicht een betrouwbare etnografie verschaftte, bleek uit de hedendaagse literatuur, het archeologisch en linguïstisch onderzoek dat er toch heel wat problemen bestaan. Vanuit deze vaststelling zullen wij in het eerste kapittel van het eerste hoofdstuk trachten een stand van het onderzoek te schetsen.

Het mag niet verwonderen dat deze problematiek vooral de Belgische archeologen nauw aan het hart lag. M.E. Mariën² en S.J. de Laet³ speelden een belangrijke rol in de interpretatie van het archeologisch onderzoek. Doch ook buitenlandse, vooral Duitse vorsers, volgden deze problematiek met bijzondere aandacht. Wij noemen e.g. H. Ament,⁴ R. Hachman, G. Kossack en H. Kuhn,⁵ H. von Petrikovits,⁶ H. Birkhan⁷ en G. Neumann.⁸ Zij benaderden

² M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, geeft in de inleidende hoofdstukken zijn visie op deze problematiek.

³ S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982.

⁴ H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), pp. 37-47.

⁵ R. Hachman, G. Kossack en H. Kuhn, *Völker zwischen Germanen und Kelten*, 1962. Gerecenseerd door K. Kraft, in: *Germania*, 42(1963), pp. 313-320.

⁶ H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, pp. 88-106.

De beschikbare informatie over Tongeren bestaat bijgevolg voornamelijk uit de resultaten van het archeologisch onderzoek ter plaatse. Dit laatste kent te Tongeren reeds een bijzondere traditie die teruggaat tot het einde van de achttiende eeuw met de opzoekingen van onder meer Abbé Van Muysse.¹³

In feite werd tot de eerste decennia van de twintigste eeuw de archeologie te Tongeren voornamelijk beoefend door verzamelaars en amateurarcheologen. Het verzamelen van vondsten vormde de finaliteit van hun onderzoek, dat voor deze vorsers eerder het karakter had van een spannend avontuur. Zij schonken veel minder aandacht aan de archeologische context waarin het voorwerp zich bevond. Gezien het feit dat de archeologie als wetenschap nog volledig tot ontwikkeling moest komen, kon van deze vorsers evenwel geen ander uitgangspunt worden verwacht. Hun speurtochten waren dan ook vooral gericht op de grafvelden rond de stad, waar de kans op een mooie vondst natuurlijk het grootst was. Op die manier kwamen bijzondere verzamelingen tot stand, zoals bijvoorbeeld de "collectie De Renesse-Breidbach"¹⁴ die als één van de grootste mag worden beschouwd. Dit betekent echter ook dat er op dat ogenblik geen echt wetenschappelijke doelstellingen werden geformuleerd die als leidraad konden fungeren voor het archeologisch onderzoek.

¹³ Van Muysse, in: *L'Esprit des Journaux*, (december 1782), pp. 263-266.

¹⁴ De verschillende veilingscatalogen geven een zeker idee van de omvang van deze verzameling. *Catalogue d'une superbe collection d'antiquités romaines, grecques, celtes, germanes, gauloises etc., faisant partie du magnifique cabinet délaissé par feu M. le Comte Clemens Wenceslas de Renesse-Breidbach*. Vente à Anvers, le 31 mai 1836; *Catalogue du cabinet de médailles romaines délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Ire partie - Médailles d'or*. Vente à Gand, le 7 novembre 1863; *Catalogue de la belle et nombreuse collection d'antiquités de tous genres, précédée de quelques lots de bonnes gravures délaissée par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Seconde partie*. Vente à Gand, les 3-4 mars 1864; *Catalogue de la belle et nombreuse collection d'antiquités en tous genres, délaissée par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Troisième et dernière partie*. Vente à Gand, les 25-26 avril 1864; *Catalogue du superbe cabinet de médailles romaines, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. 2e partie - Médailles impériales en argent et en bronze*. Vente à Gand, 27 avril 1864; *Catalogue du superbe cabinet de médailles romaines, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. 3e partie - Médailles consulaires, impériales et byzantines en argent et en bronze*. Vente à Gand, les 23-24 août 1864; *Catalogue du superbe cabinet de médailles gauloises, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach*. Vente à Gand, les 13-14 mars 1865. Een dergelijke verzameling ligt trouwens aan de basis van de collectie van het Gallo-Romeins Museum van de Provincie Limburg te Tongeren, namelijk deze van Baron de Schaetzen. De meeste van dergelijke collecties werden definitief verspreid.

Het mag dan ook niet verwonderen dat de publicaties die uit dit onderzoek voortvloeiden, voornamelijk aandacht hadden voor het object en de monumentale resten. Enkele vooraanstaande vertegenwoordigers, zoals F. Huybrigts, J. Paquay en H. Schuermans, dienen hier toch te worden vermeld. Uit de studie van deze vorsers, die allen werkzaam waren in de schoot van de "Société Scientifique et Littéraire du Limbourg" en het "Institut Archéologique Liégeois", groeiden de eerste syntheses. F. Huybrigts¹⁵ en J. Paquay¹⁶ vertrokken daarbij vooral vanuit de resultaten van hun archeologisch onderzoek. Zij wensten op de eerste plaats een overzicht te bieden van de toenmalige kennis van de stad op basis van hun persoonlijke archeologische campagnes en opzoekingen. H. Schuermans¹⁷ echter schonk ook bijzondere aandacht aan de epigrafie en stelde het eerste repertorium van opschriften met betrekking tot de Tungri samen. Deze publicaties hebben op dit ogenblik nog slechts een historische waarde als bron voor de studie van de archeologische methodiek en als inventaris van oude archeologische vondsten. Hun interpretaties waren vaak foutief en zijn nu volledig achterhaald. Het is inmiddels duidelijk dat deze vroege periode werd gekenmerkt door een onvoldoende ontwikkelde archeologische methode en een gebrekkige vraagstelling. Hierin kwam in de jaren dertig vooral onder impuls van H. van de Weerd en J. Breuer enige verandering. De ontwikkeling van de archeologische methodiek kreeg een nieuwe dynamiek. Tevens trachtte men een aanvang te maken met een systematisch onderzoek naar de bewoning in de binnenstad.¹⁸ Ondanks het feit dat de resultaten die werden bereikt nog fragmentarisch bleven, was deze evolutie van een bijzonder belang voor het verdere archeologisch onderzoek van de stad. Tevens stelt men vast dat H. van de Weerd het onderzoek verruimde tot op het niveau van de *civitas Tungrorum*, waaraan hij reeds in 1914 een studie wijdde.¹⁹ Deze is nu uiteraard verouderd.

¹⁵ F. Huybrigts, in: *BSSLL*, 19(1901), pp. 5-64 en vooral in: *BSSLL*, 38(1923), pp. 5-233.

¹⁶ Van J. Paquay onthouden wij vooral *Aperçu historique sur la ville de Tongres*, in: *BSSLL*, 29(1911), pp. 5-277 en *Tongeren voorheen. Geschiedkundige schets*, 1934.

¹⁷ H. Schuermans, in: *BCRAA*, 29(1890), pp. 227-306; Idem, in: *BSSLL*, 11(1870), pp. 4-44, *BSSLL*, 12(1872), pp. 5-12, *BSSLL*, 14(1878), pp. 95-107.

¹⁸ Zie onder anderen J. Breuer en H. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 489-496; Idem, in: *AC*, 7(1938), pp. 349-350; Idem, in: *AC*, 13(1944), pp. 140-141.

¹⁹ H. van de Weerd, *De civitas Tungrorum*, 1914.

Ondertussen publiceerde K. Scherling in 1948 zijn merkwaardig artikel over de Tungri.²⁰ Deze auteur ging duidelijk verder dan H. van de Weerd dertig jaren eerder. Zijn aandacht bleef niet beperkt tot Atuatuca en de civitas Tungrorum, maar ging ook uit naar de Tungri buiten de civitas en naar de auxilia Tungrorum. Hij omvatte in deze beknopte bijdrage, die zich in feite tot een status quaestionis beperkte, de totale problematiek van de Tungri en hun civitas. Ondanks het feit dat de recente ontdekkingen in dit artikel uiteraard niet aanwezig zijn, mag deze bijdrage vanwege haar benaderingswijze nog steeds als fundamenteel voor de geschiedenis van de Tungri en de civitas Tungrorum worden beschouwd.

In de jaren zestig en zeventig kon het archeologisch onderzoek opnieuw enkele belangrijke resultaten boeken onder impuls van de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen en de Archeologische Buitendienst van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Belangrijke projecten die onder leiding van J. Mertens en W. Vanvinckenroye werden uitgevoerd, zijn het onderzoek van de beide stadswallen,²¹ het tempelcomplex in de noordwestsector van de stad,²² de horrea ten zuidwesten van de stad²³ en vooral ook de zuidwestnecropool.²⁴ Tevens hadden de beide vorsers een bijzondere aandacht voor de problematiek van het ontstaan van de Romeinse stad. Tegelijk investeerde M. Vanderhoeven samen met P. de Schaetzen bijzonder veel energie in verscheidene materiaalstudies, voornamelijk over het Romeinse glas en de terra sigillata.²⁵ Het archeologisch onder-

²⁰ K. Scherling, in: *RE*, VII, A, (1948), kol. 1345-1359.

²¹ J. Mertens, in: *AC*, 30(1961), pp. 176, 520; Idem, in: *Archeologie*, (1968), 2, p. 86; W. Vanvinckenroye, in: *Archeologie*, (1971), 1, pp. 14-15.

²² J. Mertens, in: *Archeologie*, (1964), 2, pp. 85-86; Idem, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 9(1967-68) (1968), pp. 101-106.

²³ J. Mertens en W. Vanvinckenroye, *Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren*, 1975.

²⁴ W. Vanvinckenroye, *Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren*, 1963; Idem, in: *Archeologie*, (1969), 2, p. 67; Idem, *Enkele Romeinse graven uit Tongeren*, 1970; Idem, in: *Archeologie*, (1973), 2, p. 77; Idem, in: *Archeologie*, (1974), 2, pp. 84-85; Idem, *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren: opgravingen 1972-1981*, 1984.

²⁵ P. de Schaetzen en M. Vanderhoeven, in: *BIAL*, 70(1953-54) (1955), pp. 5-284; Idem, in: *OLL*, 11(1956), pp. 5-29; Idem, *De terra sigillata te Tongeren. II*, 1964; M. Vanderhoeven, *De Romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum*, 1962; Idem, in: *Helinium*, 7(1967), pp. 32-64; Idem, in: *Hommages à M. Renard, coll. Latomus*, 103(1969), pp. 622-636; Idem, *De terra sigillata te Tongeren*, 1979; W. Vanvinckenroye, *Gallo-Romeins*

zoek tijdens het begin van de jaren zestig gaf stof voor de ontwikkeling van de theorie, dat het ontstaan van Tongeren was toe te schrijven aan een militaire inplanting. Hieraan werd trouwens ook de laatste jaren opnieuw bijzonder veel aandacht geschonken door W. Vanvinckenroye,²⁶ die op basis van zijn archeologisch onderzoek in de stad meende te mogen besluiten dat een militair kamp aan de grondslag van het ontstaan van Tongeren lag. Deze visie werd genuanceerd door J. Mertens,²⁷ die ook aan economische aspecten aandacht schonk. Sedert een aantal jaren wordt de militaire these niet langer onvoorwaardelijk aanvaard. Wegens het ontbreken van militaire archaeologica, waarop trouwens ook J. Mertens wees, werden recent ernstige twijfels geuit, vooral door G. de Boe, A. Vanderhoeven en G. Vynckier.²⁸ Deze problematiek werd door J. Mertens en H. Thoen in het ruimer kader van de uitbouw van de Romeinse militaire infrastructuur tijdens het vroege Principaat geplaatst.²⁹

Tijdens dezelfde periode vroeg de Franse Historische School een bijzondere aandacht voor "totale geschiedenis".³⁰ Men beperkte zich niet langer tot "l'histoire événementielle", maar legde zich ook toe op het onderzoek van de economische en sociale processen, waarbij men de relatie met de culturele verschijnselen niet uit het oog verloor. Hiervoor dient men evenwel alle beschikbare bronnen aan te spreken. De epigrafische teksten werden reeds enkele malen aangeduid als een belangrijke bron voor het historisch onderzoek van de bestudeerde regio. Na de samenstelling van het volume XIII van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* werden de inscripties van de civitas Tungrorum pas in 1985 weer op systematische wijze

aardewerk van Tongeren, 1967, herziene uitgave in 1991.

²⁶ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 43(1964), pp. 250-251; Idem, *Opgravingen te Tongeren 1963-1964 door het Provinciaal Gallo-Romeins Museum*, 1965, pp. 26 e.v.; Idem, *Tongeren*, pp. 27 e.v.; Idem, *Een bijdrage tot het stadskernonderzoek van Romeins Tongeren*, 1994, pp. 49 e.v.

²⁷ J. Mertens, in: *Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere*, 1983, pp. 157-158; Idem, in: *Revue Archéologique de Picardie*, (1984), pp. 41-48.

²⁸ A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, in: *AB*, III(1987), pp. 127-138; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, I(1991), pp. 107-120; A. Vanderhoeven, G. Vynckier, A. Eryvynck en B. Cooremans, in: *Archeologie in Vlaanderen*, II(1992), pp. 89-146, bijzonder pp. 124 e.v.; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), pp. 1-7; Idem, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 387 e.v.

²⁹ J. Mertens, *Military Origins*, 1983; Idem, *Naissance*, 1984; H. Thoen, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 49-59.

³⁰ G. Duby, in: *De Middeleeuwen en andere essays*, 1990, pp. 227-252.

verzameld en becommentarieerd door A. Deman en M.-Th. Raepsaet-Charlier. De opschriften betreffende de Tungri buiten de civitas Tungrorum werden evenwel buiten beschouwing gelaten.³¹ Zij bleven verspreid over de verschillende delen van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* en een belangrijk aantal separate studies. Het onomastisch onderzoek voor de civitas Tungrorum werd in eerste instantie door L. Weisgerber gevoerd.³² Zijn bevindingen werden door M.-Th. Raepsaet-Charlier en A. Deman geactualiseerd. Behalve door deze laatste auteurs werd er tot nu toe weinig of geen aandacht besteed aan een prosopografisch onderzoek van de bevolking van de civitas Tungrorum. Ten gevolge van de gewijzigde visie op het historisch onderzoek onderging ook de archeologische methodologie een sterke evolutie, die zich vooral bij de start van het stadskernonderzoek in 1986 ook te Tongeren zou doorzetten. De archeozoölogie en de archeobotanica werden een belangrijk element in het archeologisch bedrijf en leverden voor Tongeren alleszins bijzondere resultaten op. Voor een synthese betreffende de landbouw, de veeteelt en de handel op basis van deze resultaten is het evenwel nog te vroeg.

De recente archeologische ontdekkingen gaven in 1975 aanleiding tot een nieuwe, meer uitgebreide synthese door W. Vanvinckenroye.³³ De auteur beperkte zich er evenwel toe een overzicht, een leesbare inventaris, op basis van de recente opgravingen samen te stellen. De publicatie was trouwens naar een breder publiek toegeschreven, zodat het onmogelijk was bepaalde problemen op een meer fundamentele wijze te behandelen. Ondanks alle verdiensten van de voornoemde publicatie bleef de nood aan een uitvoerige wetenschappelijke synthese bestaan. De vraagstelling dient verruimd en in een breder perspectief geplaatst. Want ook nu nog zijn in de verdere historische evolutie van de stad niet alle schakels bekend. Integendeel, de bestaande syntheses bieden nog steeds slechts de grote lijnen van haar historische ontwikkeling. De problematiek is hier vooral gesitueerd op het vlak van het archeologisch onderzoek. De fundamentele vragen die worden gesteld,

³¹ A. Deman en M.-Th. Raepsaet-Charlier, *Inscriptions Latines de Belgique*, 1985.

³² L. Weisgerber, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzstiftum Köln*, 155/156(1945), pp. 35-61 = *Rhenania germano-celtica*, 1969, pp. 275-296.

³³ W. Vanvinckenroye, *Tongeren Romeinse stad*, 1975. Een volledig herwerkte uitgave verscheen in 1985.

zijn van materiële aard. Wat is de structuur en het bewoningspatroon van de stad? Waar bevinden zich de openbare functies? Waar kan men de verschillende economische activiteiten lokaliseren? Op basis van welke archeologische criteria kan men een sociale stratificatie van de bevolking doorvoeren?

In het kader van deze status quaestionis dient men toch wel de aandacht te vestigen op enkele opmerkelijke vaststellingen. Sedert de studie van K. Scherling in 1948 werd het functioneren van Atuatuca inderdaad nauwelijks nog geplaatst binnen het bredere kader van de civitas en de provincie. Men besteedde wel bijzondere aandacht aan het ontstaan van de stad binnen het kader van de militaire politiek van Augustus. Ook de handelsrelaties genoten ruime aandacht, met name voor wat betreft het aardewerk, de terracottabeeldjes, het glas en de graanexploitatie.³⁴ De probeestelling, zoals zij bij K. Scherling voor de eerste maal naar voren kwam, werd evenwel tot op heden nauwelijks uitgediept. Hoewel Tongeren een caput civitatis was, besteedde men relatief weinig aandacht aan de civitas als bestuursseenheid en de mogelijke functies die de stad in dit kader vermoedelijk opnam. Voor een algemeen overzicht van deze civitas dient men bovendien een beroep te doen op algemene synthesestudies die Romeins België tot onderwerp hebben.³⁵ Wat zijn het statuut en de opdrachten van Atuatuca? Wat is haar relatie met de civitas en de andere delen van het Imperium Romanum? Wat is haar economische en culturele betekenis? Deze vragen kwamen in feite nauwelijks op fundamentele wijze aan bod. Ook de vraag tot welke provincie deze civitas hoorde, werd niet vaak gesteld, zelfs niet in de synthesestudies gewijd aan Tongeren. Een nu verouderd artikel van L. van de Weerd behandelde voor de eerste maal deze problematiek op fundamentele wijze.³⁶ Pas naar aanleiding van het opschrift van Bulla Regia (Hammam-Derradji) in Africa Proconsularis dat voor de

³⁴ Zie onder anderen W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 79 e.v.

³⁵ Zie onder anderen M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980; A. van Doorselaer, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, I(1982), pp. 21-98; E.M. Wightman, *Gallia Belgica*, 1985. Voor een status quaestionis verwijzen wij in het bijzonder naar M.-TH. en G. Raepsaet-Charlier, in: *ANRW*, II, 4(1975), pp. 3-299.

³⁶ L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 175-189.

eerste maal in 1960 werd gepubliceerd, genoot deze problematiek de belangstelling die zij verdiende.³⁷

Ook in het onderzoek van Atuatuca Tungrorum zelf wordt men voortdurend met talrijke, onopgeloste vragen geconfronteerd. Op de eerste plaats stelt zich de problematiek rond het ontstaan en de militaire betekenis zowel van de stad als van de civitas. De recente archeologische campagnes, onder meer in de Kielenstraat, zorgden zeker voor een groeiende aandacht voor deze problematiek. Maar ook de vragen naar de lokalisatie van het forum en de openbare gebouwen, een gedetailleerde invulling van de plattegrond van de stad, de relatie tussen stad en platteland, enzovoort blijven geheel of gedeeltelijk open. De vraag naar het statuut van de stad kreeg recent wel een oplossing dankzij de ontdekking van een altaar, gewijd aan I(upiter) O(ptimus) M(aximus) en de Genius van het municipium Tungrorum.³⁸

Het derde hoofdstuk behandelt de geografische verspreiding van de Tungri in het Imperium Romanum. De aandacht gaat hierbij niet enkel uit naar de civiele bevolking, maar ook naar de militairen. Bestaat er in het geografische verspreidingspatroon van de Tungri een verschil met andere civitates? En welke besluiten kunnen hieruit voor de civitas Tungrorum worden getrokken op politiek, militair en economisch vlak? Hier wordt de vraag naar het belang van de civitas Tungrorum gesteld. Dit onderzoek dient nagenoeg nog ab ovo te gebeuren. Tijdens onze heuristiek troffen wij in dit verband enkel de studie van J. Krier aan die het verspreidingspatroon van de Treveri bestudeerde.³⁹ De civitas Treverorum vormde voor ons dan ook het voornaamste referentiekader bij deze problema-

³⁷ FA, 13(1960), pp. 285-286; G. Alföldy, *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen*, 1967, p. 39, n. 211; H. von Petrikovits, in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, 1968, pp. 115-119; C.B. Rueger, *Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*, 1968, pp. 38-41; J.E. Bogaers, in: *BROB*, 17(1967), pp. 99-114, bijzonder pp. 101 e.v.; Idem, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 228-237; H.G. Pflaum, in: *BJ*, 171(1971), pp. 349-366; J.E. Bogaers, in: *BJ*, 172(1972), pp. 310-330; A. Deman, in: *Latomus*, 32(1973), pp. 135 e.v.; M.-Th. Raepsaet-Charlier en G. Raepsaet, in: *ANRW*, II, 4(1975), pp. 59-60; H. Devijver, *PME*, 1976-1987, D 26; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, pp. 593-595.

³⁸ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 54(1995), pp. 361-369.

³⁹ J. Krier, *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas*, 1981.

tiek. Voorzichtigheid is evenwel geboden vanwege het geringe vergelijkingsmateriaal. Het is noodzakelijk dat een gelijkaardig onderzoek ook voor de omringende civitates wordt doorgevoerd.

Een vierde facet van deze verhandeling bestaat uit de uitdieping van de historie en de problematiek van de alae (cavalerie) en cohortes (infanterie) Tungrorum. Deze hulptroepen werden tot nu toe steeds los van Atuatuca en de civitas Tungrorum bestudeerd. Vanuit de politiek-administratieve organisatie van de civitates en de maatschappelijke en economische situatie van de civitas Tungrorum in het bijzonder is het belangrijk de auxilia Tungrorum in dit onderzoek te betrekken. Zij vormen in feite een specifiek facet van de politieke, economische en sociaal-culturele aanwezigheid van de Tungri in het Imperium Romanum. In ieder geval bieden de auxilia Tungrorum bijzonder veel stof tot discussie.

De Tungri leverden aan het Romeinse leger blijkbaar bijzonder waardevolle militairen. Niet minder dan drie alae en vier cohortes werden naar deze stam genoemd: de ala I Tungrorum, de ala I Tungrorum Frontoniana, de ala I Asturum et Tungrorum, de cohors I Tungrorum milliaria, de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l., de cohors III Tungrorum en tenslotte de cohors IV Tungrorum milliaria. Daarnaast leverde deze civitas ook militairen aan verscheidene andere eenheden. Deze auxilia maakten uiteraard deel uit van het Romeinse leger en kunnen hiervan niet worden losgezien. De vraagstelling betreffende de alae en cohortes Tungrorum heeft trouwens vaak zo'n fundamenteel karakter, dat zij ook voor de andere Romeinse auxilia van belang is.

De studie van de alae en cohortes Tungrorum dient te worden gesitueerd in het kader van het onderzoek van de Romeinse hulptroepen. Wij wensen hier evenwel allermindst een exhaustieve status quaestionis van de auxilia samen te stellen, maar slechts enkele krachtlijnen uit te zetten die toelaten de problematiek van de auxilia Tungrorum beter te situeren.

De laatste maal dat een repertorium van al de Romeinse hulptroepen werd samengesteld, dateert reeds van het einde van de vorige en het begin van deze eeuw. Op dat ogenblik publiceerde C. Cichorius in de *Pauly Wissowa Realencyclopädie* de twee artikels die de toenmalig bekende alae en cohortes, waaronder

ook deze der Tungri, inventariseerden.⁴⁰ Een weinig later publiceerde G.L. Cheesman zijn synthese over de Romeinse hulptroepen. Hij stelde geen inventaris samen, maar benaderde de auxilia vanuit hun functioneren.⁴¹ Sedertdien waren de auxilia nog vaak het onderwerp van uiteenlopende studies. Nooit werden zij evenwel in hun totaliteit behandeld. Steeds ging het om één of ander deelaspect. G. Alföldy,⁴² J. Benes,⁴³ P.A. Holder,⁴⁴ J.M. Roldan Hervas,⁴⁵ E. Stein⁴⁶ en W. Wagner⁴⁷ behandelden de problematiek van de Romeinse hulptroepen onder meer vanuit een geografische afbakening. In deze publicaties worden ook de Tungri en de auxilia Tungrorum summier behandeld. Een dergelijke benadering treft men trouwens vaker aan bij kortere bijdragen naar aanleiding van de publicatie van een diploma militaire.⁴⁸ D.B. Saddington⁴⁹ en P.A. Holder⁵⁰ van hun kant benaderden de problematiek van de auxilia vanuit hun ontwikkeling binnen een chronologisch strikt afgelijnde en beperkte periode. Hij schetste de ontwikkeling van de Romeinse hulptroepen vanaf Caesar tot Vespasianus. Tenslotte werden de auxilia bestudeerd vanuit een bepaalde deelproblematiek. Zonder hier volledigheid te willen nastreven, kunnen wij enkele belangwekkende studies als voorbeeld citeren. K. Kraft schonk uitsluitend aandacht aan de rekrutering van militairen voor de hulptroepen aan de Rijn en de Donau.⁵¹ A. von Domaszewski en B. Dobson bestudeerden

⁴⁰ C. Cichorius, *Ala*, in: *RE*, I(1894), kol. 1223-1270; Idem, *Cohors*, in: *RE*, IV(1900), kol. 231-355.

⁴¹ G.L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, 1914.

⁴² G. Alföldy, in: *ActArchHung*, 14(1962), pp. 259-296; Idem, *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior*, 1968.

⁴³ J. Benes, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, 1978.

⁴⁴ P.A. Holder, *The Roman Army in Britain*, 1982.

⁴⁵ J.M. Roldan Hervas, *Hispania y el ejército romano*, 1974.

⁴⁶ E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, 1932.

⁴⁷ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, 1938.

⁴⁸ A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), pp. 191-230.

⁴⁹ D.B. Saddington, in: *ANRW*, II, 3(1975), pp. 176-201; Idem, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79)*, 1982.

⁵⁰ P.A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, 1980.

⁵¹ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, 1951.

uitvoerig de commandostructuur van het Romeinse leger.⁵² In dit kader publiceerde H. Devijver zijn prosopografisch onderzoek naar de Romeinse ridderofficieren.⁵³ Onder meer A. von Domaszewski⁵⁴ en E. Birley⁵⁵ behandelden uitvoerig de religie in het Romeinse leger. De benadering van de Romeinse hulptroepen vanuit een volk of een volksstam vinden wij vooral bij M. Bang⁵⁶ en L. van de Weerd⁵⁷ terug. Dergelijke probleemstellingen worden ook vaak in uiteenlopende, kortere studies behandeld die dikwijls van een fundamentele invloed bleken.⁵⁸ Tenslotte dient men hier te wijzen op het belang van de studie van de limesproblematiek. Van dit belang getuigen de talrijke initiatieven, zoals de limescongressen, die dienaangaande genomen of gepubliceerd worden.⁵⁹ Een algemene synthese van de limesproblematiek biedt J.C. Mann, aangevuld door V.A. Maxfield.⁶⁰

Binnen dit ruime kader situeert zich de studie van de *auxilia Tungrorum*. Er werden tot nu toe weinig fundamentele studies gewijd aan hulptroepen die uit eenzelfde stam of volk werden gelicht.⁶¹ Bovendien schonken de studies, die aan dergelijke eenheden waren gewijd, weinig of geen aandacht aan hun relatie tot de *civitas* waar zij werden gelicht, noch werden al de aspecten van de militaire problematiek volledig uitgediept. De verklaring dient echter meestal te worden gezocht in de doelstelling zelf van de studie.⁶²

⁵² A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 1967, met een uitgebreide inleiding door B. Dobson; B. Dobson, *Die Primipilares*, 1978.

⁵³ H. Devijver, *Prosopographia militarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, (4 dln.), 1976-1987; Idem, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army*, (2 dln.), *Mavors*, VI en IX, 1989-1992.

⁵⁴ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, 1895.

⁵⁵ E. Birley, in: *ANRW*, II, 16, 2(1978), pp. 1506-1541.

⁵⁶ M. Bang, *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I*, 1906.

⁵⁷ L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), pp. 341 e.v. en *AC*, 6(1937), pp. 71 e.v.

⁵⁸ Zie onder andere de reeks *Mavors*, *Roman Army Researches*, waarin men gebundelde artikelen terugvindt van onder meer M.P. Speidel, G. Alföldy, E. Birley, H. Devijver en A. Mócsy; R.W. Davies, *Service in the Roman Army*, 1989.

⁵⁹ Zie onder andere de *Limes-Studien* en de *Roman Frontier Studies*.

⁶⁰ J.C. Mann, in: *ANRW*, II, 1(1974), pp. 508-733; V.M. Maxfield, in: *JRA*, 2(1989), pp. 334-346.

⁶¹ Zie onder anderen M. Bang, *Die Germanen im römischen Dienst*, 1906; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), pp. 341 e.v. en *AC*, 6(1937), pp. 71 e.v.

⁶² K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 271-292.

leiding van de publicatie van enkele diplomata militaria en de aanwezigheid van deze eenheden langs de Donau-limes. Deelnemers aan deze discussie zijn onder meer R.W. Davies,⁷¹ E. Birley,⁷² A. Radnóti,⁷³ H.J. Kellner,⁷⁴ U. Schillinger-Häfele,⁷⁵ T. Nagy⁷⁶ en H.U. Nuber.⁷⁷ De aanwezigheid van de cohortes Tungrorum in Britannia werd voornamelijk behandeld door de Britse geleerden E. Birley⁷⁸ en R.W. Davies.⁷⁹ De cohors IV Tungrorum werd tenslotte geattesteerd in Mauretania Tingitana. Toen R. Cagnat⁸⁰ in 1913 zijn studie over het Romeinse leger in Afrika publiceerde, was de aanwezigheid van deze eenheid op dit continent niet bekend. Pas bij de ontdekking van de diplomata van Volubilis en Rabat, respectievelijk in de jaren 1946 en 1949, werd het bewijs onomstotelijk geleverd dat deze eenheid ook in Mauretania Tingitana was gelegerd. Het mag bijgevolg niet verwonderen dat zowel H. Nesselhauf⁸¹ als M.M. Roxan⁸² aan deze eenheid aandacht schonken, toen zij het Romeinse leger in deze provincie behandelden.

Uit dit overzicht blijkt in ieder geval dat slechts zelden een studie uitsluitend aan de alae en cohortes Tungrorum werd gewijd. Men diende te wachten tot 1977, toen J. Smeesters⁸³ een synthese samenstelde van het volledige bronnenmateriaal. Deze bijdrage is een partiële opsomming van de epigrafische bronnen, begeleid door een zeer summier commentaar.

Sedert de synthese van J. Smeesters werden nog enkele bijzonder interessante bijdragen gepubliceerd, onder meer door

⁷¹ R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), pp. 108-111.

⁷² E. Birley, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, 1966, pp. 54-67; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513.

⁷³ A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), pp. 93 e.v.

⁷⁴ H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 31(1966), pp. 89-94; Idem, in: *BVbl*, 33(1968), pp. 92-99; Idem, in: *BVbl*, 36(1971), pp. 207-215; Idem, in: *BVbl*, 48(1983), pp. 165-172.

⁷⁵ U. Schillinger-Häfele, in: *BRGK*, 53(1977), pp. 447-604.

⁷⁶ T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), pp. 17-71, bijzonder pp. 52 e.v.

⁷⁷ H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), pp. 178-181.

⁷⁸ E. Birley, in: *Transactions of Cumberland and Westmorland...*, 35(1935), pp. 56-60; Idem, in: *CW*(2), 35(1935), pp. 56-60; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513; Idem, in: *Germania*, 23(1939), pp. 189-190.

⁷⁹ R.W. Davies, in: *AJ*, 125(1968), pp. 95 e.v.; Idem, in: *ES*, 4(1967), pp. 108-111; Idem, in: *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 108(1976/77), pp. 168-173.

⁸⁰ R. Cagnat, *L'armée romaine*, 1913.

⁸¹ H. Nesselhauf, in: *Epigraphica*, 12(1950), pp. 34-48.

⁸² M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), pp. 838-855.

⁸³ J. Smeesters, in: *BeihBJ*, 38(1977), pp. 175-186.

M.M. Roxan,⁸⁴ D. Protase,⁸⁵ K. Strobel,⁸⁶ C. Letta⁸⁷ en K. Dietz.⁸⁸ Soms situeerden zij de *auxilia Tungrorum* ook in een breder kader. De opmerkelijkste ontwikkelingen vonden ons inziens evenwel te Chesterholm (Britannia) plaats, waar met de zogenaamde Vindolanda-tabletten een nieuwe, bijzonder interessante en belangwekkende bron werd aangeboord. Dit geldt niet enkel voor de cohortes *Tungrorum*, maar ook voor de Romeinse *auxilia* in het algemeen, onder meer met betrekking tot de ontwikkeling van cohortes *quingenariae* naar cohortes *milliariae* en de commandostructuur van de infanterie-eenheden. Naar aanleiding van de uiterst belangrijke ontdekking van de Vindolanda-tabletten dienen zeker de recente publicaties van A.K. Bowman en J.D. Thomas⁸⁹ en E. Birley, R. Birley en A.R. Birley⁹⁰ te worden geciteerd. De resultaten van dit wetenschappelijk onderzoek kunnen ongetwijfeld onder de belangrijkste van de afgelopen decennia worden gerangschikt. Het zal evenwel nog jaren duren alvorens alle Vindolanda-tabletten zullen zijn ontcijferd en gepubliceerd.

Met betrekking tot de *alae* en cohortes *Tungrorum* wordt tenslotte onderzocht in welke mate de *auxilia* een factor waren in het romaniseringsproces. Al te vaak wordt immers zonder verdere uitleg of argumentatie gesteld, dat het Romeinse leger in sterke mate bijdroeg tot de verspreiding van de Romeinse cultuur. Binnen die context wordt uiteraard dieper ingegaan op de rechtspositie van de *Tungri*, de naamgeving in relatie met de familiale verhoudingen, als indicator voor het romaniseringsproces, de godsdienst en de iconografie van de grafmonumenten. Deze aspecten werden voor de *Tungri* nauwelijks bestudeerd. Voor de naamgeving kan men een beroep doen op

⁸⁴ M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm Northumberland*, 1985, pp. 93 e.v.

⁸⁵ D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, pp. 495-504.

⁸⁶ K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 271-292.

⁸⁷ C. Letta, in: *Studi Classici e Orientali*, 39(1989), pp. 265-280 tegenover E. Birley, in: *Germania*, 23(1939), pp. 189-190; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513.

⁸⁸ K. Dietz, in: *BVbl*, 53(1988), pp. 137-155.

⁸⁹ A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), pp. 62-73; Idem, *The Vindolanda Writing-Tablets II*, 1994.

⁹⁰ A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989*, (1991), pp. 16 e.v.; E. Birley, R. Birley en A. Birley, *Vindolanda Research Reports, New Series. Vol. II*, 1993.

de voortreffelijke studies van L. Weisgerber⁹¹ en G. Neumann.⁹² De legergodsdienst werd anderzijds specifiek behandeld door onder meer A. von Domaszewski,⁹³ E. Birley,⁹⁴ J. Helgeland⁹⁵ en terloops ook door G. Alföldy.⁹⁶ Specifieke aspecten werden onder meer behandeld door E. Birley,⁹⁷ C. Letta⁹⁸ en R.W. Davies.⁹⁹ Het juridisch statuut van de Tungri dient evenwel te worden bepaald door middel van een analyse van de herkomstgegevens en de rechtspositie van de militairen. Vooral dit laatste blijkt een hachelijke onderneming vanwege het ambivalent karakter van talrijke tria nomina. Binnen deze context ontwikkelde zich ook de discussie betreffende de mogelijk gezamenlijke toekenning van het Latijnse recht aan de militairen van één eenheid, i.c. de cohors II Tungrorum milliaria milliaria equitata c(ivium?) L(atinorum?). Deze visie werd voornamelijk verdedigd door G. Alföldy.¹⁰⁰ Betreffende deze problematiek schreef H. Wolff evenwel een bijzondere bijdrage. Hierin stelt hij voor het laatste deel van de naam in te vullen tot *c(oram) l(audata)* in plaats van *c(ivium) L(atinorum)*.¹⁰¹

De iconografie van de grafmonumenten is tenslotte een laatste bijzonder interessant aspect om het romaniseringsproces te volgen. Doch ook hier bezitten wij een te klein bronnenbestand om een systematische behandeling van deze problematiek te bieden. Bovendien is het opvallend dat in het onderzoek van het Romeinse leger de aandacht zich tot voor kort voorname-

⁹¹ L. Weisgerber, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 155/156(1945), pp. 35-61 = *Rhenania germano-celtica*, 1969, pp. 275-296. De auteur doet hier in belangrijke mate beroep op de namen van de Tungri, met inbegrip van de militairen in de Romeinse hulptroepen; Idem, *Die Namen der Ubier*, 1968.

⁹² G. Neumann, in: *ANRW*, II, 29, 2(1983), pp. 1061-1088; Idem, in: *Germanenprobleme*, 1986, pp. 108 e.v.

⁹³ A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, 1985.

⁹⁴ E. Birley, in: *ANRW*, II, 16, 2(1978), pp. 1506-1541; Idem, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 6-112. Deze auteur wijdde ook afzonderlijke studies aan bepaalde religieuze facetten; E. Birley, in: *Glasgow Archaeological Journal*, 4(1976), pp. 108-110.

⁹⁵ J. Helgeland, in: *ANRW*, II, 17, 1(1981), pp. 98 e.v.

⁹⁶ G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, pp. 266-268.

⁹⁷ E. Birley, in: *Germania*, 23(1939), pp. 189-190; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513.

⁹⁸ C. Letta, in: *Studi Classici e Orientali*, 39(1989), pp. 265-280.

⁹⁹ R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), pp. 108-111.

¹⁰⁰ G. Alföldy, in: *BVbl*, 51(1986), pp. 191-193; B. Galsterer-Kröll, in: *Chiron*, 3(1973), p. 302, n. 93 en E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1514, n. 31.

¹⁰¹ H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), pp. 267-288; Idem, in: *BJ*, 176(1976), p. 49.

lijk richtte op de inscriptie en haar drager terzijde liet.¹⁰² Vaak werd ook enkel aandacht geschonken aan de monumenten zelf die men in een typologie trachtte onder te brengen.¹⁰³ Dit betekent dat wij voor ons onderzoek bitter weinig beroep konden doen op secundaire literatuur.

Op het vlak van de vraagstelling stelt men vaak vast dat bij de studie van een stad of een regio, zeker bij het samenstellen van een algemene synthese, men zich beperkt tot de bestudeerde stad of regio zelf. Men schenkt te weinig aandacht aan het functioneren binnen het groter geheel van het Romeinse Rijk. Dit geldt zelfs wanneer men zeer ingrijpende aspecten, zoals het bestuur of culturele invloeden, bestudeert.¹⁰⁴

De aard van de vraagstelling, i.e. naar de romaniseringproblematiek in Gallia Belgica en de betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum in het Imperium Romanum, impliceert echter een nieuwe benadering van het antieke Tongeren, de civitas Tungrorum en de auxilia die in dit bestuursdistrict werden gelicht. Hierdoor ontstaat niet enkel een andere visie op het archeologisch en historisch onderzoek van een stad en een civitas. Ook de studie van de alae en de cohortes Tungrorum gebeurt niet langer geïsoleerd. Zij worden in relatie gebracht met de civitas waar hun origo lag.

Atuatuca, de civitas en de auxilia Tungrorum werden sedert het merkwaardige artikel van K. Scherling niet meer op een dergelijke wijze benaderd.¹⁰⁵ Vanuit deze hernieuwde vraagstelling wensen wij bijgevolg drie belangrijke facetten van het romaniseringsproces, namelijk de organisatie, de urbanisatie en het leger in Gallia Belgica, en meer bepaald in de civitas Tungrorum, te duiden. Op die wijze kan er een duidelijke eenheid tussen deze civitas, haar civitas-hoofdplaats en de auxilia Tungrorum worden aangetoond.

¹⁰² H. Devijver, in: *Equestrian Officers*, 1989-1992, pp. 416-449; H. Devijver en F. van Wouterghem, in: *AncSoc*, 21(1990), pp. 59-98.

¹⁰³ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, 1923; H. Gabelmann, in: *BJ*, 172(1972), pp. 65 e.v.; Idem, in: *BJ*, 173(1973), pp. 132 e.v.

¹⁰⁴ Zie onder anderen A. Wankenne, in *EC*, 33(1965), pp. 156-177; W. Vanvinckenroye, *Tongeren, Romeinse stad*, 1985. Zie onder anderen J. Krier, *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas*, 1981; H. Heinen, *Trier und das Trevererland in römischer Zeit*, 1985.

¹⁰⁵ K. Scherling, in: *RE*, VII, A(1948), kol. 1345-1359.

3. Dankwoord

De voorliggende publicatie is een enigszins herwerkte versie van het tekstgedeelte van mijn doctoraal proefschrift "De Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat", dat ik op 19 mei 1993 aan de Katholieke Universiteit Leuven mocht verdedigen. Bij het beëindigen van deze studie rest mij enkel het genoegen mijn dankbaarheid te uiten aan alle mensen die mij in dit project hebben gesteund en geholpen.

Uiteraard gaat mijn diepste erkentelijkheid in de eerste plaats uit naar prof. dr. H. Devijver, die zo vriendelijk was mij gedurende al die jaren te begeleiden in mijn wetenschappelijk onderzoek. Met veel genoegen denk ik terug aan onze ontmoetingen, waarbij hij zijn bijzondere visie betreffende het epigrafisch onderzoek en zijn methodiek formuleerde. Zijn enthousiasme, suggesties en kritische houding inspireerden mij in hoge mate. Het was voor mij dan ook een bijzonder voorrecht gedurende die tijd zijn student te mogen zijn.

De leden van de jury, prof. dr. H. Hauben, prof. dr. H. Heinen, prof. dr. L. Mooren, prof. dr. A. Wouters en prof. dr. F. Vanwonterghem, formuleerden bijzonder waardevolle opmerkingen die van groot nut waren voor de herwerking van mijn proefschrift. Prof. dr. Heinen wens ik speciaal te danken voor het vriendelijk "Ten geleide". Prof. dr. J.C.G.M. Jansen leverde een bijzondere bijdrage tijdens de voorbereiding van het boek. Vervolgens gaat mijn dank uit naar de talrijke collega's die zo vriendelijk waren ten behoeve van dit onderzoek informatie en fotomateriaal te zenden. Voor hun gewaardeerde medewerking wens ik in het bijzonder te danken: dr. L. Allason-Jones, Museum of Antiquities, Newcastle upon Tyne, dr. R. Artevan, Musée d'Histoire de la Transsylvany, Cluj-Napoca, dr. W. Binsfeld, Rheinisches Landesmuseum, Trier, prof. dr. R. Birley, The Vindolanda Trust, Chesterholm Museum, dr. P. Bocci, Firenze, dr. W. Boppert, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, prof. dr. D.J. Breeze, Edinburgh, dr. M.E.Th. de Grooth, Bonnefantemuseum, Maastricht, dr. A.B. Follmann, Rheinische Landesmuseum, Bonn, prof. dr. H. Galsterer, Aachen, dr. J. Garbsch, Prähistorische Staatssammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, München, dr. V. Gerassimova-Tomova, Nationalen Archeologicheski Muzei, Sofia, dr.

Fr. Humer, Archäologischer Park Carnuntum, dr. C. Johns, British Museum, London, dr. T. Kemenczei, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, dr. L. Keppie, Hunterian Museum, Glasgow, dr. H. Koschik, Landschaftsverband Rheinland, Bonn, dr. E. Künzl, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, dr. H. Limane, Site Archéologique de Volubilis, dr. D. Lockwood, Dumfries Museum, dr. R. Miglbauer, Stadtmuseum Wels, dr. M. Nagy, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, dr. M. Nemeth, Aquincum Múzeum, Budapest, prof. dr. C. Petolescu, Bucarest, dr. J. Prammer, Gäubodenmuseum, Straubing, dr. S. Reim, Staatliches Lindenau-Museum, dr. R. Richardson, Tullie House Museum, Carlisle, prof. dr. M.M. Roxan, University of London, dr. W. Schmitz, Rheinisches Landesmuseum, Bonn, dr. A. Sheridan, National Museums of Scotland, Edinburgh, dr. M. Stokes, Shrewsbury Borough Museum, prof. dr. A. Suceveanu, Bucarest, dr. Tauch, Clemens-Sels-Museum, Neuss, prof. dr. G.J. Verwers, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
Mevrouw R. Verboven-Janssen, D. van Coillie en X. Adams waren zo vriendelijk als onbevooroordeelde lezers op te treden. Laatstgenoemde heeft ook met veel zorg de kaarten getekend. De uitgave werd verzorgd door de Stichting Maaslandse Monografieën in samenwerking met uitgeverij Eisma te Leeuwarden. Behalve het bestuur en de redactie van de Maaslandse Monografieën en de uitgever, E. van Hes, dank ik de dames I. Frints, M. Mommers-Bakker en E. Muyres-Schilder voor het enthousiasme waarmee zij dit boek persklaar maakten.

Robert Nouwen
Augustus 1996

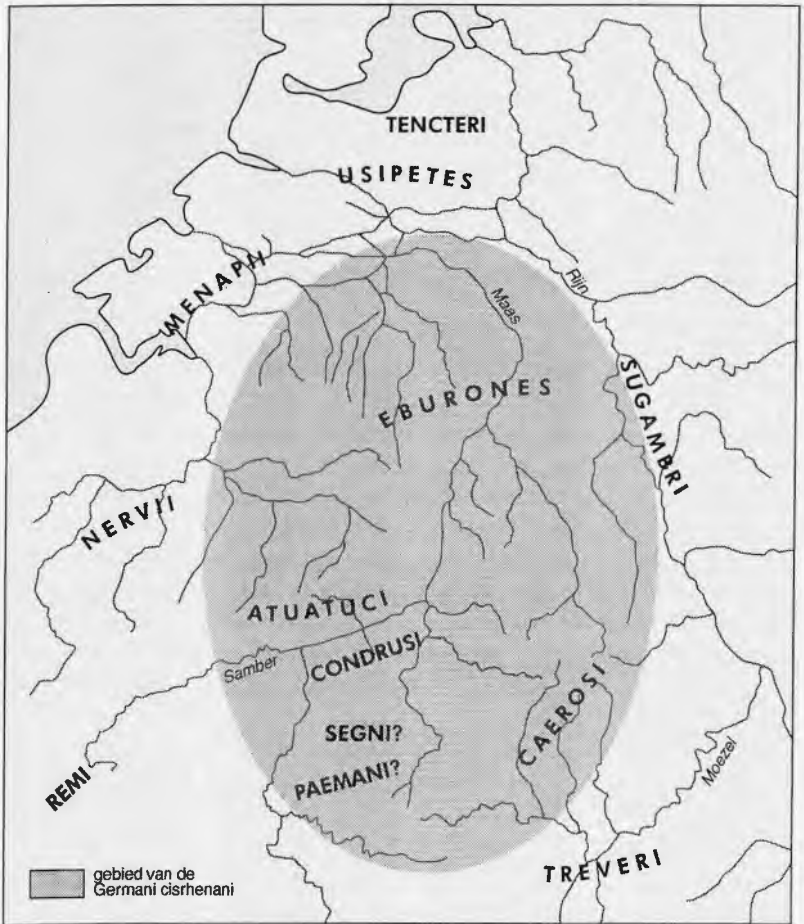
Hoofdstuk 1

De verovering en de organisatie: het ontstaan en de geografische omlijning van de civitas Tungrorum

1. De eerste eeuw vóór Christus tot de Gallische oorlog (58-51 v.Chr.)

De cultuur in de laatste eeuw v.Chr. in Gallia en Germania vertoont een heel eigen karakter. In zijn verslag over de Gallische oorlog bood Caesar een op het eerste gezicht duidelijke en schijnbaar betrouwbare etnografie van de streken ten noorden en noordwesten van de Alpen. Hij onderscheidde Aquitaniërs, Belgen, Galliërs en Germanen. Galliërs en Germanen werden gescheiden door de Rijn. De gegevens die ons door de archeologie en de klassieke auteurs worden verschaft, zijn evenwel problematisch en dit ondanks die schijnbaar precieze informatie van Caesar. Vooral de meermaals vernoemde Germani cisrhenani lijken een blijvend raadsel te vormen. De problematiek rond hun herkomst en hun identificatie is nauwelijks op te lossen.

Vooreerst kan de archeologische nalatenschap van de stammen die traditioneel in onze regio worden gelokaliseerd, moeilijk precies worden gedateerd. De tweede moeilijkheid ligt in een min of meer correcte omschrijving van de territoria van de verschillende stammen op basis van de literaire bronnen en dit omwille van de onstandvastigheid in de bewoning en de migraties. Tenslotte zijn de literaire bronnen, die een licht op de diverse problemen kunnen werpen, in feite zeer karig en moeilijk te interpreteren. Deze problematiek heeft aanleiding gegeven tot talrijke discussies, waarbij bepaalde archeologische sites aan een stam werden toegeschreven. Zo meende M.E. Mariën, al dan niet terecht, dat de Kempense grafvelden, gekarakteriseerd door lage grafheuvels opgeworpen over de urn met de lijkassen, behoorden tot de culturele nalatenschap van de Eburones. Het lijkt ons evenwel onmogelijk

1. Gallia Belgica vóór de verovering van C. Iulius Caesar (58 v. Chr.)

één van de stammen die door Caesar werden vernoemd in het archeologisch erfgoed te identificeren.¹

Een tweede probleem dat in de literatuur voortdurend weerkeert, is de vraag of de bevolking in onze regio behoorde tot de Germaanse of de Keltische cultuur. Het lijkt trouwens nog steeds niet duidelijk wat de antieken onder Kelten en Germanen verstonen. Onder anderen de Eburones en samen met hen de Germani cisrhenani zijn op het eerste gezicht van een hybride signatuur. De reden voor dit probleem ligt in zekere zin bij de antieke auteurs. Zo lijkt Caesar in *De bello Gallico* (V, 27), te zinspelen op een Keltische herkomst van de Eburones, dit in tegenstelling tot *De bello Gallico* (II, 4, 10), wanneer hij hen duidelijk rangschikt onder de Germani cisrhenani. Dit belet evenwel niet dat ook dienaangaande menig vorser er een duidelijk geprofileerde mening op na houdt.²

Tijdens zijn voordracht op 6 juni 1970 voor de Wissenschaftliche Gesellschaft aan de Johann Wolfgang Goethe-Universität te Frankfurt am Main over de beruchte tekst van Tacitus, *Germania* (II, 4-5), schetste K. Kraft de doelstellingen van de "Germanen-historicus": "es kommt für ihn (den Historiker)

¹ S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, p. 721: "Compte tenu des difficultés pour dater avec précision la plupart des sites d'une part, et l'instabilité des tribus d'autre part, il ne nous semble pas possible d'établir un rapport irréfutable entre le matériel archéologique de l'époque de La Tène et les différentes tribus, c'est à dire d'assigner des sites bien précis à telle ou telle tribu, uniquement sur la foi des données archéologiques"; G. Walser, *Germanen*, 1956, p. 48; H. Bernhard, in: *Römer*, 1990, p. 51; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, pp. 98 e.v.; G. Neumann, in: *Germanenprobleme*, 1986, pp. 106-107. Vergelijk met de visie van bijvoorbeeld R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 60 en de probleemstelling van de Germani cisrhenani pp. 62-63; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 15 en 31; M.J.R. Marechal, in: *Caesarodunum*, 16(1981), p. 46; M. Todd, *Barbarians*, 1987, p. 8.

² M. Todd, *Barbarians*, 1987, pp. 8, 29: "The relations of the Celts with the Germanic peoples have stimulated a major controversy with rapidly growing literature of its own"; G. Walser, *Germanen*, 1956, p. 40; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1982, p. 90; S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, p. 66: "Il est évident que la population de nos régions à la fin de l'époque de La Tène, tant par sa culture matérielle que par ses institutions, son organisation sociale, sa religion et sa langue faisait partie du monde celtique". Daar tegenover H. Bernhard, in: *Römer*, (1990), p. 51 in verband met de Germani cisrhenani: "Damit sagte Caesar aus, dass auch westlich des Rheines Völker siedelten, die in Sprache und Bräuchen eher den rechtsrheinischen Germanen als den Kelten, etwa den Treverern, ähnelten"; T. Rice Holmes, *Conquest*, 1911, pp. 338 e.v.; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, hoofdstuk 2: "Celts and Germans", pp. 14 e.v.; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 15 e.v.; M.J.R. Marechal, in: *Caesarodunum*, 16(1981), p. 45; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 13; R. Seyer, in: *Germanen*, 1988, pp. 55 e.v.; H. Heinen, *Trier*, 1985, pp. 19-20; G. Neumann, in: *Germanenprobleme*, 1982, p. 128.

mehr darauf an, zu erfassen, welche politische, ethnische oder geographische Grösse jeweils gemeint ist, wenn die Quellen von den Germani sprechen".³

Voor onze studie van de Tungri is het van belang om te trachten te achterhalen hoe de pre-Romeinse bevolking was samengesteld. Ons lijkt hiervoor vooral het historisch en linguïstisch onderzoek aangewezen. De archeologische methode schenkt wel inzicht in de materiële cultuur, maar lijkt ons hier, zeker voor wat betreft het Belgisch, Nederlands en Duits gebied aan deze zijde van de Rijn, minder relevant, omwille van de onmogelijkheid deze gegevens voldoende nauwkeurig te dateren en aan een bepaalde stam te koppelen en bijgevolg hieruit voor ons onderzoek belangrijke gevolgtrekkingen te poneren. Voor wat betreft de streek tussen Rijn en Elbe ligt de situatie anders. Het bodempatrimonium is hier veel duidelijker. Niettemin dient men er ook daar rekening mee te houden dat het begrip "Germanen" slechts in beperkte mate en met de nodige kritische zin kan worden gebruikt om archeologische groepen aan te duiden.⁴

Voor het onderzoek komen voornamelijk Caesar, *De bello Gallico* en Tacitus, *Germania* (II, 4-5), in aanmerking. Hoewel zij geen onverdachte bronnen zijn - vooral Caesar munt niet uit door klaarheid en precisie - vormen zij de enige mogelijkheid om enigermate inzicht te verkrijgen in de etnografische situatie tijdens de eerste eeuw v.Chr. En hoewel kritische bedenkingen worden geformuleerd aangaande de geboden informatie wijzen verscheidene vorsers erop dat men er goed aan doet deze auteurs toch voldoende ernstig te nemen.⁵

Een belangrijk gegeven in de discussie is het feit dat "Keltisch" en "Germaans" op de eerste plaats linguïstische begrippen zijn en dat een volk als Germaans of Keltisch wordt bestempeld, wanneer zij respectievelijk de Germaanse of Keltische taal spreken. Het blijkt zeer moeilijk te zijn deze linguïstische inhouden duidelijk geografisch en cultureel te omschrijven.⁶

³ K. Kraft, *Germania*, p. 8.

⁴ R. Hachmann, in: *Offa*, 47(1990), p. 478.

⁵ G. Walsler, *Germanen*, 1956, pp. 44-45; G. Neumann, in: *Germanenprobleme*, 1982, p. 108.

⁶ S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, p. 722: "Selon nos conceptions actuelles, "Celts" et "Germains" sont des notions linguistiques: nous désignons comme "Germains" (ou "Celts")

Deze visie wordt ondersteund door de volgende vaststellingen. Reeds in de oudheid werd de Rijn beschouwd als de grens tussen de "Germaanse" en de "Keltische" wereld, al werd zij herhaaldelijk door verscheidene stammen overschreden. De naam Rhenus is trouwens van Keltische origine.⁷

Dit blijkt ook uit de volgende passage van Tacitus: "*quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint... tunc Germani vocati sint*" - "omdat zij die als eersten de Rijn zijn overgestoken en de Galliërs hebben verdreven... toen Germani heetten".⁸ Deze visie werd door de antieke auteurs, mogelijk vanaf Poseidonios van Apamea (circa 135-51/50 v.Chr.), zeker vanaf Caesar ontwikkeld. Deze laatste zegt op verscheidene plaatsen impliciet dat deze rivier de grens vormde tussen Kelten en Germanen.⁹ Vandaar ook dat hij Eburones, Caerosi, Paemani, Condrusi en Segni aanduidt als Germani cisrhenani¹⁰ en deze plaatst tegenover de Germani transrhenani. Hij neemt bovendien blijkbaar aan dat de Rijn grens tussen Galliërs en Germanen ook in vroegere tijden reeds bestond. De gegevens die Caesar verstrekt, kunnen evenwel enkel worden toegepast op de periode vanaf de Gallische oorlog. Het valt tenslotte op dat Caesar de Atuatici die van de Kimbri en de Teutones afstamden¹¹ niet tot de Germani cisrhenani rekende. Er dient bijgevolg een onderscheid te worden gemaakt tussen de verschillende groepen "Germanen".¹²

Linguïstisch onderzoek en de archeologische nalatenschap weerleggen bovendien talrijke etnografische uitspraken van de antieken. De Rijn treedt nergens op als scheidingslijn tussen de materiële nalatenschap van culturen. Integendeel, de streek ten

les populations parlant une langue germanique (ou celtique). On doit toutefois se demander si César se fondait sur la langue qu'elles parlaient pour qualifier certaines tribus de germaniques. Il semble bien que la réponse à cette question doive être négative"; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1982, p. 97: Sprachgeschichtliche Quellen.

⁷ A. Holder, *Sprachschatz*, 1961, kol. 1130-1174; G. Walsler, *Germanen*, 1956, pp. 37 e.v.; R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 25; H. Ament, in: *Præhistorische Zeitschrift*, 59(1984), pp. 37 e.v.

⁸ Tacitus, *Germania*, II, 5.

⁹ *BG*, I, 1, 4; I, 53, 1; III, 11, 1; IV, 3, 3; V, 24, 4 enzovoort. Betreffende Caesar's "Germanenbegriff"; G. Walsler, *Germanen*, 1956, pp. 87-88.

¹⁰ Caesar, *BG*, II, 4, 10; VI, 2, 3; VI, 32, 1; ook I, 2, 3; I, 27, 4; IV, 16, 4.

¹¹ Caesar, *BG*, II, 29, 4.

¹² H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1982, p. 89.

oosten van de Rijn dient te worden beschouwd als een wezenlijk bestanddeel van de late La Tène-cultuur die men ook in België en Frankrijk aantreft. Zij is verbonden met het kerngebied van deze cultuur, zelfs indien zij niet overal in alle details dezelfde kenmerken vertoont.¹³

Het is slechts rond de erawisseling dat er in de Rijnstreek grondige culturele veranderingen optreden. Ten westen van de Rijn wordt de Romeinse invloed steeds meer zichtbaar. Aan de overzijde merkt men een breuk in het archeologisch materiaal. Deze culturele veranderingen hebben tot gevolg dat de Rijn een scherpe cultuurgrens wordt en dit gedurende eeuwen zal blijven.¹⁴

Op de tweede plaats dient men vast te stellen dat het verslag van Caesar vol contradicties zit met betrekking tot de Germaanse en Gallische stammen en in het bijzonder de Germani cisrhenani. De denkbeeldige scheidingslijn tussen Germanen en Kelten kan in ieder geval niet zo duidelijk worden getrokken. Dit blijkt uit Caesars *De bello Gallico*. De tekst veroorzaakt talrijke moeilijkheden, wanneer men een aantal passages naast elkaar plaatst. In het tweede boek schrijft Caesar dat de Condrusi, Eburones, Caerosi en Paemani met één naam Germanen worden genoemd.¹⁵ Hier dienen de Segni aan te worden toegevoegd die Caesar in het zesde boek vernoemt.¹⁶ Hij beklemtoont het Germaanse karakter van deze stammen door hen Germani cisrhenani¹⁷ te noemen en beschouwt hen aldus als verwanten van de Germani transrhenani. In *De bello Gallico* (II, 4), tenslotte stelt hij dat "*plerosque Belgas esse ortos ab Germanis...*" - "*de meeste Belgae afkomstig zijn van de Germani...*".¹⁸

¹³ Zie R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 133: Bodenfunde ...; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 9; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, pp. 23 e.v.; H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), p. 40.

¹⁴ R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 37; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 9.

¹⁵ Caesar, *BG*, II, 4, 10: "*Condrusos, Eburones, Caerosos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia*". De Condrusi, Eburones, Caerosi, Paemani, die met één naam Germani worden genoemd, schatte men op ongeveer 40.000 man; Suetonius, *Caesar*, p. 25.

¹⁶ Caesar, *BG*, VI, 32, 1.

¹⁷ Caesar, *BG*, VI, 2, 3.

¹⁸ R. Much, in: *RE*, Suppl. III(1918), kol. 545; R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 45; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 330; H. Birkhan, *Germanen*, 1970, p. 185 voegt hieraan nog de volgende stammen toe: Caruces, Caeracates, Sunuci, Tungri, Baetasii, Texuandri.

Verscheidene passages bij Caesar wijzen evenwel op een zekere verwarring. De Romeinse veldheer weet blijkbaar niet goed waar hij deze stammen dient te plaatsen. In het vijfde boek¹⁹ laat hij Ambiorix tijdens een redevoering aan de Romeinse gezanten C. Arpinus en Q. Iunius zeggen: "*Non facile Gallos Gallis negare potuisse...*" - "*Galliërs kunnen moeilijk iets aan Galliërs weigeren...*". Dit citaat impliceert blijkbaar de Keltische herkomst van de Eburones. Deze visie wordt ook weerspiegeld in het zesde boek van *De bello Gallico*.²⁰ Hier spreekt Caesar van *Gallorum vita*, waarbij hij doelt op het leven van de Eburones. Duidelijk is in ieder geval dat men uit de tekst van Caesar niet kan afleiden of de Eburones tot de Keltische of de Germaanse cultuur hebben behoord.²¹

De Germanen worden voor het eerst vermeld bij Poseidonios van Apamea.²² Zij verschijnen als een groep stammen, gesitueerd op de rechteroever van de Rijn tussen de Main en de Lippe. Poseidonios brengt hen onder bij de Kelten.²³ Men mag bijgevolg aannemen dat wanneer Caesar, die een tijdgenoot van Poseidonios was, over de Germani cisrhenani sprak, hij mogelijk ook de "Germanoi" van Poseidonios voor ogen had.²⁴ Linguïstisch lijkt meer duidelijkheid te bestaan. Zowel de stamnamen Condruzi, Eburones, Caerosi, Paemani, Atuatici, Segni als de personennamen Ambiorix of Catuvolcus zijn van Keltische herkomst. M.E. Mariën wijst bijgevolg op de Keltische volksaard van deze stammen. H. Heinen wijst er op zijn beurt op dat de archeologische nalatenschap van de Germani cisrhenani, hoewel minder goed onderzocht, eerder bij de Keltische cultuurgemeenschap hoort. H. Birkhan is voorzichtiger. Hij stelt dat de Germani cisrhenani vanuit linguïstisch oogpunt geen Germanen waren. Maar, bij de volksnamen en

¹⁹ Caesar, *BG*, V, 27, 6.

²⁰ Caesar, *BG*, VI, 34, 8.

²¹ T. Rice Holmes, *Conquest*, 1911, p. 338; G. Walser, *Germanen*, 1956, pp. 39 e.v.; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 97.

²² *FGrHist*, 87.

²³ R. Hachmann, *Völker*, 1962, pp. 43 e.v.; S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, p. 722; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 90; G. Walser, *Germanen*, 1956, p. 42. Betreffende Poseidonios zie E. Norden, *Urgeschichte*, 1954, pp. 59 e.v. Tijdens de late keizertijd duidt Dio Cassius stammen, die nu als Germaans worden beschouwd, als Kelten aan. E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 11.

²⁴ G. Walser, *Germanen*, 1956, p. 43; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 90.

persoonsnamen meent hij toch ook talrijke niet-Keltische elementen te kunnen onderscheiden. Hij spreekt in dit verband van proto-Germaans.²⁵

De derde vaststelling houdt tenslotte verband met Tacitus, *Germania*, II, 4-5. In vertaling luidt deze tekst als volgt: "Somnigen, en het verre verleden veroorlooft deze vrijheid, beweren dat de god (Mannus) nog meerdere zonen heeft gehad en dat er nog meerdere namen voor het volk (d.h. nach dem jeweiligen Stammesvater, K. Kraft) zijn geweest, namelijk Marsi, Gambrivii, Suebi, Vandilii, en dit waren echte en oude namen.

Overigens, het woord *Germania* is recent en sedert kort in gebruik, aangezien zij die als eersten de Rijn zijn overgestoken en de Galliërs hebben verdreven en nu Tungri worden genoemd, toen Germani heetten; zo kwam de naam van een stam, niet van een volk geleidelijk in zwang zodat allen met de nieuwe naam van "Germanen" werden genoemd, eerst door de overwinnaar (= de Tungri) om (de) vrees (uit te drukken), weldra ook door henzelf".²⁶

Dit uittreksel uit *Germania* is één van de meest besproken passages uit het oeuvre van Tacitus. De idee van de tekst kan als volgt worden samengevat: de naam Germani was oorspronkelijk de naam van de stam die werd gedragen door de eerste invallers in Gallië. Deze inwijkelingen die aanvankelijk niet al te zeker waren van hun positie in het vijandelijke gebied, stelden al de stammen van over de Rijn als Germanen voor en

²⁵ T. Rice Holmes, *Conquest*, 1911, p. 338: "All their racial and individual names, all ancient names of rivers and places within their territory, are Celtic. E. Norden, *Urgeschichte*, 1954, p. 381; G. Walser, *Germanen*, 1956, pp. 48 e.v., bijzonder ook p. 49, n. 1; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 15, 31; H. Heinen, *Trier*, 1985, p. 19. Evenwel M. Todd, *Barbarians*, 1987, p. 8: "A recent analysis of the place and personal names of the Germani cisrhenani suggests that their origins were mixed". H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 97: "dass von den zu behandelenden sieben VN drei sicher Keltisch sind (Caerosi, Condrusi und Eburones), vier gagegen unklar sind (Aduatuci, Caemani, Segni und Tungri). H. Birkhan, *Germanen*, 1970, vooral het kapittel "Zur Ethnosbestimmung der Germani cisrhenani", pp. 181 e.v., bijzonder pp. 221, 223; H. Kuhn, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 37(1973), p. 311.

²⁶ *Quidam, ut in licentia vetustatis, pluris deo ortos plurisque gentis appellationes, Marsos, Gambrivios, Suebos, Vandilios adfirmant, eaque vera et antiqua nomina. Ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum, quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint; ita nationis nomen, non gentis, evaluisse paulatim, ut omnes primum a victore, ob metum, mox et a se ipsis invento nomine Germani vocarentur. Varianten: suebos: sueus; sint: sunt; mox et: mox etiam.*

waren om die reden ook bereid hen te steunen. Later werd deze naam als nationale naam overgenomen.

De hoofdgedachte is dus dat de naam Germanen de extensie is van een stamnaam, een procédé dat trouwens vaker in de geschiedenis voorkomt. Aan de hoofdgedachte wordt een motief toegevoegd. De oorzaak voor de extensie is gelegen in de vrees "ob metum". Het gaat niet enkel om de vrees van de invallers wegens hun nog wankele positie, maar vooral ook om de vrees van de overwonnenen, van diegenen die in de invloedssfeer van de Germanen kwamen. Zowel de Belgae²⁷ als de Treveri en de Nervii²⁸ gaan prat op hun Germaanse herkomst. De meldingen van Caesar en Tacitus aangaande deze stammen ondersteunen bijgevolg de betekenis van deze tekst.²⁹

K. Kraft merkt betreffende deze tekst op dat Tacitus blijkbaar niet de volle verantwoordelijkheid neemt voor de inhoud van deze passage. Integendeel, de zinsnede "*quidam... affirmant*" - "*sommigen beweren*", getuigt van een zekere reserve.³⁰ De mening van sommigen slaat op het feit dat de Marsi, Gambrivi, Suebi, Vandilii, die *gentes* worden genoemd, "*vera et antiqua nomina*" - "*ware en oude namen*" zijn. Hier sluit de beruchte passage *Germania* (II, 5) bij aan die overigens meestal los van *Germania* (II, 4) werd becommentarieerd. Tacitus formuleert hier een soort tegenstelling: "*Ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum...*" - "*overigens, het woord Germania is recent en sedert kort in gebruik...*". Hij voegt daaraan toe dat het gaat om een "*nationis nomen, non gentis*" en vervolgens dat het bovendien ook gaat om een "*inventum nomen*". De lezer stelt een duidelijke antithese vast die niet als vrijblijvend stilistisch kan worden beschouwd, maar zeker een inhoudelijke betekenis bevat. Dit werd evenwel niet steeds onderkend omdat men vermoedde dat achter *ceterum* een tweede bron schuil ging.³¹ De

²⁷ Caesar, *BG*, II, 4.

²⁸ Tacitus, *Germania*, 28.

²⁹ R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 48; R. Seyer, in: *Germanen*, 1988, p. 56; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), pp. 179-180; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 323-352 met een uitvoerige bibliografie.

³⁰ K. Kraft, *Germania*, 1970, p. 9; H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), p. 44; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 327-328.

³¹ Zie in detail K. Kraft, *Germania*, 1970, p. 11, n. 1. Betreffende de betekenis van *natio* en *gens*, zie ook D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 349 e.v.

vertalingen die de belangrijkste tekstuitgaven voorstelden, dient men in dat licht te zien. Hierbij werd *natio* steevast als stam vertaald en beschouwd als een onderdeel van *gens*, het volk. Er werd evenwel geen acht geslagen op de toevoegingen in de tekst, namelijk *eaque vera et antiqua nomina* en *invento nomine* die respectievelijk op *gentis appellationes* en *nationis nomen* terugslaan.³²

Gens en *natio* bezitten evenals *lingua* een andere klare betekenis dan volk en stam. *Gens* verwijst naar de "Blutsherkunft", waarbij naar de stamvader van een volk wordt verwezen. *Natio* verwijst naar de heimat, de geografische, politieke herkomst, de woonplaats. In die zin wordt *natione* ook in de inscripties gebruikt. *Lingua* verwijst naar de eenheid van taal.³³ Dit houdt in dat het *inventum nomen* verwijst naar *natio* waarbij het *nomen nationis* verwijst naar Germani en niet naar Germania, een naam die mogelijk slechts na de oversteek over de Rijn is ontstaan. Hierop duidt de zinsnede "*Germaniae vocabulum recens et nuper additum*".³⁴

Germania wordt voor de Romeinen het geografisch begrip tegenover Gallia. Dit heeft tot gevolg dat haar inwoners als Germanen worden bestempeld. Hierbij moet men tevens rekening houden met het gebruik om volksnamen in een geografische betekenis te gebruiken: Germani in plaats van Germania, Raeti in plaats van Raetia, Pannonii in plaats van Pannonia, enzovoort.

Het is duidelijk dat deze visie van K. Kraft voor ons onderzoek belangrijke consequenties heeft, zowel met betrekking tot de Germani cisrhenani als later met betrekking tot de Tungri. In dat licht is de volgende passage in de studie van K. Kraft belangrijk: "Germani war nicht ein über den Rhein mitgebrachter alter Stammesname, sondern wurde zunächst als Bezeichnung für die Eindringlinge angewendet, wobei diese weniger als bestimmter Stamm, sondern eben als die gefährlichen

³² A.A. Lund, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 57.

³³ Charisius, *Ars gramm.*, V, p. 397, 26 B: *natio solum patrium quaerit, gens seriem maiorum explicat*. Hier ligt ook de betekenis van de tekst van Tacitus.

³⁴ Vergelijk met een gelijkaardig woordgebruik bij Ammian., 23, 6, 15: *Assyria ... quae per populos pagosque amplos diffusa et copiosa, ad unum concessit vocabulum et nunc omnis appellatur Assyria*. Ook geciteerd bij K. Kraft, *Germania*, 1970, p. 20, n. 1.

Angreifer gekennzeichnet wurden. Ob diese Scharen tatsächlich nur ein einziger bestimmter Stamm waren oder sich aus mehreren Stämmen zusammensetzten, ist dabei letzten Endes für die Anwendung der Bezeichnung Germani unerheblich". Men kan bijgevolg aannemen dat het *inventum nomen* Germania, een geografische omschrijving, pas werd gebezigd na de "volksnaam" Germani. Bovendien mag men stellen dat het Germanendom niet wezenlijk ouder is dan de antieke overlevering.³⁵ Vanuit historisch oogpunt betekent dit dat de Germani cisrhenani niet noodzakelijk eenzelfde culturele nalatenschap dienen te etaleren, vermits zij ook niet noodzakelijk bloedverwant of beter volksverwant zijn. Dit komt bijzonder goed overeen met de diversiteit, Keltisch en Germaans, die binnen de regio van de Germani cisrhenani waarneembaar is.

De interpretatie van K. Kraft van deze tekst lijkt ons belangrijk om twee redenen. Op de eerste plaats verliest de discussie rond Germanen en Kelten aan belang en worden de twee begrippen vooral herleid tot hun linguïstische dimensie.³⁶ Op de tweede plaats sluit deze these nauw aan bij de gegevens, voorzover zij uit de literaire bronnen kunnen worden gedistilleerd.

De archeologische bronnen zijn, zoals wij hiervoor reeds aanstipten, duidelijk moeilijker te interpreteren. H. Ament wijst in zijn belangwekkend artikel over de etnogenese van de Germanen op de Jastorf-Kultur. Hij omschrijft hen als een geheel van archeologische groepen die in de tijdsspanne van 600 tot de erawisseling waren gesitueerd in Noord- en Midden-Duitsland, Jutland en Fünen. De Aller en de benedenloop van de Weser vormen de grens in het zuidwesten. Deze Jastorf-Kultur wordt aan de basis gelegd van het Germanendom, een verzameling van talrijke stammen. Hieraan voegt hij ook nog cultuurgroepen van zuidelijk Scandinavië en oostelijk Midden-Europa toe. Op het einde van het laatste millennium v.Chr. versmelten deze heterogene etnische complexen tot de

³⁵ K. Kraft, *Germania*, 1970, p. 24; H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), p. 44; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 352.

³⁶ S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, p. 722.

Germaanse cultuur, die bijgevolg in wezen niet veel ouder is dan de antieke overlevering.³⁷

In heel deze discussie dient men er rekening mee te houden dat "Germani" in feite een naam is, die de Romeinen hebben gegeven aan een welbepaalde bevolking. Deze naam kan niet in een ver verleden worden gevolgd, temeer omdat de betrokken volkeren zelf de naam niet gebruikten. R. Hachmann wijst er dus op dat het gebruik van de volksnaam "Germanen" eerder op conventie berust, zonder een bepaalde eigenwaarde. De Germanen vormden een groep stammen die zich in taal, cultuur en nalatenschap onderscheidde van de Kelten.³⁸

Hoe kan men de inlichtingen van Poseidonios, Caesar, Tacitus en de archeologie met elkaar in overeenstemming brengen? Op basis van dit bronnenmateriaal kan men in ieder geval trachten een reconstructie te bieden van het historisch verloop. Tot de jaren zestig nam men aan dat de bevolking tussen Rijn, Main en Elbe Germaans was. Antieke bronnen en archeologisch onderzoek leken dit te bevestigen. Uit het hiervoor geschetste overzicht mogen wij evenwel besluiten dat deze regio in de vóór-Romeinse tijd nog niet "Germaans" was. Sedert 500 v.Chr. hebben verschillende invallen of migraties van over de Rijn plaatsgevonden.³⁹ Wanneer Tacitus spreekt over "*qui primi Rhenum transgressi*" - "zij die als eersten de Rijn zijn overgestoken" doelt hij waarschijnlijk op de migraties van circa 250-200. Hiermee worden de Germani cisrhenani van Caesar bedoeld.⁴⁰

³⁷ H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), pp. 40 e.v. Evenwel H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 98 die ook naar de Jastorf-Kultur verwijst. F. Horst, in: *Germanen*, 1956, pp. 64 e.v. Over archeologische groepen M. Todd, *Barbarians*, 1987, pp. 39 e.v. Betreffende de Jastorf-Kultur G. Schwantes, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1(1955), pp. 75-112.

³⁸ R. Hachmann, in: *Offa*, 47(1990), p. 478.

³⁹ R. Hachmann, G. Kossack en H. Kuhn in hun gemeenschappelijk slotwoord in R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 129; H. Birkhan, *Germanen*, 1970, p. 221; H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), pp. 40 e.v.

⁴⁰ Zie betreffende deze migraties in het algemeen onder anderen M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 15 e.v.; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, pp. 13 e.v.; S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, pp. 721 e.v.; H. Bernhard, in: *Römer*, 1990, pp. 39 e.v.; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 339. M.J.R. Marechal, in: *Caesarodunum*, 16(1981), p. 45 dateert deze migraties aan het einde van de tweede eeuw.

Deze Germani cisrhenani waren een amalgaam van verschillen de stammen die volgens Caesar⁴¹ samen circa 40.000 manschappen konden mobiliseren. De Romeinse veldheer vermeldt hier de Eburones, de Condrusi, de Paemani, de Segni en de Caeroesi. Er waren echter zeker ook andere stammen die Caesar niet afzonderlijk vermeldde, zoals de Texuandri, de Baetasii en ook de Tungri. De reden waarom Caesar hen niet vernoemde, dient, zoals E. Norden en K. Scherling veronderstellen, waarschijnlijk te worden gezocht in het feit dat zij te onbeduidend waren en de Romeinen geen echte moeilijkheden bezorgden. Mogelijk hadden zij de zijde van Caesar gekozen, zoals ook de Ubii en de Treveri bij gelegenheid hadden gedaan.⁴² Hoewel van over-Rijnse herkomst waren zij sterk schatplichtig aan het Keltische cultuuroed. De hogere klassen spraken Keltisch en overgeleverde namen, zoals Ambiorix en Catuvolcus, waren van Keltische oorsprong. Zij waren in dat opzicht verwant aan de "Keltische Germanen" van Poseidonios.⁴³ Sedert Poseidonios en Caesar ziet men een extensie van de naam "Germani" tot al de stammen over de Rijn die evenwel niet langer tot de Keltische wereld kunnen worden gerekend en die zich vrij recent aan de overzijde van de Rijn hadden "gevormd". Dit blijkt ook uit het Germaans taalgebruik dat niet verder dan de eerste eeuw v.Chr. opklimt. Caesar was bijgevolg een tijdgenoot van de Germaanse etnogenese.⁴⁴

De Eburones bewoonden de streek tussen de Rupel, de Schelde en in het oosten de Rijn, als burenen van onder anderen de Menapii en de Atuatici. Geografisch gezien bezetten zij dus de

⁴¹ Caes., *BG*, II, 4, 10.

⁴² Caesar, *BG*, II, 24, 4; E. Norden, *Germanische Urgeschichte*, 1954, p. 397; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1348; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 42; H. Heinen, *Trier*, 1985, p. 22; H. Bernard, in *Römer*, 1990, p. 45; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), pp. 179-180; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 330.

⁴³ H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 59(1984), p. 45: "Dann hätte sich jene Wanderung innerhalb des gleichen Kulturmilieus abgespielt, wäre infolgedessen archäologisch kaum zu erkennen, brauchte aber historisch in gar keiner Weise bezweifelt zu werden". E. Norden, *Urgeschichte*, 1954, pp. 355 e.v., 381; C. Hawkes, in: *Celticum*, 12(1965), pp. 1 e.v.; H. Birkhan, *Germanen*, 1970, pp. 181-250, bijzonder p. 226; W. Meid, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 202, vooral n. 28.

⁴⁴ R. Much, in: *RE*, Suppl. III, (1918), kol. 546; H. Ament, in: *Praehistorische Zeitschrift*, 54(1987), p. 44.

Kempen en het grootste deel van het gebied tussen Maas en Rijn.⁴⁵

Met het Atuatuca Eburonum, waarvan Caesar in *De bello Gallico* (VI, 32, 3) zegt: "*Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus*" - "Dit is de naam van (voor) een versterkte plaats die ongeveer ligt in het midden van het gebied der Eburones", heeft de auteur evenwel verwarring gesticht. Vaak werd het geïdentificeerd met het Atuatuca uit de keizertijd, het huidige Tongeren. Deze site komt evenwel niet in aanmerking omdat de locatie geografisch niet past in de beschrijving van Caesar en omdat de stad geen pre-Romeinse bewoning vertoont.⁴⁶

Caesar noemde deze stam een "*civitas ignobilis atque humilis*" - "een onbekende en onbeduidende civitas",⁴⁷ cliënten van de Treveri⁴⁸ en de Atuatuaci.⁴⁹ Zij worden niettemin als de belangrijkste stam van de Germani cisrhenani beschouwd, zeker wanneer men rekening houdt met de impact die zij hadden op het verloop van de Gallische oorlog, de vermetelheid van hun leiders en de schade die zij het Romeinse leger toebrachten.⁵⁰ Dit was de situatie die Caesar in onze gewesten aantrof en waarmee hij, soms tot zijn schade, werd geconfronteerd. In 58 v. Chr. had deze veldheer met de campagnes tegen de Helvetii, die de Romeinse Provence bedreigden, het startsein tot de Gallische oorlog gegeven. In 55 en 54 v. Chr., nadat hij reeds grote delen van Gallia had veroverd, voerde hij expedities uit in Germania en Britannia. Dat laatste jaar echter wisten de Eburones onder leiding van Ambiorix en Catuvolcus de Romeinse troepen, die onder bevel van Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta stonden, een zware nederlaag toe te brengen. Toen Ambiorix samen met zijn bondgenoten Q. Cicero

⁴⁵ Geografie, zie onder anderen T. Rice Holmes, *Conquest*, 1911, p. 387; E. Norden, *Urgeschichte*, 1954, p. 379, n. 1; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 31; S.J. de Laet, *La Belgique*, 1982, pp. 720-721; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 92.

⁴⁶ Vergelijk ook met het Atuatuca, het *oppidum egregie natura munitum* van de Atuatuaci in Caes., *BG*, II, 29, 2; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 93; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), p. 180.

⁴⁷ Caesar, *BG*, V, 28,1.

⁴⁸ Caesar, *BG*, IV, 6, 4.

⁴⁹ Caesar, *BG*, V, 27, 2.

⁵⁰ A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 158.

bedreigde, kon Caesar ternauwernood een nieuwe catastrofe voor de Romeinen voorkomen. De Gallische oorlog, die eindigde in 51 v.Chr. met de val van Alesia en de overgave van Vercingetorix, had diepe wonden geslagen. De plaatselijke stammen hadden zwaar te lijden tijdens de jaren van repressie. De Eburones werden bijzonder zwaar getroffen, zelfs in die mate dat zij uit de gezichtseinder van de antieke geschiedschrijving verdwenen leken. De nederlagen van de Romeinse legioenen tegen de Eburones in 54 v.Chr. waren volgens Caesar immers het gevolg van een misdadige opzet die hij zou bestraffen met de uitroeiing van dit volk. Tijdens verschillende wraakexpedities werden dorpen en hoeven platgebrand, vee geroofd en oogsten vernietigd. Gallië werd tenslotte als een nieuwe provincie bij het Imperium Romanum ingelijfd.⁵¹

De verovering van Gallia door Caesar was geen toevallig feit. Het was een belangrijke fase in de expansieve ontwikkeling van Rome van een kleine stadstaat tot een wereldrijk. De motivatie hiervoor lag in de "noodzaak van de overwinning", één van die stuwende elementen in het competitieve politieke systeem te Rome. De overwinning schonk immers aanzien en politieke status.⁵²

2. De Augusteïsche pacificatie

Ten gevolge van de burgeroorlogen in Italië kon Caesar het nieuwe wingewest echter niet organiseren. Onze informatie over de jaren na zijn dood blijft bovendien vrij schaars. De aandacht van de antieke historiografie richtte zich naar het politieke leven in Rome, de burgeroorlogen en de strijd om de macht. In 40 v.Chr. werd Gallië toegewezen aan Octavianus, de latere keizer Augustus. Op basis van getuigenissen van enkele historici mag men stellen dat dit allerm minst betekende dat een periode van pacificatie was aangebroken. De inheemse bevol-

⁵¹ Zie betreffende Caesar en de Gallische oorlog onder anderen T. Rice Holmes, *Conquest*, 1911; G. Walter, *César*, 1947; G. Brady, *Caesar's Gallic Campaigns*, 1947; G. Walser, *Caesar und die Germanen*, 1956; D. Timpe, in: *Historia*, 14(1965), pp. 189-214; M. Geizer, *Caesar - Der Politiker und Staatsmann*, 1960(6); H. Gesche, *Caesar*, 1976; C. Meier, *Caesar*, 1982.

⁵² M. Millet, *Romanization*, 1990, p. 2.

king was geenszins ingenomen met de Romeinse aanwezigheid. Bijzonder treffend zijn in dit verband de woorden van de Britse hoofdmans Calgacus, opgetekend door Tacitus: "*De Romeinen zijn de plunderaars van de wereld... Zij alleen onder alle (volkeren) maken met een zelfde hartstocht jacht op rijkdom en armoede. Wegslepen, moorden en roven, dat noemen ze in hun valse taal "het bewind voeren" en waar ze het land in een woestijn herschiepen "brachten ze vrede"*".⁵³ Uiteraard is de tekst van Tacitus geen letterlijke weergave van de redevoering van Calgacus. Hoewel van toepassing op de Romeinse bezetting van Britannia, mogen deze woorden zeker ook in relatie tot Gallia Belgica worden geciteerd. Zij vertolken de weerstand van de inheemse bevolking tegen de Romeinse bezetter. Deze weerstand manifesteerde zich ook in gewapende opstanden. Dit mag blijken uit de volgende feiten. In 39/38 v.Chr. treedt M. Vipsanius Agrippa op tegen opdringerige Germanen, mogelijk de Suebi. Hij was genoodzaakt de Rijn over te steken om de Romeinse macht te demonstreren. Tevens vestigt hij de Ubii, die onder druk van de Suebi naar de Rijn toe trokken, in hun nieuw woongebied in de streek rond Keulen,⁵⁴ vroeger een deel van het stamgebied van de Eburonen. Zij vormden de civitas Ubiorum en waren verplicht tot het leveren van militairen voor de Romeinse hulptroepen. In 50 n.Chr. werd tenslotte Colonia Claudia Ara Agrippinensis (Keulen) gesticht. Circa 30/29 v.Chr. slaat C. Carinas een opstand van de Morini neer en treedt succesvol op tegen de Suebi die de Rijn waren overgestoken.⁵⁵ Omstreeks dezelfde tijd voert Nonius Gallus oorlog tegen de Treveri die ondersteuning hadden gekregen van de Germanen. In het oppidum van de Treveri op de Titelberg tekent zich een brandlaag af die omstreeks 30 v.Chr.

⁵³ Tacitus, *Agricola*, XXX, 4. Vertaling door H. Verbruggen, in *Tacitus, Leven van Agricola*, 1967, p. 40.

⁵⁴ Dio, 48, 49, 2; Strabo, 4, 3, 4; Tacitus, *Germ.*, 28; R. Hachmann, *Völker*, 1962, pp. 57 en 60. Betreffende het jaar dat de Ubii een nieuw territorium ontvingen, zie R. Nierhaus, in: *BJ*, 153(1953), pp. 48-49; H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, p. 16, n. 15; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 5 e.v., bijzonder 8 en 9; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 49.

⁵⁵ Dio, 51, 21, 6; R. Hachmann, *Völker*, 1962, p. 57; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 93; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 8; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 121; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 49.

kan worden gedateerd. Tegelijk werd op de Petrisberg bij Trier een militaire post voor Romeinse troepen geïnstalleerd. Beide archeologische gegevens kunnen met de opstand der Treveri in verband worden gebracht.⁵⁶ In 25 v.Chr. werd M. Vinicius verplicht een strafexpeditie te organiseren tegen Germanen die een moorddadige raid op Romeinse handelaren hadden uitgevoerd.⁵⁷ Enkele jaren later, tussen 19 en 17 v.Chr., treedt M. Vipsanius Agrippa op in een conflict in Gallia, waarbij zowel Galliërs als Germanen waren betrokken.⁵⁸ De veldtocht van M. Lollius in 17/16 v.Chr. met het vijfde legioen tegen de Sugambri, Usipetes en Tencteri eindigde met een ernstige nederlaag voor de Romeinen.⁵⁹

Deze onrust lijkt te worden bevestigd door de archeologie. De hoogteversterking van Kanne bij Maastricht kan op basis van de dendrochronologie circa 31 v.Chr. worden gedateerd. Zij suggereert dat de weerstand tegen de Romeinse bezetter nog dieper zat dan uit de literaire bronnen blijkt.⁶⁰

⁵⁶ Dio, 51, 20, 5. Betreffende de benaming van Keltoi voor Germanen zie Dio, 53, 12, 6; A. Riese, *Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur*, 1969 (= 1892), p. 44; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 93; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 8; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 121; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 11. Zie betreffende de opstand der Treveri onder anderen H.H. Heinen, *Trier*, 1985, p. 40; H. Bernhard, *Römer*, 1990, p. 52; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 49.

⁵⁷ Dio, 53, 26, 4; E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), p. 174; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 93; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 121; H. Bernhard, *Römer*, 1990, p. 52; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 49.

⁵⁸ Dio, 54, 11, 2; E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), p. 175; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 8; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 94; E.M. Wightman, *Military Arrangements*, 1977, p. 107; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 121; H. Bernhard, *Römer*, 1990, p. 52; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 50.

⁵⁹ Dio, 54, 20, 4; Velleius Paterculus, II, 97, 1; Suetonius, Aug., 23; Tacitus, *Ann.*, I, 10; R. Syme, in: *JRS*, 23(1933), pp. 14 e.v.; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 8; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 95; K. Christ, in: *Chiron*, 7(1977), pp. 185-189; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 122; H. Bernhard, *Römer*, 1990, p. 52; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 50.

⁶⁰ E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 45: "A new fortification at Kaster-Kanne near Maastricht is dated by dendrochronology to 31 BC, and suggests that resistance was wider than the written sources say". Betreffende de hoogteversterking van Kanne H.H. Roosens, in: *AB*, 177(1975), pp. 32-36; Idem, in: *AB*, 186(1976), pp. 54-58; H. Hollstein, in: *AB*, 186(1976), pp. 56-61, vooral p. 61, dateert de hoogteversterking circa 57. De dateringen op basis van dendrochronologie dienen evenwel met + 27 jaar te worden herzien. E. Hollstein, in: *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 9(1979), pp. 131-133; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 92, n. 13.

Uit de opsomming van de bekende feiten komt duidelijk naar voren dat de pacificatie van Gallië een langdurig proces is geweest. Het was blijkbaar naar aanleiding van de "*clades Lolliana*", de nederlaag van M. Lollius, dat Augustus besloot naar het nieuwe wingewest af te reizen en daar zelf het bestuur te organiseren. Het leger, de organisatie van het territorium en het bestuur en tenslotte de urbanisatie waren de fundamenten van de kolonisatiepolitiek die Augustus in de provincies opstartte. Zij waren ook belangrijke factoren in het romaniseringsproces. Deze politiek ondersteunde de keizer met een propaganda via al de communicatiemediën waarover hij kon beschikken.⁶¹ Augustus bleef in Gallia van 16 tot 13 v.Chr. Samen met zijn stiefzonen Tiberius⁶² en Drusus en met de hulp van één van zijn belangrijkste medewerkers, M. Vipsanius Agrippa, legde hij er de basis voor een territoriale structuur die, behoudens enkele aanpassingen, eeuwen in voege zou blijven: Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica. Deze provincies werden elk weer onderverdeeld in bestuursdistricten of civitates.⁶³

Hier willen wij even wijzen op de inzichten die recent door M. Millett⁶⁴ werden ontwikkeld in zijn studie over het romaniseringsproces in Britannia dat enkele decennia later een aanvang nam. Hierin stelt de auteur dat de civitates van Britannia een indirect gevolg waren van de Romeinse invloed op de inheemse bevolkingsgroepen en bijgevolg niet te wijten aan een weloverwogen politiek van de Romeinse autoriteiten. Volgens M. Millett ontstonden deze Romeinse bestuursdistricten uit een reeds bestaande structuur onder impuls van een administratie. Zij ontwikkelden zich zodoende op een organische wijze en kregen in de Rijnzone pas hun definitief uitzicht na de Batavenrevolte in 69/70 n.Chr. Deze visie staat tegenover de idee dat de

⁶¹ H. Devijver, in: *Kleio*, 21(1992), pp. 156-175.

⁶² Dio, 54, 19, 1 en 54, 20, 6; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 95.

⁶³ Mogelijk vond de indeling van Gallia in drie provinciae reeds bij een vroeger bezoek van Augustus, namelijk in 27 v.Chr., plaats. E.M. Wightman, *Military Arrangements*, 1968, p. 107; Idem, *Gallia*, 1985, p. 45; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 39; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 20, betreffende de administratieve structuur, pp. 93 e.v., speciaal ook p. 95; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), p. 178. Deze territoriale organisatie werd indirect geattesteerd door de tekst van Hyginus, *De concionibus agrorum*, (Lachman p. 123 = Thulin, p. 86,10) waarin sprake is van "*Item dicitur in Germania in Tungris pes Drusianus...*".

⁶⁴ M. Millett, *Romanization*, 1990, p. 99.

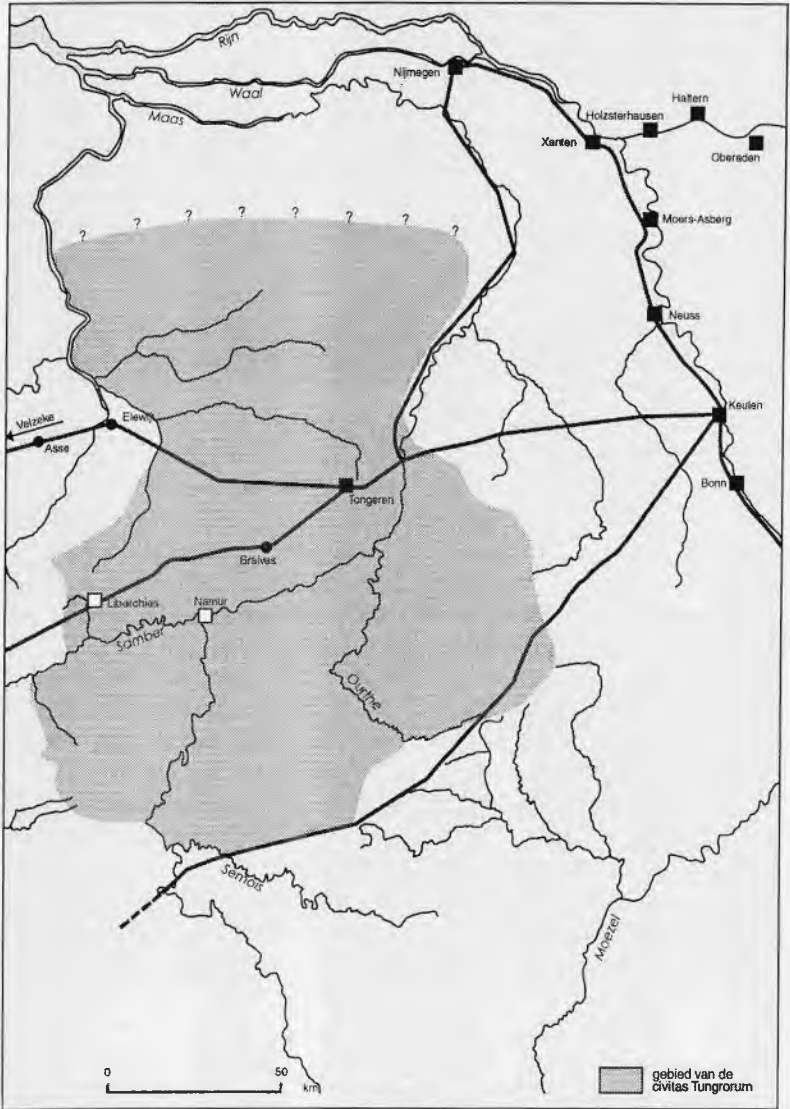
territoriale organisatie van Gallia op alle niveaus was gegroeid uit een doelbewuste politiek van keizer Augustus.

Doch niet enkel de territoriale organisatie eiste Augustus' aandacht op. In deze periode besteedde hij tevens veel tijd en energie aan de uitwerking van een Germaniëpolitiek. De nederlaag van Lollius leidde blijkbaar tot een gewijzigde visie op deze problematiek. Tot nog toe werd de oorlogvoering tegen de Overrijnse stammen hoofdzakelijk vanuit een defensief oogmerk gevoerd. De Germaniëpolitiek van Augustus werd van nu af evenwel geschraagd door een offensief militair optreden die de verovering van Germania tot aan de Elbe tot doel had.⁶⁵ Op die manier zette hij de traditie van de grote veroveringen verder.

De Rijnlinie telde ten tijde van Augustus vanaf 12 v.Chr. de grootste troepenconcentratie die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest: drie legioenen langs de beneden-Rijn in Vetera (Xanten) en Novaesium (Neuss), later in oppidum Ubiorum (Keulen), twee in Mogontiacum (Mainz) en tenslotte één in Vindonissa. Na de nederlaag van Varus in 9 n.Chr., waarbij van de zes Rijnlegioenen de legiones XVII, XVIII en XIX werden uitgeschakeld, werden nieuwe troepen aangevoerd en sloten acht legioenen de Rijn grens af. Vier hiervan waren gelegerd in Germania Inferior, namelijk de legiones I Germanica, V Alauda, XX Valeria victrix en XXI rapax. Zij waren volgens Tacitus⁶⁶ gekazerneerd "apud aram Ubiorum" (Keulen) en in Vetera (Xanten-Birten). Ergens in de loop van het tweede kwart van de eerste eeuw werd het legioenkamp van Keulen ontruimd ten gunste van Bonna (Bonn) en Novaesium (Neuss). Bij deze legioenen moet men bovendien ten tijde van Tiberius nog circa acht alae en dertig cohortes rekenen, hetgeen de Romeinse getalsterkte op circa 38.000 man bracht. Na

⁶⁵ Betreffende de Germaniëpolitiek van Augustus bestaat een zeer omvangrijke literatuur. De benadering van deze problematiek was bovendien steeds zeer sterk cultuur-historisch bepaald. Zie onder anderen T. Mommsen, in: *Reden und Aufsätze*, 1912, pp. 316-343; W.A. Oldfather en H.V. Canter, *The Defeat of Varus and the German Frontier Policy of Augustus*, 1915 (1967); D. Timpe, in: *Saeculum*, 18(1967), pp. 278-293; C.M. Wells, *German Policy*, 1972; K. Christ, in: *Chiron*, 7(1977), pp. 149-205; D. Kienast, *Augustus*, 1982; L. Keppie, *Roman Army*, 1991, p. 159; H. Devijver, in: *Kleio*, 21(1992), p. 164.

⁶⁶ Tacitus, *Ann.*, I, 37.

2. De militaire infrastructuur van Gallia Belgica en Germania Inferior (12 v. Chr. - 16/17 n. Chr.)

- militaire kampen
- vermoedelijke militaire kampen
- Augusteïsche terra sigillata

de Batavenopstand bleef het aantal legioenen op vier. Hieraan dienen minstens zes alae en 21 of 22 cohortes te worden toegevoegd. Onder Domitianus werd naar aanleiding van de oorlog aan de Donaugrens het aantal legioenen in Germania Inferior tot drie teruggebracht. Tijdens de regering van Traianus werden zij, gezien de rust, gereduceerd tot twee, namelijk de legio I Minervia te Bonna en de legio XXX Ulpia victrix te Vetera II. Hieraan dient men vanaf Hadrianus nog zes alae en dertien cohortes toe te voegen. Dit brengt de totale sterkte van het leger in Germania Inferior op circa 21.000 man. Tenslotte dient hieraan nog de Classis Germanica te worden toegevoegd die ook te Rumst en te Rijmenam werd geattesteerd.⁶⁷

Vanaf 12 v.Chr. stonden dus zes legioenen paraat om het offensief tegen Germania te starten. De Rijnstreek zelf werd op dat ogenblik als een militaire bezettingszone beschouwd. Het systematische offensief ging definitief van start met de campagne van Drusus in 12 v.Chr.; de veldtochten zouden elkaar opvolgen tot 16 n.Chr.⁶⁸

Voor deze grootscheepse militaire operaties aan de Rijn was de uitbouw van het wegennet door M. Vipsanius Agrippa, die snelle troepenverplaatsingen over lange afstanden toeliet, een noodzakelijke voorwaarde. Zij werden verbonden met de verschillende invalsroutes, die zelf duidelijk een weerspiegeling van het offensief karakter van deze operaties zijn: vanuit Xanten langs de Lippe, vanuit Nijmegen in de richting van het Flevomeer, vanuit Mainz langs de Main en de Wetter.⁶⁹

⁶⁷ *ILB*, 144 en 145. Zie onder anderen E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 161 e.v.; E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 87 e.v.; H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, pp. 35 e.v.; E.M. Wightman, *Military Arrangements*, 1977, p. 108; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 66 e.v.; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, pp. 54 e.v. Betreffende de uitbouw van de Rijnlijnes in functie van de Germanië-politiek C.M. Wells, *German Policy*, 1972, pp. 93 e.v.; T. Bechert en W.J.H. Willems, *Die römische Reichsgrenze*, 1995, pp. 20 e.v.

⁶⁸ E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 176 e.v.; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 16; H. von Petrikovits, *Die Rheinlande in römischer Zeit*, 1980, p. 55; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 31 en 39.

⁶⁹ E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 160 e.v. Voor een nuancering van de visie van E. Ritterling zie M. Redde, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 41 e.v.; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), pp. 1-138, bijzonder pp. 113 e.v.; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 63 e.v.; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 93; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 84-85; M. Pietsch, D. Timpe en L. Wamser, in: *BRGK*, 72(1991), pp. 264-324, bijzonder pp. 311 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 52.

Naar aanleiding van deze militaire operaties werden, ook in Germania, verscheidene militaire kampen aangelegd die vaak een vrij kortstondig bestaan kenden. Voorbeelden hiervan zijn Oberaden, Haltern, Dangstetten, Rödgen, Marktbreit. Al deze kampen werden aangelegd op strategische punten. Van hieruit werden de streek evenals de militaire verbindingen gecontroleerd. Tegelijk werd de basis gelegd voor de latere Rijnlinie. Deze kampen waren aanvankelijk van hout. Stenen kampen, sedert de regering van keizer Claudius, werden slechts gebouwd op het ogenblik dat de bases een permanent karakter kregen.⁷⁰

Men nam algemeen aan dat de beruchte nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud in 9 n.Chr., waarbij drie van de zes Rijnlegioenen samen met drie alae en zes cohortes werden vernietigd, een definitief einde maakte aan de Germaniëpolitiek⁷¹ en Rome ertoe aanzette de rijksgrens langs de Rijn te consolideren. De Augusteïsche legerkampen over de Rijn werden één voor één verlaten. De Romeinse politiek ten aanzien van Germanië zou in de toekomst er dan ook vooral op gericht zijn Germaanse overvallen op Romeins grondgebied tegen te gaan.⁷²

Deze visie werd recent evenwel ter discussie gesteld. Zowel de *Res Gestae* van Augustus alsook de militaire maatregelen die onmiddellijk na de nederlaag werden getroffen, laten nauwe-

⁷⁰ E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), p. 171, ook 177; H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), pp. 152 e.v.; H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, pp. 15 e.v.; H. Schönberger, in: *JRS*, 59(1969), pp. 144 e.v.; Idem, in: *BRGK*, 66(1985), pp. 321 e.v.; A. Radnóti, in: *Roman Frontier Studies 1969*, 1974, pp. 138 e.v.; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 73 e.v.; H.-G. Simon, in: D. Baatz en F.-R. Herrmann, *Die Römer in Hessen*, 1982, pp. 38 e.v.; P. Filzinger, *Die Römer in Baden-Württemberg*, 1986, pp. 22 e.v.; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, samenvattend pp. 246 e.v.; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 85 e.v.; S. von Schnurbein, in: *BRGK*, 62(1984), pp. 19 e.v.; Idem, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 1-5. Vergelijk in hetzelfde reeksnummer ook N. Hanel, pp. 25 e.v. Ten gevolge van de recente ontdekking van het legioenskamp Marktbreit is het evenwel noodzakelijk de traditionele visie aan een nieuwe evaluatie te onderwerpen. Betreffende Marktbreit zie M. Pietsch et al., in: *BRGK*, 72(1991), pp. 311 e.v.

⁷¹ Suetonius, *Aug.*, 23; Tacitus, *Ann.*, I, 10; W. Schlüter e.a., *Kalkriese - Römer im Osnabrücker Land*, 1993.

⁷² Zie voor Haltern: K. Kraft, in: *BJ*, 155/156(1955/56), pp. 95-111; S. von Schnurbein, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 1; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 20; D. Timpe, in: *Chiron*, 1(1971), pp. 267-284; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), p. 212; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 24; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 32 e.v. en 84 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 53.

lijks toe van een capitulatie te spreken. De *Res Gestae* van Augustus zijn trouwens formeel. Hierin schrijft de keizer dat hij Germania, het gebied dat de Oceanus van Gades tot aan de monding van de Elbe omsluit, tot vrede heeft gebracht. Significant zijn eveneens de nieuwe troepen die aan de Rijn werden samengetrokken ter vervanging van de drie legioenen die samen met Varus in de slag in het Teutoburgerwoud ten onder gingen.⁷³ Dit betekent dat langs de Rijn grens minimaal acht legioenen waren gelegerd.

In deze context dient het ontstaan van de *civitas Tungrorum* te worden gezien. Dit bestuursdistrict bestreek een zeer uitgebreid gebied en besloeg voor een groot gedeelte het vroegere territorium van de *Germani cisrhenani* met als kern het land der Eburonen.⁷⁴ De *civitas* bevatte evenwel ook stammen die niet tot de *Germani cisrhenani* hoorden. Anderzijds vielen sommige stamgebieden van de *Germani cisrhenani*, zoals bijvoorbeeld de *Caerosi* en misschien ook de *Paemani*, niet onder het bestuursdistrict der *Tungri*. In het noorden strekte dit zich in een boog uit tussen de beneden-Schelde en de beneden-Maas. De grens liep ongeveer parallel met deze laatste rivier tot Cuyk (*Ceuclum*). Men dient hier evenwel nog rekening te houden met de *Frisiavones* die tot nog toe niet exact konden worden gelokaliseerd. Zij waren evenwel burenen van de *Tungri* en de *Batavi* en moeten bijgevolg ergens in Noord-Brabant (NL) worden gesitueerd. Indien zij een eigen *civitas* vormden, houdt dit in dat de grens meer zuidwaarts dient te

⁷³ *Res gestae divi Augusti*, 26, 2: *Gallias et Hispanias provincias i<tem Germaniam, qua inclu>dit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis flumin<is, pacavi.>* G.A. Lehmann, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 217-228, bijzonder pp. 220-221; Idem, in: *ZPE*, 86(1991), pp. 79-96; H. Devijver, in: *Kleio*, 21(1992), p. 164.

⁷⁴ L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 177 e.v.; G. Faider-Feytmans, in: *AC*, 21(1952), pp. 338-358, bijzonder pp. 350 e.v.; E. Trips, in: *Limburg*, 34(1955), pp. 268-270; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 59-60; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 95; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *BJ*, 194(1994), pp. 43-59. De topografische details blijven evenwel vaag wegens het ontbreken van voldoende bronnenmateriaal. Dit geldt vooral voor de noordelijke grens van de *civitas*. Men doet bijgevolg vaak beroep op de grenzen van de bisdommen voor het bepalen van de *civitas*-grenzen. G. Faider-Feytmans, in: *AC*, 21(1952); C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 41: "In grossen Zügen mögen die Grenzen der Kartographen für eine spätere Zeit richtig sein, doch stellen sie keineswegs den Zustand des 1. bis 3. Jahrhunderts dar, wie das Beispiel der *civitas Tungrorum* zeigt".

worden getrokken, zoals bijvoorbeeld J.E. Bogaers voorstelt.⁷⁵ Hij trekt de noordelijke grens van de civitas vanaf de beneden-Schelde net boven Antwerpen ongeveer parallel met de Maas tot de omgeving van Catualium. Het territorium van de civitas Tungrorum zou op die wijze ongeveer een kwart kleiner zijn dan tot nog toe werd aangenomen. Verder strekten de grenzen zich uit via Mosae Traiectus (Maastricht) en Aquae Granni (Aken), dus via de regio Eupen zuidwaarts langs de grens van de civitas Ubiorum. In de buurt van Burtscheid viel de grens samen met de noordelijke grens van de civitas Treverorum die gedeeltelijk gevormd werd door de bovenloop van de Sûre, mogelijk ook iets noordelijker, zoals M.-Th. Raepsaet-Charlier veronderstelt.⁷⁶ De grens liep verder tussen Libramont en Neufchâteau in de richting van Bouillon. Zij volgde vervolgens de benedenloop van de Semois, kruiste de Maas en volgde de huidige grens van België tot voorbij Chimay. Via Beaumont raakte zij de grens van de civitas Nerviorum, kruiste de Samber en bereikte tenslotte bij Nijvel het gebied van de Dijle. Langs de loop van de Grote Nete liep de grens tenslotte tot aan de Rupel.⁷⁷ Het karakter van de civitas Tungrorum werd in belangrijke mate bepaald door de Samber- en Maasvallei, gekoppeld aan een grote landschappelijke verscheidenheid. In het noorden treft men naast de dorre zandgronden van de Kempen ook de vruchtbare Maasvallei aan. In het centrum ontwikkelen Haspengouw, Condroz en Famenne zich tot belangrijke landbouwgebieden. Het zuiden, de Ardennen, wordt gekenmerkt door uitgestrekte hoogvlakten en wouden.

De Tungri werden voor de eerste maal door Plinius⁷⁸ vermeld naar aanleiding van de reorganisatie die keizer Augustus

⁷⁵ J.E. Bogaers, in: *BJ*, 172(1972), p. 311 (kaart); Idem, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 228 e.v.; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 39; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 54 plaatst de Frisiavones in Germania Inferior. Een beknopte status quaestionis over de civitas Tungrorum biedt J. Slofstra, in: *Images of the Past*, 1991, p. 168, n. 98.

⁷⁶ M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *BJ*, 194(1994), pp. 57-58.

⁷⁷ Het gebied viel dus niet volledig samen met dit van de Germani cisrhenani. De regio van de Caerosi viel misschien onder de civitas Treverorum. L. Weisgerber, *Rhenania*, 1969, p. 277. Ook de pagus Catual(inus?) schijnt niet onder de civitas Tungrorum te vallen. H. Finke, in: *BRGK*, 17(1927), pp. 101 e.v., nr. 306-308; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 101; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 95. K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1346; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 34, kaart.

⁷⁸ Plinius, *N.H.*, IV, 106.

mogelijk tijdens zijn oponthoud in Gallia in 27 v.Chr. of in de jaren 16-13 v.Chr. doorvoerde. Hij verwees hierbij naar de - nu verloren - *commentarii* van Agrippa. In deze lijst van civitates verschijnen de Germani cisrhenani niet meer, wel naast de Tungri de Sunuci, de Frisiavones en de Baetasii. Mogelijk mag men hieruit het besluit trekken dat tijdens de organisatie van de Gallische civitates door Augustus ook de Tungri als civitas werden geïnstalleerd. De Condrusi, één van de stammen van de Germani cisrhenani, worden later in een opschrift uit Birrens geattesteerd als een pagus van de civitas Tungrorum.⁷⁹ Betreffende de herkomst en de definiëring van de Tungri lopen de meningen sterk uiteen. Uitgangspunt is de al dan niet vermeende totale uitroeiing van de Eburones door de troepen van Caesar. Om het vrijgekomen land te herbevolken (sic cultiveren) zou in het kader van Augustus' optreden dit volk worden vervangen door een nieuw geïmmigreerde Germaanse stam of confederatie van stammen, namelijk de Tungri.⁸⁰ Een belangrijke groep vorsers is evenwel van mening dat de Tungri geen nieuw ingeweken Germaans volk vormen dat tijdens het principaat werd overgebracht om de Eburones te vervangen, maar een nieuwe naam voor alle Germani cisrhenani en daarmee samengesmolten inheemse groepen.⁸¹

De omstreden passus in Tacitus' *Germania* (II, 5) heeft in zekere zin bijgedragen tot deze problematiek. Over de Tungri zegt Tacitus: "*qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint*" - "zij die als eersten de Rijn zijn overgestoken en de Galliërs hebben verdreven en nu Tungri worden genoemd, heetten toen Germani". De auteur vermeldt dat de Tungri van over de Rijn afkomstig waren en Germanen werden genoemd. Onder "*qui primi Rhenum transgressi*" mag

⁷⁹ *CIL*, VII, 1073 = *RIB*, 2108 = *CSIR*, I, 4, 16; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 331.

⁸⁰ Zie onder anderen F. Cumont, *Comment la Belgique fut romanisée*, 1919, p. 24; J. Breuer, *Romeins België*, 1946, p. 27; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 8-9, 38; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 27. In dit kader wordt wel eens verwezen naar de tekst van Procopius, *De bello gothico*, I, 12. Zie hierover A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 159, bijzonder ook n. 30; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 20.

⁸¹ Zie onder anderen A. Grisart, in: *EC*, 28(1960), p. 139; A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 159; Idem, *La Belgique*, 1972, pp. 78-79; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 94; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 53; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 20; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 331.

men niet enkel de Tungri verstaan, zoals mogelijk verkeerdelijk uit deze passage kan worden begrepen. Het gaat hier om de Germani cisrhenani. Zonder deze passage zou het onmogelijk zijn geweest de relatie te leggen tussen de Tungri uit de Keizertijd en de Germani cisrhenani uit de late Republiek. Wel heeft Tacitus in deze passage de toenmalige situatie sterk vereenvoudigd weergegeven.⁸² Zoals wij reeds zagen, vermeldt Caesar onder deze stammen de Eburones, de Condrusi, de Paemani, de Segni en de Caeroesi. Er waren echter ook andere stammen die deze veldheer in zijn *Commentarii* niet afzonderlijk vermeldde, zoals de Texuandri, de Baetasii en ook de Tungri. De reden dat Caesar hen niet vernoemde, kan, zoals wij reeds hiervoor argumenteerden, eventueel worden gezocht in het feit dat zij te onbeduidend waren en voor de Romeinen geen echte moeilijkheden veroorzaakten. Doch evenzeer kan men uitgaan van de hypothese dat de Romeinse overheid met de stam der Tungri een *foedus*, een verdrag, had gesloten waardoor zij socii, bondgenoten werden. Dit betekent dat deze volksstam mogelijk reeds vanaf het eerste ogenblik troepen aan de Romeinen leverde. M. Millett wees er trouwens op dat reeds vroeg een rekrutering van inheemse militairen plaatsvond bij geallieerde en bevriende stammen.⁸³ En ook N. Roymans⁸⁴ onderstreepte de betekenis van het inzetten van militair potentieel, geronseld bij inheemse stammen, voor de Romeinse militaire politiek. In ieder geval deed Caesar naar eigen zeggen reeds vanaf het begin een beroep op Germaanse ruiters.⁸⁵ Misschien ging het hier om Germani cisrhenani. Caesar vermeldt Haedui,⁸⁶ Treveri,⁸⁷ Remi, Lingones en andere stam

⁸² D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 329-330 en vooral ook p. 339. Hierin stelt de auteur dat de identificatie van de Germanen met de Tungri door Tacitus onvermijdelijk tot het besluit leidt dat de Germanen "die als eersten de Rijn overstaken" dienden te worden gelijkgesteld met de Germani cisrhenani van Caesar.

⁸³ M. Millett, *Romanization*, 1990, p. 59; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 123.

⁸⁴ N. Roymans, in: *Frontières d'Empire*, 1992, p. 37.

⁸⁵ Caesar, *BG*, VII, 13, 1: "*Germanos equites circiter CCCC summittit quos ab initio secum instituerat*" = "Hij zond hen ongeveer 400 Germaanse ruiters die hij sedert het begin bij zich placht te hebben". M.P. Speidel, *Riding for Caesar*, 1994, pp. 12 e.v.

⁸⁶ Caesar, *BG*, I, 18, 10. In *BG*, I, 16, 6 maakt Caesar er zijn beklag over dat deze Haedui onvoldoende meewerkten.

⁸⁷ Caesar, *BG*, II, 24, 4.

men.⁸⁸ Hoewel nergens expliciet geattesteerd, is het niet onwaarschijnlijk dat onder de Germaanse militairen ook Tungri in dienst van Caesar streden. Later werden trouwens reguliere hulptroepen naar deze stam genoemd. Bovendien gaven de Tungri hun naam aan de *civitas* *Tungrorum*, waarvan de hoofdplaats *Atuatuca* het statuut van *municipium* ontving. Na de *razzia's* van Caesar tegen de *Eburones* werden de Tungri in ieder geval de belangrijkste bevolkingsgroep. Hun naam treedt in de plaats van de vroegere verzamelnaam *Germani* omdat deze naam voor de volkeren rechts van de Rijn werd gebruikt en bijgevolg niet meer zo geschikt was om de *Germani cisrhenani* te omvatten.⁸⁹ Dit betekent niet dat zij identiek met deze laatsten waren. Wel waren zij hun belangrijkste erfgenamen.

3. *De militaire betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum tijdens de regering van Augustus (31 v.Chr.-14 n.Chr.)*

Hoewel het schema dat E. Ritterling in het begin van deze eeuw schetste van het Romeinse militaire apparaat in Gallië ten tijde van Augustus gedurende decennia toonaangevend was, dient men op dit ogenblik te erkennen dat grote delen hiervan verouderd zijn. Men mag zonder twijfel stellen dat men in feite nog geen echt gedetailleerd inzicht heeft in de bezetting van Gallië in de Augusteïsche tijd.⁹⁰

Vóór 16 v.Chr. is onze kennis problematisch. De burgeroorlogen na de moord op Caesar werkten verlamdend ten aanzien van de organisatie van de nieuwe Gallische gebieden. Romeinse expedities tegen oproeren sedert 39 v.Chr. tonen wel aan dat Gallia niet zonder bezettingstroepen, mogelijk snelle expeditietroepen, was achtergebleven. Kampen en wegen uit de

⁸⁸ Caesar, *BG*, VIII, 11, 2 en 12, 3.

⁸⁹ Tacitus, *Germania*, II, 4-5; E. Norden, *Germanische Urgeschichte*, 1954, pp. 383 en 397 e.v., bijzonder p. 400; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1348; L. Weisgerber, *Rhenania*, 1969, p. 277; C. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 36; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), pp. 179-180; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 323-352; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 20.

⁹⁰ E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 159-188; M. Redde, in: *JahrbRGZM*, 34, 2(1987), pp. 343 e.v.; Idem, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), pp. 41 en 47-48; M.E. Wightman, in: *Actes du 9e congrès d'études sur les frontières romaines 1972, 1974*, pp. 474 e.v.; Idem, *Military Arrangements*, 1977, pp. 105 e.v.

tijd van Caesar zijn echter, evenals de toestand dadelijk erna, onvoldoende door archeologische vondsten gedocumenteerd.⁹¹ Dit geldt in feite ook voor de civitas Tungrorum, waar men over slechts weinig aanwijzingen beschikt betreffende een militaire infrastructuur in de Augusteïsche tijd en in de loop van het Principaat.⁹²

Niettemin heeft deze civitas zeker strategisch belang gehad. De betrokken regio maakte in zekere zin deel uit van een uitgestrekte militaire zone. Tijdens de eerste fase na de verovering heeft de Romeinse overheid vermoedelijk getracht de situatie in Gallië en in het Rijnland, rekening houdend met de problemen in Italië, met beperkte militaire middelen en diplomatieke initiatieven onder controle te houden. Het voortzetten van bondgenootschappen en de rekrutering van lokale hulptroepen hebben hierbij waarschijnlijk een rol gespeeld. Deze hulptroepen hadden ongetwijfeld het karakter van irreguliere formaties onder leiding van een eigen bevelhebber.⁹³ Later heeft de civitas drie alae en vier cohortes geleverd en treft men haar militairen ook in andere eenheden aan. En hoewel het bronnenmateriaal uiterst schaars is, mag men toch op grond van deze eenheden aannemen dat in de civitas een administratieve structuur werd ingericht, onder meer om deze rekruteringen te begeleiden en vlot te laten verlopen.

Om inzicht te krijgen in deze problematiek zal men veelal via omwegen en met indirecte getuigenissen moeten werken. Hiervoor dient men terug te gaan tot de regering van Augustus. Hij was de grondlegger van de organisatie van Gallië en de inspirator van de Germaniëpolitiek, die een aanvang nam in 12 v.Chr. met de start van de campagnes van Drusus. Hiervoor was de uitbouw van een goed georganiseerde militaire structuur noodzakelijk. De wezenlijke elementen hiervan zijn het wegennet, de stationes, mansiones en mutationes die later tot vici zullen uitgroeien en de militaire kampen.⁹⁴

⁹¹ H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, p. 15; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 11; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, p. 50.

⁹² H. Thoen, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 50.

⁹³ N. Roymans, in: *Frontières d'Empire*, 1992, p. 37. Zie verder meer gedetailleerd hoofdstuk 4.1: Het ontstaan van de auxilia Tungrorum.

⁹⁴ E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 49; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, pp. 50 e.v.; J.-S. Kühlborn, *Germaniam pacavi*, 1995, pp. 10 e.v.

We vermeldden reeds dat één van de belangrijke opdrachten die Augustus zich stelde tijdens zijn verblijf in Gallië in 16-13 v.Chr. de uitwerking was van een Germaniëpolitiek op lange termijn. Deze was duidelijk offensief en erop gericht de rijksgrens van de Rijn naar de Elbe te verplaatsen. Uiteindelijk slaagden de Romeinen er niet in deze doelstelling te realiseren. Het Romeinse opperbevel diende zich in de loop van de eerste helft van de eerste eeuw bijgevolg te richten op de consolidatie van de verworven posities langs de Rijn en de uitbouw van een grensverdediging. Dit had uiteraard zijn weerslag op de ontwikkeling van de militaire structuren in de Rijnstreek en ook in de civitas Tungrorum.⁹⁵

In een eerste fase, vóór 13 v.Chr., mag men op basis van de resultaten van archeologisch onderzoek een mogelijke stationering van troepen aannemen in Liberchies, Tongeren, Neuss en Titelberg.⁹⁶

Tijdens de regeringsperiode van keizer Augustus werd langs de Rijn de grootste troepenconcentratie ooit aanwezig in een Romeinse grenszone samengebracht. Tijdens Tiberius' bewind telde deze acht legioenen, acht alae en dertig cohortes. De aanwezigheid van legioenen en auxilia aan de Rijn leidde tot de uitbouw van een enorme militaire infrastructuur, essentieel voor een goed bestuur en de economische ontwikkeling van de nieuwe provincies. Gedurende eeuwen was zij de garantie voor de Pax Romana in dit deel van het Imperium.⁹⁷

Een bijzonder element in deze infrastructuur was het wegennet, dat op de eerste plaats, en in de vroegste fase bijna

⁹⁵ De traditionele visie betreffende de weerslag van de nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud op de Germaniëpolitiek staat op dit ogenblik ter discussie en wordt niet langer algemeen aanvaard.

⁹⁶ E.M. Wightman, in: *Helinium*, 17(1977), pp. 124 e.v.; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), pp. 115-117; H. Schönberger, in: *JRS*, 59(1969), p. 147 betreffende Liberchies. Deze these veronderstelt de eerste aanwezigheid van Romeinen te Tongeren vóór 12 v.Chr.

⁹⁷ N. Hanel, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 25; T. Bechert en W.J.H. Willems, *Die römische Reichsgrenze*, 1995. De uitbouw van deze militaire structuur ving aan met de voorbereiding van de campagnes van Drusus. Florus, II, 30, 26: *in tutelam provinciae praesidia atque custodias ubique disposuit per Mosam flumen, per Albim, per Visurgim. In Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit. Bormam et Caesoriacum pontibus iunxit, classibusque firmavit.* H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, pp. 16 e.v., vooral ook pp. 33-35; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 16 e.v.; H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), pp. 152 e.v. met kritisch commentaar op Florus; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), pp. 113 e.v.

moeten ook in de civitas Tungrorum aanwezig zijn geweest. Een dergelijke beneficiarius consularis is bekend uit een grafopschrift, vermoedelijk uit de tweede eeuw, gevonden te Namen (Namurcum). De vicus van Namen kon zich reeds vanaf de Augusteïsche tijd ontwikkelen. Volgens M.E. Mariën is hier mogelijk een militair steunpunt geweest.¹⁰³

Nog andere vici klimmen op tot de Augusteïsche tijd. In Braves (Perniciacum?) is de Romeinse aanwezigheid geattesteerd vanaf de laatste decennia v.Chr. Belangrijk zijn de Arretijnse sigillata en de Gallische en Romeinse munten. Er werd geen spoor geattesteerd van een mogelijke militaire infrastructuur.¹⁰⁴

Te Liberchies (Geminiacum) werd de Romeinse aanwezigheid geattesteerd vanaf het tweede decennium v.Chr. Belangrijk zijn hier de Arretijnse sigillata en talrijke Gallische munten, waaronder een significant aantal van het AVAVCIA-type. Er werd tevens de aanwezigheid van een V-vormige gracht vastgesteld. Er is volgens A. van Doorselaer evenwel te weinig bewijsmateriaal voorhanden om hier de aanwezigheid van een Augusteïsch kamp te mogen veronderstellen.¹⁰⁵

Uit de schaarse gegevens blijkt dat keizer Augustus er nog vóór de erawisseling in was geslaagd de nieuw veroverde gebieden een stevige organisatie en structuur te bieden, gebaseerd op

E. Schallmayer, in: *Roman Frontier Studies 1989*, 1991, pp. 400-406; R.W. Davies, in: *Britannia*, 7(1976), p. 138.

¹⁰³ J.P. Waltzing, in: *AFAHB*, 1903, nr. 1; *CIL*, XIII, 3620; Riese, 1914, 1; *ER*, II(1935), p. 522 en III(1947), p. 235; *ILB*, 33; E. Schallmayer et alii, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, 1990, nr. 25: *D(is) M(anibus) / Acceptus Victoris (filius) sibi et / Ammai suae co(n)jug(i) et Victorio Victorino b(ene)ficiario co(n)s(ularis) / fratri posui/t.* M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 155-156; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 106; J. Mertens, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 263. Vergelijk ook Cuyk-Ceulcum waar militaire aanwezigheid in de tweede helft van de eerste eeuw werd geattesteerd; J.E. Bogaers, in: *BerROB*, 17(1967), pp. 110-111; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 131 en 98. De site wordt door A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 47 gelijkgesteld met een castellum voor een cohors. Dit militair steunpunt maakte evenwel hoogstwaarschijnlijk deel uit van de civitas Frisiavonum en niet van de civitas Tungrorum.

¹⁰⁴ M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 148-149; R. Brulet en al., *Braives gallo-romain*, 1981; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 42; J. Mertens, *Military Origins*, 1983, p. 158; R. Brulet en F. Vilvorder, in: *Atlas des agglomérations secondaires*, 1944, pp. 256-257.

¹⁰⁵ H. Schönberger, in: *JRS*, 59(1969), p. 147; Y. Graff, in: *Romana Contact*, 7(1978), pp. 7-66, vooral ook p. 46; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, pp. 42 en 64; J. Mertens, *Military Origins*, 1983, p. 158; Idem, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 263; Idem, in: *EC*, 53(1985), p. 28; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 132.

een goed uitgebouwd wegennet. De Arretijnse sigillata die op de verschillende sites werden gevonden, wijzen op Romeinse aanwezigheid, zonder dat evenwel met zekerheid kan worden gesteld dat het om Romeinse militairen ging. Het leger speelde echter zeker een rol in de ontwikkeling van de bestuursorganisatie van de veroverde regio's.¹⁰⁶ Duidelijk is dan ook dat het Romeinse militaire apparaat een bepalende factor is geweest in de ontwikkeling van de civitas Tungrorum.

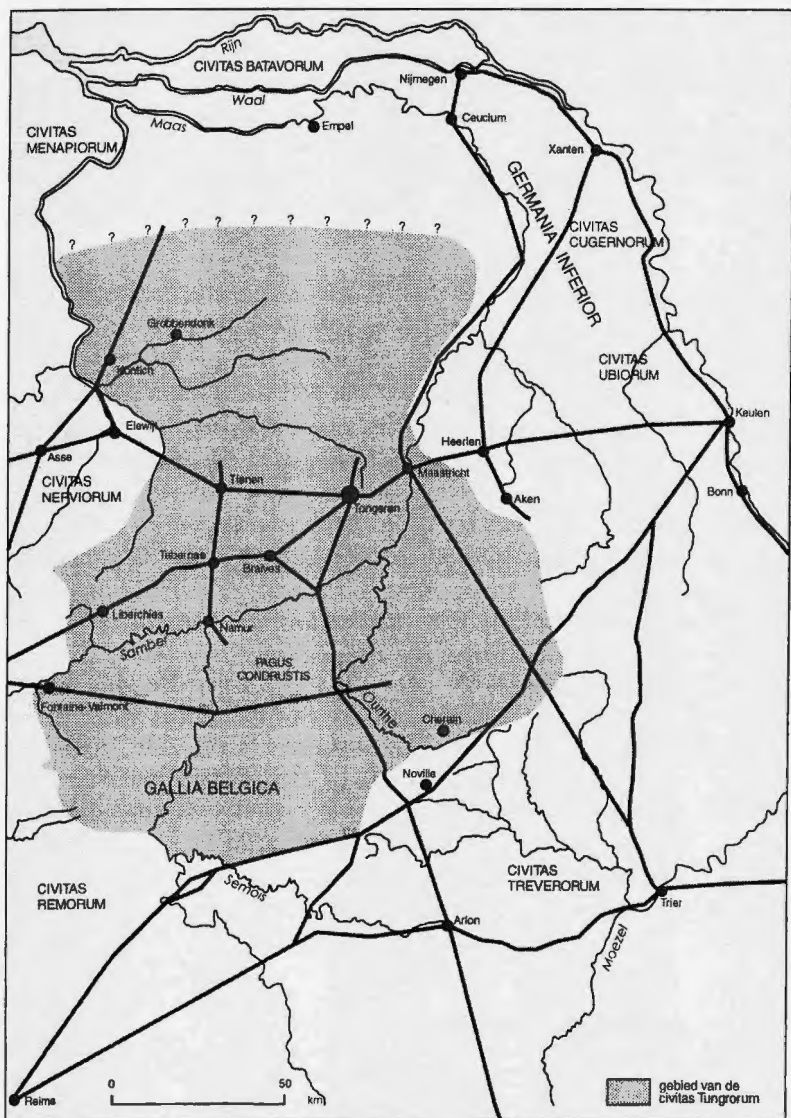
4. Van Tiberius tot Diocletianus (14-305 n.Chr.)

Het was aanvankelijk niet geheel duidelijk tot welke provincie de civitas Tungrorum behoorde. Keizer Augustus had, zoals wij reeds zagen, een eerste territoriale organisatie doorgevoerd in 16-13 v.Chr. Er dient evenwel rekening mee gehouden dat een echte structuur van civitates in de Rijnzone mogelijk pas na de Batavenrevolte werd ontwikkeld als afspiegeling of bestending van een reeds bestaande toestand. Domitianus vatte tussen de jaren 82-90 n.Chr. de definitieve organisatie van Germania Inferior en Superior aan en introduceerde tegelijk de definitieve scheiding van deze provincies van Belgica.¹⁰⁷ De problematiek betreffende de indeling van de civitas Tungrorum bij Gallia Belgica of Germania Inferior stelt zich bijgevolg slechts ná de reorganisatie die keizer Domitianus doorvoerde. Op basis van Plinius en Ptolemaios en na een kritische studie van de destijds bekende opschriften meende L. van de Weerd dat het district van de Tungri tot Gallia Belgica diende te worden gerekend.¹⁰⁸ Opmerkelijk is ondertussen wel de uitdrukking van Hyginus: "in Germania in Tungris". E. Norden

¹⁰⁶ M. Millett, *Romanization*, 1990, p. 59.

¹⁰⁷ E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 2 e.v.; L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 175-176; A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 161; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 32(1973), pp. 158-161; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, p. 60. Zie betreffende de vorming van de civitates onder anderen E. Kornemann, in: *Klio*, 1(1901), pp. 331-348, betreffende het ogenblik van ontstaan bijzonder p. 339; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 93-101; J. Slofstra, in: *Images of the Past*, 1991, p. 168, n. 98.

¹⁰⁸ Plinius, *N.H.*, IV, 106 en XXXI, 12; Ptolemaeus, II, 9, 1-8; L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 175-189; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 17, ook n. 87 en 88. Voor een gedetailleerde studie van deze problematiek zie C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 38 e.v.; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *BJ*, 194(1994), pp. 43 e.v.

3. De civitas Tungrorum tijdens het principaat

vermoedde dat deze situatie moest teruggaan tot de tijd van de administratieve indeling van de nieuwe provincies aan het einde van de eerste eeuw v.Chr., toen men nog sprak van de Germani cisrhenani. Hij nam ons inziens terecht aan dat sedert de organisatie van onze gewesten door keizer Augustus (16-13 v.Chr.) de Tungri tot Gallia Belgica mochten worden gerekend en dat dit niet door de herschikking van Domitianus werd veranderd.¹⁰⁹ K. Scherling, E. Stein en meer recent B.H. Stolte stelden evenwel op basis van de hiervoor vernoemde tekst van Hyginus - hoewel deze in feite vrij onduidelijk is - dat de civitas bij Germania Inferior moest worden ondergebracht.¹¹⁰ Een opschrift voor Q. Domitius Marsianus uit Bulla Regia (Africa Proconsularis) had de toewijzing van de civitas aan een provincia definitief kunnen oplossen, ware het niet dat de steenkapper klaarblijkelijk in de tekst een fout had gemaakt. Tijdens zijn loopbaan bekleedde de geëerde de functie van "proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae per regiones Tungrorum et Frisiavonum et Germaniae Inferioris et Batavorum" - "procurator Augusti voor het ontvangen van de census in Gallia van de provincies Belgica, in het land van de Tungri en de Frisiavones en Germania Inferior en de Batavi".¹¹¹ De passage schept voor menig vorser ernstige moeilijkheden en verschillende lezingen werden voorgesteld. Maar,

¹⁰⁹ Hyginus, *De condicionibus agrorum*: Lachman, p. 123 = Thulin, p. 86,10; E. Norden, *Germanische Urgeschichte*, 1954, p. 400; L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 177-178; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, pp. 14 en 39; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 593; H. Cüppers, in: *Rheinische Ausgrabungen*, 22(1982), p. 4, n. 18.

¹¹⁰ E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 17; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1348; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 593; E. Norden, *Germanische Urgeschichte*, 1954, p. 400; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 39: "dass sein "in Germania in Tungris" eher eine geographische Zuweisung als eine verwaltungsmässige Erklärung sein sollte".

¹¹¹ M. Boulouednine, in: *Fasti Archaeologici*, 13(1960), pp. 285-286; *AE*, 1962, 183; H.G. Pflaum, in: *Gnomon*, 37(1965), p. 396; Idem, in: *BJ*, 171(1971), pp. 349-366; *AE*, 1971, 491. De volgende varianten werden voorgesteld: - *provinc. Belgicae per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Germaniae inferioris Batavorum* (sc. *per regionum*): C.B. Rüger; - *provinc. Belgicae per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Germaniae inferioris [per regiones Cannenefatium (exempli gratia!)] et Batavorum*: H. von Petrikovits, G. Alföldy en H.G. Pflaum; - *provinc. Belgicae et Germaniae Inferioris per regiones Tungrorum et Fris(i)avonum et Batavorum*: J.E. Bogaers. J.E. Bogaers, in: *BJ*, 172(1972), p. 311 (kaart); Idem, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 228 e.v.; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 39; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 54 plaatst de Frisiavones in Germania Inferior. Een beknopte status quaestionis over de civitas Tungrorum biedt J. Slofstra, in: *Images of the Past*, 1991, p. 168, n. 98.

met uitzondering van J.E. Bogaers die naar aanleiding van deze inscriptie enig voorbehoud omtrent een definitieve toewijzing maakte, gevolgd door B.H. Stolte, concluderen de diverse auteurs dat op basis van deze inscriptie de civitas Tungrorum tot de provincia Gallia Belgica behoorde. Deze interpretatie veronderstelt dat men de tekst zoveel mogelijk respecteert. Dit houdt in dat men uitgaat van de kleinste fout van de steenkapper, waarbij de essentie van de inhoud niet wordt geschaad. Dit betekent dat *provinciarum* slaat op de provincies Gallia Belgica en Germania Inferior. In de provincie Gallia Belgica strekt de bevoegdheid van de procurator zich uit *per regiones Tungrorum et Frisiavonum*, in de provincie Germania Inferior *per regiones Batavorum*. J.E. Bogaers stelt echter voor de tekst als volgt te lezen: "*pro-vinc. Belgicae et Germaniae Inferioris per regiones Tungrorum et Frisiavonum et Batavorum*". Uit deze tekstreconstructie kan men inderdaad besluiten dat de civitas Tungrorum deel van Germania Inferior uitmaakte. Dit veronderstelt wel een bijzonder uitgestrekt district, namelijk volledig Gallia Belgica samen met nog drie civitates in Germania Inferior. De Caninefates, die men hier eveneens zou verwachten, worden niet vermeld. B.H. Stolte motiveert evenwel foutief, wanneer hij als laatste positief argument voor deze stelling aanhaalt dat de Tungri Germanen waren.¹¹² Het is alleszins duidelijk dat de inscriptie van Bulla Regia niet toelaat het probleem definitief op te lossen. Wel versterkt zij ons inziens de hypothese dat de civitas Tungrorum bij Gallia Belgica hoort.

De recente ontdekking van het votiefaltaar, gewijd aan I(upiter) O(ptimus) M(aximus) en de Genius van het municipium Tungrorum vormde voor W. Vanvinckenroye en M.-Th. Raepsaet-Charlier een aantrekkelijk bijkomend argument om de civitas Tungrorum bij Germania Inferior onder te brengen. In Gallia is immers geen enkel caput civitatis bekend met het

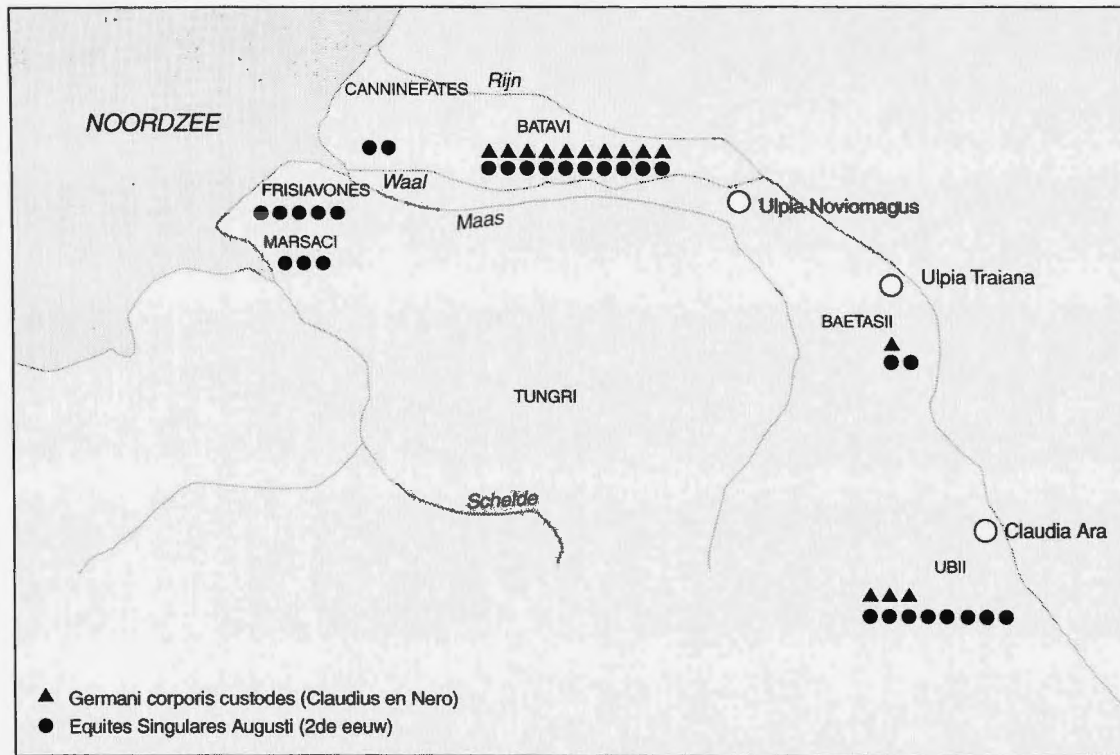
¹¹² B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 594: "Schliesslich waren die Tungri Germanen, und es wäre doch logischer, sie der germanischen Provinz hinzufügen als der Keltischen Belgica". *AE*, 1946, 95: *procur[ator]i ad census [accipie]ndos Ambianorum, Murr[is]norum T[ungrorum]*. Deze invulling door M. Renard, in: *Revue Belge Philol. et Hist.*, 28(1950), pp. 131 e.v. is evenwel sterk betwist. H.G. Pflaum, *Carrières*, pp. 721 e.v.; C.B. Rieger, *Germania Inferior*, 1968, p. 39, n. 179; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, p. 57.

statuut van municipium, dit in tegenstelling tot Germania Inferior en Germania Superior. Voor deze twee Rijnprovincies konden reeds het municipium Batavorum (Nijmegen), het municipium A(elium) of A(urelium) Caninefatium (Voorburg), het municipium Arae Flaviae (Rottweil) en het municipium Vangionum(?) (Worms) worden vermeld.

Men kan de vraag stellen of de Romeinse overheid een verschillende politiek inzake de toekenning van stadsrechten heeft gevoerd in de beide Germaniae en Gallia Belgica. Indien het antwoord positief is, betekent dit dat enkel in de Germaanse provincies municipia werden opgericht. In dit geval dient de civitas Tungrorum in Germania Inferior te worden ondergebracht. In het andere geval is Atuatuca op dit ogenblik de enige stad in Gallia Belgica, waarvan het municipale statuut wordt geattesteerd. De wij-inscriptie van Tongeren lijkt op die wijze een element aan de discussie toe te voegen. M.-Th. Raepsaet-Charlier wijst erop dat deze steden blijkbaar een onderdeel waren van een politiek om in de loop van de tweede eeuw, en met name tijdens de Antonijnse regeringsperiode, het municipale statuut toe te kennen aan civitas-hoofdplaatsen in de beide Germaniae die pas op het einde van de eerste eeuw werden georganiseerd. De toekenning van het municipale statuut aan Atuatuca is volgens M.-Th. Raepsaet-Charlier in deze context logisch.¹¹³

Het probleem blijft evenwel dat deze hypothese ingaat tegen de hiervoor vermelde bronnen. Met name Plinius en later Ptolemaios plaatsen Atuatuca en de civitas Tungrorum duidelijk in Gallia Belgica. Voor Plinius dient wel voorbehoud te worden gemaakt, aangezien hij de *Naturalis Historiae* vóór de hervormingen van Domitianus samenstelde. Het is onmogelijk om op basis van deze inscriptie aan te tonen dat Gallia Belgica éénzelfde dan wel een verschillend stadsrechterlijke politiek kende als Germania Inferior en Superior. Van belangrijke andere steden in Gallia Belgica, zoals bijvoorbeeld Bavay, Amiens of Reims, wordt het statuut immers niet geattesteerd. Wanneer tenslotte al deze argumenten kritisch worden geëvalueerd, dient men te stellen dat deze nieuwe inscriptie onvol-

¹¹³ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), p. 232; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 54(1995), pp. 366-369; H. Wolff, in: *BJ*, 176(1976), p. 55.

4 Rekrutering van de keizerlijke lijfgarde

doende bewijskracht heeft om toe te laten de civitas Tungrorum tijdens het principaat bij Germania Inferior onder te brengen.

M.P. Speidel¹¹⁴ biedt tenslotte recent nog een belangrijk bijkomend argument om de civitas Tungrorum in Gallia Belgica te situeren. Hij wees erop dat de Germani corporis custodes van de keizer en de equites singulares Augusti blijkbaar uitsluitend werden gerekruteerd bij de Marsaci, de Frisiavones, de Canninefates, de Baetasii en in het bijzonder bij de Batavi en de Ubii; allen stammen van Germania Inferior. Van de Tunger Tausius, moordenaar van keizer Pertinax, werd traditioneel aangenomen dat hij zijn militaire dienst bij de equites singulares Augusti vervulde. Het verloop van de geschiedenis lijkt er evenwel op te wijzen dat hij eerder tot de praetoriani behoorde. Het feit dus dat de Tungri, hoewel bijzonder bedreven ruiters, geen militairen voor de Germani corporis custodes en de equites singulares Augusti leverden, suggereert volgens M.P. Speidel dat de civitas Tungrorum eerder tot Gallia Belgica dan tot Germania Inferior behoorde.

De grens tussen Gallia Belgica en Germania Inferior lag in de tweede helft van de tweede eeuw bijgevolg misschien tussen de Tungri en Frisiavones enerzijds en de Batavi anderzijds. De eerstgenoemde stammen behoorden zodoende tot de provincia Gallia Belgica. Van de civitas Tungrorum maakte nog een aantal kleinere volkeren deel uit, zoals de Texuandri¹¹⁵ en de Condrusi.¹¹⁶ Die opname van deze kleine stammen in het district is een gevolg van de bestuurlijke organisatie van Augustus (16-13 v.Chr.). De Frisiavones evenwel vormden vermoedelijk een eigen civitas, zoals mogelijk kan worden afgeleid uit het bestaan van een cohors I Frisiavonum en het opschrift van Bulla Regia.¹¹⁷

¹¹⁴ M.P. Speidel, *Riding for Caesar*, 1994, pp. 38 e.v.

¹¹⁵ Plinius, *N.H.*, IV, 106.

¹¹⁶ *CIL*, VII, 1073 = *RIB*, 2108.

¹¹⁷ A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 160; H. von Petrikovits, in: *Germanenprobleme*, 1986, p. 101. Betreffende de cohors I Frisiavonum zie *CIL*, XVI, 51, 69 en 70; *RIB*, 279, 577, 578, 579. Betreffende de civitas Frisiavonum zie E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 5; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 41; J.E. Bogaers, in: *BerROB*, 17(1967), pp. 101 e.v.; Idem, in: *BJ*, 172(1972), pp. 310 e.v.; Idem, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 228 e.v.; M.-Th. en G. Raep-saet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, p. 217; J. Slofstra, in: *Images of the Past*, 1991, p. 168, n. 99; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1346 neemt op basis van *CIL*, XIII, 6239 niet aan dat

Hier dient tenslotte nog te worden verwezen naar een passage uit de *Historia Augusta*. Die vermeldt dat Diocletianus tijdens zijn legerdienst overnachtte in een herberg "*apud Tungros in Gallia*" - "*bij de Tungri in Gallia*". Uit deze passage van de *Historia Augusta* kan verkeerdelijk worden besloten dat aan het einde van de derde eeuw de *civitas Tungrorum* nog steeds een district van de provincia Gallia was.¹¹⁸ Keizer Diocletianus (284-305) voerde vermoedelijk omstreeks 293 een belangrijke administratieve reorganisatie door, waaronder ook een nieuwe bestuursindeling. Deze reorganisatie werd doorgevoerd in functie van een meer efficiënt administratief en financieel bestuur. Hiertoe werden de oude provincies opgedeeld en ondergebracht in diocesen. Gallia werd hierbij in tweeën gedeeld. De zuidelijke helft, de *diocesis Viennensis*, omvatte de vroegere provincies Aquitania en Narbonnensis. De noordelijke helft, de *diocesis Gallia*, omvatte Germania Inferior en Superior, nu Germania Secunda en Prima, evenals Gallia Belgica Prima en Secunda.¹¹⁹ Sedert deze reorganisatie viel de *civitas Tungrorum* onder de provincia Germania Secunda, waarvan Keulen de hoofdstad was.¹²⁰

In het vorige hoofdstuk toonden wij aan dat het militaire apparaat een bepalende rol speelde in de eerste ontwikkeling van de *civitas Tungrorum*. Te Tongeren troffen de archeologen sporen aan die op de mogelijke aanwezigheid van een Romeins legerkamp uit de Augusteïsche tijd wezen. De resultaten van het archeologisch onderzoek te Tongeren lijken ondertussen, zoals wij zullen zien, evenwel te suggereren dat reeds vrij snel tijdens het Principaat andere accenten werden gelegd en dat zich ter plaatse een civiele nederzetting ontwikkelde. Men dient zich dan ook de vraag te stellen in welke mate de *civitas Tungrorum* militair belangrijk blijft tijdens het Principaat.

de Texuandri tot de *civitas Tungrorum* hoorden. Daar tegenover E. Trips, in: *Limburg*, 34(1955), p. 269.

¹¹⁸ *Vita Cari, Carini et Numeriani*, XIV, 2.

¹¹⁹ H. Heinen, *Trier*, 1985, pp. 220 e.v.

¹²⁰ Ammianus Marcellinus, *Hist.*, XV, 11, 7; *Not. Dign. Occ.*, XLII, 43: "*prope Tungros Germaniae Secundae*"; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 17; H. Nesselhauf, *Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder*, 1938, p. 18; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 39; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 86; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 64; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 593.

Twee facetten mag men in ieder geval niet onderschatten, namelijk het menselijk potentieel voor de rekrutering van troepen en de civitas als "graanschuur".

In de civitas Tungrorum werden reeds vroeg in de eerste eeuw militairen gelicht die dienst deden in zowel de alae en cohortes Tungrorum als in andere "etnische" eenheden, zoals bijvoorbeeld de ala Afrorum of de cohors I Asturum. Tevens moet men rekening houden met de mogelijkheid dat de Tungri als "collaborateurs" reeds aan Caesar manschappen leverden. Deze veldheer kon, zoals wij reeds zagen, over ruiters van Germaanse herkomst beschikken. De eerste aanwijsbare rekruteringen zijn geattesteerd vanaf de regering van Tiberius. De ala Frontoniana, die zeker vanaf 73 het etnicon Tungrorum droeg, gaat mogelijk terug tot de tijd van Tiberius (14-37).¹²¹ De Tunger Tiberius Claudius wiens grafstèle in Aquincum - Budapest werd gevonden,¹²² deed dienst in de ala I Hispanorum. Deze eenheid werd zeker ten laatste in de vroege Flavische periode naar Pannonia overgeplaatst en kort daarna naar Moesia.¹²³ De betrokkene werd gerekruteerd tijdens de regering van Tiberius. Vermoedelijk is hij gestorven als veteranus of missicius. De aanduiding van de tria nomina in de inscriptie wijst erop dat de overledene het burgerrecht heeft ontvangen, vermoedelijk bij zijn ontslag uit de actieve dienst of in ieder geval na 25 of meer dienstjaren. Zijn praenomen en nomen gentilicium wijzen erop dat hij dit ontving van een Claudische keizer: Claudius (41-54) of Nero (54-68).¹²⁴ M. Lucilius Secundus, een decurio

¹²¹ Zie hoofdstuk 4: De aanwezigheid van de Tungri in de auxilia.

¹²² *Tiberius) Claudius / --a]edi f]ilius) Al[--- Tun]ger e]q]ues) al(ae) I Hisp(anorum) ...].* H. Koethe, in: *TZ*, 1935, pp. 48-49 heeft tevergeefs getracht een herstelling tot ala I Tungrorum Frontoniana te verdedigen in plaats van deze tot ala I Hispanorum. *CIL*, III, 15163; H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, 1905, p. 35, fig. 20; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, 1923, p. 272; Riese, 1914, 2594; *ER*, II(1935), 1410; U. Kuzsinszky, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde*, 1934, p. 175; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 347; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 178; J. Szilágyi, in: *Hommages A. Grenier*, II (Collection Latomus, 102), 1969, p. 713; Idem, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 313-314 en 326; M. Nemeth, *Vezető az Aquincumi Múzeum Kötőrában*, 1971, nr. 23; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 501; J.M. Roldan Hervás, *Ejército romano*, 1974, nr. 72.

¹²³ C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1247-1248; E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 140-141; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), pp. 176 en 179-180; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, pp. 43-45.

¹²⁴ J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 176.

missicius van de ala Frontoniana,¹²⁵ werd volgens P.A. Holder tijdens de regering van Tiberius gerekruteerd en tijdens de regering van Claudius met verlof gezonden.¹²⁶ Na het volbrengen van de diensttijd en de honesta missio, het eervol ontslag, bleef deze afgezwaaide militair nog vijf jaren dienstplichtig in geval van oorlog. Hij stamde uit Campilo, gelegen in Gallia Belgica. Deze plaats wordt door M. Gijsseling en W. Binsfeld geïdentificeerd met Champlon.¹²⁷ Hoeveel militairen hier werden gerekruteerd, is niet te achterhalen. De beschikbare bronnen laten wel een aanzienlijk aantal vermoeden. Dit was ons inziens enkel mogelijk, wanneer men rekening houdt met een degelijke organisatie van de rekrutering.

Archeologisch onderzoek in 1961 in de westsector van de stad Tongeren in de buurt van het snijpunt van de stadswallen en de Beukenberg bracht sporen van een palissade met spitsgracht aan het licht. Deze gracht was gevuld met verbrand puin en de site was overdekt met een bouwlaag uit de Flavische tijd. Deze militaire structuur werd pas in de loop van de tweede helft van de eerste eeuw vernield. De constructie lag aan de rand van de toenmalige vicus.¹²⁸ Hoewel de administratieve en economische functie van Atuatuca langzaam belangrijker werd, mag men toch aannemen dat een zekere militaire infrastructuur aanwezig bleef. Dit zou perfect passen bij de idee van Atuatuca als groeiende civitas-hoofdplaats en één van de "verzamelplaatsen" voor rekruten uit de civitas Tungrorum.¹²⁹ Hier ligt tevens een mogelijke verklaring voor de blijkbaar systematische verwoes-

¹²⁵ *M(arcus) Lucilius Secu / ndus decurio / mis(sicius) ex ala Front(oniana) / domo Camppili / Luciliae M(arci) l(ibertae) Pal / ladi M(arco) Lucilio / Blando lib(erto) h(eredes) e(x) t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)*. Varianten : 1.4: *Campo pilarum*: ER; *domo Campanus, piae Luciliae*: H. Schuermans. H. Schuermans, in: BSSLL, 11(1870), nr. 14; CIL, XIII, 8558; Riess, 1914, 1452; ER, II(1935), 924 en 1215; A. Oxe, in: BJ, 135(1930), p. 69; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, 72; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 861.

¹²⁶ P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 47.

¹²⁷ A. Holder, *Sprachschatz*, I, 1961, kol. 723; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 189; M. Gijsseling, *Toponymisch woordenboek*, I(1960), p. 227; W. Binsfeld, in: TZ, 51(1988), p. 425, n. 4.

¹²⁸ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 43(1964), p. 76; Idem, *Opgravingen 1963-1964*, 1965, p. 26; Idem, *Tongeren*, 1985, p. 42. De auteur spreekt in de laatste publicatie van "een provisorische sperwal die tijdens de Batavenopstand in allerijl werd aangelegd".

¹²⁹ Vergelijk met de visie van E. Ritterling, in: BJ, 114/115(1906), p. 186. Voor grensprovincies zoals Germania Inferior en Superior bestond er geen probleem vermits de rekrutering hier kon geschieden via de bestaande militaire kampen. G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 98.

ting van de nederzetting tijdens de Batavenopstand. Tijdens het eerste jaar van deze revolte werden door de opstandelingen talrijke legerkampen en militaire installaties vernietigd. Ook kunnen opstandige Tungri zich hier hebben verschanst en onderging de vicus zijn lot naar aanleiding van de campagnes van Fabius Priscus die de overgave van de civitates der Nervii en Tungri afdwong.¹³⁰

Gedurende deze Batavenrevolte speelden de Tungri trouwens een relatief belangrijke rol, zoals blijkt uit meerdere passages uit Tacitus' *Historiae*. Tijdens een veldslag in de insula Batavorum, niet ver van de Rijn, liep een cohors Tungrorum, vermoedelijk het derde, na een kort gevecht naar Civilis over. Ten gevolge hiervan werden de Romeinen, geschokt door deze onvoorziene gebeurtenis, verpletterend verslagen.¹³¹ Dit verraad van de Tungri leek voor Tacitus een belangrijk moment te zijn. Nadat Civilis een weinig later de Ubii een zware nederlaag had toegebracht,¹³² vatte hij het offensief tegen Vetera - Xanten aan.¹³³ Toen na de dood van Vitellius de opstand van Civilis een duidelijk anti-Romeins karakter kreeg en ook Galliërs zich bij de Bataven aansloten, kwamen de leiders in Keulen samen. De protagonisten waren Iulius Civilis, Iulius Classicus, de bevelvoerder van de ruitery der Treveri, de Trevir Iulius Tutor en de Lingoon Iulius Sabinus. Er waren ook enkele Tungri aanwezig.¹³⁴ Even daarna slaagde Civilis, gesterkt door een bondgenootschap met de Agrippinenses, erin de Sunuci, gesitueerd tussen de civitas Tungrorum en de civitas Ubiorum, te bezetten. Tevens kon hij de troepen van Claudius Labeo, waartoe Baetasii, Nervii en Tungri hoorden, tijdens de veldslag bij de brug over de Maas met een voorstel tot een bondgenootschap in vertwijfeling brengen. Campanus en Iuvenalis, "*e primoribus Tungrorum*" - "*uit de leidinggevende rangen van de Tungri*", gaven daarna de hele stam, "*universam gentem*" aan Civilis over.¹³⁵ Civilis bereikte het toppunt van zijn macht. De

¹³⁰ Tacitus, *Hist.*, IV, 79, 5; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 36; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 42.

¹³¹ Tacitus, *Hist.*, IV, 16.

¹³² Tacitus, *Hist.*, IV, 28, 2.

¹³³ Tacitus, *Hist.*, IV, 28, 3.

¹³⁴ Tacitus, *Hist.*, IV, 55, 4.

¹³⁵ Tacitus, *Hist.*, IV, 66.

Bataaf kwam echter spoedig onder druk te staan wegens ongelukkige politieke en militaire wendingen. Onder meer de Ubii verlieten de militaire coalitie. De Tungri werden samen met de Nervii door het veertiende legioen dat onder leiding van Fabius Priscus stond tot overgave gedwongen.¹³⁶ Wanneer men deze gebeurtenissen overschouwt, valt de rol die de Tungri hierin speelden, wel op. Zij treden naar voren als één van de belangrijke bondgenoten van de Batavi.¹³⁷

Het archeologisch onderzoek te Tongeren kon tot nog toe geen spoor aanwijzen van een militaire structuur die betrekking heeft op de situatie na de opstand van de Bataven. Opvallend is ons inziens wel dat juist op dat ogenblik aan de zuidwestzijde van de stad extra muros het magazijnencomplex, het *horreum*, werd opgericht. Tijdens de Flavische tijd bestond de constructie uit houtbouw. In de loop van de tweede eeuw, kort na de voltooiing van de stadswallen, werd evenwel een stenen complex gebouwd.

Betreffende dit gebouw kan men enkele bemerkingen maken. Typisch voor het complex is een dubbele rij vertrekken, asymmetrisch gerangschikt en geflankeerd door een *porticus*. Het grondplan vertoont sterke gelijkenis met dat van opslagplaatsen, zoals men ze ook te Rome en Ostia aantrof.¹³⁸ Anderzijds merkt men ook talrijke punten van overeenkomst met bepaalde gebouwen in militaire kampen die werden geïnterpreteerd als *valetudinaria*, *horrea* of zelfs barakken. Wij verwijzen hier e.g. naar Corbridge, Echzell, Fendoch, Künzing 1, Rödchen, Valkenburg en Vindonissa.¹³⁹ Bovendien vertoont het

¹³⁶ Tacitus, *Hist.*, IV, 79, 5.

¹³⁷ D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), pp. 332 e.v. Zie betreffende de Batavenrevolte onder anderen W. Sprey, *Tacitus over de opstand der Bataven*, 1953; P.G. van Soesbergen, in: *Helinium*, 11(1971), pp. 238-256; R. Urban, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus*, 1985; M. Wissemann, in *BJ*, 186(1986), p. 871.

¹³⁸ G.E. Rickman, *Roman Granaries*, 1971, pp. 15-123; R.A. Staccioli, in: *Hommages A. Grenier*, III(1962), pp. 1432-1437; W. Vanvinckenroye, *Een Romeins gebouwencomplex*, 1975, p. 56; Idem, *Tongeren*, 1985, p. 87; A. Robertson, *Roman Forts*, 1983, pp. 164-165; R. Nouwen, in: *OLL*, 46(1991), pp. 205-207.

¹³⁹ G.E. Rickman, *Roman Granaries*, 1971, pp. 213 e.v., vooral pp. 257-263; H. von Petrikovits, in: *Legio VII Gemina*, 1970, p. 277; G. Webster, *Imperial Army*, 1969, pp. 192-198; S. von Schnurbein, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 14(1974), pp. 65, 67; W. Vanvinckenroye, *Romeins gebouwencomplex*, 1975, p. 56; A. Robertson, *Roman Forts*, 1983, pp. 157 e.v.

aangrenzend gebouw sterke overeenkomsten met stafgebouwen uit militaire kampen.¹⁴⁰

Op grond van de bovenstaande archeologische gegevens menen wij te mogen besluiten dat de functie van het gebouw niet te eng mag worden geïnterpreteerd. Misschien hebben wij hier te maken met een militaire infrastructuur met een tweevoudige opdracht. De civitas was uiterst belangrijk voor de ravitaillering van de Rijntroepen. Deze bevoorrading werd waarschijnlijk vanuit Atuatuca georganiseerd, zoals trouwens ook kan worden afgeleid uit de centrale ligging van de stad binnen het wegennet. In deze opslagplaatsen werden de *annonae militares* verzameld. Het ging om een soort jaarlijkse belasting in natura, voornamelijk graan, die, zoals de term het zegt, in eerste instantie was bedoeld als bevoorrading voor de troepen.¹⁴¹

Betreffende de verantwoordelijkheid voor de inzameling van deze *annona* lijkt het ons, gezien de specifieke situatie met een grote troepenconcentratie in de aangrenzende provincie Germania Inferior, gewenst te denken aan een militair met de rang van primipilaris. W.T. Arnold stelde eertijds dat in municipia of coloniae die nabij de limes lagen of die een militair belang hadden, dergelijke opdrachten vaak door oud-militairen of officieren werden waargenomen. Dit was zeker zo wanneer deze ambten een direct nut hadden, zoals bijvoorbeeld de ravitaillering van troepen. En hoewel G. Rickman tegen deze visie een zeker voorbehoud maakt, lijkt het zinvol de hypothese te verdedigen dat een militair als decurio verantwoordelijk was voor de inzameling van de *annona*. Dit wordt ondersteund door het vitale belang van de bevoorrading van de Rijntroepen, onder meer vanuit Atuatuca. Een man die hiervoor in aanmerking kwam in het begin van de derde eeuw was T. Aurelius Flavinus, primipilaris en decurio van de civitas Tungrorum die in Oescus met een ere-opschrift werd gevierd.¹⁴² Zijn functie

¹⁴⁰ R. Fellmann, in: *Pro Vindonissa*, 1957-1958, pp. 75 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Romeins gebouwencomplex*, 1975, pp. 56-57.

¹⁴¹ D. van Berchem, *L'annone militaire dans l'empire romain au troisième siècle*, 1937; W. Vanvinckenroye, *Romeins gebouwencomplex*, 1975, p. 59; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 176; W. Sontheimer, in: *Der Kleine Pauly*, 1(1975), kol. 363-364; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 50; A. Mócsy, in: *Germania*, 44(1966), pp. 312-326, bijzonder pp. 320 e.v.; B. Dobson, in: *ANRW*, II, 1(1974), p. 431.

¹⁴² *T(it)o Aurelio T(iti) fil(io) Papir(ia) / Flavino et buleutae civitatu[m] / ... Tungroru[m] /*: A. von Domaszewski, in: *KWZGK*, 19(1900), pp. 146 e.v.; *AE*, 1900, 55; *CIL*, III,

van decurio van de civitas Tungrorum werd hem volgens W. Meyers zonder twijfel toevertrouwd als compensatie voor de verdiensten die hij als primipilaris van een legioen had tegenover de civitas. Hiertegenover stelt G. Rupprecht evenwel dat de betrokkene zich als centurio, mogelijk van de legio XXX Ulpia of Minerva, in Germania Inferior had onderscheiden. Door zijn dapper optreden in de strijd tegen de Germaanse Cenni (?)¹⁴³ werd hij onder andere mogelijk bevorderd tot primus pilus en niet, zoals W. Meyers veronderstelt, vereerd met de functie van decurio in de civitas Tungrorum. G. Rupprecht wijst er bovendien op dat T. Aurelius Flavinus deze civiele functie waarnam "wohl auf Grund politischer Überlegungen des Staates oder der Civitas selbst". Mogelijk bestond zijn functie volgens G. Rupprecht in de rekrutering van militairen of de organisatie van de ravitaillering. De titel was bijgevoel niet louter een eretitel.¹⁴⁴

Op de tweede plaats fungeerde het gebouwencomplex mogelijk ook als één van de verzamelplaatsen van rekruten voor de Romeinse auxilia en nam het de rol over van de "kazerne" die in 69/70 werd vernietigd. Voor deze visie pleit ons inziens vooral ook de centrale ligging van Atuatuca in het wegennet van de civitas Tungrorum met haar directe verbinding naar de Rijn grens. Ook hiervoor zou een militair met de rang van primipilaris verantwoordelijk kunnen zijn geweest.¹⁴⁵

14416; *ILS*, 7178; Riese, 1914, 2597; *ER*, II(1935), 1403; D. Dimitrov, *Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien*, 1942, nr. 96; D. Tudor, in: *Latomus*, 19(1960), pp. 350-356; B. Gerov, in: *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, 1971, pp. 431-436; W. Meyers, *Administration*, 1964, p. 125; W.T. Arnold, *The Roman System of Provincial Administration*, 1968 (= 1914), pp. 252-253; G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 84-85; J. Remesal-Rodriguez, in: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses*, 1986, pp. 58-59; G. Rickman, *Roman Granaries*, 1971, pp. 274 en 288-289. De auteur meent evenwel dat "they were in fact civilian officials, retired members of the provincial officium, particularly associated with provisioning of frontier troops". Dit is echter in tegenspraak met de inscriptie van Oescus. G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 195-196.

¹⁴³ Dio Cassius, LXXVI, 14, 1.

¹⁴⁴ W. Meyers, *Administration*, 1964, p. 125; H.G. Pflaum, in: *Gnomon* 37, 1965, p. 395; J.E. Bogaers, *Civitates*, 1972, p. 331; G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 195-196; B. Dobson, *Die Primipilares (BeihBJ)*, 37, 1978, p. 295, nr. 191; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60.

¹⁴⁵ G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 195-196. In dat kader wijzen wij op het vermoeden dat door K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 50 werd geformuleerd: "Im Grunde genommen erscheint nichts anderes, als dass nicht bloss für die legionare, sondern auch für

Op grond van het belang van de bevoorrading van de Rijntroepen en het ronselen van rekruten mag men tenslotte aannemen dat hier steeds een detachement militairen aanwezig was, mogelijk met de sterkte van een centuria. Uiterlijk aan het einde van de tweede of het begin van de derde eeuw wijdden soldaten van de centuria van Valentinus van een eenheid Gaesati een altaar aan de god Volkanus.¹⁴⁶ Over de opdracht van deze troepen die in Atuatuca waren gelegerd, weten wij niets. A. Deman en M.-Th. Raepsaet-Charlier brengen de aanwezigheid van deze eenheid te Atuatuca in verband met eventuele moeilijkheden in Belgica of met een mutatie van een Tongerse eenheid tussen Britannia en Raetia of vice versa, waardoor deze Gaesati naar Tongeren werden overgeplaatst. Het is evenmin onmogelijk dat deze eenheid diende in te staan voor de veiligheid van de stad en de verbindingswegen.¹⁴⁷

Het was uiteraard niet noodzakelijk dat in Atuatuca een volledige eenheid aanwezig was. Een handschriftelijk overgeleverde inscriptie uit Vliermaal-Kortessem die in 188 kan worden gedateerd, vernoemt T. Flavius Hospitalis, centurio van de legio I Minerva. In deze periode maakte dit legioen deel uit van het leger van Germania Inferior en was het gestationeerd te Bonn. Mogelijk staat de eventuele aanwezigheid van dit legioen in verband met de onlusten die in deze regio waren uitgebroken aan het einde van de tweede eeuw.¹⁴⁸ Die onmiddellijke nabijheid van de Rijnlegers wordt ook geattesteerd door de *tegulae* (dakpannen) met de vermelding *C(lassis) G(ermanicae) p(iae) fi(delis)* die te Rumst en Rijenam werden

die auxiliare Aushebung nicht die Provinzgouverneure bzw. die Befehlshaber der Provinzarmeen, geschweige denn die Alen- oder Kohortenkommandanten zuständig waren, sondern dass die Rekrutierung von kaiserlichen dilectatores zentral gehandhabt wurde, und zwar für grössere Frontbereiche". Dit veronderstelt een degelijke organisatie, gestuurd vanuit een bestuurlijk centrum zoals Atuatuca in de civitas Tungrorum. Y. Le Bohec, *L'armée*, 1989, p. 73.

¹⁴⁶ Zie *CIL*, XIII, 3593 = *ILB*, 8; W. Vanvinckenroye, *Romeins gebouwencomplex*, 1975, p. 59.

¹⁴⁷ J.E. Demarteau, *Ardenne*, 1911, p. 57; F. Cumont, *Comment la Belgique fut romanisée*, 1914, p. 10; H. van de Weerd, *Civitas*, 1914, p. 40; Idem, in: *AC*, 1934, pp. 181-182; J. Breuer, *La Belgique romaine*, 1944, p. 38; J. Mertens, in: *DossArch*, 86(1984), p. 63; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60.

¹⁴⁸ *CIL*, XIII, 3605 = *ILB*, 43; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 292; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 82; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 68.

groepen geestelijke weerstand heeft bestaan tegen de toenemende romanisering. Tacitus verwijst hiernaar met de hiervoor geciteerde Calgacusrede. Vaak haalt men de inheemse naamgeving, een inheemse herkomstopgave, wijdingen aan lokale goden aan als uitingen van dit verzet.¹⁵⁶ Het feit dat Latijnse inscripties hiervan zelf getuigen, betekent evenwel reeds dat deze geestelijke weerstand de facto werd geneutraliseerd binnen de bevolkingsgroep die in deze bronnen naar voren treedt.

2. Het onderzoek zal in een latere fase meer helderheid scheppen in de rekrutering en de samenstelling van de *auxiliae Tungrorum*. In hoofdstuk 4 komen de namen van de militairen aan de orde; hier beperken wij ons tot degenen die woonachtig waren in de *civitas Tungrorum*.

Het onderzoek gebeurde op basis van de naamgeving. Hierbij legden wij ons niet toe op het linguïstisch-historisch onderzoek, zoals dit reeds op een voortreffelijke wijze werd uitgevoerd door onder anderen L. Weisgerber en G. Neumann. Wel hebben wij getracht de resultaten van dit onderzoek, meer concreet de grote lijnen van de etnische samenstelling en het proces van de romanisering, te deduceren.¹⁵⁷

De beoordeling van het romaniseringsproces via de inscripties blijft een hachelijke onderneming omdat de opschriften zelf één van de opvallendste tekens zijn van de romanisering. Dat bevolkingsdeel dat zich kenbaar maakt via Latijnse opschriften is doordrongen van het Romeinse cultuurgoed, zelfs al draagt de betrokkene een Germaanse of Keltische naam of draagt hij het monument op aan een inheemse godheid. De inscripties brengen bijgevolg eerder een proces aan het licht en minder de weerstand die tegen dit proces zou bestaan.¹⁵⁸

¹⁵⁶ H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, pp. 59, 61 e.v., bijzonder pp. 64-65, n. 4; P. Lambrechts, *De geestelijke weerstand van de westelijke provincies tegen Rome*, 1966; G. Sanders, in: *Helinium*, 6(1966), pp. 139-145; J. Mertens, in: *EC*, 53(1985), p. 29; A. Eppink (red.), *Cultuurcontact en cultuurconflict*, 1988.

¹⁵⁷ L. Weisgerber, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln*, 155/156(1945), pp. 35-61 (= *Rhenania*, pp. 275-296); G. Neumann, *Sprachverhältnisse*, 1983, pp. 1061-1088; Idem, in: *Germanenprobleme*, 1986, pp. 107-129.

¹⁵⁸ A. Mócsy, in: *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, 1971, pp. 397-406; H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland*, 1960, pp. 111-112; H.A. Sutherland, in: *Cultuurcontact en cultuurconflict*, 1988, pp. 26-31.

5.1. Analyse van het namenbestand

Het materiaal waarover wij beschikken, bestaat uit de namen van de personen zonder militaire functie die binnen de grenzen van de civitas Tungrorum werden geattesteerd, evenals van diegenen buiten de civitas die zich door een herkomstopgave duidelijk als Tungri profileren.¹⁵⁹ In totaal gaat het om 87 mannen en 16 vrouwen, samen 103 personen. Er dient te worden opgemerkt dat de tijdsspanne waarin het materiaal werd gevormd zich tot het Principaat beperkt.

Wanneer wij het materiaal in detail overschouwen, dan zien wij dat de namen van Romeins-mediterrane herkomst een uiterst belangrijk aandeel vertegenwoordigen. 61 Mannen en 6 vrouwen, in totaal dus 67 personen dragen een naam van Romeins-mediterrane herkomst. Het betreft hier 65% van de betrokken personen. Achter sommige namen kan mogelijk een Keltische of Germaanse naam schuilgaan, zoals bijvoorbeeld Audax, Quintus, Verecundus, Albina, enzovoort. Andere namen van Romeins-mediterrane herkomst waren vrij populair en komen frequent voor bij verscheidene inheemse volkeren, zoals Maternius bij de Ubii, Acceptus bij de Treveri of Victor bij de Ubii en de Treveri. Het is duidelijk dat achter een significant deel van de namen een persoon van plaatselijke origine schuilgaat zonder dat evenwel telkens hun identiteit kan worden onthuld.

Tegenover dit bestand staan de volgende inheemse groepen:

- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Germaanse oorsprong is. Te noteren is hier zeker dat de vrouwennamen in de meerderheid zijn met vijf tegenover vier mannennamen. Mogelijk kan dit worden verklaard door gemengde huwelijken van militairen van Romeins-mediterrane oorsprong met inheemse vrouwen.
- De personen van wie de naam van min of meer duidelijk Keltische origine is.
- De personen met een inheemse naam zonder dat kan worden gespecificeerd of deze van Germaanse of Keltische origine is.

¹⁵⁹ Hetgeen volgt is een synthese van de gegevens uit onze doctorale verhandeling "*De Tungri*", pp. 110 e.v. en 567 e.v. Omwille van de leesbaarheid werden de tabellen weggelaten.

Grafopschrift, *CIL*, XIII, 3569 = *ILB*, 12, Tongeren (ACL).

Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Nepos, zoon van Silvinus, heeft tijdens zijn leven voor zichzelf en Velmada, dochter van Gangusso, zijn overleden vrouw, (het grafmonument) opgericht.

Grafopschrift, *AE*, 1921 = *ILB*, 60, Cherain (ACL).

Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Vitorius Florentinus heeft (het monument) opgericht voor zijn vader Vitorius Caupius, decurio. Sacerius Amausus...

- De personen van wie de naam vermoedelijk van inheemse origine is.

- De personen met een Illyrische naam.

In totaal dragen 36 personen van wie 26 mannen en 10 vrouwen een naam van "inheemse" oorsprong. Uit het onomastisch onderzoek komt dus naar voren dat in de civitas Tungrorum drie linguïstische elementen prominent aanwezig zijn: de Germaanse laag, de Keltische laag en het Latijn.¹⁶⁰

Laat ons de resultaten van het onomastisch onderzoek in detail bekijken. Op de eerste plaats vertegenwoordigen de namen van een Romeins-mediterrane origine een ruime meerderheid. Dit illustreert dat het oprichten van een monument met inscriptie een uiting is van Romeinse cultuur. Op de tweede plaats zijn de mannen veel ruimer vertegenwoordigd dan de vrouwen, hetgeen niet mag verwonderen in deze typische mannenmaatschappij. Wel valt hierbij op dat de vrouwennamen van een inheemse origine niet enkel procentueel, maar zelfs ook in absolute cijfers sterker vertegenwoordigd zijn dan deze van een Romeins-mediterrane herkomst. Het fenomeen van gemengde huwelijken is hieraan waarschijnlijk niet vreemd. Tenslotte is het duidelijk dat uit deze ordening van het materiaal de etnische samenstelling van de bevolking niet correct kan worden afgeleid. Achter talrijke namen van Romeins-mediterrane origine gaan personen van een inheemse herkomst schuil. Dat blijkt ook wanneer de personen die expliciet als Tungri werden geattesteerd, worden samengebracht. Wanneer wij deze namen ontleden, verkrijgen wij het volgende resultaat: acht namen van Romeins-mediterrane origine, acht namen van een inheemse origine met inbegrip van twee Illyrische en twee onbepaalde namen. Hoewel zestien personen geen representatief geheel kunnen worden genoemd, blijkt toch dat de verhouding welke hiervoor tot uiting kwam dient te worden gecorrigeerd. Deze lijst toont inderdaad dat 50% van de betrokkenen een Romeinse naam aannam. Dit gegeven kan mogelijk verder worden ondersteund, wanneer wij de familiale relaties aan een onderzoek onderwerpen.

Van de 103 personen dragen negen personen de *tria nomina*. Zij dragen een volledig Romeinse naam. Slechts twee van deze

¹⁶⁰ M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 52(1993), pp. 823-824.

individuen identificeerden zichzelf als Tunger. Zeventien personen identificeren zich door twee namen. Zes van hen zijn, op grond van de naam, van inheemse origine. Liefst 77 personen dragen slechts één naam. 28 Zijn van inheemse origine. Interessant is ook het feit dat van de zestien personen die expliciet als Tunger kunnen worden geïdentificeerd, er dertien slechts één naam dragen.¹⁶¹ Hoewel het zeer moeilijk is om uit een dergelijk beperkt namenbestand een historisch proces af te leiden, wensen wij toch te verwijzen naar een evolutie die men in dit kader algemeen kan waarnemen. Men kan vaststellen dat de inheemse namen, die in de Augusteïsche tijd epigrafisch worden geattesteerd snel worden vervangen door namen van Romeins-mediterrane herkomst. Dit proces, dat zich in de loop van de eerste eeuw doorzet, is goed bekend van de hogere sociale klassen van de Gallische bevolking. Deze ontwikkeling dient in relatie te worden gebracht met de verlening van het Romeins burgerrecht en het loochenen van eigen identiteit en herkomst. Opmerkelijk is echter dat vanaf het einde van de tweede eeuw opnieuw talrijke Keltische en Germaanse namen opduiken, voornamelijk in wij-opschriften, opgedragen aan inheemse goden, en in grafopschriften.¹⁶²

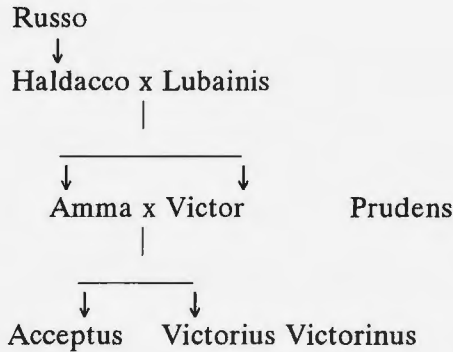
5.2. Analyse van de familiale relaties

Zoals reeds werd gesteld, gaan achter een significant deel van de namen van Romeins-mediterrane origine personen van inheemse herkomst schuil. Zij kunnen evenwel op basis van die naam niet als dusdanig worden geïdentificeerd. Het is om die reden zinvol de familiale relaties aan een nauwkeurige analyse te onderwerpen. Men kan hierbij van de werkhypothese vertrekken dat inheemse ouders zowel inheemse als Romeinse namen aan hun kinderen geven. Romeinse gezinnen zullen evenwel zelden of nooit typische inheemse namen aan hun nakomelingen schenken.

¹⁶¹ E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, pp. 168 e.v. Uit de grafieken van E.M. Wightman blijkt dat de nomenclatuur van de Remi, Mediomatrici en Leuci een gelijkaardige structuur vertoont als deze van de Tungri. Betreffende de relatie tussen Romeins burgerrecht en nomenclatuur zie G. Alföldy, in: *Latomus*, 25(1966), pp. 37-57.

¹⁶² B. en H. Galsterer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 377-379.

In twee inscripties gevonden te Namen en gedateerd op het einde van de tweede eeuw komt dit zeer goed tot uiting. Beide opschriften vermelden een zekere Victor.¹⁶³ In de veronderstelling dat het om één en dezelfde persoon gaat, wat uiteraard een zuivere hypothese blijft, kan men de volgende genealogie voorstellen:

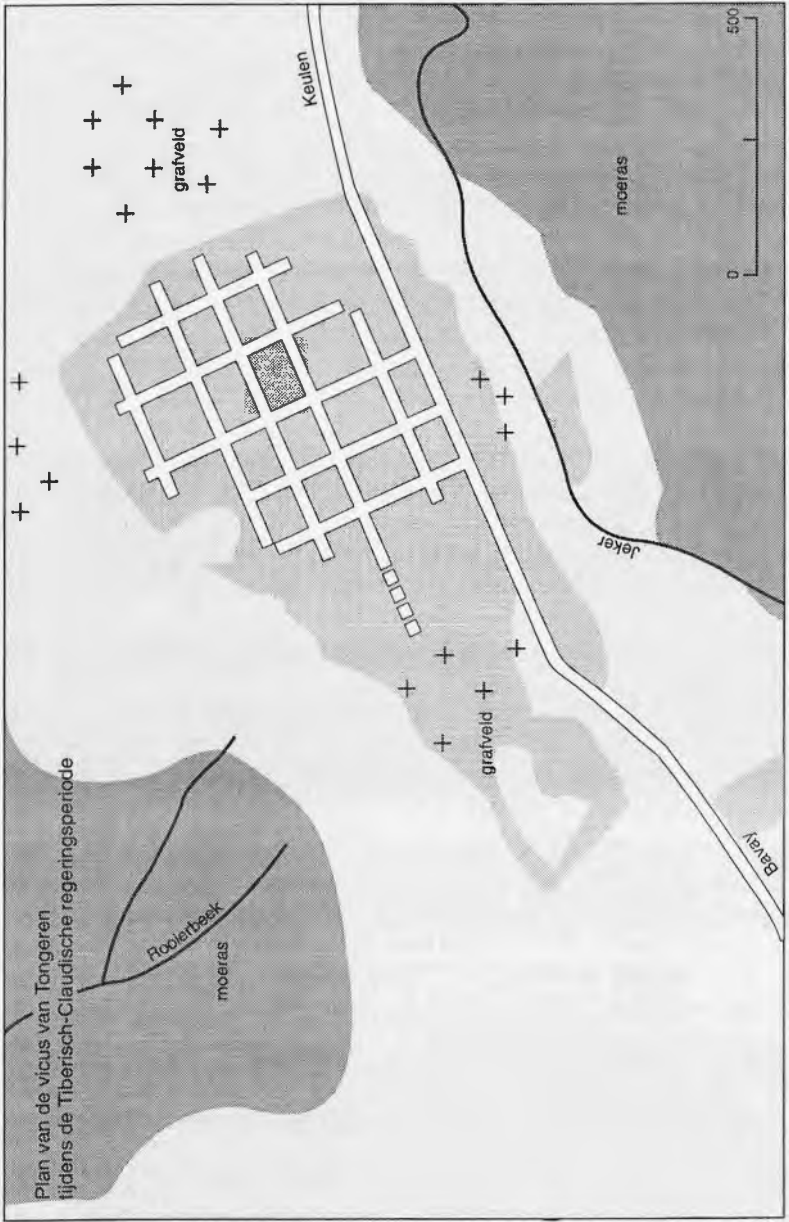

Deze mogelijke genealogie geeft een beeld van de voortschrijdende romanisering die zich in deze familie in drie generaties voltrok.

In totaal kunnen twintig familiale relaties worden aangetoond die betrekking hebben op vijftig personen: 38 mannen en 12 vrouwen. Binnen deze ordening kan men met grote waarschijnlijkheid op basis van de familiale achtergrond aan veertien personen, twaalf mannen en twee vrouwen met een Romeins-mediterrane naam, een inheemse of gemengde origine toekennen. Dit wil zeggen dat de vader, de moeder of een kind drager waren van een inheemse naam.

Een tweede vaststelling is dat uit het bestand blijkt dat gemengde huwelijken zeker voorkwamen. Op basis van de naamgeving kan men hierover evenwel geen sluitende uitspraak doen. De huwelijken waarbij één van de twee partners een inheemse naam heeft, kunnen wel een indicatie vormen.

¹⁶³ J.P. Waltzing, in: *AFAHB*, 1903, nr. 1; *CIL*, XIII, 3620; Riese, 1969, 1; *ER*, II, p. 522 en III, p. 235; *ILB*, 33; E. Schallmayer et alii, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, nr. 25; J.P. Waltzing, in: *AFAHB*, 1903, nr. 3; *CIL*, XIII, 3622; Riese, 1969, 3996; *ILB*, 35.

moet worden gezien.⁸ Voor een efficiënt bestuur van de nieuwe civitas Tungrorum was naast een wegennet een stedelijke nederzetting noodzakelijk. Het Romeinse leger speelde een essentiële rol in dit proces. Het valt op dat talrijke civitas-hoofdplaatsen teruggingen op een militaire infrastructuur. Zij werden zodanig ingeplant dat zij een uitgestrekte regio beheersten, waardoor zij dikwijls ook tot een verkeersknooppunt en een handelscentrum uitgroeiden. De militairen assisteerden vaak bij de ontwikkeling van urbane bouwschema's. Bij de stichting van steden vertrok men vanuit de opmetingen van de agrimensores, de landmeters. Eerst werd de oostwestrichting (decumanus) vastgelegd en haaks hierop de noordzuidrichting (cardo). Vanuit decumanus maximus en cardo werd de nederzetting in insulae, "wooneilanden", opgedeeld, waardoor een stedelijk raster, het zogenaamd dambordplan, tot stand kwam.⁹ In dat opzicht was Atuatuca een zuiver Romeinse creatie. Indien men het ontstaan van Atuatuca aan een militaire aanwezigheid toeschrijft, is dit dambordplan vanaf de aanvang bepalend geweest voor de ontwikkeling van Atuatuca. De oudste archeologische sporen dateren uit de Augusteïsche periode. Revelerend zijn hier de vroegste Romeinse munten. De dupondii uit Nîmes (20-10 v.Chr.) zijn zeldzaam. Gewoon zijn de asses uit Lyon (10-7(?) v.Chr.). Dit lijkt er op te wijzen dat de eerste Romeinse aanwezigheid zich hier ten vroegste circa 10 v.Chr., mogelijk ook pas 7 v.Chr., manifesteert.¹⁰

De Italische terra sigillata die in de laatste decennia v.Chr. nog niet als echte handelswaar naar Gallië werden geëxporteerd, lijken op een iets oudere datering, namelijk 15-12/11 v.Chr., te wijzen als de munten. Het gaat om scherven van servies Ia en een aantal pottenbakkersstempels, waaronder TETTIUS SAMIA, DIOMEDES/VIBI, L. TARQUITIUS. In diezelfde periode ontstonden de militaire kampen van onder andere Neuss, Haltern, Oberaden, waar onder meer de terra sigillata-vondsten een gelijkaardig beeld vertonen. Problematisch is evenwel dat men deze oudste terra sigillata tot nog toe nog niet met een bodemspoor heeft kunnen associëren. De vroegste sigillata binnen een duidelijke archeologische context vallen onder het iets latere servies Ib, dat circa 10 v.Chr. kan

⁸ J. Mertens, *Military Origins*, 1965, p. 162; Idem, in: *EC*, 53(1985), pp. 27-28.

⁹ T. Lorenz, *Römische Städte*, 1987, pp. 18-47; C.S. Sommer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 120 e.v.

¹⁰ J. van Heesch, in: *Archeologie*, (1987), 1, pp. 37-38.

worden gedateerd. Naast deze terra sigillata treft men nog ander geïmporteerd materiaal aan. Hieronder vallen vooral de zogenaamde soldatenbekers op.¹¹

Op verscheidene plaatsen in de stad zijn sporen van V-vormige grachten aan het licht gekomen. Archeologisch onderzoek ten zuidwesten van de huidige stadskern bracht verdedigingswerken aan het licht, bestaande uit een aarden wal met een houten palissade, voorafgegaan door een spitsgracht. V-vormige verdedigingsgrachten voor de muur uit de tweede eeuw werden in 1964 aan de oostzijde van de stad in de Achttiende Oogstlaan doorsneden. In het profiel van een bouwput tijdens dezelfde campagne werd duidelijk hoe de derde stadgracht, die reeds lang vóór 69 n.Chr. werd gedempt, een ouder gelijkvormig grondspoor oversneed. Binnen deze verdedigingsconstructies trof men sporen aan van rechthoekige, houten constructies met de korte gevel naar de straatkant, evenals talrijke fragmenten van Arretijnse terra sigillata en de dunwandige keramiek die door de Romeinse legioenen in het veroverde gebied werden geïmporteerd.¹² En hoewel deze houten constructies aanvankelijk als militair van aard werden beschouwd, werd gedurende geruime tijd toch een zekere reserve in acht genomen. De onder-

¹¹ Voor een eerste repertorium van Italische stempels zie P. de Schaetzen en M. Vanderhoeven, *Terra sigillata te Tongeren*, II, 1964, pp. 14-15; M. Vanderhoeven, *De terra sigillata te Tongeren III*, 1968; M. Vanderhoeven, in: *Helinium*, 7(1967), pp. 215 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 25; H. Comfort, in: *Helinium*, 9(1969), pp. 189-191; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, pp. 316-317; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), p. 2; Idem, in: *SFECAG*, 1992, p. 60; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 99; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), pp. 3-38: Die Chronologie der Terra sigillata. Archeologie in Vlaanderen (pp. 115-117) dateert de eerste Romeinse aanwezigheid te Tongeren reeds voor de aanvang van de veldtochten van Drusus in 12 v.Chr. Er dient hier evenwel te worden opgemerkt dat de aanwezigheid van Italische terra sigillata niet noodzakelijk de aanwezigheid van Romeinse militairen impliceert. H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, p. 34: "Es ist jedoch zweifelhaft, ob italische Terra sigillata in jener Zeit wirklich nur an militärische Anlagen geliefert wurde. In Köln und Trier ist arretinische Keramik wahrscheinlich auch von Zivilisten benutzt worden. Dieselbe Möglichkeit besteht auch für andere Orte"; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 49: "The very rapidity of this development makes it impracticable to use early terra sigillata as a simple criterion for identifying Augustan military sites in Gaul".

¹² W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 43(1964), pp. 250-251; Idem, *Opravingen 1963-1964*, 1965, pp. 26 e.v.; Idem, in: *De Tijdspiegel*, 21(1966), pp. 65 e.v.; J. Mertens, in: *Archeologie*, (1963), 2, pp. 67-68; Idem, *Military Origins*, 1965, pp. 157-158; Idem, *Naissance*, 1984, p. 44; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 17; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 60-61; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 115; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 27 e.v.; S.S. Freire, in: *Revue Archéologique de Picardie*, 3-4(1984), pp. 11 e.v. die wijst op het zuiver militair karakter van de beginfase van de Romeinse steden op Brits grondgebied.

zochte sporen waren immers te moeilijk te interpreteren om met zekerheid het karakter van de eerste Romeinse aanwezigheid te bepalen.¹³

Hier dient ook even gewezen te worden op de talrijke zogenaamde AVAUCIA-muntjes die einde eerste eeuw v.Chr. konden worden gedateerd. Zij werden ooit aan een atelier te Tongeren toegeschreven. Gezien de enorme verspreiding van deze stukjes is dit bijna uit te sluiten. Volgens E. Nuber kunnen deze muntstukjes inderdaad noch aan de Tungri, noch aan een andere stam worden toegeschreven. Zij komen immers voor op ongeveer alle Augusteïsche sites in het Rijnland, vaak in militaire context. Aan de beneden-Rijn heeft men ondertussen dermate veel vondsten gedaan dat Tongeren niet langer als kerngebied kan worden beschouwd. Te Tongeren zelf werd het gros van de muntjes ontdekt binnen de verdedigingsgracht en talrijke vondsten te Neuss en Haltern tonen aan dat zij door militairen als betaalmiddel werden gebruikt.¹⁴

Op basis van de voorliggende gegevens heeft men gesteld dat een militaire aanwezigheid aan de grondslag lag van het ontstaan van Tongeren. Hierbij dacht men onder meer aan een kamp waar Romeinse troepen kort na de nederlaag van Lollius in 17 v.Chr. werden gelegerd. Zelfs vermoedde men hier een aanzienlijke legerplaats of een legioenkamp, waarvan het regelmatig stratenplan diende als basis voor het stratennet van de latere nederzetting. Tongeren is hiervan zeker geen alleenstaand voorbeeld. In Germania Inferior en Superior zijn er verscheidene civitas-hoofdplaatsen met een militaire infrastructuur.¹⁵

¹³ A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), p. 2; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 98 e.v.

¹⁴ Hierover uitgebreid supra p. 94, n. 11.

¹⁵ F. Ulrix, in: *Kölner Jahrb. Vor- und Frühgeschichte*, 6(1962-63), pp. 58-70; Idem, in: *OLL*, 18(1963), pp. 193-208; W. Vanvinckenroye, *Opgravingen 1963-1964*, 1965, p. 38; H. von Petrikovits, in: *Germania*, 43(1965), p. 427; M. Vanderhoeven, in: *Helinium*, 7(1967), p. 218; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 98-100 en 146-148; E. Wightman, *Military Arrangements*, 1977, p. 115; Idem, *Gallia*, 1985, p. 77; M. Redde, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 48; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 387-388; H. Thoen, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 49. Er is sprake van 80 ha bij bijvoorbeeld W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 28; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 115 en zelfs van 140 ha bij J. Mertens, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 262; Idem, *Military Origins*, 1983, p. 157; Idem, *Naissance*, 1984, p. 44; R. Brulet, in: *Spurensicherung*, 1992, p. 105; H. Comfort, in: *Helinium*, 9(1969), p. 190; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, p. 316; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), pp. 1 e.v.; Idem, in: *SFEACAG*, 1992, p. 59; J. Slofstra, in: *Images of the Past*, 1991, p. 157.

Opmerkelijk blijft ondertussen de uiterst geringe aanwezigheid van typische militaria. Hierdoor moet de "militaire theorie" voor het ontstaan van de eerste nederzetting toch wel enigszins worden genuanceerd, al dient opgemerkt dat zeker in het geval van een korte militaire bezetting ze slechts door weinig sporen duidelijk wordt geattesteerd. Tijdens het archeologisch onderzoek in de Kie-lenstraat werd geen duidelijk plan teruggevonden van een vroege militaire nederzetting, die tussen 10 en 7 v.Chr. aan de basis zou hebben gelegen van het ontstaan van Atuatuca. Uit de vroegste periode zijn enkel kuilen en greppels teruggevonden. Sporen van complete gebouwen zijn niet aanwezig. De kuilen en greppels vertonen wel een sterke gelijkenis met die welke de archeologen in een aantal Augusteïsche legerplaatsen aantreffen. Andere sporen van Romeinse activiteiten binnen deze stratigrafische context waren, zoals wij zagen, Italische terra sigillata en dunwandige keramiek, overwegend ingevoerd uit de mediterrane wereld en Zuid-Gallia.¹⁶ Voor het overige lijkt de bewoning in de beginfase veeleer een inheems karakter te hebben.¹⁷

J. Mertens legde in het begin van de jaren tachtig dan ook meer de nadruk op het economisch karakter van de eerste nederzetting, waarbij de militaire aanwezigheid werd beperkt tot het bewaken en verzekeren van de ravitaillering van de Rijntroepen. Tongeren fungeerde als een soort militair-logistieke basis voor het leger van Germania. Dit zou de schaarse aanwezigheid van militaria kunnen verklaren.¹⁸

Regelmatig werd getwijfeld aan het militaire karakter van de eerste nederzetting. Sommige auteurs hebben getracht het ontluiken van Atuatuca toe te schrijven aan de ontwikkeling van handelsactiviteit ter plaatse. Als Romeinse marktplaats was Tongeren, gelegen op een kruispunt van verscheidene wegen, een uitstekende locatie en

¹⁶ A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 124-125.

¹⁷ A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, in: *AB*, III(1987), p. 137; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 1(1991), p. 120; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), pp. 1-7; Idem, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 387 e.v.

¹⁸ J. Mertens, *Naissance*, 1984, p. 45; Idem, *Military Origins*, 1983, pp. 163-164; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 77; H. Thoen, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 49.

bijgevolg een natuurlijk ontmoetingspunt voor ambachtslieden en handelaren.¹⁹

Hoewel de militaire theorie ter discussie stond, kon zij toch niet dadelijk worden verworpen. Het archeologisch onderzoek lijkt meer en meer militaire activiteiten in de vroegste fase van Atuatuca te bevestigen. De schaarse "militaria", enkele pijlpunten, een speerpunt en een slingerkogel, zouden dit kunnen bevestigen. Doch vooral dient rekening te worden gehouden met het feit dat reeds vrij vroeg de Romeinen militairen binnen de civitates hebben gerekruteerd. Deze vroegste rekruteringen vonden misschien reeds plaats kort na de verovering aan het einde van de eerste eeuw v. Chr. Hiervoor was een zekere infrastructuur noodzakelijk. Hoewel het op verscheidene punten reeds achterhaald is, willen wij hier toch het merkwaardig artikel van E. Ritterling betreffende het Romeinse leger in Gallië aanhalen. Hierin wijst hij op de noodzaak voor de Romeinen van een degelijk uitgebouwde verdediging van het achterland, zeker wanneer de Rijn werd overschreden. Deze militaire punten werden mogelijk bezet door eenheden die plaatselijk werden gelicht en onder leiding stonden van onderofficieren of oudgedienden van het reguliere leger.²⁰

De vicus kan de rol van steunpunt hebben gespeeld van waaruit de "Romeinse" troepen het achterland bewaakten. De militaire aanwezigheid kan derhalve worden verklaard door de Augusteïsche krijgsverrichtingen in de Rijnstreek. Daarnaast mag echter ook niet worden vergeten dat de administratieve indeling in civitates vermoedelijk in relatie staat met de organisatie van Gallia door keizer Augustus. In dat kader werden mogelijk ook beslissingen getroffen betreffende de inplanting van de bestuurscentra, de latere civitas-hoofdplaatsen. Bij de keuze hiervan speelden de geografische ge-

¹⁹ H. van de Weerd, in: *Musée Belge*, 33(1929), p. 24; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1353; H. Comfort, in: *Helinium*, 9(1969), pp. 190-191; C.M. Wells, *German Policy*, 1972, pp. 316-317.

²⁰ E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), p. 186: "Die Bewachung und militärische Sicherung der Etappenlinien in erster Linie der linksrheinischen, wird daher in der Hauptsache den Aufgebotten der Untertanen- und föderierten Gemeinden, in deren Territorien sie lagen, anvertraut gewesen sein ..." en "dass diese als Besatzungen verwendeten Abteilungen der einheimischen Aufgebote z.T. unter dem Kommando von altgedienten Soldaten oder Unteroffizieren des regulären Heeres gestanden haben". C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 17: "Für die praesidia und custodiae gegen die Maas hin zeugen vielleicht Spuren eines frühen Lagers von Tongeren". G. Wesch-Klein, in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26(1991), p. 209; A. Vanderhoeven, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 125.

steldheid en het wegnemen zeker een belangrijke rol. Dit betekent dat de overgang van een militaire infrastructuur naar een civitas-hoofdplaats het resultaat was van een doelbewuste politiek.²¹

Op basis van de munten en het aardewerk in een duidelijke archeologische stratigrafie kan de eerste aanwezigheid ten laatste tussen circa 10 en 7 v.Chr. worden gedateerd. Door de gunstige ligging van de nederzetting in het vruchtbare Haspengouw was Atuatuca van vitaal belang voor de troepen aan de Rijn. Dit militaire karakter zal evenwel spoedig aan belang verliezen bij het verschijnen van de civiele administratie.²² De Romeinse aanwezigheid vlak vóór de erawisseling moet een zekere aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Er vestigde zich hier een kleine gemeenschap van uiteenlopende ambachtslieden, handelaren en nijveraars van inheemse origine die hun diensten en koopwaar aan de Romeinen aanboden. Voor de laat-Augusteïsche en Tiberische tijd worden tweeschepige woonstalhuizen geattesteerd. Dergelijke woningen duiken te Tongeren voor de eerste maal op in een "stedelijke" context. Zij werden gebouwd langs een bestaand stratennet met aarden wegen. De eerste bekieseling dateert van enkele decennia later. Het bewoningspatroon laat aldus een duidelijk inheems karakter zien. De losse verspreiding van deze woningen, de afgebakende percelen met mogelijkheden tot "akkerbouw" en stalputten met afdrucken van runderhoeven wijzen op een zekere agrarische activiteit.²³ De kleine nederzetting groeide uit tot een vicus, waar zowel inheemse als vreemde bevolkingselementen een woonplaats vonden. De geleidelijke groei van de vicus tijdens Tiberius' regering blijkt duidelijk uit de import van de eerste terra sigillata-producten uit de Zuid-Gallicische officinae die het Italiaans vaatwerk van de markt verdrongen.²⁴

De reconstructie van het voedingspatroon bevestigt dit beeld. De vleesconsumptie uit de oudste fase van Atuatuca is duidelijk ver-

²¹ A. Vanderhoeven, e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 125; C.S. Sommer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), p. 127.

²² E.M. Wightman, *Military Arrangements*, 1977, p. 115; J. Mertens, *Naissance*, 1984, p. 45; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 31.

²³ A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Spurensicherung*, 1992, p. 389; G. de Boe en H. Thoen, in: *Vlaamse archeologie*, 1990, p. 26.

²⁴ P. de Schaetzen en M. Vanderhoeven, *Terra sigillata*, 1964, p. 5 en de lijsten pp. 16 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 35; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 124.

schillend van deze van de ijzertijdnederzettingen in de regio en komt overeen met de Italische. Hier ging de voorkeur vooral naar varkens uit. Die voorkeur voor het varken verdwijnt geleidelijk ten voordele van het rund. In de graangewassen hebben de Romeinen niet zo fundamenteel ingegrepen, noch zijn er sporen van mediterrane import. De inheemse gewoonten treden na verloop van tijd evenwel opnieuw duidelijker naar voren. Er ontstaat zodoende een vermenging van inheemse en Romeinse voedingsgewoonten.²⁵

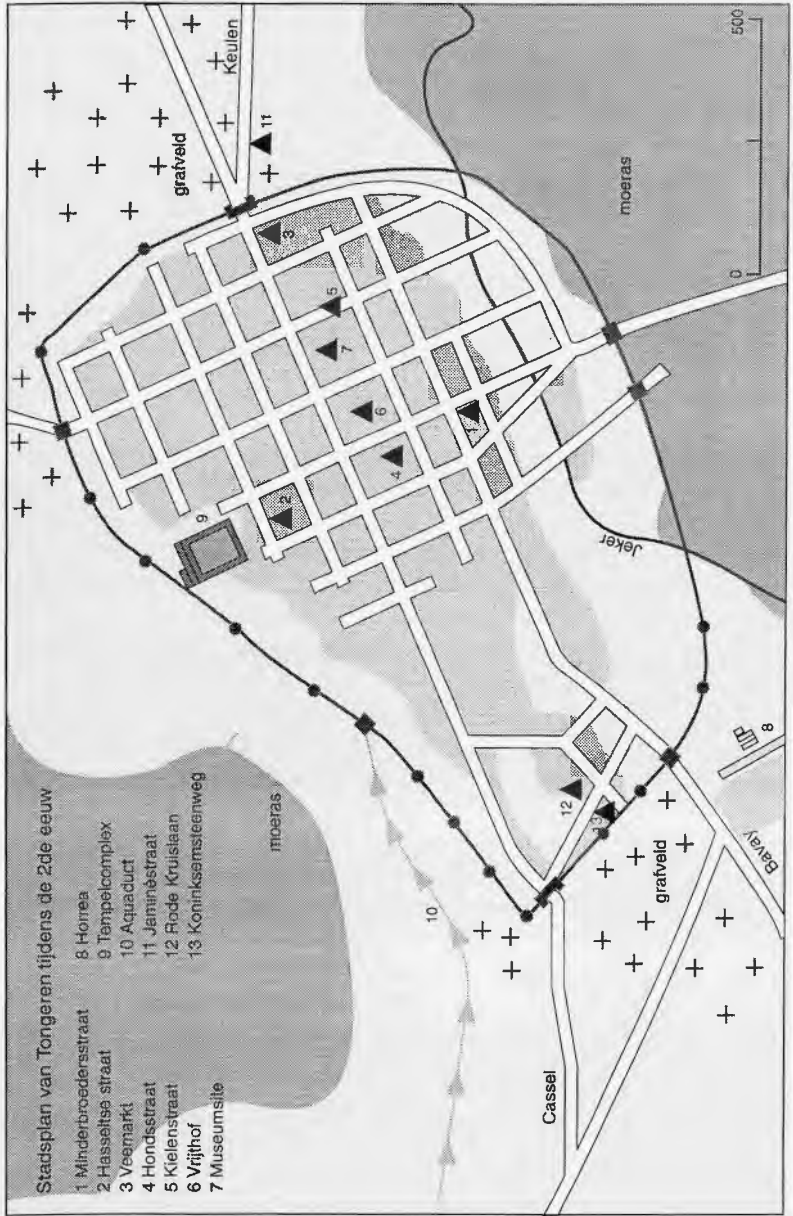
2. *Het ontluiken van de stad*

Vanaf de regering van Keizer Claudius vangt de echte romanisering aan. In de nieuw veroverde provincie was de basis voor de organisatie gelegd en de aanzet tot de urbanisatie gegeven. Het wegennet werd gemoderniseerd en villae en vici werden overal in het landschap ingeplant. Ook Atuatuca kende een significante groei, die duidelijk het gevolg was van een benijdenswaardige ligging in een uiterst vruchtbare streek op de grote weg Keulen-Bavai-Boulogne, niet ver van een militair district in volle expansie. Het zogenaamd "itinerarium" uit het einde van de tweede of het begin van de derde eeuw, dat in 1820 te Tongeren bij de Sint-Truiderpoort werd gevonden, situeert de stad binnen dit wegennet.²⁶ Dit zogenaamde itinerarium stond misschien op het forum van Atuatuca. Op de drie bewaarde zijden staan de volgende wegen met de afstanden in Gallische leugae (2.222 m) aangeduid: Keulen-Worms langs de linker Rijnsoever; Metz-Amiens over Reims; Kassel-Atrecht en tenslotte een weg die uit Bavai vertrekt. Hierdoor wordt tegelijk duidelijk dat naast de oost-westroute de verbinding met het zuiden, via Amay en Clavier naar Arlon en Metz, zowel op administratief als op economisch vlak belangrijk was.

Over het oude stratennet in dambordplan ontwikkelde zich de nieuwe burgerlijke nederzetting uit de Claudische periode met een

²⁵ A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 107 e.v.

²⁶ *CHL*, XIII, 2, 2, 9158; *ILS*, 5839; M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, p. 87; *ILB*, 135.

bekiezd stratennet.²⁷ De woningen blijken, afgaande op de eerste resultaten van het archeologisch onderzoek in de Kielenstraat, te zijn opgericht in hout. In de oudste fasen kende deze buurt een vrij losse bebouwing met een inheems karakter, waarbij de woningen met de smalle zijde naar de straatkant werden gericht. De tweeschepige woonstalhuizen in inheemse traditie werden in de Claudische periode, wanneer ook de eerste bekiezeling van de straat plaats vond, vervangen door meer luxueuze en grootschaliger constructies. Dit werd mogelijk gemaakt door de introductie van Romeinse technieken, zoals het gebruik van funderingsbalken. De kamers werden nu naar mediterrane gewoonte gerangschikt rond een binnenplaats. De toepassing van nieuwe decoratiemotieven met onder meer beschilderd pleisterwerk deed zijn intrede.²⁸

Ook in de Hondstraat werd een gelijkaardige evolutie vastgesteld. Een rij paalkuilen in de noordoosthoek van het opgravingsterrein duidt de oudste bewoning, die in de Augusteïsche tijd kan worden gedateerd, aan. Zij zijn evenwel onvoldoende om een coherent beeld van de constructie te krijgen. Tijdens de laat-Augusteïsche en Tiberische tijd werd hier een tweeschepig woonstalhuis gebouwd. De oriëntatie van dit inheemse gebouw week enigszins af van het Tongerse dambordplan. Dit was trouwens ook reeds het geval voor de rij paalkuilen uit de oudste fase. Een verklaring kan worden gezocht in het feit dat het dambordplan in deze sector van de nederzetting niet volledig was ontwikkeld. Dit woonstalhuis heeft het karakter van een boerderij. Greppeltjes geven de indruk van erfafbakening. In deze woonomgeving troffen de onderzoekers

²⁷ Een status quaestionis tot 1974 betreffende de ontwikkeling van de urbanisatie biedt M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 60 e.v.; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 104. Hieruit blijkt dat uit de resultaten van het archeologisch onderzoek slechts vrij algemene conclusies kunnen worden getrokken. Echt inzicht in de bewoningsgeschiedenis lijkt slechts de laatste jaren mogelijk dankzij het grootschalig project stadskernonderzoek door de N.D.O.-I.A.P. in samenwerking met het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Het project "Stadskernonderzoek" stelt zich tot doel op die plaatsen in Tongeren, waar het bodemarchief door grote infrastructuurwerken wordt bedreigd, noodonderzoek te organiseren. Hierdoor wil men de grote lijnen van het bewoningspatroon met meer gedetailleerde informatie invullen. A. Vanderhoeven, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 206 e.v.; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 96.

²⁸ A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, in: *AB*, III, 1987, pp. 130-132; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), p. 3; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 1(1991), p. 120; Idem, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 388 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 39 e.v.

Het zogenaamde itinerarium van Tongeren, *CIL*, XIII, 2, 2, 9158 = *ILB*, 135 (ACL).

echter wel tamelijk rijk Romeins en Gallo-Romeins aardewerk aan, terwijl de inheemse producten ontbraken. Omstreeks het midden van de eerste eeuw, mogelijk iets vroeger, werd dit woonstalhuis aan de noordzijde van de onderzochte site opgegeven en vervangen door een grootschalige constructie in vakwerkbouw.²⁹

In een recent interimverslag over het archeologisch onderzoek in de Kielenstraat wees A. Vanderhoeven op het feit dat in tegenstelling tot de sterk veranderde huizenbouw de overige materiaalgroepen een opmerkelijke continuïteit vertoonden. De samenstelling van het aardewerk evolueert slechts langzaam, waarbij de mediterrane import geleidelijk toeneemt. Het voedingspatroon blijft ongewijzigd en wijst op een weinig geromaniseerd eetgedrag. De vleesconsumptie wordt gedomineerd door het rund. Het varken, vooral door de Romeinen gewaardeerd, heeft na een kort intermezzo een stap terug moeten zetten. En alle graan en peulvruchten kwamen in de bestudeerde regio ook reeds in de ijzertijd voor.³⁰

De machtswissel na de zelfmoord van Nero in 68 mondde uit in een burgeroorlog tussen de verschillende troonpretendenten waarin grote delen van het rijk betrokken raakten. In Gallia veroorzaakte de Batavenopstand in 69-70 onder leiding van Civilis de nodige deining. Tijdens deze oproer werd Atuatuca waarschijnlijk ongeveer volledig in de as gelegd, hetgeen kan worden opgemaakt uit de brandlaag die overal in de stad bij archeologisch onderzoek te voorschijn komt.³¹

Bij de heropbouw van de stad werden weinig of geen wijzigingen aangebracht aan het algemeen plan. Wel krijgt Tongeren het uitzicht van een grootse burgerlijke nederzetting naar Romeins voorbeeld. De oorspronkelijke vicus groeide geleidelijk uit tot een echte Romeinse stad. Deze kenmerkte zich door de aanwezigheid van een regelmatig stratennet, monumentale openbare gebouwen, zoals hei-

²⁹ A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), p. 5; Idem, in: *Spurensicherung*, 1992, p. 389; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 68-69 en 82.

³⁰ A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 125.

³¹ Zie betreffende de brandlaag te Tongeren onder anderen J. Mertens, *Romeins Limburg*, 1964, p. 17; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 40; A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, in: *AB*, III(1987), pp. 132-133; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 1(1991), pp. 110-111; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 111 plaatst de verwoesting van Tongeren in het kader van de plunderingen van de troepen van Civilis; Tacitus, *Hist.*, IV, 28.

Gracht met V-vormig profiel, aangesneden in de Jaminéstraat, 98-138 n.Chr. (PGRM).

De Romeinse stadswallen langs de Cesarenlaan, tweede helft van de tweede eeuw (RN).

ligdommen, magazijnen, misschien publieke thermen, watervoorziening en een stadsmuur. Het forum, een basilica, een theater of amfitheater zijn te Tongeren niet aanwijsbaar. Dergelijke gebouwen waren de uiterlijke kentekenen van de urbanitas tegenover de rusticitas, de landelijke eenvoud, in de antieke Latijnse literatuur zo vaak geïdealiseerd. Atuatuca verkreeg langzaam de status van *caput civitatis*, de onbetwiste bestuurlijke hoofdplaats van de *civitas Tungrorum*, waar de administratie op Romeinse leest werd geschoeid. Een *bouleutès* (*decurio*) en een *aedilis* werden door inscripties geattesteerd.³²

Atuatuca kan niet worden vergeleken met de mediterrane Romeinse steden of bepaalde grote steden in Gallia of de beide Germaniae waar tot de verbeelding sprekende monumenten werden gebouwd. Hoewel onze kennis over Atuatuca beperkt blijft tot die arealen waar min of meer systematisch archeologisch onderzoek kon plaatsvinden, lijkt er zich toch een zeker patroon af te tekenen, waarbij het aandeel van de openbare gebouwen klaarblijkelijk beperkt blijft. Men moet de vraag stellen of dit fenomeen kan worden verklaard door een gebrek aan grote rijkdom. Het archeologisch onderzoek van de grafvelden van de stad lijkt aan te tonen dat de bevolking welvarend, maar niet uitgesproken rijk was.

Het belang van de stad uitte zich in ieder geval in de constructie van de eerste stenen muur die haar municipale statuut bevestigde. Misschien startten de werken reeds tijdens de regering van keizer Traianus of Hadrianus, meer waarschijnlijk pas tijdens de tweede helft van de tweede eeuw. De bouw geschiedde met toestemming van de keizer. Het verloop van de wallen, die een lengte hadden van 4.544 m, is vrij onregelmatig ten gevolge van de terreinomstandigheden en de bestaande nederzettingaanleg, waarbij het aquaduct en het tempelcomplex een belangrijke rol speelden. Langs de buitenzijde werd de muur voorafgegaan door een systeem van spitsgrachten, variërend van één tot drie naar gelang de terreinomstandigheden. Zes poorten werden gelokaliseerd op punten waar verkeerswegen de stad binnenkwamen: Bavai; Keulen; Tienen-Boulogne; één poort in het noorden en twee in het zuiden. De poort naar Tienen had een dubbele doorgang. Ten zuiden van de stad waren wegens de moerassige ondergrond bijzondere technieken

³² *CIL*, III, 14416; XIII, 3599; A. Wankenne, *La Belgique*, 1972, pp. 86-87; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60.

vereist. De lengte van de stadsmuur, waardoor zij in feite onverdedigbaar was, en de mogelijkheid dat zij werd gebouwd in het kader van een stedelijke valorisatie, lijken er op te wijzen dat zij eerder een burgerlijk monument dan wel een defensieve constructie was. Omdat deze stadsmuur bijgevolg veeleer als statussymbool dan wel als verdedigingsstructuur dient te worden geïnterpreteerd, vraagt J. Mertens zich af of de bouw hiervan samenvalt met een mogelijke verandering van het statuut van de stad.³³

Van de topografie van de antieke stad is in vergelijking met andere Gallo-Romeinse steden in de ons omringende landen betrekkelijk weinig bekend. Op verschillende plaatsen in de stad werden resten van openbare gebouwen teruggevonden, vaak zonder dat men het karakter van het gebouw kon bepalen. Dit geldt vooral voor de openbare en de religieuze gebouwen, waarvan men mag aannemen dat zij er zijn geweest. De vondst van een prachtig compositiekapiteel in 1949 in de Muntstraat wijst alleszins in die richting. Dit bouwfragment was zonder twijfel een onderdeel van een monumentale constructie, gebouwd op de zuidelijke helling van de stad.³⁴ Doch ook de private woningbouw is slecht bekend, hoewel hier de laatste jaren door het project "Stadskernonderzoek" onder de wetenschappelijke leiding van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium een kentering kan worden waargenomen. In de volgende pagina's zullen wij trachten een overzicht te bieden van de stand van dit onderzoek omdat hierdoor een indringend beeld wordt verkregen van de klemtonen in de officiële bouwpolitiek, van de evolutie en grootte van de stad en haar belang in de regio, de civitas en de provincie.

In dit kader is het belangrijk het forum, gelieerd aan het centrale tempelcomplex te lokaliseren. Karakteristiek in de Romeinse steden is de nauwe topografische relatie tussen forum en tempelcomplex. Hun centrale plaats binnen de stadskern heeft een ideologische signaalfunctie. Het forum als politiek en administratief stadscen-

³³ Status quaestionis met literatuur tot 1974 zie M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 67-72; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 46-54; J. Mertens, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 265; Idem, in: *Roman Urban Defences in the West (The Council for British Archaeology Research Report, 51)*, 1985, pp. 43-47; R. Nouwen, in: *Archi-Arche*, 1993, pp. 18 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren*, 1989, p. 57 meent op basis de terra sigillata uit het Romeinse stort in het noorden van de stad dat de bouw van de muur plaats vond vanaf Hadrianus' regering tot uiterlijk circa 150/160.

³⁴ M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, p. 79.

trum staat in nauwe relatie met het religieuze middelpunt, het kapitaal.³⁵ Het forum was een belangrijk symbool van burgerlijke trots. De betekenis van een forum was daarom aanzienlijk voor een civitas-hoofdplaats.³⁶ Ondanks de gebrekkige kennis van de topografie van Atuatuca heeft men verscheidene malen getracht het forum te lokaliseren. Volgens P. de Schaetzen strekte de kern van de stad zich uit over de tegenwoordige Sint-Truiderstraat, de Hasseltse straat, een deel van de Maastrichterstraat, de Grote Markt tot achter de Basiliek. Volgens M.E. Mariën is het forum gelegen in het centrum van de stad, op de plaats van de huidige Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek, geflankeerd door openbare en religieuze gebouwen. A. Wankenne vermoedt het forum even ten noorden van dit monument. J. Mertens wijst er evenwel op dat de omgeving van de grote markt, hoewel centraal gelegen, nooit met het forum kan worden gelijkgesteld. De opgravingen die ter plaatse werden verricht, hebben enkel fundamenten van woningen blootgelegd. Archeologisch onderzoek in het najaar van 1994 naar aanleiding van de toeristische valorisatie van de laat-Romeinse toren op het Vrijthof bevestigt deze zienswijze. J. Mertens vermoedt het forum eerder aan de noordwestrand van het regelmatig stratenplan van de antieke stad.³⁷ Wat er ook van zij, zonder een grootschalig onderzoek op de vermelde plaatsen blijft het onmogelijk om het forum met zekerheid te lokaliseren.

In de noordelijke sector van de stad tegen de wallen lag een groot heiligdom (71,50 x 112 m), op een kunstmatig terras aangelegd om de natuurlijke helling weg te werken. Dit gebeurde vóór de bouw van de eerste stenen omheining. Er zijn aanwijzingen dat op deze plaats reeds in de tweede helft van de eerste eeuw een primitief cultusgebouw heeft gestaan, dat nog vóór het begin van de tweede eeuw door een stenen complex werd vervangen. De cultusplaats bleef zeker tot in de vierde eeuw in gebruik. De tempel (25 x 35 m), gebouwd op een podium, was van het Keltische type en bestond uit een min of meer vierkante cella (13,65 x 16 m), omgeven door een peristylum en voorafgegaan door een pronaos. Het

³⁵ H.-J. Schalles, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 183 e.v.

³⁶ M. Millett, *Romanization*, 1990, p. 83.

³⁷ P. de Schaetzen, in: *Limburgs Haspengouw*, 1951, p. 70; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 205; A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 165; J. Mertens, in: *Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex*, 1977, pp. 145 e.v., bijzonder p. 147; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 116.

podium vertoonde aan de zuidzijde twee vooruitspringende hoekmassieven, waartussen de trap werd aangelegd. De voorgevel was naar de stad gericht. Het terras zelf was omgeven door een porticus. Het geheel is ouder dan de stadsmuur en wordt door deze laatste omsloten. Het complex is tevens gericht naar het straten-schema van de stad. Door zijn opstelling en schikking kan dit complex worden gevoegd bij die reeks typische monumenten die karakteristiek zijn voor de provinciaal-Romeinse bouwkunst die aan het einde van de eerste of in het begin van de tweede eeuw kan worden gedateerd.³⁸ Over de goden die in de tempel werden vereerd, bestaan slechts vage aanduidingen. Enkele beeldhouwfragmenten zijn afkomstig van een Mercurius, een Fortuna of Pax en een Jupitergigantengroep.³⁹

Mogelijk was er in de Hasseltse Straat een tweede tempel. Hier werden immers funderingen, kolomschachten en kapitelen gevonden die wezen op een belangrijk monument, evenals een fragment van een Jupitergigantenruiter en een depot van terracotta godenbeeldjes.⁴⁰ In 1905 werd nabij de Sint-Truiderpoort een sculptuur van een halfnaakte Jupiter en Iuno die een patera draagt, gevonden. In 1896 en 1903 werden in dezelfde omgeving ook monumentale architectuurfragmenten aangetroffen.⁴¹

Van publieke thermen werd tot nog toe geen volledig complex aangetroffen. Wel wijst het hypocaustum in de Sint-Truiderstraat op het bestaan van een dergelijke instelling in de stad. De resten van dit gebouw lijken af te stammen van een vrij luxueuze en uitgestrekte badinrichting, die vanaf de tweede tot de vierde eeuw verschillende bouwfasen heeft gekend.⁴²

³⁸ J. Mertens, in: *Archeologie*, 2(1964), pp. 85-86; Idem, in: *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 9(1967/68), pp. 101-106; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, p. 222; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 116.

³⁹ J. Mertens, in: *Limburg*, 51(1972), pp. 56-60; Idem, in: *Revue Archéologique de l'est et du Centre-Est*, 33(1982), pp. 47-53; A. Cahen-Delhaye, in: *AB*, 219(1979); A. Cahen-Delhaye en J. Smeesters, *Tongeren, Romeins beeldhouwwerk*, 1981. Betreffende het fenomeen van de Jupitergigantenzuilen zie G. Bauchhens en P. Noelke, *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen (Beih BJ, 41)*, 1981, met uitgebreide bibliografie aldaar; R. Nouwen, in: *Spuren-sicherung*, 1992, pp. 398-402.

⁴⁰ W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 55.

⁴¹ M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 77-78 en 99; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 106. De sculptuur is op dit ogenblik verloren.

⁴² W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 50(1971), pp. 193-203; M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, p. 66; J. Mertens, in: *Brabantse Oudheden*, 1977, p. 147; A. Wankenne, *La Belgique*, 1977, p. 54; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 57.

In ieder geval wordt vastgesteld dat het waterverbruik te Tongeren tijdens de eerste eeuw n.Chr. in die mate toenam dat de bestaande bronnen en de Jeker niet langer aan de behoeften konden voldoen, zodat men diende over te gaan tot de aanleg van een aquaduct.⁴³ De huidige Beukenberg is een onderdeel van de kunstmatige heuvelrug, waarover deze waterleiding liep vanaf het brongebied te Widooie over een afstand van circa 5 km naar Tongeren. De aanleg gebeurde vóór de bouw van de eerste stenen wallen. De eigenlijke waterleiding die waarschijnlijk uit een houten constructie bestond, is verloren. De berm van het aquaduct moet in de Flavische tijd hebben doorgelopen tot in het stadscentrum.⁴⁴

Van een amfitheater, een theater of een triomfboog werd tot op heden geen enkel zeker spoor aangetroffen. Over de plaats van het forum wordt geredetwist. Een basilica is afwezig, tenzij men aanvaardt dat de muurresten die onder de huidige Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek werden ontdekt op een Romeins basilikaal bouwwerk teruggaan.⁴⁵

De kennis over de particuliere woningbouw is ondanks belangrijke nieuwe inzichten eveneens beperkt. In het begin van de eeuw werd het onderzoek naar de stedenbouw van Romeins Tongeren vooral gevoerd door H. van de Weerd en J. Breuer. De omstandigheden waren echter vrij ongunstig en van die aard dat slechts sporadisch en toevallig gegevens konden worden verzameld.⁴⁶ Vooral dankzij de systematische waarnemingen tijdens de aanleg van het rioleeringsnet heeft men het antieke stratennet, dat de vorm had van een dambordplan, kunnen reconstrueren. Binnen dit dambordplan konden enkele vlakken min of meer worden ingevuld. Zo was het in de zomer van 1963 tijdens grondwerken tussen de Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek en de Kielenstraat mogelijk de sporen van vroeg-Romeinse houtbouw (circa 41-69 n.Chr.) op te tekenen. Deze

⁴³ Plinius, *N.H.*, XXXI, 12 vermeldt in de omgeving van Tongeren een geneeskrachtige bron. Betreffende de bronnen en de Jeker zie M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 75-77 met literatuur aldaar. Over de rol van de Jeker als mogelijke verkeersweg zie W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 50-52.

⁴⁴ P. Tulleners, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1936, pp. 128-133; J. Mertens, *Limburg*, 1964, pp. 14-15; M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 74-75; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 44-45.

⁴⁵ M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 62-63; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 55 e.v.

⁴⁶ Voor een status quaestionis en een bibliografie van het onderzoek tot 1974 zie M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 64-65.

woningen waren haaks op de Romeinse straat opgericht. Na 69 n.Chr. zou hier een steenbouwfase zijn gevolgd.⁴⁷

In ieder geval verkreeg Atuatuca vanaf het midden van de eerste eeuw een meer stedelijk uitzicht. Tot voor kort nam men aan dat de woningen van de voornaamste burgers meer in de buitenwijken van de stad waren gesitueerd. Hiervoor verwees men onder andere naar een mooi afgewerkte kelder uit de vroeg-Romeinse tijd langs de Rode Baan. Dit beeld dient evenwel te worden genuanceerd. In de oostelijke randsector van de stad, bijvoorbeeld in de tuin van het voormalig Clarissenklooster, kende de bewoning een min of meer artisaanaal karakter en volgde de steenbouw pas in een latere fase.⁴⁸ Op verscheidene plaatsen in de stad konden meer luxueuze woningen worden aangetoond. In de westsector van de stad langs de Boudewijnlaan werden tijdens een noodonderzoek de sporen van minstens twee woonhuizen uit de tweede-derde eeuw teruggevonden. Vermoedelijk was één van de woningen gebouwd rond een peristylum. Een badbekken met een vloer, bestaande uit afwisselend groene en witte marmertegels en een hypocaustum, verwijzen naar een vrij luxueus privaathuis.⁴⁹

Vaststellingen uit 1916 en 1984 op het terrein van het vroegere Atheneum, zonder dat men tot een systematisch archeologisch onderzoek kon overgaan, wezen op luxueuze stadswoningen die verschillende verbouwingen ondergingen. Kleurrijke wandschilderingen, blauwstenen vloertegels en een hypocaustum maakten deel uit van deze aristocratische woningen.⁵⁰

Vooraf door het project "stadskernonderzoek" kan dit beeld van de particuliere gebouwen verder worden aangevuld. Opgravingen van grote arealen in de binnenstad laten toe het karakter van de woningbouw duidelijker te definiëren. Ook op het vlak van de topografie van de Romeinse stad kunnen enkele oude hypothesen worden gecorrigeerd.

Een eerste belangrijk onderzoek vond plaats in de Kielenstraat. Aan weerszijden van een zijstraat van het Romeinse dambordplan trof men sporen aan van een aantal woningen die elkaar in de tijd

⁴⁷ W. Vanvinckenroye, *Opgravingen 1963-1964*, 1965, pp. 1-11.

⁴⁸ P. de Schaetzen, in: *Limburgs Haspengouw*, 1951, p. 70; G. de Boe, in: *AB*, 1981, pp. 32-36.

⁴⁹ W. Vanvinckenroye, in: *Archeologie*, (1976), 1, pp. 18-19.

⁵⁰ J. Mertens, in: *Brabantse Oudheden*, 1977, p. 147; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 57.

opvolgden. De oudste civiele bewoning bestond, zoals wij zagen, uit een losse bebouwing van inheems karakter. Het gaat om houten, rechthoekige huizen, waarvan de smalle zijde naar de straat was gericht. Er zijn aanwijzingen dat hier in deze vroege periode agrarische activiteiten hebben plaatsgevonden. Vanaf de regering van keizer Claudius treedt een ingrijpende verandering op. De straat werd voor het eerst bekiezeld. De tweeschepige woonstalhuizen werden afgebroken en vervangen door nieuwe, eveneens houten constructies, mogelijk geschikt rond een binnenplaats. In vergelijking met de voorgaande waren zij grootschaliger en meer luxueus uitgevoerd. Deze gebouwen waren onderhevig aan verbouwingen. Hierbij werd een aantal veranderingen in bouwtechniek en plattegrond doorgevoerd. Onder meer de introductie van funderingsbalken was naar alle waarschijnlijkheid van Romeinse origine. De aanwezigheid van beschilderd pleisterwerk wijst op een verhoogde welstand en een zekere graad van romanisering. Dit stadsdeel verkreeg tijdens het Flavische bewind het uitzicht van een ambachtswijk. Men noteerde er de activiteiten van slaggers en bronsgieters. De welstand van de bewoners moet in vergelijking met de periode vóór de brand van 69/70 n.Chr. zijn afgenomen. Zo verminderte het aandeel van de terra sigillata in het archeologisch materiaal beduidend. Het feit dat elders in de stad werd overgeschakeld op steenbouw, terwijl hier houtbouw bleef bestaan, wijst in dezelfde richting. Omstreeks het midden van de tweede eeuw brandde deze wijk af. Enkel op dit terrein werden tot nog toe sporen van een grootschalige stadsbrand tijdens deze periode teruggevonden. Pas in de derde eeuw werden hier voor het eerst stenen gebouwen opgericht. Sporen van een dergelijk stenen gebouw werden gevonden tijdens het archeologisch onderzoek in 1991 op het terrein waar het nieuwe Gallo-Romeins Museum werd gebouwd en op de werf van het nieuwe gerechtshof, beide gelegen langs de Kielenstraat. Deze aanzienlijke stadswoning behoorde tot de laatste bouwperiode van deze insula. De gebouwen werden waarschijnlijk reeds in de vierde eeuw afgebroken, mogelijk om het materiaal te hergebruiken voor bouwwerken in de laat-Romeinse stad.⁵¹ In de onmiddellijke

⁵¹ A. Vanderhoeven, R. van de Konijnenburg en G. de Boe, in: *AB*, III(1987), pp. 127-138; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 1(1991), pp. 107-124; A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), p. 3; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 89 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Stadskernonderzoek*, 1994, pp. 14 e.v.

Hondsstraat: algemeen gezicht op de opgravingen van de Gallo-Romeinse stadswoning (IAP).

Hondsstraat: detail van het mozaïek, einde van de eerste, begin van de tweede eeuw (IAP).

stenen constructies uit respectievelijk de tweede en de derde eeuw. De talrijke vertrekken en gangen van dit gebouw wijzen op een minimale oppervlakte van 50 x 25 m. Van het vloerniveau van het gebouw uit de tweede eeuw springt vooral de mozaïek in een gang van circa 20 x 3 m in het oog. Zowel de afmetingen als de inrichting met hypocaustum, mozaïek en beschilderd wandpleister wijzen in de richting van een rijke particuliere residentie.⁵⁴

Dergelijke woningen kwamen waarschijnlijk ook nog elders in de stad voor. Het is in ieder geval bekend dat de inheemse elite in onze gewesten vanaf de tweede helft van de eerste eeuw en vooral in de loop van de tweede eeuw haar welstand gaat veruitwendigen door de bouw van dergelijke residenties.

Uit het project "stadskernelonderzoek" blijkt dat de urbanisatie van Atuatuca een duidelijke evolutie heeft doorgemaakt van een inheemse houtbouw naar een "mediterrane" steenbouw. Deze evolutie verliep evenwel niet in ieder stadsdeel op dezelfde wijze. Men kan een duidelijk onderscheid maken tussen meer residentiële delen enerzijds en de typische handels- en ambachtswijken. In dat opzicht biedt de woningbouw in Atuatuca ook een beeld van de sociale stratificatie in Atuatuca. Op de tweede plaats kan men stellen dat het archeologisch onderzoek duidelijk aantoonde dat Tongeren niet zomaar een vicus was, maar door oppervlakte en residentieel karakter uitgegroeid tot een ware *caput civitatis*.

Extra muros langs de invalswegen in het noordoosten en het zuidwesten van Atuatuca lagen grote stedelijke necropolen. Deze waren in de loop van de jaren uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen, die samen een oppervlakte van verscheidene hectaren besloegen. Zij bleven tot het begin van de vijfde eeuw in gebruik. De precieze uitgestrektheid van deze necropolen is niet bekend; de afbakening van de grenzen blijft vanwege de onmogelijkheid van gedetailleerd onderzoek ter plaatse onzeker. Ten gevolge van het feit dat beide grafvelden slechts partieel werden onderzocht, is het evenmin mogelijk de evolutie en de fasen in ontwikkeling hiervan te schetsen. Het onderzochte deel van de zuidwestbegraafplaats lijkt toch een zekere chronologie en structuur te vertonen. Ook op de noord-

⁵⁴ A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Archeologie in Limburg*, 47(1991), pp. 4-5; A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 65-88. Betreffende de mozaïek zie A. Vanderhoeven en G. Vynckier, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 396-398.

van een economische infrastructuur. Alleszins nam de kolonisatie van het platteland een hoge vlucht vanaf de Flavische tijd.⁶² Samen met de organisatie van de landbouw evolueerde vermoedelijk ook haar karakter. Men ging van gemengde teelten over op monoculturen, zoals spelt, emmertarwe en gerst dat door Columella in *De re rustica* (II, 9) hoog werd aangeslagen. Ook haver werd nog geteelt. Gierst ontbreekt echter in de grondmonsters van de Kielenstraat te Tongeren. Dit betekent mogelijk een terugval van de teelt van gierst in de totale landbouwproductie tegenover de vorige periode. Tijdens de tweede eeuw lijkt spelt de belangrijkste verbouwde graansoort te worden. Rogge tenslotte stond, zoals blijkt uit Plinius' *Naturalis Historiae* (XVIII, 40), niet erg goed aangeschreven bij de Romeinen. Peulvruchten die ook in de ijzertijd reeds voorkwamen, hebben vermoedelijk een belangrijke rol gespeeld omwille van hun hoge voedingswaarde. Nieuwe groentesoorten en fruitsoorten lijken vanaf de Flavische periode slechts langzaam te worden geïntroduceerd. In feite blijkt de plantaardige voedingscomponent maar een zeer minieme verandering te ondergaan.⁶³

De veestapel bestond voornamelijk uit schapen, varkens, runderen en wellicht nog wat geiten. De runderen vertegenwoordigden in het geattesteerde consumptiepatroon het grootste percentage. Men stelt algemeen vast dat in de Gallo-Romeinse tijd grotere runderrassen, verkregen na verbeterde foktechnieken, werden geïmporteerd. Wel moet men opmerken dat deze grote Romeinse runderen niet in de vóór-Flavische periode worden geattesteerd.⁶⁴

Belangrijk is het vermoeden van continuïteit in de bewoning. Men kon vaststellen dat aan de villa's van Rosmeer, Val-Meer, Neerharen-Rekem, Voerendaal en Broekom een pre-Romeinse bouwfase voorafging.⁶⁵ Ook de tumuli van Berlingen en Gutschoven gaan mogelijk terug op een pre-Romeinse begraafplaats. Men mag bijgevolg veronderstellen dat de oorspronkelijke bevolking in de

⁶² G. de Boe, in: *Acta Archaeologica Lovaniensis*, 4(1971), p. 37; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 79.

⁶³ B. Cooremans en A. Vanderhoeven, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 168 e.v.

⁶⁴ G. Cuyt, in: *Van beschaving tot opgraving*, 1988, p. 78; A. Ervynck en A. Vanderhoeven, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 107 e.v.

⁶⁵ M.E. Wightman, *Gallia*, 1985, pp. 101 e.v.; G. de Boe, in: *Acta Archaeologica Lovaniensis*, 4(1971), pp. 27 en 36; Idem, in: *OLL*, 28(1973), pp. 95-96; W. Vanvinckenroye, 1988, p. 43; M.E.Th. de Grooth, in: *Langs de weg*, 1987, pp. 82-83.

nieuwe landbouworganisatie werd opgenomen. Betere landbouwtechnieken en grotere afzetmarkten via Tongeren en de grotere vici, zoals Maastricht, leidden allicht tot een hogere welstand van de inheemse landbouwer. De overgang van houtbouw naar steenbouw op dezelfde plaats bij de constructie van de villae wordt hierdoor eveneens verklaard.⁶⁶

In de civitas Tungrorum werden de villa's na verloop van tijd naar mediterrane regels gebouwd. Archeologische campagnes in Limburg wezen uit dat hier voornamelijk het porticus-type werd opgericht: een rechthoekig gebouw met een gevelportiek tussen twee uitspringende hoekvertrekken. Dit is het grondplan van praktisch alle villa's in de westelijke en noordelijke provincies van het Imperium Romanum. Variaties in dit grondplan zijn meestal het gevolg van de aanbouw van vertrekken. Vaak was aan de villa een badgebouw met hypocaustumverwarming verbonden. De kelders en de funderingen werden in steen gemetseld. De muren werden in vakwerk of steen opgetrokken. De daken werden bedekt met pannen. In de nabijheid van het hoofdgebouw lagen de schuren, stallingen, werkhuizen en eventueel de woonvertrekken voor het personeel, meestal in houtbouw, zoals bij het onderzoek van de villa's te Piringen en op het Walenveld te Vechmaal werd aangetoond.

De gemiddelde villa in onze gewesten mat 20-40 x 10-20 m. Hieraan dienen enkele grotere villa's te worden toegevoegd, zoals Voerendaal, Haccourt, Anthée die gevels van 50 tot 100 m lengte bezaten. Vooral te Haccourt bereikte de ontwikkeling van de villabouw in onze streken een hoogtepunt. Deze villa mag als één der groteren uit de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk worden beschouwd. Zij valt op door haar luxe en rijkdom.⁶⁷ Deze villa's lijken eerder het karakter te hebben van een landgoed dan van een landbouwuitbating. De essentie van deze villa's lag vermoedelijk niet zozeer in hun economische betekenis doch eerder in de politieke en sociale status van de eigenaar. Zij waren de

⁶⁶ G. de Boe, in: *Acta Archaeologica Lovaniensis*, 4(1971), p. 37; betreffende de tumuli zie p. 101, n. 1; W. Vanvinckenroye, *Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven*, 1987, pp. 18-19.

⁶⁷ G. de Boe, in: *Acta Archaeologica Lovaniensis*, 4(1971), pp. 27 e.v.; Idem, in: *OLL*, 28(1973), pp. 102 e.v.; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, pp. 105 e.v.; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 124 e.v.; M.E.Th. de Grooth, in: *Langs de Weg*, 1987, p. 85. Uitzondering dient te worden gemaakt voor de kleine villa op het Mulkenveld te Piringen: W. Vanvinckenroye, *De Romeinse villa's van Piringen ("Mulkenveld") en Vechmaal ("Walenveld")*, 1990.

getuigen van de mogelijkheden en de wil van de landheer om een landgoed met alle kenmerken van de romanisering uit te bouwen.⁶⁸ Wie deze grootgrondbezitters en landbouwers waren, kan moeilijk worden uitgemaakt. Enkel en enkele waren misschien hoge burgerlijke ambtenaren of officieren die waren afgezwaaid in Germania. In tumulus 3 van Tienen-Grimde bevond zich een klein gouden hulsje dat vermoedelijk eigendom was van de overledene en zijn naam droeg: Marcus Probius Burrus. Zijn naam is van Latijnse, mediterrane herkomst. De tria nomina verwijzen naar het Romeinse burgerrecht. Was de overledene van Italische herkomst of moet hier veeleer worden gedacht aan een Romeins burger van Gallische origine?⁶⁹

De bewoners van de villae in de civitas Tungrorum waren, enkele uitzonderingen misschien daargelaten, geen inwijkelingen, Romeinen in de wat ruimere betekenis. Het onomastisch onderzoek toonde dit onrechtstreeks aan. Er dient rekening te worden gehouden met de aanwezigheid van een lokale bevolking die haar wortels had in de pre-Romeinse tijd. Dit blijkt ook uit de evolutie van de nederzettingen op de minder vruchtbare zandgronden. Alleszins slaagden talrijke grondeigenaars erin een significante welstand op te bouwen. Dit blijkt niet enkel uit de omvang en de luxueuze afwerking van een aantal villa's, maar ook uit de talrijke tumuli met rijke grafinhoud die in Haspengouw en ook elders in de civitas vanaf het einde van de eerste eeuw werden opgericht. In het oog springend in Limburgs en Brabants Haspengouw zijn de tumuli van Walsbets, Tienen - Avendoren, Berlingen of Sint-Huibrechts-Hern die zeer mooi brons en glas bevatten. Soms, zoals in de tumulus van Tienen - Avendoren, vinden wij hier zelfs ware kunstvoorwerpen terug. Doch ook tumuli, zoals die van Gutschoven, Hoepertingen of

⁶⁸ Vergelijk M. Millett enerzijds en J. Drinkwater en H. Vertet anderzijds in: *Current Research on the Romanization of the Western Provinces*, 1992, pp. 1 sqq. respectievelijk p. 26.

⁶⁹ *CIL*, XIII, 10026,5 = *ILB*, 148; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, p. 153. De auteur verwijst op p. 162 naar de mogelijkheid dat veteranen heredia ontvingen. Vermoedelijk verwijst hij hiermee naar de landerijen die militairen na hun actieve dienst ontvingen. Hij steunt hiervoor op de diplomata van Han en Flémalle. Uit de studie van M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *AC*, 47(1978), pp. 557-565 bleek evenwel dat slechts een gering aantal militairen na hun dienst de streek van hun kazernering verlieten. Van hen vestigde zich slechts een goede helft in hun geboortestreek.

Riemst, geven een fraai beeld van de welstand die deze grootgrond bezitters wisten op te bouwen.⁷⁰

Evenals de exploitatie van het platteland lijkt ook de handel in landbouwproducten vrij goed te zijn georganiseerd. Dit mag blijken uit de aanwezigheid van de horrea die aan de zuidwestzijde van de stad vlak buiten de grote stadsmuur langs de weg Bavai-Tongeren-Keulen reeds in de Flavische tijd werden opgericht. In een eerste fase ging het nog om stapelhuizen uit hout en leem die slechts in een tweede fase, omstreeks het begin van de tweede eeuw, een meer monumentaal uitzicht kregen. Het betreft een lange reeks opslagruimten rond een binnenplaats. De aanwezigheid van een dergelijke opslagplaats in de nabijheid van de hoofdplaats van een civitas mag in verband worden gebracht met een functioneel gestructureerde plattelandseconomie ten behoeve van de ravitaillering van de Rijnlegers. Heel het complex wijst duidelijk op het belang van de aanvoer en doorvoer van deze landbouwproducten vanaf het platteland en dit sedert de Flavische tijd tot rond het midden van de derde eeuw. In de nabijheid van dit hoofdgebouw werden nog enkele andere constructies, mogelijk een woonhuis en stallingen, blootgelegd. Het is niet onmogelijk dat hier naast het horreum ook de cursus publicus en een mansio waren gehuisvest.⁷¹

⁷⁰ Over de tumuli in het algemeen zie M. Amand, in: *Festschrift Fremersdorf*, 1960, pp. 69-81; Idem, in: *EC*, 39(1971), pp. 484-492; H. Roosens, in: *Helinium*, 16(1976), pp. 139-149; J. Plumier, *Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale*, 1986; M. Amand en R. Nouwen, *Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum*, 1989; C. Massart, *De bewaarde Gallo-Romeinse tumuli van Haspengouw*, 1994. Betreffende de verschillende tumuli afzonderlijk zie J. Lefrancq, *La Bortombe de Walsbets*, 1983; J. Mertens, in: *AC*, 21(1952), pp. 39-73; H. Roosens en G.V. Lux, in: *AB*, 147(1983); W. Vanvinckenroye, *Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven*, 1987; H. Roosens en G.V. Lux, in: *AB*, 164(1974); P. de Schaetzen, in: *BIAL*, 67(1949-1950), pp. 37-60; M. Vanderhoeven, in: *Limburg*, 1976, pp. 3-29.

⁷¹ J. Mertens en W. Vanvinckenroye, *Een Romeins gebouwencomplex*, 1975; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 46 en 87-89; T. Bechert, *Romeinen*, 1975, p. 176. Betreffende de interpretatie van dit complex als graanopslagplaats verwijzen wij tenslotte nog naar A. Robertson, *Roman Forts*, 1983, pp. 142 e.v. en de grondplannen, pp. 146-147. Hier wordt de aandacht gevestigd op de typische voorzieningen in de militaire horrea met het oog op het opslaan van graan. Deze voorzieningen waren in het horreum te Tongeren blijkbaar niet aanwezig of noodzakelijk.

4. *Het caput civitatis*

In de ontwikkeling van een vicus tot een Romeinse stad was de centrumfunctie van Atuatuca ten opzichte van het omringende land uiterst belangrijk. Dit betekent dat de stad voor de regio de spil was van waaruit diensten werden georganiseerd en goederen verspreid: het bestuur, de organisatie van de economie met een bijzondere aandacht voor de cruciale landbouwproductie en de export hiervan, de ontwikkeling van het sociaal, cultureel en godsdienstig leven. Belangrijk is dat ongetwijfeld vooral de bestuurlijke en economische factor een sterk bepalende rol speelde in de ontwikkeling van Atuatuca van vicus tot caput civitatis.

4.1. Het statuut van de stad

Voor het municipale statuut van Atuatuca bestonden tot voor kort geen rechtstreekse aanwijzingen. Geen enkele bron vermeldde het statuut van de stad. Ooit werd gewag gemaakt van een Colonia Ulpia Tungrorum naar aanleiding van een opschrift, gevonden in Nederlands-Limburg met de vermelding C.V.T. Deze aanvulling bleek evenwel te hypothetisch en werd vrij snel niet meer aanvaard.⁷² Er bestonden ondertussen wel voldoende redenen om aan te nemen dat Atuatuca meer dan een vicus was en het statuut van een municipium bezat. Facetten die wezen in de richting van het municipale statuut van de stad waren de aanwezigheid van beampten, de structuur en het karakter van de stad en niet te vergeten de militaire eenheden die vanaf het begin, vermoedelijk op basis van een foedus, in de civitas Tungrorum werden gelicht. Hoewel geen feitelijk bewijs vormden zij een voldoende krachtige argumentatie om met redelijke waarschijnlijkheid dit statuut te aanvaarden.⁷³

Het votiefaltaar, gewijd aan Iupiter Optimus Maximus en de Genius van het municipium Tungrorum, dat in 1990 langs de Rodekruis-

⁷² J. Mertens, *Romeins Limburg*, 1964, p. 21, vooral n. 1 met literatuur; Idem, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 265. Vergelijk E. Trips, in *Limburg*, 34(1955), p. 268 die Tongeren de Colonia Ulpia Tungrorum noemt. T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 115.

⁷³ Deze argumentatie trachten wij reeds te ontwikkelen in onze doctorale verhandeling. R. Nouwen, *De Tungri*, 1993, pp. 91-92 en 278.

laan te Tongeren werd gevonden,⁷⁴ is op de eerste plaats belangrijk vanwege de vermelding van Atuatuca als municipium Tungrorum. Het feit dat de dedicant het altaar wijdde aan Iupiter Optimus Maximus en aan de Genius van het municipium toont aan welke waarde de betrokkene hechtte aan deze vermelding. Municipium heeft hier zeker niet de betekenis van "stad", een nederzetting met de uiterlijke kentekenen van *urbanitas*. Er dient immers rekening te worden gehouden met het feit dat talrijke civitas-hoofdplaatsen in Germania Superior en Gallia Belgica ondanks een hoge graad van *urbanitas* klaarblijkelijk van een stadsrecht verstoken bleven.⁷⁵ In dat kader stelde T. Bechert⁷⁶ dat in de loop van de tweede eeuw het begrip civitas mogelijk steeds meer de betekenis "stad" en spoedig ook eenzelfde inhoud als het begrip "municipium" kreeg. De term municipium bezit hier beslist een institutionele waarde en getuigt van een welomschreven statuut. M.-Th. Raepsaet-Charlier wijst er trouwens op dat de Romeinse overheid nooit zou toestaan dat een nederzetting, die de iure slechts een vicus was, een dergelijke titel met juridische betekenis zou voeren op een altaar dat publiek werd geplaatst.⁷⁷

Een municipium is in zijn bestuursvorm zeer gelijkend op een colonia. Het wezenlijke verschil was van historische aard. Het woord is afgeleid van *munera capere*, wat betekent: taken, plichten op zich nemen. Deze taken bestonden voornamelijk uit deelname aan oorlogen of materiële ondersteuning van veldtochten. Hoe een municipium juridisch moet worden omschreven, is niet duidelijk. Uit de *Noctes Atticae* (XVI, 13) van Aulus Gellius blijkt dat zelfs tijdgenoten hier moeilijkheden mee hadden. Tijdens de keizertijd werden zowel de coloniae als de municipia bestuurd door een ordo decurionum samen met duumviri of quattuorviri, quaestores, aediles. Een aedilis en twee decuriones worden in de civitas Tungrorum in opschriften geattesteerd.⁷⁸ In ieder geval bestond er een zekere "gemeenschappelijkheid" tussen de civitas-hoofdplaatsen en de

⁷⁴ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 54(1995), pp. 361-369.

⁷⁵ C.S. Sommer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 119 e.v.

⁷⁶ T. Bechert, *De Romeinen*, 1983, p. 115.

⁷⁷ M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 54(1995), p. 364.

⁷⁸ B. Galsterer-Kroll, in: *Chiron*, 3(1973), pp. 280 e.v. Er dient evenwel te worden opgemerkt dat deze instellingen volgens B. Galsterer-Kroll niet automatisch het statuut van colonia of municipium impliceerden.

municipia en coloniae.⁷⁹ In Germania Inferior treffen wij zo het municipium Batavorum (Nijmegen), het municipium A(elium) of A(urelium) Caninefatium (Voorburg-Arentsburg), de colonia Ulpia Traiana (Xanten) en de colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen) aan. In Gallia Belgica denken wij in eerste instantie aan de colonia Augusta Treverorum (Trier).⁸⁰

Atuatuca Tungrorum groeide tijdens de eerste en de tweede eeuw n.Chr. uit tot de onbetwiste hoofdplaats van de civitas Tungrorum. Dit wordt onderstreept door de bouw van de 4.544 m lange stadswallen, vermoedelijk tijdens de tweede helft van de tweede eeuw. Terloops zij vermeld dat de muur van Atuatuca deze van Colonia Agrippinensis (Keulen), die "slechts" een lengte van 3.911 m had, overtrof. En nog in de vierde eeuw plaatste Ammianus Marcellinus Tongeren op gelijke hoogte met Keulen.⁸¹ In dit kader is het interessant enkele opmerkingen van T. Lorenz in verband met de stadsmuren en hun betekenis samen te vatten.⁸² Stadsomwallingen kunnen in de westelijke provincies niet als regel worden beschouwd. Steden zoals Fréjus, Autun, Nîmes, Vienne en Lyon kregen tijdens de regering van Augustus uitgestrekte muren die veel meer omsloten dan het bewoonde areaal. Met uitzondering van Fréjus speelden militaire overwegingen geen rol. Het ging om hoofdplaatsen van stammen die niet werden onderworpen, maar zich via een verdrag aan Rome hadden verbonden. Vermoedelijk maakten deze muren deel uit van een doelbewuste politiek. De muren mogen misschien als teken van een nominale onafhankelijkheid worden gezien. Een gelijkaardig feit zien wij ook bij Aventicum (Avenches), hoofdstad van de civitas der Helvetii. Met een lengte van 5,5 km omsloot de ringmuur uit de Flavische tijd hier een areaal dat veel uitgestrekter was dan de ingenomen woonoppervlakte. Zij was bijgevolg niet verdedigbaar. Trouwens, met een dikte van slechts 1,35 m kan men bezwaarlijk van een verdedigingsmuur spreken. Ook hier mag men politieke motieven en een mogelijke bevestiging van een statuut veronderstellen. De muur van Augusta Treverorum (Trier) was volgens een gelijkaardig

⁷⁹ J. Mertens, *Limburg*, 1964, pp. 19-21; Idem, in: *Caesarodunum*, 20(1985), p. 265; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60; C.S. Sommer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), p. 119.

⁸⁰ T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 115; T. Lorenz, *Römische Städte*, 1987, pp. 9 e.v.

⁸¹ Ammianus Marcellinus, *Historiae*, XV, 11, 7. Betreffende de Romeinse muren van Tongeren, supra pp. 110-111.

⁸² T. Lorenz, *Römische Städte*, 1987, pp. 151 e.v.

concept gebouwd. Zij dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw, evenals die van Tongeren. Tenslotte waren zelfs voor de grenssteden stadsomwallingen niet typisch. Colonia Agrippinensium en colonia Ulpia Traiana hadden muren. Bonna, Mogontiacum, Carnuntum of Aquincum hadden evenwel versterkte militaire kampen naast een onversterkte civiele nederzetting. In feite kan men algemeen genomen uitgaan van een concept van open, niet ommuurde steden in combinatie met een stevige uitbouw van de limes. Wanneer men toch tot de bouw van stadsmuren overging, dan moet dit een politieke bedoeling hebben gehad: de bevestiging van een statuut. Dit gold ook voor Atuatuca dat tot municipium werd verheven.

Men dient zich daarom de vraag te stellen, wanneer Atuatuca het statuut van municipium ontving. Het altaar kan vanaf de tweede helft van de tweede eeuw tot in de eerste helft van de derde eeuw worden gedateerd. Dit betekent dat hiermee ook de periode wordt aangegeven waarvóór de stad haar municipaal statuut ontving, waarbij de nadruk op de tweede eeuw komt te liggen. Mogelijk werd dit statuut door de aanwezigheid van de stadswallen bevestigd. Men mag aannemen dat de bouw hiervan startte kort nadat de stad tot municipium werd bevorderd. De stadswallen zelf werden op basis van recent archeologisch onderzoek gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw. De dateringen van de wallen en de votiefinscriptie vallen hierdoor bijzonder goed samen. W. Vanvincenroye neemt bijgevolg aan dat Atuatuca tijdens de Antonijnse regeringsperiode tot municipium werd verheven.⁸³

4.2. De bestuurlijke organisatie

Een bijzonder facet van de Romeinse organisatie was de indeling van iedere provincie in civitates. Dit zijn bestuursdistricten, waarbij iedere civitas grosso modo overeenkwam met een "stamgebied". Dit liet tevens toe de tribale aristocratie in de nieuwe structuren op te nemen.⁸⁴ Het bestuur van de civitas werd georganiseerd vanuit de civitas-hoofdplaats. Een nederzetting met stedelijk karakter bood

⁸³ W. Vanvincenroye, in: *Limburg*, 73(1994), p. 234.

⁸⁴ M. Millett, *Romanization*, 1990, pp. 65 e.v. Dit is niet helemaal van toepassing op de civitas Tungrorum waar meerdere stammen worden geattesteerd.

voor de Romeinen immers de beste garanties voor het bestuur van een regio.

De vici, die langs de verkeersassen werden ingeplant, speelden vermoedelijk een belangrijke rol in het bestuur van de civitas. Zij kunnen worden omschreven als nederzettingen, bestaande uit een aaneenschakeling van gebouwen langs een straat. Deze vertonen een evolutie van houtbouw naar steenbouw. De economie beruiste voornamelijk op artisanale bedrijvigheid. Gezien de aanzienlijke afstanden is het aannemelijk dat de autoriteiten via deze vici de verschillende delen van een bestuursdistrict administratief controleerden. Daarnaast ontwikkelden de vici zich zeker ook als economische en religieuze streekcentra. In de civitas Tungrorum noteren wij onder meer de vici van Grobbendonk, Kontich, Elewijt, Tienen, Perniciacum, Tabernae, Geminiacum, Namurcum en Maastricht.⁸⁵ Een belangrijke stimulans voor de groei van Atuatuca was het wegennet dat hier samenkwam. Dit wegennet verbond de stad met de provinciehoofdplaatsen Colonia Agrippinensis (Keulen) en Durocortorum (Reims) en de hoofdsteden van de naburige civitates. Op die wijze stond de stad ook in rechtstreekse verbinding met de vici binnen de civitas, zoals bijvoorbeeld Tienen, Perniciacum, Tabernae, Geminiacum.⁸⁶ Bovendien kan men vaststellen dat de vici langs de weg Tongeren-Cassel, Tongeren-Bavai en Tongeren-Arlon-Metz min of meer regelmatig verspreid lagen, hetgeen volgens J. Mertens enkel kan worden verklaard door een centrale administratie.⁸⁷ Vooral voor de imperiale administratie was het wegennet een levensbelangrijk communicatiemiddel. Dit moest de cursus publicus immers toelaten snelle verbindingen te realiseren. In zekere zin biedt het zogenaamd itinerarium van Tongeren, dat circa 200 kan worden gedateerd, een inzicht in het belang van deze stad tijdens het Principaat. Het mag inderdaad niet als een toeval

⁸⁵ G. Cuyt, in: *Van beschaving tot opgraving*, 1988, pp. 66 e.v.; R. Brulet, in: *Les agglomérations secondaires*, 1994, pp. 122-135.

⁸⁶ Zie onder anderen H.G. Pflaum, *Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain*, 1940; T. Pekary, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, 1968; R. Chevallier, *Les voies romaines*, 1972; H. Bender, *Römische Strassen und Strassenstationen (Limesmuseum Aalen*, 13), 1975; J. Sasel, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, *BeihBJ*, 38(1977), pp. 235-244; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 173 e.v.; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, pp. 124 e.v.. Betreffende de wegen die uit Tongeren vertrokken zie K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1353; J. Mertens, in: *Industrie*, 10(1955), pp. 20-22; M.-Th. en G. Raepsaet-Charlier, *Gallia Belgica*, 1975, pp. 64 e.v.; M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1980, pp. 105 e.v.

⁸⁷ J. Mertens, *Military Origins*, 1983, p. 164.

worden beschouwd dat een dergelijk itinerarium in een voormalige *caput civitatis* werd ontdekt. De reiziger werd hier grondig geïnformeerd over de verschillende trajecten en bijbehorende afstanden. Zijde 1, bewaard van Bonn (Bonna) tot Worms (Borbitomagus), schetste het traject Tongeren (Atuatuca) over Keulen (Colonia Agrippinensis) in de richting van Worms en Straatsburg. Zijde 2, bewaard van Noue Maga (?) tot Amiens (Samarabriga), schetste het traject Tongeren in de richting van Reims (Durocortorum), Amiens en Boulogne. Zijde 3 schetste op zijn minst twee secundaire wegen, één van Cassel tot Arras, een tweede die vertrok vanuit Bavai.⁸⁸ Het belang van deze wegen voor Tongeren lag niet op het militaire vlak, maar dient vooral in politiek-administratief, sociaal, economisch en cultureel perspectief te worden gezien.⁸⁹ Opmerkelijk is wel dat de afstanden werden genoteerd in *leugae*, een Gallische lengtemaat van 2.222 m. Deze lengtemaat verschijnt op de itineraria van de rijkswegen vanaf de tweede eeuw, eerst in de *Tres Galliae* en circa zeventig jaar later in de beide *Germaniae*. De *leugae* werden evenwel niet systematisch ingevoerd. Mijlpalen bleven vaak gelijktijdig in voege, zoals langs de weg tussen Lyon en Toulouse. De reden voor deze invoering blijft volledig duister.⁹⁰

Atuatuca was de belangrijkste politieke en administratieve spil in de *civitas Tungrorum*. Ondanks het feit dat de lokale bevolking naar alle waarschijnlijkheid in het bestuur participeerde, droeg de administratie een duidelijk Romeinse stempel: *duumviri* of *quattuorviri*, *quaestores*, *aediles*, *decuriones*. Lokale variaties kwamen voor. Een aantal bestuursfuncties werden voor de *civitas Tungrorum* geattesteerd. De betrokken beambten droegen de *tria nomina* en waren bijgevolg *cives Romani*, Romeinse burgers. Q. Domitius Marsianus bekleedde één van de belangrijkste geattesteerde functies. Hij was de *procurator ad census accipiendos*, een gevolmachtigde inzake de inning van de census. De census, dat wil zeggen het opstellen en controleren van de bevolkingslijsten met de vaststelling van het vermogen, vormde de grondslag voor de inning van de belastingen. Q. Domitius Marsianus voerde ten tijde van M. Aurelius (161-180) een census door in de provincies Gallia Belgica en

⁸⁸ *CIL*, XIII, 2, 2, 9158; *ILS*, 5839; *ILB*, 135. Voor gedetailleerde commentaar met exhaustieve bibliografie zie *ILB*.

⁸⁹ J. Mertens, in: *Industrie*, 10(1955), p. 4; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 173.

⁹⁰ B. en H. Galsterer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), p. 388.

Germania Inferior en wel bijzonder *per regiones Tungrorum et Frisiavonum et Batavorum*, dat wil zeggen in de civitates van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi.⁹¹ Als aedilis civitatis Tungrorum was C. Gracileius Similis bevoegd voor onder andere de politiediensten en de voedselvoorziening van de stad.⁹² Te Cherain werd de decurio Vitorius Caupius bijgezet onder een tumulus. De overledene was lid van de ordo decurionum van de civitas Tungrorum of mogelijk van de pagus, waar zijn graf zich bevond. Een militaire functie is minder waarschijnlijk wegens het ontbreken van enige precisering.⁹³ In Gigen, Moesia Inferior, tenslotte werd T. Aurelius Flavinus na een lange carrière vereerd met een ere-opschrift. De gevierde was militair en gedurende enige tijd decurio in de civitas Tungrorum. Mogelijk bestond zijn functie in de rekrutering van militairen of het organiseren van de ravitaillering van de Romeinse troepen.⁹⁴ Onder zijn verantwoordelijkheid stonden misschien ook de horrea, die aan de zuidwestzijde van de stad extra muros waren gelegen, indien tenminste van hieruit een deel van de voedselvoorziening van de Rijntroepen werd georganiseerd.⁹⁵

⁹¹ *AE*, 1962, 183; C. Pietrangeli, in: *Bull. della Comiss. Archeol. del Governato di Roma*, 68(1940), p. 179, nr. 8; A. Merlin, in: *RA*, 1946 (2), p. 192, nr. 95; *AE*, 1946, 95; M. Renard, in: *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, 28(1950), pp. 131-142; H.-G. Pflaum, *Carrières*, 1960-1961, pp. 719 e.v. In de leetuur van M. Renard verschijnt een "procur(atori) ad census [accipie]ndos trium civitatu[m] Ambian[orum] Murr[i]norum T[ungrorum]". De inhoud van deze procuratele, die betrekking heeft op Gallia Belgica, komt sterk overeen met deze van Q. Domitius Marsianus. De herstelling door M. Renard wordt evenwel door verscheidene vorsers betwist.

⁹² *CIL*, XIII, 3599; Riese, 1914, 2596; *ER*, II, 1935, 1402; W. Meyers, *L'administration*, 1964, p. 125; *ILB*, 21: C(aius) Gracileius Simili[s] / aedil(is) c(ivitatis) T[ungrorum] sibi fe[c]i[t] / et Quinto libert[o.] I[...]/ Audax et Quintu[s]---; A. Wankenne, in: *AC*, 33(1965), p. 167; Idem, *La Belgique*, 1972, p. 87; G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, p. 196; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60; T. Bechert, *Römisches Germanien*, 1982, p. 116.

⁹³ *AE*, 1921, 66; J.-P. Waltzing, in: *Musée Belge*, 20(1921), pp. 50-54; H. Finke, in: *BRGK*, (1927), nr. 3; *ILB*, 60: D(is) M(anibus) Vitorius Florentinus Vitori/o Caupio decurioni patri / fecit Sacerius / Ammausus s(culpsit) A(---) G(---) S(---); L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), p. 131; Idem, in: *AC*, 6(1937), p. 78; W. Meyers, *Administration*, 1964, p. 114; G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 192 en 194; C. Massart, in: *Archéologie en Ardenne*, 1991, pp. 109-110.

⁹⁴ W. Meyers, *Administration*, 1964, p. 125; H. G. Pflaum, in: *Gnomon*, 37(1965), p. 395; J.E. Bogaers, *Civitates*, 1972, p. 331; G. Rupprecht, *Untersuchungen*, 1975, pp. 195-196; B. Dobson, *Die Primipilares*, 1978, p. 295, nr. 191; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 60.

⁹⁵ A. von Domaszewski, in: *KWZGK*, 19(1900), pp. 146 e.v.; *AE*, 1900, 55; *CIL*, III, 14416; *ILS*, 7178; Riese, 1914, 2597; *ER*, II, 1935, 1403; D. Dimitrov, *Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien*, 1942, nr. 96; D. Tudor, in: *Latomus*, 19(1960), pp. 350-356; B. Gerov, in: *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, 1971, pp. 431-436; W. Meyers, *Administration*,

De rekruteringspolitiek die de Romeinen in onze gewesten voerden, lijkt ons onmogelijk zonder een degelijk uitgebouwd bestuursapparaat onder leiding van goed opgeleide functionarissen. Een organisatie naar Romeins voorbeeld met quaestores, aediles en duumviri was de beste garantie voor een goed bestuur, de rekrutering van militairen en het innen van belastingen.⁹⁶ Sedert de veroveringsoorlogen in de Augusteïsche tijd werden de civitates verplicht manschappen te leveren voor de Romeinse troepen. Ook de civitas Tungrorum ontsnapte daar niet aan.⁹⁷ Het lijkt ons aannemelijk dat Atuatuca als hoofdplaats van de civitas Tungrorum hierin een rol speelde.

4.3. De economische bedrijvigheid

De pax Romana maakte het ondertussen mogelijk dat Tongeren uitgroeide tot een regionaal economisch centrum. In Gallia kende men vooral in de tweede eeuw een algemene economische welvaart die zich onder meer vertaalde in de opkomst van een handelselite. De epigrafie en de funeraire monumenten illustreren dit fenomeen gewoonlijk perfect, doch jammer genoeg niet in de civitas Tungrorum. Het wordt algemeen aanvaard dat de groeiende economie in de bestudeerde civitas in belangrijke mate werd gestimuleerd door de Romeinse militaire aanwezigheid langs de Rijn. De handelaars

1964, p. 125; *ILB*, pp. 44-45: "L'autre témoignage ... concernant un T. Aurelius Flavinus, qui est dit bouleute (buleutae) de plusieurs cités, notamment d'une cité de Tongres, ne se rapporte pas avec certitude à notre cité des Tongres". Het opschrift H. Finke, in: *BRGK*, 27(1937), p. 306, gevonden bij Valkenburg, waarin een zekere M. Vitalinius Secundinus wordt vermeld als dec(urioni) C.V.T. qu[ae]storicio IIVir(o) q(uinquennali) en T. Tertinius als aedilicio [---] C.V.[T.] en het opschrift H. Nesselhauf en H. Lieb, in: *BRGK*, 40(1959), p. 247, gevonden te Heerlen, waarin M. Sattonius Iucundus wordt vernoemd als dec(urio) C.V.T., houden geen verband met de hypothetische naam Colonia Ulpia Tungrorum voor Tongeren, maar wel met Colonia Ulpia Traiana voor Xanten (vgl. *CLL*, XIII, 8621). L. van de Weerd, in: *AC*, 4(1935), pp. 186-188; C.B. Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 40; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, p. 176; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 89 die de horrea plaatst onder de bevoegdheid van een praefectus annonae. Hij verklaart de ligging extra muros door het feit dat deze magazijnen onder staatsbeheer stonden en dat het stedelijk bestuur hier in feite niets mee te maken had. Betreffende de praefectus annonae zie E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 58; zie evenwel W. Sontheimer, *Annona*, in: *Der Kleine Pauly*, 1(1975), kol. 364.

⁹⁶ B. Galsterer-Kröll, in: *Chiron*, 3(1973), p. 281.

⁹⁷ Betreffende de alae en cohortes Tungrorum zie hoofdstuk 4. K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 50; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 97-98; A. Vanderhoeven e.a., in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), p. 125.

werden door deze handelsrelaties een voorname schakel in het romaniseringsproces. Een belangrijke groep waren de negotiatores en nautae, de handelaars en schippers, vaak welgesteld en invloedrijk, die handelscontacten op grote schaal en over verre afstanden onderhielden. De cives Tungri, burgers uit de civitas Tungrorum, te Vechten vormden vermoedelijk een vereniging van dergelijke handelaars. Hun associatie met schippers kan enkel worden verklaard door samenvallende commerciële belangen van de beide groepen.⁹⁸ Het archeologisch onderzoek, zowel in de stad als buiten de wallen op de necropolen, bewijst de welstand van de plaatselijke bevolking die een actieve gemeenschap vormde. Deze welvaart was, zoals wij reeds aanstipten, op de eerste plaats te danken aan de gunstige ligging van Tongeren op een belangrijk wegenknooppunt in een vruchtbare regio. De oostwestroute Boulogne-Bavai-Tongeren-Keulen evenals de weg naar Arlon en Metz via Amay en Clavier-Vervoz mogen als belangrijke handelsassen worden beschouwd.

De handel in agrarische producten nam een significante plaats in, temeer daar men ook van staatswege hier alle belang bij had. De ravitaillering van de Rijntroepen, mogelijk georganiseerd vanuit de horrea, werd niet aan het particulier initiatief overgelaten. De inning van de belastingen gebeurde in dit landbouwgewest, met het oog op de bevoorrading van de Rijntroepen, vermoedelijk in natura. De lokale landbouwers hebben blijkbaar geprofiteerd van de aanwezigheid van een dergelijke afnemer van haar producten die een stimulans vormde voor de agrarische ontwikkeling van de regio.⁹⁹ Binnen de stad ontplooidde zich een bloeiende ambachtelijke en handelsbedrijvigheid. Deze was voornamelijk op de plaatselijke markt gericht. In de zuidwestsector van de stad waren verscheidene ambachtelijke ateliers gevestigd. Archeologen troffen er de resten van een pannoven evenals afval van beensnijwerk aan. In de nabijheid van de Onze-Lieve-Vrouwkliniek vond men smeltkroesjes en resten van gesmolten brons.¹⁰⁰ De productie van bakstenen en

⁹⁸ *CIL*, XIII, 8815 = *ILS*, 2422; J. Drinkwater en H. Vertet, in: *Current Research on the Romanization of the Western Provinces*, 1992, pp. 26 e.v.

⁹⁹ Zie hiervoor paragraaf 3: Het centrum van een landbouwgewest. H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, p. 123.

¹⁰⁰ W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 43. Algemeen verwijzen wij onder anderen naar E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, hoofdstuk 6: The materials and structures of economic life, pp. 134 e.v. met bibliografie pp. 326- 327; A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, pp. 67 e.v.

dakpannen te Tongeren had een grote afzetmarkt. Bovendien vonden de producenten evenals de pottenbakkers vrij gemakkelijk hun grondstof in de klei- en leemgroeven in de omgeving van de stad.¹⁰¹ De recente opgravingen in de Kielenstraat toonden aan dat dit deel van de stad zich klaarblijkelijk vanaf de Flavische periode tot een ambachtelijke wijk ontwikkelde. Het onderzoek leverde, afgaande op een reeks oventjes met daarbij een aantal kuilen met bronslakken, een nieuw bewijs van een min of meer belangrijke bronsproductie. De vondst van grote hoeveelheden slachtafval in een aantal afvalkuilen op hetzelfde terrein wijzen op activiteiten van slaggers.¹⁰² Dierlijke botten werden verwerkt tot vet en lijm. Niettegenstaande deze lokale productie werden toch veel artikelen geïmporteerd.¹⁰³ Zout werd onder meer ingevoerd door Catus Drousus, een zouthandelaar uit de civitas Menapiorum. In de streek van de Menapii werd reeds in de vóór-Romeinse tijd aan zoutwinning gedaan. Bij de Romeinen viel de winning en het verhandelen van zout onder de controle van de staat.¹⁰⁴ Bepaalde levensmiddelen, zoals zuiderse wijn, olie, olijven of garum (vissaus) werden in amforen vanuit de landen rond de Middellandse Zee naar onze gebieden geïmporteerd. Goederenmerktekens en naamstempels van de fabrikanten op de amforen schenken inzicht in de herkomst van

¹⁰¹ A. van Doorselaer, *De Romeinen*, 1982, p. 72; W. Vanvinckenroye, in: *Archeologie*, (1968), 2, p. 72; Idem, in: *Limburg*, 48(1969), pp. 40-41; Idem, *Tongeren*, 1985, p. 89.

¹⁰² A. Vanderhoeven, G. Vynckier en P. Vynckier, in: *Archeologie in Vlaanderen*, I(1991), p. 121.

¹⁰³ Betreffende deze import van producten zie meer uitgebreid W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 89 e.v. Betreffende de terra sigillata zie bijvoorbeeld P. de Schaetzen en M. Vanderhoeven, in: *BIAL*, 70(1953-1954), pp. 5-284; Idem, *De terra sigillata te Tongeren, II*, 1964; M. Vanderhoeven, *De terra sigillata te Tongeren, III*, 1968; Idem, *De terra sigillata te Tongeren, IV*, 1975; W. Vanvinckenroye, *Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren*, 1989. Betreffende het glazen vaatwerk zie M. Vanderhoeven, *Verres romains (Ier-IIIe siècle) des Musées Curtius et du Verre à Liège*, 1961; Idem, *De Romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum*, 1962. Zie betreffende terra cotta-beeldjes onder anderen L. Renard, in: *BSSLL*, 23(1905), pp. 288-300; H. van de Weerd, in: *AC*, 1(1932), pp. 277-301; P. Despriet, in: *Limburg*, 53(1974), pp. 53-60; J. de Beenhouwer, in: *Köln Jahrb. Vor- und Frühgeschichte*, 24(1991), pp. 395-412; Idem, in: *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 30(1991), pp. 61-93.

¹⁰⁴ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 228-229; J.E. Bogaers, in: *Limburg*, 73(1994), p. 238 laat de mogelijkheid open dat Catus Drousus een Tunger was en handelde in zout uit het land der Menapii. P. van den Broeke, in: *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*, 1996, pp. 193 e.v.

deze producten.¹⁰⁵ Oesters en in mindere mate mosselen, die bij opgravingen op verscheidene plaatsen in de stad en ook op het platteland in de villa's werden aangetroffen, werden mogelijk vanuit de Belgisch-Nederlandse kust aangevoerd.¹⁰⁶

Onder de import bevonden zich ook talrijke gebruiksartikelen. Terra sigillata, het meer luxueuze aardewerk, werd eerst aangevoerd uit de ateliers van Noord-Italië, later uit de officinae van Zuid-, Midden- en Oost-Gallië. Stempels en decoratiemotieven laten toe de ateliers te identificeren. In Tongeren werd ook gewoon aardewerk, "op industriële wijze" geproduceerd, uit Midden-Gallië, Trier, het Eifelgebied en de Rijnstreek te koop aangeboden.¹⁰⁷ Midden-Gallië en het Rijn-Moezelgebied waren de twee belangrijkste gebieden voor de productie van pijpvaardensculptuurtjes. Vooral de ateliers van Keulen en het Midden-Rijnland produceerden voor de export. In Tongeren werd het voetstuk van een terracotta godenbeeldje van Servandus uit Keulen teruggevonden. Firmalampjes met het merkteken "Fortis" werden mogelijk vanuit Italië aangevoerd. Vaatwerk uit brons werd geïmporteerd uit Italië, de Rhônevallei en Noord-Frankrijk, later ook uit het Rijngebied. Hiertussen bevonden zich trouwens zuivere luxeproducten, zoals het prachtige bronzen balsarium dat mogelijk van een Alexandrijns fabricaat is.¹⁰⁸ Ribbenkommen in millefioriglas werden samen met andere producten uit glas aanvankelijk rechtstreeks uit Italië geïmporteerd. Snel werd deze handelswaar op grote schaal ingevoerd vanuit Keulen en het Rijnland. Maar ook uit andere streken van Gallia, meer bepaald uit de regio rond Boulogne-sur-Mer en mogelijk ook uit de Rhônevallei werd glas voor de markt in Tongeren aangevoerd. Archeologisch onderzoek bracht zelfs Syrisch glas aan het licht.¹⁰⁹

De invoer van mediterrane producten en de bijbehorende handelsrelaties speelden uiteraard een belangrijke rol in de verspreiding van het Romeinse cultuurgoed op het niveau van het dagelijkse leven. De import van terra sigillata is hiervan een goed voorbeeld.

¹⁰⁵ W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 92 en 98; M. Gechter, in: *BJ*, 179(1979), pp. 60 e.v.. Een systematische studie van de amforen en de amfoorstempels die te Tongeren werden gevonden, is nog niet uitgevoerd.

¹⁰⁶ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), p. 230.

¹⁰⁷ W. Vanvinckenroye, *Gallo-Romeinse aardewerk van Tongeren*, 1991, pp. 54 en 128; P. Stuart, in: *Langs de Weg*, 1987, pp. 87 e.v.

¹⁰⁸ M. Malaise, in: *Latomus*, 39(1970), pp. 142-155.

¹⁰⁹ S.M.E. van Lith, in: *Langs de weg*, 1987, pp. 101 e.v.

De invoer van deze producten was uit het niets opgebouwd en had met een bevoorrading van militairen en uitgeweken Italici initieel een andere doelstelling dan het voldoen aan een lokale behoefte. De handel richtte zich snel via de *negotiatores*, de groothandelaars, naar de plaatselijke bevolking en zorgde zo voor een belangrijke stimulus in de ontwikkeling van het Gallo-Romeinse beschavingspatroon.¹¹⁰ Een ander facet van het economische leven, namelijk de muntcirculatie, was mogelijk even belangrijk. Muntstukken waren de dragers van de officiële keizerlijke propaganda en bevestigden op een subtiele wijze via de beeltenissen en de legenden, zowel op de voor- als de keerzijde, het gezag van de keizer. Op die wijze was hij alom tegenwoordig en bindteken in het *Imperium Romanum*.¹¹¹ De handel blijkt via de muntcirculatie een machtig middel te zijn tot het uitdragen van de imperiale politiek en het beïnvloeden van de bevolking.

4.4. Religie en dodencultus

Door haar politiek-administratieve en economische centrumfunctie bezat Atuatuca ook een belangrijke culturele positie. Vanuit de stad verspreidden zich romaniserende invloeden. Dit is onder meer merkbaar in de villabouw en in de grafinhouden van de tumuli die van deze acculturatie getuigden. Deze culturele positie komt niet enkel tot uiting in de materiële nalatenschap, maar ook in het geestesleven en de ideologische overtuigingen omtrent religie en dood.¹¹²

De Romeinen besteedden veel aandacht aan godsdienst en ritueel. Zij kenden een uitgebreid pantheon. De Romeinse eredienst werd ook gekenmerkt door een grote tolerantie ten opzichte van niet-Romeinse goden. De godsdienstbeleving was een persoonlijke zaak. De grenzen van de verdraagzaamheid werden bepaald door redelijkheid, gangbare morele inzichten en de veiligheid van de staat.

¹¹⁰ J. Drinkwater en H. Vertet, in: *Current Research on the Romanization of the Western Provinces*, 1992, p. 26.

¹¹¹ H. Devijver, in: *Kleio*, 21(1992), pp. 172-173 betreffende de Augusteïsche numismatische propaganda.

¹¹² P.W. de Neeve, in: *Cultuurcontact en cultuurconflict. Acculturatie in het Romeinse rijk tot en met de opkomst van de Islam*, 1988, pp. 12-25; D.B. Saddington, in: *Roman Frontier Studies* 1989, 1991, p. 415.

Wij-altaar, *ILB*, 23, Vliermaal (PGRM).

Altaar, gewijd aan Iupiter Optimus Maximus. Clementinus Felix (heeft het geplaatst).

Tegelijk ontwikkelde de Romeinse overheid een godsdienstpolitiek die was gericht op de romanisering van de nieuwe provincies. Het mag bijgevolg niet verwonderen dat de Romeinse godsdienst in alle provincies van het Imperium Romanum een grote verspreiding kende. Hierdoor was de provinciaal Romeinse godsdienst een zeer complex geheel.

Vooral de officiële riten en de hiermee verbonden keizerscultus speelden een belangrijke rol in het openbare leven. Zij oefenden een sterke romaniserende invloed uit. De officiële Romeinse godsdienst wordt te Tongeren op de eerste plaats geattesteerd door het tempelcomplex met haar goden aan de noordzijde van de stad. Dit tempelcomplex werd voorafgegaan door een primitief cultusgebouw. Eén van de belangrijkste vondsten was hier de Iupitergigantenruiter. Deze sculptuur bekroonde een zogenaamde Iupitergigantenzuil. Opmerkelijk is dat de ruiter twee giganten bedwingt, terwijl bij een normale beeldengroep slechts één gigant ter aarde ligt. In hetzelfde tempelcomplex werd nog een fragment van een tweede Iupitergigantenruiter gevonden. De torso van een derde Iupitergigantenruiter werd in de Hasseltsestraat ontdekt. Dit soort monumenten was karakteristiek voor de civitas Tungrorum.¹¹³ In de onmiddellijke nabijheid van Tongeren, namelijk in Berg, Dilsen, Heers en Maastricht, kwamen nog sokkels van Iupitergigantenzuilen aan de oppervlakte. Naast de prachtige Iupitergigantenruiter vond men in het puin van het tempelcomplex nog een Fortuna en een Mercurius. Reeds vroeger kwam in Tongeren het tronende godenechtpaar Iupiter en Iuno aan het licht. In het kader van de riten ter ere van de officiële goden dient zeker het altaar ter ere van Iupiter Optimus Maximus en de Genius van het municipium Tungrorum, opgericht door Cat. Drousus, te worden vermeld.¹¹⁴ Een opschrift werd door Aprionius Iunius aan Fortuna gewijd¹¹⁵ en de cives Romani van de centuria van Valentinus droegen een altaar op aan Vulkanus.¹¹⁶ Tenslotte zijn ook wijdingen ter ere van de domus

¹¹³ J. Mertens, in: *Köln Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 9(1967/68), pp. 46-61; Idem, in: *Limburg*, 51(1972), pp. 56-60; G.C. Picard, in: *Gallia*, 35(1977), pp. 89-113; A. Cahen-Delhay, in: *AB*, 219(1979); Idem, *Archaeologicum Belgii Speculum*, 13(1981); Bauchhenss en P. Noelke, *Die Iupitersäulen in den germanischen Provinzen*, 1981, pp. 490 e.v.; R. Nouwen, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 399-402.

¹¹⁴ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Latomus*, 54(1995), pp. 361-369.

¹¹⁵ *CIL*, XIII, 3591 = *ILB*, 7.

¹¹⁶ *CIL*, XIII, 3593 = *ILB*, 8.

divina, het keizerlijk huis, aanwezig.¹¹⁷ Tegenover deze officiële cultus, die enkele inheemse trekjes vertoont, staat een brede waaier uitingen van volksdevotie. In 1867 werd tijdens afbraak in de nabijheid van de Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek een mooie sculptuur van een zittende vrouwelijke figuur met vruchtenmand en een hondje gevonden. Het betreft een inheemse moedergodin of mater en is een voorbeeld van de Gallo-Germaanse tradities.¹¹⁸ Bronzen beeldjes stellen Hercules, Mars, Epona, de Lares en een Mercurius met drie phalli voor.¹¹⁹ Dit laatste sculptuurtje verenigt in de god Mercurius de Romeinse en inheemse tradities en is een goed voorbeeld van de voortschrijdende acculturatie. In de Tiendenschuur vond men in het begin van de eeuw terracotta's van Dionysos, Minerva, Diana, Venus, Fortuna, de Matres en een moedergodin. Hercules Magusanus vindt men terug op een bronzen armband. Mogelijk kunnen enkele fibulae in de vorm van een wiel, gevonden te Tongeren, in verband worden gebracht met de cultus van Iupiter Taranis.¹²⁰ Een directe verwijzing naar Iupiter Taranis treft men aan op drie altaren die door de cohors II Tungrorum te Castlesteads werden opgericht. Oosterse mysteriecultussen zijn slechts schaars vertegenwoordigd: een bronzen Attis, glazen oorknopjes van Amon en Isis.

Ook elders in de civitas treft men een ware mengeling van Romeinse en inheemse elementen aan. In de civitas Tungrorum werden in verscheidene vici één of meer Gallo-Romeinse tempels gevonden. Wij vermelden Grobbendonk, Kontich, Maastricht, Grand-Hallet, Theux, Liberchies, Clavier-Vervoz, Fontaine-Valmont, Anthée (?), Tavigny-Saint-Martin, Matagne-la-Grande en Matagne-la-Petite.¹²¹ Deze tempels bestonden uit een meestal vierkante cella, vaak omringd door een porticus. "Vierkante openlucht-heiligdommen" werden ontdekt in Wijnegem¹²² en Meeuwen-Wijshagen.¹²³ Het betreft hier vierkante structuren met een gemiddelde zijde van circa 30 m. Op basis van dit grondplan en vondsten, zoals munten, fibulae en armbanden, interpreteert men deze

¹¹⁷ *ILB*, 9; *CIL*, XIII, 11306 = *ILB*, 15.

¹¹⁸ R. Nouwen, in: *Limburg*, 70(1991), pp. 13-18.

¹¹⁹ M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 1-102.

¹²⁰ M.J. Green, in: *Latomus*, 38(1979), pp. 348 e.v., bijzonder ook p. 351.

¹²¹ Y. Cabuy, *Les temples gallo-romains des cités des Tongres et des Trévires*, 1991.

¹²² G. Cuyt, in: *Van beschaving tot opgraving*, 1988, pp. 89-92.

¹²³ L. van Impe en G. Creemers, in: *Archeologie in Vlaanderen*, I(1991), pp. 13-18.

sites als heiligdommen uit de Romeinse periode, gebouwd volgens oudere ijzertijdtradities. Inscripties vermelden Jupiter te Kortessem,¹²⁴ Liberchies,¹²⁵ Flémalle¹²⁶ en Ciney;¹²⁷ Mercurius en Apollo te Liberchies;¹²⁸ Minerva, Iuno en Diana te Flémalle;¹²⁹ Hercules in Jeuk,¹³⁰ maar ook Vihansa te Sint-Huibrechts-Hern¹³¹ en Virathetis te Strée;¹³² de onbekende god Iarus te Liberchies;¹³³ tenslotte Sarapis te Kontich¹³⁴ en Mithras te Theux.¹³⁵ De classis Germanica, waarin ook militairen van oosterse herkomst dienst deden, speelde vermoedelijk een rol in de verspreiding van de verschillende oriëntaalse religies. Opmerkelijk is de versterkte aanwezigheid van de inheemse goden in Gallia vanaf het einde van de tweede eeuw, waarbij de matronen op de voorgrond traden. Maar ook de viergodenstenen, de vermeldingen van Hercules Magusanus, het sculptuurtje van Mercurius met de drie phalli of de identificatie van Jupiter met Taranis via het rad horen in deze context thuis.¹³⁶ Zoals elders in het Imperium Romanum was in de civitas Tungrorum de provinciaal-Romeinse godsdienst een zeer complex gegeven, waarin verscheidene aspecten samen aanwezig zijn: de officiële Romeinse goden, de keizerscultus, Keltische en Germaanse goden, Matronen en moedergodinnen, de mysteriecultus en vanaf de vierde eeuw het christendom.¹³⁷

Nauw verbonden met het religieuze leven is de dodencultus. Hierin ligt één van de meest fundamentele facetten van het menszijn besloten, namelijk de dood als finaliteit van ieder individu. De Romeinen werden sterk bewogen door deze onomkeerbare lotsbe-

¹²⁴ *ILB*, 23.

¹²⁵ *ILB*, 31.

¹²⁶ *ILB*, 43.

¹²⁷ *ILB*, 54.

¹²⁸ *ILB*, 139; *CIL*, XIII, 3607 = *ILB*, 44.

¹²⁹ *CIL*, XIII, 3605 = *ILB*, 43.

¹³⁰ *CIL*, XIII, 3600, 3601, 3602, 3603 = *ILB*, 24, 25, 26, 27.

¹³¹ *CIL*, XIII, 3592 = *ILB*, 29.

¹³² *ILB*, 51.

¹³³ M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *Helinium*, 29(1989), pp. 227-238 = *AE*, 1989, 535.

¹³⁴ G. Cuyt, in: *Van beschaving tot opgraving*, 1988, p. 88.

¹³⁵ *IL*, XIII, 3613, 3614 = *ILB*, 45, 46.

¹³⁶ B. en H. Galsterer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 379-381.

¹³⁷ Betreffende de Romeinse godsdienst te Tongeren zie algemeen W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 105 e.v.; uitgebreid tot de civitas en Germania Inferior H. von Petrikovits, *Römisches Rheinland*, 1960, pp. 125 e.v.; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, pp. 591 e.v.; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 217 e.v..

stemming. Vanuit deze betrokkenheid besteedden zij zeer veel zorg aan de graven van de overledenen die zij beschouwden als een *domus aeterna*, een huis voor de eeuwigheid.

Overeenkomstig de wetten van de XII Tafelen vonden de doden hun laatste rustplaats buiten de stadswallen. Te Tongeren strekten de grafvelden zich aan de noordoost- en zuidwestzijde van de stad uit.¹³⁸ Op beide grafvelden komen zowel crematie als inhumatie voor. Crematie werd overwegend toegepast tijdens het principaat. Het archeologisch onderzoek toonde een zekere verscheidenheid in brandgrafvormen, zowel wat betreft de crematieresten (*bustum*, *ustrinum*) als de graftypen. Deze variatie stelde men ook vast bij de inhumatiegraven die vanaf het einde van de tweede eeuw frequenter voorkwamen en in de loop van de derde eeuw algemeen werden. De overledene werd vaak in een eenvoudige, houten kist begraven. Een stenen of een loden kist waren een zeldzaamheid. Soms treft men een houten of gemetselde grafkamer aan.

De graven en hun inhoud schenken niet enkel een beeld van de economische welstand van de inwoners van Atuatuca of van de sociale structuren, maar illustreren ook enkele belangrijke historische processen en gebeurtenissen. Uit de grafgiften blijkt voor- eerst duidelijk een diepgaande romanisering van de bevolking. Dezelfde romanisering wordt eveneens geïllustreerd door de overblijfselen van funeraire monumenten te Tongeren. Doch in tegenstelling tot bijvoorbeeld Keulen, Bonn of Trier bleven er bitter weinig grafmonumenten bewaard. Op de zuidwestbegraafplaats kwamen slechts drie bekroningen van monumentale grafbouwwerken tevoorschijn. Op de noordoostnecropool kan slechts één mausoleum worden aangetoond. Het grafreliëf met de drie togati dat hiervan afkomstig is, beeldt de overledenen af in Romeinse klederdracht. De enkele keer dat het opschrift bewaard bleef, was het in het Latijn gesteld. Doch dit laat ook een zekere nuancering toe. Uit het grafmonument van Nepos, de zoon van Silvinus, blijkt dat aan het einde van de eerste of het begin van de tweede eeuw het inheemse erfgoed zeker niet volledig was verdwenen. Zijn echtgenote was immers Velmada, de dochter van Gangusso. Beide namen zijn van Keltische of Germaanse oorsprong.¹³⁹ En

¹³⁸ Samenvattend M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, pp. 82 e.v.; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 114 e.v.; R. Nouwen, in: *Spurensicherung*, 1992, pp. 392-396.

¹³⁹ *CIL*, XIII, 3596 = *ILB*, 13.

hetzelfde beeld ziet men ook in de grafinscripties elders in de civitas Tungrorum.¹⁴⁰

4.5. Het caput civitatis als centrum van de romanisering

Atuatuca Tungrorum was als hoofdstad van de civitas Tungrorum een centrum van de Gallo-Romeinse cultuur. De stempel van Rome was er in alles zichtbaar geworden. Dit was geen plotse gebeurtenis. De kolonisatie en romanisering van de civitas Tungrorum was een langzaam proces dat niet overal gelijktijdig startte en even snel evolueerde. Significante verschillen kunnen worden waargenomen in de civitas-hoofdplaats, de vici, de vruchtbare landbouwregio's en de onvruchtbare zandgronden. Deze verschillen in romanisering en acculturatie werden in eerste instantie veroorzaakt door politieke en administratieve factoren. In het bestuurscentrum Atuatuca zette de romanisering zich het snelst bij de bevolking door. Een tweede oorzaak ligt in het verschillend economisch belang van de onderscheiden regio's van de civitas Tungrorum. De verschillende evoluties van de plattelandsnederzettingen in respectievelijk de vruchtbare landbouwregio's en de onvruchtbare zandstreken illustreren dit duidelijk. Ook de militaire factor bleek voor het romaniseringsproces van een bijzonder belang. De rekrutering van militairen voor de auxilia en de ravitaillering van de legioenen en hulptroepen in Germania Inferior waren zeker de voornaamste factoren. Maar ongetwijfeld speelden ook de Rijntroepen zelf, en in het bijzonder de classis Germanica die door stempels op dakpanfragmenten te Rumst en Rijmenam werd geattesteerd, een belangrijke rol.¹⁴¹

Vanuit Atuatuca Tungrorum verspreidde zich een romaniserende invloed. De Romeinse organisatie, het leger, het economisch verkeer met onder meer de aanvoer van mediterrane producten en de Romeinse godsdienstpolitiek waren bepalend voor de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse cultuur. Zij zorgden voor een culturele bevruchting, zelfs kolonisatie, die in alle facetten van het dagelijkse leven waarneembaar was. Het Latijn werd de officiële voertaal, ook

¹⁴⁰ Zie bijvoorbeeld de grafinscripties die te Namen werden gevonden: *CIL*, XIII, 3620 e.v. = *ILB*, 25 e.v. Uitvoerig hierover hoofdstuk I, paragraaf 5: de samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum.

¹⁴¹ *ILB*, 144 en 145.

op grafmonumenten van autochtonen en wijmonumenten aan de inheemse goden. Dagelijkse gebruiksvoorwerpen waren uitgevoerd in een typisch Romeins "design". Steden en landbouwbedrijven werden op Romeinse leest geschoeid.

Belangrijk is dat dit romaniseringsproces niet absoluut was. Inheemse goden, personennamen zoals Durio, Drousus, Freio en Friatto of Suppo, het invoeren van een Gallische lengtemaat, de leuga, wijzen er op dat het Keltisch-Germaanse element in de Gallo-Romeinse beschaving ook gedurende de tweede en de derde eeuw aanwezig was en werd beleefd, ja zelfs opnieuw opkwam. Vanuit dit gegeven stelt men regelmatig dat de Romeinen geen doelbewuste politiek voerden om de Romeinse taal en cultuur in de nieuw georganiseerde provincies te verspreiden. Niettemin bestond er een zekere sociale druk om zich de Romeinse cultuur en gebruiken eigen te maken. Deze druk was groter in de stad dan op het platteland, en groter bij de hogere dan bij de lagere klassen.¹⁴²

Hoe kan men de hergeboorte van deze inheemse elementen verklaren? Een aantal van deze feiten, zoals bijvoorbeeld de invoering van de leuga, waren zonder twijfel opvallend. Vermoedelijk moet men deze evolutie niet zozeer verklaren door het zichtbaar worden van bepaalde sociale groepen, waarvan het inheemse karakter nog prominent aanwezig was, al zal dit ongetwijfeld wel een zekere rol hebben gespeeld. Veeleer lijkt de hoofdoorzaak te liggen in het algemene politieke klimaat, dat het mogelijk maakte dat inheemse instellingen en gebruiken, weliswaar met zekere aanpassingen, door het Romeinse gezag werden aanvaard en in de eigen organisatie geïntegreerd. Het gebruik van de Gallische leuga op de itineraria wijst in deze richting.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat het beeld van Atuatuca Tungrorum als onbeduidend provinciestadje ergens in de periferie van het Imperium Romanum dient te worden herzien. De vondsten wijzen op een belangrijke stad die in oppervlakte met Colonia Agrippinensis (Keulen) kon wedijveren. Enige nuancering is geboden. Meer dan de bescheiden economische bijdrage spreekt vooral het administratief potentieel tot de verbeelding. De plaatselijke aristocratie had hier haar residenties en speelde een rol van betekenis in het politieke leven. Van hieruit geschiedde mogelijk de

¹⁴² D. Saddington, in: *Roman Frontier Studies*, 1989, 1991, pp. 431 e.v.; B. en H. Galsterer, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), pp. 388-389.

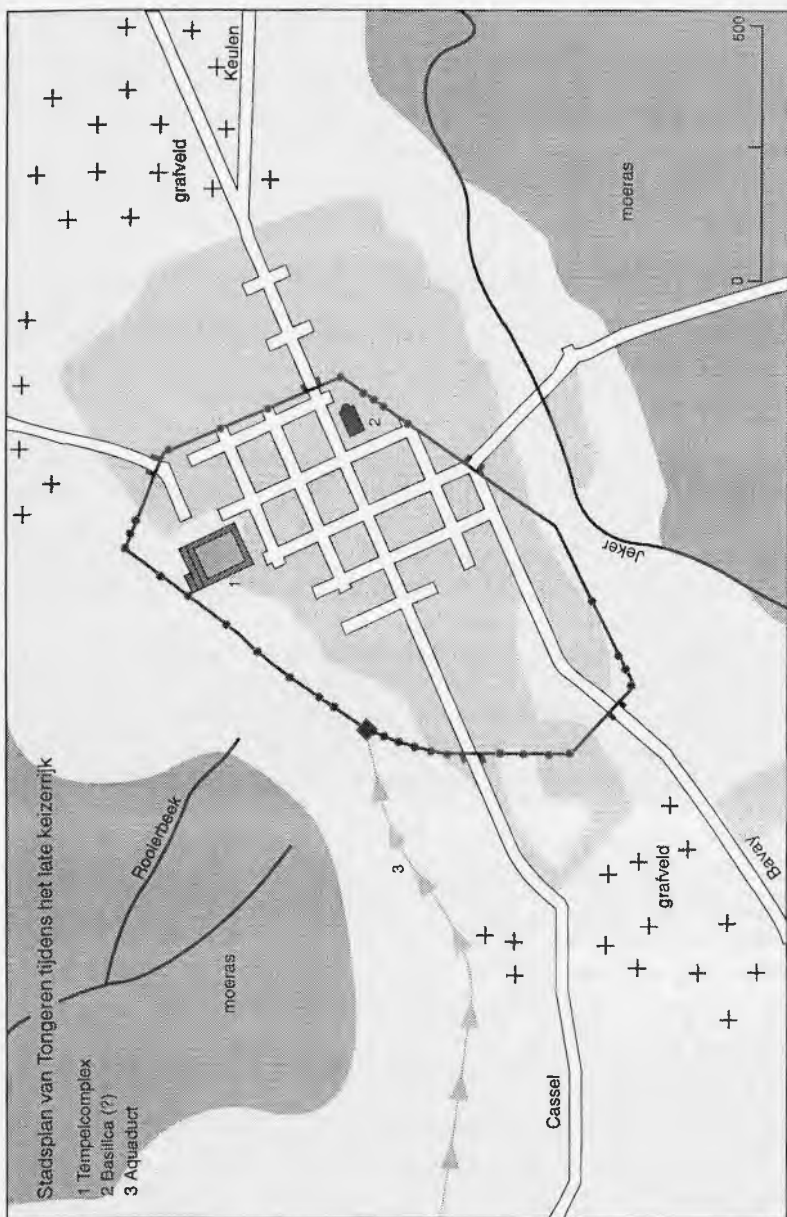
rekrutering voor de auxilia en de ravitaillering van de Rijnstroepen. De romanisering verspreidde zich vanuit dit stedelijk centrum. In dat licht vervulde Tongeren binnen de civitas en het Romeinse Rijk een belangrijke functie die overigens niet mag worden vergeleken met die van de Rijnstad Keulen met haar imperiale administratie en haar troepenconcentraties.

5. De stad tijdens het late keizerrijk (284-467 n.Chr.)

Na de dood van keizer Alexander Severus in 235 braken voor het Imperium Romanum onrustige tijden aan. Ook voor onze gewesten was de tweede helft van de derde eeuw een periode van terreur en rampspoed. Van de teloorgang van het centrale Romeinse gezag en de verzwakking van de rijksgrenzen profiteerde de vijand. Hij viel in verschillende golven het rijk binnen. Over de invallers is in feite zeer weinig bekend. De stammen worden Germanen en Franken genoemd. Zij verschijnen voor de eerste maal in de *Vita Aureliani*,¹⁴³ die samen met andere keizersbiografieën deel uitmaakte van de zogenaamde *Historia Augusta*.

De mythologie laat de Franken afstammen van de Trojanen. Volgens Gregorius van Tours (538?-594), die met zijn *Historia Francorum* als eerste de geschiedenis der Franken vastlegde, waren zij afkomstig uit Pannonia en vestigden zij zich van daar in de Rijnstreek. Al bij al bleef hij zeer onnauwkeurig betreffende de oorsprong van dit volk. Ook de Tabula Peutingeriana, een middeleeuwse kopie van een laat-Romeinse kaart uit de vierde eeuw, situeerde de Franken in de Rijnstreken. Nu wordt algemeen aangenomen dat de Franken een amalgaam van verschillende volkeren vormden, gevestigd aan de beneden-Rijn. Hiertoe behoorden onder meer de Saliï, de Chamavi, de Chattuarii en de Bructeri. Van een gecoördineerd optreden van deze volkeren kan geen sprake zijn.

¹⁴³ Zie betreffende deze invallen onder anderen W.J. de Boone, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childeric*, 1954; F. Lot, *La fin du Monde Antique et le début du Moyen Age*, 1927 (1968); E. Zöllner, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts*, 1970; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 211 e.v.; J.F. Drinkwater, *Roman Gaul*, 1983, pp. 85 e.v.; R. Nouwen, *De verloren grens. De Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten*, 1988; E. James, *De Franken*, 1990; H.A. Heidinga en G.A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas*, 1992.

De eerste Frankische raids maakten aan het Romeinse bevel duidelijk dat de grenzen van het Imperium kwetsbaar waren. De invallers hadden meestal niet de bedoeling zich blijvend in onze gewesten te vestigen doch waren enkel op buit uit. De raids waren zeer moorddadig. Niet enkel het grafveld te Krefeld-Gellep, maar ook de zuidwestnecropool te Tongeren bevat enkele onregelmatige inhumaties, waarbij de doden zonder veel zorg en plichtplegingen in de kuilen werden geworpen. Ook troffen de onderzoekers hier enkele kuilen met paardenskeletten aan.¹⁴⁴

Men mag aannemen dat het Romeinse oppercommando vanaf de eerste invasies met de aanleg van nieuwe versterkingen begon. De zwakte van de Rijnverdediging maakte defensiewerken in de diepte noodzakelijk. De versterkte posten langs de weg van Keulen naar Bavai zijn het best bekend. Zij functioneerden waarschijnlijk als wachtposten en versterkte opslagplaatsen. De uitbouw van deze verdediging in de diepte werd tijdens de regering van Postumus (259-268) aangevat. Deze Gallische keizer die als restitutor Galliarum in 259 de macht naar zich toe had getrokken en de basis legde voor een rijk dat tot in 273 zou blijven bestaan, voerde een politiek, gericht op het herstel van de oude grenzen en de vroegere welvaart. Hij slaagde erin de Frankische invallen gedurende korte tijd te bedwingen. In 268 werd Postumus door woedende soldaten vermoord omdat zij Mainz niet mochten plunderen. Na zijn dood begonnen de invasies opnieuw. De jaren 270-275 waren reeds zeer verwoestend. In 275/276 volgden de zwaarste invallen sedert lange tijd. Franken en Alamannen doorbraken de grens. Trier, Tongeren, Nijmegen, Doornik, vrijwel alle grote vici en een groot deel van de villae werden platgebrand en complete streken aldus ontvolkt. Geen enkele regio bleef voor deze benden gespaard. Keizer Probus (276-282) kon volgens de *vita Probi* (XIII, 5) met een geweldig leger evenwel min of meer orde op zaken stellen.

Deze eerste invasies waren gewelddadige strooptochten. Aan het einde van de derde eeuw was Gallië een verwoeste provincie met vernielde stedelijke agglomeraties, dorpen en landbouwbedrijven. De civitas Tungrorum ontsnapte niet aan deze gebeurtenissen. Te

¹⁴⁴ R. Pirling, in: *Arch. Korrespondenzblatt*, 1(1971), pp. 45 e.v.; T. Bechert, *Romeinen*, 1983, pp. 256 en 265, n. 83; W. Vanvinckenroye, *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren*, 1984, pp. 232-233; Idem, *Tongeren*, 1985, p. 63; R. Nouwen, *De verloren grens*, 1988, p. 9.

Noodbegravingen en paardengraf uit de tijd van de Germaanse invallen omstreeks 275-276 n.Chr. (PGRM).

De laat-Romeinse toren op het Vrijthof (RN).

Riemst, Eben-Emael en Koninksem werden muntschatten in de grond gestopt. Verscheidene villa's werden verwoest. Dit is waarschijnlijk ook het geval voor de villa op het Walenveld te Vechmaal. In welke mate de stad Tongeren onder het geweld had te lijden, is niet helemaal duidelijk. Hoewel in de stad verspreid brandlagen werden teruggevonden, lijkt het toch niet tot een algehele verwoesting van Atuatuca te zijn gekomen.¹⁴⁵ De teloorgang van het platteland veroorzaakte wel een belangrijke economische recessie in de stad.

Vanaf de regering van Keizer Diocletianus (284-305) breekt een periode aan van wisselende kansen. Ondanks enkele dynamische keizers wisselde een krachtig Romeins bestuur af met zwakte en op iedere zwakte reageerden de stammen over de Rijn meestal onmiddellijk met plunderingen en invallen. Keizer Diocletianus zelf voerde een doortastend herstelbeleid, gericht op een verbetering van het centrale gezag en de militaire organisatie. De grondslag van het bestuur werd de tetrarchie, waarbij het rijk werd verdeeld onder twee Augusti en twee Caesares. Ieder van de vier bewindslieden droeg de verantwoordelijkheid voor een deel van het Imperium. Het bestuur van onze gewesten werd waargenomen door Maximianus die een groot deel van zijn energie diende te steken in de verdediging van de limes. Op administratief vlak werd de civitas Tungrorum overgeheveld naar de provincia Germania Secunda met Keulen als hoofdplaats.¹⁴⁶

Op militair vlak werd de vroegere lijnverdediging langs de grens door Diocletianus en Constantijn vervangen door een verdediging in de diepte. Er werd een aanvang gemaakt met een hervorming van het leger. Hierdoor wenste men de mobiliteit en het dynamisme van de troepen te bevorderen. De comitatenses en de limitanei werden gecreëerd. Deze militaire organisatie zal efficiënt werken tot het midden van de vierde eeuw. De vroegere wegpasten en de steden werden versterkt. Sperforten, castella en burgi ter verdediging van de limes werden gebouwd, het wegennet en de rivieren aangepast. De weg tussen Keulen en Boulogne-sur-Mer, via Tongeren en Bavai, vormde de zogenaamde Limes Belgicus. De versterkingen langs deze heirbaan werden blijkbaar niet gelijktijdig opgericht. Die weg heeft nooit de functie van een lineaire grens gehad, maar

¹⁴⁵ W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 63.

¹⁴⁶ M.E. Mariën, *Belgica antiqua*, 1985, p. 345.

slechts van een versterkte weg binnen een brede grenszone. Uit Zosimus, *Historia Nova* (II, 34), blijkt dat hieraan reeds ten tijde van keizer Diocletianus hard werd gewerkt. Ondertussen behartigden Constantius Chlorus en Maximianus de verdediging van de grenzen en de oorlogvoering tegen de invallers, terwijl Carausius de leiding over de vloot had. De acties bleven niet zonder succes.¹⁴⁷ In deze periode veranderde de samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum ingrijpend. In 310 werden krijgsgevangenen van over de Rijn naar verlaten domeinen binnen het rijk gedeporteerd. In de *Panegyrici Latini*¹⁴⁸ kan men de volgende tekst lezen: "Wat zal ik nog eens spreken over stammen diep uit Francia, die weggesleept zijn, nu niet meer uit die streken, die de Romeinen vroeger binnen waren gevallen, maar uit hun oorspronkelijke, eigen gebieden, van de uiterste kusten van het barbarenland, om neergezet te worden in verlaten streken van Gallië en om de vrede van het Romeinse Rijk door hun arbeid te bevorderen". De geciteerde tekst toont duidelijk het economisch karakter van deze bevolkingsgroepen, die elders *laeti* worden genoemd, aan. De gevangengenomen Germanen werden als coloni in de verwoeste en verlaten streken van Gallië ingeplant en dienden de landbouwdomeinen opnieuw in cultuur te brengen. Na verloop van tijd kregen deze laeti ook een militaire opdracht en werden soldaten in dienst van de administratie van het laat-Romeinse keizerrijk. De laeti werden gevestigd op de *terrae laeticae*. Dit waren grote samenhangende landerijen, gesloten nederzettingen waarbinnen zij een relatieve vrijheid genoten. Hierdoor leefden zij afgezonderd van de Gallo-Romeinse bevolking. Dit isolement wordt ook bevestigd door het huwelijksverbod tussen de laeti en de Romeinse burgers dat in 370/373 werd uitgevaardigd. Wegens hun belangrijk aandeel bij de verdediging van Noord-Gallië hebben zij gaandeweg aan macht en betekenis gewonnen en zijn ze sedert de regering van keizer Julianus (361-363) een steeds belangrijker rol gaan spelen in het leger en het politieke leven. Dit heeft hen vermoedelijk ook een aanzienlijke sociale opgang opgeleverd en stelde hen in staat een zekere welvaart te verwerven. De laeti

¹⁴⁷ Betreffende het Romeinse leger tijdens het Dominaat zie vooral D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, ES, 7(1967); R. Brulet, in: *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, 1993, pp. 135-142.

¹⁴⁸ *Panegyrici Latini*, VI (VII), 6. Vert. door W.J. de Boone.

slaagden er waarschijnlijk ook in zich meer en meer sociaal te integreren in de Gallo-Romeinse maatschappij.¹⁴⁹

Misschien mag men in deze periode naast, doch onderscheiden van de laeti ook reeds spreken van foederati. Alleszins werden de betrekkingen tussen de Romeinen en de Franken vanaf de vijfde eeuw geregeld door een *foedus*, een verdrag. In ruil voor militaire hulp onder leiding van de eigen aanvoerders mochten deze stammen bepaalde gebieden binnen de rijksgrenzen bezetten en bewonen. De Romeinen lijken voor het cultiveren van de landbouwgebieden meer en meer op Germaanse inwijkelingen aangewezen.

Ook via archeologisch onderzoek kon men vaststellen dat Germaanse inwijkelingen zich in deze regio vestigden. Opvallend in de civitas Tungrorum zijn de hoogteversterkingen en de laat-Romeinse grafvelden met wapengraven langs de Maas en haar zijrivieren.¹⁵⁰ Het voorbeeld bij uitstek is de vesting van de Hautercenne te Furfooz. Deze bergvesting, hoog boven de Lesse, diende in de laat-Romeinse tijd als militaire wachtpost ter bescherming van de Romeinse weg Keulen-St.-Quetin die door de Ardennen liep. De necropool die aan deze versterking was verbonden, lag in de ruïnes van de thermen. Over het Germaans karakter van dergelijke grafvelden en versterkingen bestaat nog maar weinig twijfel. De grafgraven tonen dit duidelijk aan. Zij situeren zich tegelijk in het verspreidingsgebied van de laeti, zoals dat kan worden gereconstrueerd uit de panegyrici en de *Notitia Dignitatum*. Onder meer te Donk (Herke-Stad)¹⁵¹ en Neerharen-Rekem¹⁵² werden zogenaamde kuilwoningen samen met typisch aardewerk, mantelspelden en andere vondsten gevonden. Te Tongeren konden meerdere graven als Germaans worden geïdentificeerd. Hun "militair karakter" is opvallend. Een bronzen riemtong, die volgens de inscriptie ooit eigendom van Viventius was, stelt een krijger te paard voor. Hij staat in militaire kledij afgebeeld en houdt een lans vast. De reeds geciteer-

¹⁴⁹ Over de laeti zie K. Böhner, in: *JahrbRGZM*, 10(1963), pp. 144 e.v.; A. Demougeot, in: *Festschrift F. Altheim*, II(1970), pp. 101-113; R. Günter, in: *Zeitschrift für Archäologie*, 5(1971), pp. 39-59; H. Roosens, in: *AB*, 104(1968).

¹⁵⁰ R. Brulet, in: *La civilisation mérovingienne dans le bassin mosan*, 1986, pp. 111-120; R. Nouwen, *De verloren grens*, 1988, pp. 23 e.v.

¹⁵¹ P. de Paepe en L. van Impe, in: *Archeologie in Vlaanderen*, I(1991), pp. 145-180; Idem, in: *Revue du Nord - H.S. Collection Archéologie*, 4(1994), pp. 239-250.

¹⁵² G. de Boe, in: *Archaeologica Belgica*, I, 2(1985), pp. 53-62; Idem, in: *Langs de weg*, 1987, pp. 51-54.

de zuidwestbegraafplaats, waaronder het dubbelgraf dat in 1880 werd ontdekt in de brikkenbakkerij Christiaens-Vanderijt en de in tufsteen gemetselde grafkamer met chrismon dat in 1876 aan het licht kwam.

De ontwikkelingen die hiervoor werden geschetst, schenken ons een vrij duidelijk, hoewel onvolledig, beeld van een maatschappij die aan belangrijke veranderingen onderhevig is. Tongeren blijft echter één van de belangrijke steden in onze gewesten tijdens het laat-Romeinse keizerrijk.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Betreffende Tongeren tijdens het laat-Romeinse keizerrijk zie W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, pp. 63 e.v.

Hoofdstuk 3

De Tungri in het Imperium Romanum

De civitas Tungrorum vertegenwoordigde in het Imperium Romanum slechts een klein gebied. Het is onmogelijk zich een idee te vormen van de grootte van haar populatie. Atuatuca zelf had, te oordelen naar de omtrek van de stadsmuur uit de tweede eeuw met een lengte van 4.544 m en een totale oppervlakte van circa 120 ha, vermoedelijk een groot inwoneraantal. Ammianus Marcellinus noemde Tongeren en Keulen in het derde kwart van de vierde eeuw uitgestrekte en rijke steden, waar waarschijnlijk ook een talrijke bevolking mag worden verondersteld.¹

Twee belangrijke vragen dienen rond de civitas te worden gesteld. Welke geografische verspreiding kende de bevolking en wat was vervolgens haar rol en belang in Romeins perspectief? Het zijn vragen naar de sociaal-economische ontwikkeling van de civitas Tungrorum binnen een ruimere context en naar de mobiliteit van haar bevolking. In dit onderzoek dient men een duidelijk onderscheid te maken tussen de civiele bevolking en de militairen, daar de motivering van beider mobiliteit verschillend is.² Zo merkte bijvoorbeeld R.J. Rowland in een korte notitie op dat een belangrijk gedeelte van de bevolking van Britannia van vreemde herkomst was. Hij gaf aan dat migraties een belangrijk aspect van het administratieve en militaire leven in het Imperium Romanum waren.³ Onderzoek daarnaar op basis van de epigrafische bronnen gebeurde tot op heden weinig. De meest fundamentele studie van die aard schreef J. Krier over de uitgeweken Treveri.⁴

Het is bijzonder moeilijk een antwoord te geven op de vraag naar het werkelijke belang van de civitas Tungrorum binnen het Imperium Romanum. De oorzaak dient gezocht in het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal. Een antwoord kan slechts

¹ Ammianus Marcellinus, *Hist.*, XV, 11, 7.

² J. Krier, *Treverer*, 1981, p. 171.

³ R.J. Rowland, in: *ActArchHung*, 28(1976), p. 443: "It goes without saying that, for an area like Britain, much of the population was ultimately of foreign (i.e. non-British) extraction and that most of the administrative and military personnel was foreign".

⁴ J. Krier, *Treverer*, 1981, bijzonder p. 171.

worden gegeven door vergelijking met andere civitates. Het epigrafisch referentiepunt hierbij is de studie van Krier. Vergelijkbaar onderzoek van de andere civitates dringt zich op.

1. De economische context

In het voorafgaande hoofdstuk schonken wij ruime aandacht aan de economische structuur van de civitas Tungrorum en haar hoofdstad Atuatuca. Het is noodzakelijk hier enkele krachtlijnen uit te lichten die voor de mobiliteit van de bevolking van belang waren.

De civitas Tungrorum werd sterk bepaald door haar agrarisch karakter. De vruchtbare gronden van Haspengouw, de Maasvallei en Condroz ontwikkelden zich, onder meer door een goed georganiseerde landbouwbedrijvigheid, tot vooraanstaande graanschuren voor de civiele nederzettingen en de Rijnlegers. Daarbij dient rekening te worden gehouden met het feit dat de ravitaillering van de troepen langs de Rijn grens door de Romeinse overheid werd gecontroleerd. De economische relaties tussen civitas-hoofdplaats, vici en agrarische nederzettingen vormden een hiërarchisch systeem, waardoor een efficiënte exploitatie en een optimale controle vanuit Atuatuca mogelijk werd gemaakt.⁵ Op de minder vruchtbare zandgronden had de landbouw een andere betekenis voor het levensonderhoud. Voorziening van eigen behoeften had prioriteit.

Onderzoek heeft uitgewezen dat ten aanzien van de veeteelt een verschillend patroon in de diverse streken van Noordwest-Europa kan worden vastgesteld. Bepalend is de ecologie van de verschillende regio's.⁶ In de vruchtbare landbouwgebieden staat de veeteelt naast de graanteelten, zoals onder meer het archeologisch onderzoek van de villa van Neerharen-Rekem aantoonde. De grote hoeveelheden beenderen van gedomesticeerde dieren die men aantreft in de nederzettingen in meer zandige gebieden wijzen op de aanwezigheid van grasweiden en een primaire rol van de veeteelt. Het fokken van paarden als rijdier nam in de civitas Tungrorum klaarblijkelijk in belang toe.⁷

⁵ H. van Enckevort, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp, *Lage Landen*, 1991, pp. 286-287.

⁶ A. Vanderhoeven, G. Vynckier, A. Eryvynck en B. Cooremans, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 2(1992), pp. 107 e.v.

⁷ G. de Boe en H. Thoen, in: *Vlaamse archeologie*, 1990, pp. 28-30; H. van Enckevort, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp, *Lage landen*, 1991, p. 292.

Uit de schaarse gegevens kan men besluiten dat in de civitas Tungrorum de nadruk vooral lag op de primaire voedselvoorziening, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de civitas Treverorum. Hier vormde de wijnbouw, die in de Moezelvallei betere ecologische voorwaarden vond, een fundamenteel onderdeel van de agrarische activiteit. Scènes in verband met productie en handel van wijn worden er steeds opnieuw op monumenten afgebeeld.⁸

Een vergelijkbaar beeld verkrijgt men ondanks de hiaten in het archeologisch materiaal ook wanneer men de ambachten in de civitas Tungrorum onderzoekt. Pottenbakkerijen, bronsgieterijen, beenverwerkingsateliers, enzovoorts die men onder meer te Tongeren en in de vici van de civitas aantrof, waren klaarblijkelijk kleinschaliger en in eerste instantie gericht op de lokale behoeften. De handelsactiviteiten hadden voorzover aanwijsbaar vooral betrekking op de export van landbouwartikelen en de import van diverse gebruiks- en verbruiksgoederen. Samenvattend kan men stellen dat de economische bijdrage van de civitas Tungrorum vrij gering was. Enkel in de lösszones was er sprake van agrarische overschotten. Ambachtelijke bedrijvigheid op een ruimere schaal kwam nauwelijks voor.

Gezien de fragmentarische kennis van de economische processen in de civitas Tungrorum dient men voorzichtig te zijn bij de beschrijving van de socio-economische samenstelling van de bevolking. Een grote groep kan men niet vatten. Maar het is duidelijk dat landbouwers en veetelers sterk waren vertegenwoordigd. In de vruchtbare landbouwgebieden stelt men in het bewoningspatroon een evolutie van inheemse boerderijen naar een geromaniseerde villabouw vast. Het waren zeker niet alle luxueuze villa's. Vaak waren het, zoals in Neerharen-Rekem, kleine gemengde landbouw- en veeteeltbedrijven. Op de onvruchtbare zandgronden bleven de inheemse woonstalhuizen bestaan, hetgeen op een bescheiden economische ontwikkeling wijst.

Men mag aannemen dat de socio-economische situatie in de civitas Tungrorum toeliet om voldoende militairen voor het Romeinse beroepsleger te ronselen. De etnische eenheden werden mogelijk opgericht en op getalsterkte gehouden via een foedus, een verdrag met de betrokken stammen. Dienst in de auxilia bood voor een deel van de jonge mannen perspectief, de mogelijkheid om zich op

⁸ H. Heinen, *Trier*, 1985, p. 145.

economisch vlak te verbeteren. Vanuit deze vooropstellingen biedt het beschikbaar epigrafisch materiaal enkele interessante inzichten.

2. De geografische spreiding van burgers uit de *civitas Tungrorum*

Tungri die geen dienst deden in het Romeinse leger werden buiten de *civitas Tungrorum* weinig geattesteerd, zoals blijkt uit het volgende overzicht:⁹

1. cives Tungri	Vechten (GI)	Flav.-Traian.(?)
2. Hostilius	Semriach (N)	e.2° e.
3. M. Ulpus Felix	Rome (I)	1° h.2° e.

De oorzaken voor de mobiliteit van de civiele bevolking zijn op de eerste plaats economisch van aard. Het ondernemen, het in- en uitvoeren van producten vereiste ook in de oudheid een grote mobiliteit. Het archeologisch onderzoek in de *civitas Tungrorum* bracht, op basis van de identificatie van producten, economische relaties over grote afstanden aan het licht. Het wegennet, dat te Tongeren in een knooppunt samenkwam, bood daarvoor belangrijke faciliteiten. Men mag aannemen dat de *civitas Tungrorum* kleine dynamische ondernemers heeft gekend die hun heil buiten de grenzen van de *civitas* gingen zoeken.¹⁰ Dit blijkt evenwel niet uit het epigrafisch materiaal met betrekking tot de Tungri.

De cives Tungri te Vechten vormden vermoedelijk een vereniging van handelaars. De inscriptie, gewijd aan de godin Viradecdis, vermeldt de burgers van Tongeren samen met de schippers die te Vechten waren gevestigd. Deze associatie kan enkel worden verklaard door een commerciële relatie tussen de beide groepen. Zij vormen de enige aanwijzing voor externe handelsrelaties die min

⁹ 1. *CIL*, XIII, 8815; 2. *CIL*, III, 5450; 3. *CIL*, VI, 10177 (= 33977).

¹⁰ Vergelijk bijvoorbeeld M. Lesenne, *Repertorium*, 1975, p. 92, fragment van een pijparden beeldje, gevonden te Tongeren, met een inscriptie die de fabrikant te Keulen vermeldt. Vergelijk ook met P. Stuart, *Provincie van een imperium*, 1986, p. 128: *Servan/dus C(oloniae) C(laudiae) A(rae) [A(grippinensium)] / [R]osc(ius) fec(it) / Coelio A(pollinari) con(s)s(ule)*. Betreffende de handel zie supra pp. 131-135.

of meer duidelijk is. De producten waarin zij handel dreven, blijven evenwel onbekend.¹¹

Met M. Ulpius Felix was het totaal anders gesteld. Hij was een gewezen mirmillo en oefende het krijgsbedrijf uit in de arena te Rome. Deze zwaardvechter vocht met een typische Gallische bewapening, die bestond uit een helm, een schild en een zwaard. De tegenstanders van een mirmillo waren voornamelijk de retiarius en de Thraex. Men dient de vraag te stellen hoe deze man te Rome verzeild was geraakt. Het is alleszins niet uitgesloten dat M. Ulpius Felix als slaaf naar Rome werd gevoerd, daar werd opgeleid als kampvechter en roem verwierf in de arena. Bij zijn vrijlating heeft hij blijkbaar het Romeinse burgerrecht ontvangen.¹²

Het is moeilijk de persoon van Hostilius te definiëren. Hij richtte tijdens zijn leven een grafmonument te Semriach (Noricum) op voor zichzelf en zijn echtgenote Ingenua en hun zoon Tacitus. De laatste was op dertigjarige leeftijd overleden tijdens zijn militaire dienst in de cohors VII Praetoria. Het feit dat het grafmonument voor de hele familie werd opgericht, betekent naar alle waarschijnlijkheid dat Hostilius en zijn echtgenote te Semriach woonden. Het is evenwel onmogelijk te bepalen wat hiervoor de reden was.¹³

3. De Tungri in de Romeinse auxilia

De auxilia Tungrorum vindt men zowat overal in het Imperium Romanum terug: in Britannia, langs de Rijn- en Donaugrens, in Dacia Porolissensis en tenslotte in Africa, meer bepaald in Mauretania Tingitana. Uit de studie van de standplaatsen, de mobiliteit, de rekrutering en de samenstelling van de auxilia Tungrorum zal blijken dat men zeker voor de eerste en de tweede eeuw mag aannemen dat er militairen uit de civitas Tungrorum aanwezig

¹¹ CIL, XIII, 8815; H. van de Weerd, in: BSSLL, 33(1915), pp. 156 e.v.; P. Stuart, *Provincie van een imperium*, 1986, p. 37; J. Drinkwater en H. Vertet, *Current Research on the Romanization of the Western Provinces*, 1992, p. 26.

¹² CIL, VI, 10177; H. van de Weerd, in: BSSLL, 33(1915), p. 195; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358. Hoewel de gladiatoren niet zo hoog op de maatschappelijke waarderingsladder stonden, konden zij tijdens het Principaat door opeenvolgende overwinningen een grote roem, populariteit en rijkdom verwerven. Martialis, V, 24, door deze auteur aan de gladiator Hermes opgedragen. Een voorbeeld van geschenken biedt dezelfde auteur in *Lib. Spect.*, 29, 6. L. Friedländer, *Sittengeschichte Roms*, s.d., pp. 464 e.v.

¹³ CIL, III, 5450.

Wij-altaar, *CIL*, VII, 1072 = *RIB*, 2107, Birrens (National Museums of Scotland, Edinburgh).

Aan de godin Ricagambeda. (De mannen van) de pagus Vellaus die dienst doen in de cohors II Tungrorum lossen gaarne en terecht hun gelofte in.

waren in de plaatsen waar deze alae en cohortes Tungrorum werden geattesteerd. Individuele Tungri werden hier echter niet geattesteerd. Wij komen ze wel tegen in andere eenheden en wel op de volgende plaatsen:¹⁴

1. Tausius	Rome (I)	193
2. pagus Condrustis	Birrens (B)	157/158
3. pagus Vellaus	Birrens (B)	157/158
4. Oclatius	Neuss (GI)	80-100
5. Freioverus	Zahlbach (GS)	e.1° e.
6. Tacitus	Semriach (N)	e.2° e.
7. Chartius	Wels (N)	circa 100
8. Ti. Claudius	Budapest (PI)	2° h.1° e.
9. drie Tungri	Adam-Klissi (MI)	b.2° e.
10. Sulpicius Massa	Guljanci (MI)	Flavisch
11. ---inus	Rome (I)	e.2° e.

De Tungri worden in diverse eenheden van het Romeinse leger geattesteerd tot het einde van de tweede eeuw. Ten gevolge van het beperkte bronnenmateriaal is het onmogelijk hierin een eventuele chronologische lijn te ontdekken. Het is evenwel opvallend dat de militairen uit de civitas Tungrorum vooral opduiken in Britannia en de provincies langs de Rijn- en Donaulimes. Ook te Rome worden zij tweemaal geattesteerd. Daarentegen worden zij niet geattesteerd in de Afrikaanse provincies, hoewel daar toch de cohors IV Tungrorum actief is geweest. Op basis van het gering aantal bronnen kan men geen hypothese formuleren betreffende de evolutie van het romaniseringsproces van de betrokken militairen. Wel tonen deze voorbeelden aan dat men Tungri niet alleen in talrijke hulpstroepen tegenkwam, maar dat zij tot in de keizerlijke garde carrière maakten. Dit betekent uiteraard dat zij van de Romeinse cultuur waren doordrongen en zich als Romeinse militairen manifesteerden. Misschien vormt dit ook een indicatie voor het romaniseringsproces in de civitas Tungrorum of altans in gedeelten hiervan, zoals Atuatuca en omgeving.

¹⁴ 1. *Vita Pertinacis*, XI, 8-9; 2. *CIL*, VII, 1073; 3. *CIL*, VII, 1072; 4. A. Oxe, in *Germania*, 9(1925), pp. 120-122; 5. *CIL*, XIII, 7036; 6. *CIL*, III, 5450; 7. *CSIR*, III, 3, 49; 8. *CIL*, III, 15163; 9. *CIL*, III, 14214; 10. *CIL*, III, 12361; 11. *CIL*, VI, 32623.

Samenvattend blijkt wel dat slechts dertien militairen expliciet worden geattesteerd. Daarbij wordt geen rekening gehouden met de *auxilia Tungrorum*. Daarnaast wordt nog melding gemaakt van een groep *cives Tungri*, de *mirmillo M. Ulpius Felix* en een zekere *Hostilius*, waarvan de professe onbekend is. In feite is deze oogst aan individuele *Tungri*, die buiten de *civitas Tungrorum* worden geattesteerd, zeer mager, zeker wanneer men haar vergelijkt met de situatie in de naburige *civitas Treverorum* die door J. Krier werd bestudeerd. De resultaten van zijn onderzoek zijn opmerkelijk. In totaal werden er in 63 inscripties *Treveri* buiten de *civitas Treverorum* geattesteerd. Wanneer men deze gegevens detailleert, dan stelt men vast dat het om zeventien militairen gaat tegenover 46 burgers. Van deze laatsten werden er elf expliciet als *negotiatores* of handelaars gedefinieerd. Hier komen duidelijk andere cijfers tevoorschijn als voor de *civitas Tungrorum*.

Hoewel men uiterst voorzichtig moet zijn met dergelijke vergelijkingen kan dit substantiële onderscheid tussen de beide *civitates* niet enkel worden verklaard door het fragmentarische karakter van de epigrafische informatie. De discrepantie is te groot. De verklaring dient te worden gezocht in de fundamentele verschillen inzake de sociale en economische structuur van de beide districten. De prominente plaats van de landbouw en de veeteelt en de afwezigheid van handel gericht op export, met uitzondering van landbouwproducten bestemd voor de *Rijntroepen*, boden aan de bevolking van de *civitas Tungrorum* wellicht onvoldoende ontwikkelingsmogelijkheden in vergelijking met bijvoorbeeld de *civitas Treverorum*. De maatschappelijk-economische situatie in de *civitas Tungrorum* biedt zo een supplementaire verklaring voor het grote aandeel militairen die men overal in het Romeinse Rijk aantreft.

4. Het belang van de civitas Tungrorum in het Imperium Romanum

Het is niet gemakkelijk om het belang van de *civitas Tungrorum* binnen het *Imperium Romanum* te bepalen. De hoofdrede hiervoor ligt in het gebrek aan relevante bronnen. Op archeologisch vlak is het belangrijk te noteren dat de *civitas Tungrorum* in feite slechts één echte stedelijke kern bezat, *Atuatuca Tungrorum*. Deze stad is tot op heden slechts zeer partieel onderzocht en heeft vermoedelijk nog wel enkele verrassingen in petto. Op basis van de resultaten

van het archeologisch onderzoek kan men haar niet dezelfde status en uitstraling toemeten als naburige hoofdsteden, zoals Keulen of Trier. Dit beeld wordt nog versterkt door andere vaststellingen, zoals bijvoorbeeld het gebrek aan monumentale grafmonumenten en uitingen van opvallende luxe en rijkdom. De inscripties die in de civitas Tungrorum werden gevonden, wijzen in dezelfde richting. Ammianus Marcellinus noemt Tongeren evenwel in de derde eeuw een grote en rijke stad en vermeldt haar in één adem samen met Keulen. Dit wijst er alleszins op dat zeker de administratieve kracht van Atuatuca niet mag worden onderschat. Dit versterkt ook het vermoeden dat het belang van de civitas Tungrorum tijdens het Principaat groter was dan tot nog toe werd aangenomen.

Het belang van de civitas Tungrorum lag zeker ook op militair vlak. Het werd gekenmerkt door het strategische karakter van deze streek, bij de aanvangsfase in de expansie van het Imperium naar Germania toe, later bij de consolidering van de Romeinse militaire macht langs de Rijnlimes. Dit strategisch belang werd in hoge mate bepaald door de ligging van deze regio in het achterland van een militair district, vervolgens door de vruchtbaarheid van de streek in functie van de ravitaillering van de Rijntroepen en tenslotte door de uitbouw van een wegnnet, georiënteerd op de Rijnlimes, waarbinnen de caput civitatis tot een wegenknooppunt van de eerste orde uitgroeide. De epigrafische bronnen tonen aan dat de civitas Tungrorum vanaf de eerste eeuw n.Chr. diende in te staan voor belangrijke troepenlichtingen. Dit gaf het ontstaan aan minstens zeven etnische eenheden: de ala I Tungrorum, de ala I Tungrorum Frontoniana, de ala I Asturum et Tungrorum, de cohors I Tungrorum milliaria, de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l., de cohors III Tungrorum, de cohors IV Tungrorum milliaria. Daarnaast dienden Tungri in minstens zeven andere eenheden. Hieraan kunnen zeker nog andere troepen worden toegevoegd.¹⁵

Mogelijk was de bestuurlijke rol die de civitas Tungrorum speelde even belangrijk. De civitas als bestuurlijke entiteit kan men enkel verstaan indien men haar in een groter staatkundig verband plaatst. Zij maakte deel uit van de provincie Gallia Belgica en was nauw

¹⁵ Betreffende de militaire rol van de civitas Tungrorum zie ook K. Kraft, in: *JahrbRGZM*, 4(1957), pp. 83-84: "Man liest nicht selten ohne weiteren Kommentar, dass ein Ort oder ein Gebiet militärische Bedeutung gehabt, eine strategische Rolle gespielt habe. Dabei ist vielfach zu wenig bewusst gemacht, dass militärische und strategische Rolle eines Platzes oder eines Gebietes keineswegs ein fester, stets gleichbleibender Wert ist".

verbonden met de andere civitates op politiek, administratief en economisch gebied. Bovendien vormde de civitas Tungrorum een bestuurlijke eenheid vlak achter een belangrijk militair district.¹⁶ Op administratief vlak was Atuatuca het caput civitatis. Hierbij mag men er niet van uitgaan dat er een strikte scheiding bestond tussen de stad en het omringende platteland. Haar belang wordt ook in deze onderstreept door haar ligging op een wegenknooppunt, dat Tongeren verbond met de voornaamste steden van Germania en Gallia. In tegenstelling met de civitas Treverorum bleven er evenwel weinig aanduidingen bewaard betreffende het specifieke functioneren van de civitas. Als bestuurlijke hoofdplaats in een strategisch belangrijke regio bezat Atuatuca het statuut van municipium. Op economisch vlak is het bijzonder moeilijk de plaats van Atuatuca en de civitas Tungrorum binnen het Imperium Romanum te omschrijven. De geografische ligging en het archeologisch onderzoek wijzen op een zeker economisch belang. Een eerste belangrijk facet vormt de landbouwexploitatie, die zich uiteraard veel verder uitstreckte dan de regio rond Tongeren, het huidige Haspengouw. Het archeologisch onderzoek van de villa's en de rijkdom van de tumuli toont aan dat het landbouwbedrijf aanleiding gaf tot een zekere welvaart. Daarnaast toont het archeologisch onderzoek aan dat de handelsactiviteit zeker niet beperkt bleef tot de lokale behoeften, maar zich op het vlak van import en van export richtte op markten buiten de civitas. Onder meer de terra sigillata, het gebruiks aardewerk, het glas, de terracotta beeldjes, wijn, olie en vis schenken een idee van de talrijke handelsrelaties. De handel in landbouwproducten was sterk op de Rijn grens gericht. De handelsrelaties weerspiegelen zich evenwel niet in de inscripties. Hiervoor wezen wij reeds op het feit dat slechts drie opschriften melding maakten van burgers. Hiervan attesteerde één opschrift Tunгри die met een hoge graad van waarschijnlijkheid als handelaars buiten de civitas actief waren. In het geval van de Treveri gaat het om 46 personen uit de burgerbevolking van wie elf expliciet als negotiatores werden geattesteerd. De handelsrelaties van de civitas Treverorum zijn bijgevolg, in tegenstelling tot de civitas Tungrorum, duidelijk in de epigrafische bronnen aanwezig.¹⁷

¹⁶ Zie voor de civitas Treverorum H. Heinen, *Trier*, 1985, pp. 95 e.v.

¹⁷ J. Krier, *Treverer*, 1981, pp. 186 e.v.; D. Paunier, in: *Xantener Berichte*, 2(1992), p. 43.

Hoe kan dit belangrijke onderscheid worden verklaard? De oorzaak mag niet enkel worden gezocht in het fragmentarische karakter van de epigrafische overlevering. Vermoedelijk heeft dit fenomeen eerder te maken met het verschil in economische kracht tussen de beide civitates. Hoogstwaarschijnlijk had de civitas Tungrorum niet de uitstraling van de civitas Treverorum, waar onder meer de wijnproductie en de wijnhandel een bijzondere rol speelden. Er kan een verband worden vastgesteld tussen de grootte van de ondernemingen en de "internationale" vertakkingen van hun handelsrelaties. In de civitas Treverorum werd het ondernemen bijzonder duidelijk en expliciet geattesteerd op de grafmonumenten. Van dit alles treft men voor de civitas Tungrorum niets aan.¹⁸

Wat is dan het belang van de civitas Tungrorum in Romeins perspectief? Uit het voorgaande blijkt dat deze civitas binnen de organisatie van het West-Romeinse Rijk sedert de eerste eeuw n.Chr. op bestuurlijk, militair en economisch vlak een gewichtige plaats heeft ingenomen. Haar caput civitatis, Atuatuca Tungrorum, had in concept, voorkomen en opdrachten de allure van een stad met municipale status.

In relatie tot de andere civitates is een zekere relativering evenwel noodzakelijk. Dit blijkt duidelijk uit de vergelijking met de civitas Treverorum. Zowel het archeologisch onderzoek als de studie van de epigrafische bronnen tonen aan dat de civitas Tungrorum niet de vergelijking kan doorstaan met de civitas Treverorum en dat Tongeren niet met Trier of Keulen kan worden gelijkgesteld. Hier was duidelijk niet dezelfde politieke, administratieve of economische constellatie aanwezig. Tongeren en de civitas Tungrorum ontleenden hun belang dus niet aan de eigen potenties. Zij vormden een etappegebied, van belang omwille van de Rijngrens. Door de civitas Tungrorum liepen essentiële verbindingswegen. Van daaruit konden levensmiddelen worden aangevoerd, daar vond het Romeinse leger een belangrijk rekruteringsgebied. De betekenis van stad en streek werden gewichtiger naarmate de Pax Romana meer verleden tijd werd omdat de flexibiliteit van het leger sedertdien een intensivering van de organisatie en administratie verlangden.

¹⁸ E.M. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, 1970, pp. 183 e.v.; R. Schindler, *Führer durch das Landesmuseum Trier*, 1980, pp. 69-70, 100 e.v.; H. Heinen, *Trier*, 1985, pp. 141 e.v.; O. Roller, in: *Römer*, 1990, pp. 258 e.v., bijzonder pp. 294-296.

Hoofdstuk 4

Het leger: de aanwezigheid van de Tungri in de auxilia

Het Romeinse militaire apparaat vormde een uitermate belangrijke factor in de romanisering van nieuw veroverde gebieden. Enerzijds rekruteerde het bij de plaatselijke bevolking talrijke jonge mannen voor de militaire dienst die via de auxilia van de Romeinse cultuur werden doordrongen, anderzijds oefenden de auxilia samen met de legioenen een niet te onderschatten invloed uit op de organisatie en het functioneren van de inheemse samenleving en waren zij zo mede verantwoordelijk voor de verspreiding van de Romeinse cultuur bij de lokale burgerbevolking.

De volgende pagina's behandelen de aanwezigheid van de Tungri in de Romeinse auxilia. Hierbij zal de aandacht vooral uitgaan naar het ontstaan, de ontwikkeling en de historie van de alae en cohortes Tungrorum. In dit kader huldigt men vaak de visie dat de auxilia tijdens het principaat in theorie geen echte zelfstandige tactische eenheden vormden, maar steeds binnen een breder militair kader opereerden. Zij waren aangewezen op de samenwerking met de legioenen. Legio en auxilia vormden een tactisch verband, waarbij de hulptroepen beschikbaar waren voor inzet overeenkomstig de militaire noodwendigheden.¹

Dit uitgangspunt dient men enigermate te relativiseren. Men dient met een zekere evolutie in de militaire organisatie rekening te houden, zoals de situatie in de provincie Dacia Porolissensis, waar het leger uitsluitend uit hulptroepen bestond, aantoont. Een gelijkaardige situatie treft men ook aan in Raetia, waar de grensverdediging van Claudius tot aan de oorlog tegen de Markomannen enkel aan auxilia was opgedragen. D. Baatz wijst erop dat ten gevolge van de organisatie van het Romeinse leger de noodzaak bestond dat de legioenen en hulptroepen nauw samenwerkten tijdens crisissituaties. Uit het bronnenmateriaal blijkt evenwel ook een significante

¹ G.L. Cheesman, *Auxilia*, 1914, pp. 49 e.v., 103 e.v.; H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), p. 153; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 144; A. Radnóti, in: *Roman Frontier Studies 1969, 1974*, pp. 138-139. Zie betreffende deze problematiek de probleemstelling bij B. Oldenstein-Pferdehirt, in: *JahrbRGZM*, 31(1984), pp. 408 e.v.

onafhankelijkheid van de hulptroepen ten opzichte van de legioenen.²

1. Het ontstaan van de *auxilia Tungrorum* (14-69/70 n.Chr.)

Reeds zeer vroeg tijdens het principaat werden de Gallische en Germaanse civitates verplicht manschappen te leveren voor de Romeinse hulptroepen. Nieuw was dit niet. Reeds Caesar deed een beroep op een Germaanse cavalerie, die hij deels gebruikte als gijzelaars om zich te verzekeren van de loyaliteit van hun landgenoten én tegelijk inzetten als militairen.³

Tijdens de Iulisch-Claudische regeringsperiode waren de meeste Romeinse *auxilia*, gekazerneerd langs de beneden-Rijn, Gallische of Germaanse eenheden. Vooral als cavalerie, maar ook als infanterie speelden deze hulptroepen een belangrijke rol. In totaal zijn circa 45 eenheden bekend die uit de bevolking van Gallia Belgica en de beide Germaniae werden gelicht en naar de *civitas* genoemd. Men mag aannemen dat een substantieel aantal hiervan reeds in de pre-Flavische tijd is ontstaan.⁴

Ook de *civitas Tungrorum* stelde vermoedelijk reeds vanaf het begin militairen ter beschikking, zowel voor de eigen etnische eenheden als voor andere troepenonderdelen. De kennis van de eerste lichtingen in de *civitas Tungrorum* en hun ontstaan en vroegste geschiedenis is, zoals voor de meeste *auxilia*, problematisch. De oorzaak ligt bij het bronnenbestand. Op de eerste plaats is de literaire overlevering zeer beperkt. De weinige passages uit Tacitus' *Historiae*, waar de auteur de burgeroorlogen tijdens het driekeizersjaar en de Batavenopstand, waarin ook Tungri waren

² D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 496: "Die letztgenante provinz verfügte auch über ihr eigenes Heer, dass ausschliesslich aus Hilfstruppen (alae und cohortes) bestand, was durch die zahlreiche Ziegel mit dem Stempel EXDP.... vollkommen bewiesen wurde". D. Baatz, in: *Germania*, 67(1989), pp. 169-170: "Die raetische Auxilien waren keiner Legion angegliedert und mussten taktisch selbständig operieren", verder bijzonder ook zijn besluitvorming p. 175. B. Oldenstein-Pferdehirt, in: *JahrbRGZM*, 31(1984), pp. 408 e.v., bijzonder ook pp. 413 e.v.

³ Caes, *BG*, VII, 13: *Germanos equites circiter CCCC summittit quos ab initio secum instituerat*. Zie onder andere *BG*, I, 18, 10; II, 24, 4; VIII, 11, 2 en 12, 3. M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 25 e.v.; G.L. Cheesman, *Auxilia*, 1914, p. 11; H. Callies, *Truppen*, 1964, pp. 139-142; F. Schön, *Herrschaft*, 1986, p. 102; L. Keppie, *Roman Army*, 1991, p. 100; G. Wesch-Klein, in: *Bodenaltetümer Westfalens*, 26(1991), pp. 204 e.v.

⁴ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 86, 136-137.

betrokken, beschrijft, bieden slechts karige gegevens betreffende het ontstaan van deze auxilia. Zij refereren bovendien aan de toestand omstreeks 69/70 n.Chr. en niet aan de Tiberisch-Claudische tijd. De diplomata militaria zijn voor dit onderzoek ongeschikt, vermits zij pas sedert Claudius werden ingevoerd en pas bruikbaar materiaal verschaffen vanaf de Flavische dynastie. Zodoende blijven enkel de epigrafische bronnen en vooral de grafinscripties van reeds sterk geromaniseerde militairen over. Lokaal gelichte soldaten treden slechts zelden voor het voetlicht. De niet-reguliere eenheden verschijnen helemaal niet in het epigrafisch bronnenmateriaal. Men mag evenwel aannemen dat in Gallia de reguliere auxilia relatief laat werden opgericht. Mogelijk betekende de Batavenrevolte hierin een ommekeer. In ieder geval bestonden toen reeds, zoals wij zullen aantonen, reguliere eenheden.⁵

K. Kraft nam aan dat men tijdens het vroege principaat onderscheid diende te maken tussen drie soorten hulptroepen. Vooreerst vermeldt hij de ongeorganiseerde milities,⁶ door Tacitus onder andere *tumultuariae manus* of *catervae* genoemd. Zij bestonden uit weerbare mannen onder leiding van de eigen aanvoerders. De militaire waarde van deze troepen was gering. Op de tweede plaats komen de georganiseerde eenheden die later volledig in de auxilia werden geïntegreerd, maar in de vóór-Flavische tijd duidelijk waren onderscheiden van de reguliere eenheden. Zij werden geleid door praefecti die tevens stamgenoten van de militairen waren. Juist hierin verschilden zij volgens K. Kraft van de reguliere hulptroepen.⁷ Tenslotte onderscheidt de auteur de reguliere auxilia. Zij worden gekenmerkt door: 1. "die Berufsmässigkeit und Länge des Soldatendienstes", 2. "ausschlieslich römisches Kommando, Besetzung der taktischen Führerstellungen nach rein römischen Gesichtspunkten",

⁵ Reeds E. Ritterling, in: *BJ*, 114/115(1906), pp. 185 e.v. nam aan dat langs de Rijn tot in de Claudisch-Neronische tijd geen reguliere infanterie-eenheden werden gelicht, doch dat het steeds ging om irreguliere troepen, gelicht uit de lokale bevolking. H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), pp. 155-156; H. Callies, *Truppen*, 1964, pp. 138-139; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 93; F. Schön, *Herrschaft*, 1986, pp. 103-104. Zie betreffende de Batavenopstand en de rol van de hulptroepen hierin algemeen R. Urban, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus*, 1985.

⁶ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 37-40; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 86 e.v.; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 110; F. Schön, *Herrschaft*, 1986, pp. 103 e.v.

⁷ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 38: "Darin zeigt sich, dass Tacitus mit "cohortes" nur einen tactischen Verband bestimmter Grösse meint und keineswegs immer regulär-römische Kohorten". M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 56; F. Schön, *Herrschaft*, 1986, pp. 105-106.

3. "Gliederung, Bewaffnung, Kampfausbildung nach Erfordernissen römischen Taktik, was die Beibehaltung und Förderung nationaler Bewaffnungen und Kampfweisen keineswegs ausschliesst", 4. "Verwendung und Verlegung nur nach den Plänen der römischen Heeresleitung", 5. "Ergänzung durch die römischen Behörden ohne eine Verplichtende Bindung an den ursprünglichen Aushebungsbezirk". Kraft voegt er nog aan toe dat het in feite om zuiver Romeinse beroepsmilitairen gaat en toekomstige Romeinse burgers.⁸

Deze drieledige indeling lijkt de evolutie van de eerste inheemse lichteningen tot reguliere auxilia te schetsen. Bevredigend is zij met name wat betreft de tweede groep ons inziens evenwel niet. Dienaangaande stelt Kraft dat "die 'cohortes' und 'auxiliares' des Tacitus zwar meist als regulär ausgebildete und formierte Truppe gelten dürfen, aber nicht ohne weiteres als regulär-römische Kohorten von Berufssoldaten zu bezeichnen sind".⁹

De schaarse gegevens betreffende het ontstaan van de cohortes Tungrorum dienen vooral uit de geschriften van Tacitus te worden gedistilleerd. In *Historiae* (IV, 15, 11) spreekt de historiograaf, in verband met de lichteningen van soldaten in de pagi der Nervii en Germani (= Tungri?) door Vitellius, van een onverschillige troep: "*e proximis Nerviorum Germanorumque pagis segnem numerum armis oneravit*" - "uit de nabijgelegen dorpen der Nervii en Germani had hij (= Vitellius) een onverschillige troep bewapend". In *Historiae* (IV, 66) vermeldt Tacitus een *tumultuaria manus*, een zootje ongeregeld, dat bestond uit Baetasii, Tungri en Nervii en dat werd geronseld door de Bataaf Claudius Labeo met het oog op de strijd tegen Civilis. In dit kader kan men nog verwijzen naar de volgende twee passages. In de *Annales* (I, 56) spreekt hij van "*tumultuariae catervae Germanorum cis Rhenum colentium*" - "ongeregelde benden Germaanse soldaten die aan deze zijde van de Rijn woonden", die in 15 n.Chr. aan de veldtocht van Germanicus deelnamen. In *Historiae* (IV, 20 en 26) tenslotte vermeldt de auteur in het kader van de Batavenopstand de *tumultuariae Belgarum cohortes*, ongeregelde infanterietroepen van Belgen, die hij ook

⁸ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 39; H. Callies, *Truppen*, 1964, pp. 145 e.v. neemt de inzichten van K. Kraft over en tracht ze nog te versterken.

⁹ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 38.

auxilia Gallorum, Gallische hulptroepen, noemt. Zij waren kort na het uitbreken van de opstand in Bonn gelegerd.¹⁰

Het is duidelijk dat Tacitus hier niet spreekt over reguliere *auxilia*, georganiseerde eenheden. Het gaat om de lokale milities die onder leiding van de eigen aanvoerders streden en die de reguliere troepen ondersteunden of bij gelegenheid een ambitieuze troonpretendent de nodige mankracht leverden. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de Cheruski die tijdens de Augusteïsche oorlogen (mogelijk 4-6 n.Chr.) onder leiding van Arminius in het Romeinse leger van Germania Inferior dienst deden.¹¹ De Tungri zelf stonden tijdens de Batavenrevolte, meer bepaald tijdens de slag op de Maasoever, onder leiding van Campanus en Iuvenalis, *e primoribus Tungrorum*. Tacitus maakt duidelijk dat dergelijke troepen voor het Romeinse commando zeker niet betrouwbaar waren.¹²

De cohortes Tungrorum die Tacitus in zijn *Historiae* vermeldt in het kader van de gebeurtenissen tijdens het driekeizersjaar en de Batavenrevolte moeten worden onderscheiden van deze *tumultuari-ae manus* en *catervae*.¹³

Naast deze passages in Tacitus verschijnen enkele *auxilia* Tungro-
rum op grafinscripties. De opschriften tonen aan dat men in deze periode Tungri terug vindt in andere "etnische" eenheden die eveneens echte *auxilia* zijn. Indien men rekening houdt met het vermoedelijke ogenblik van rekrutering kunnen deze eenheden tenminste vanaf de regering van Tiberius worden gedateerd.

¹⁰ G. Cheesman, *Auxilia*, 1914, p. 16; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 77-79; E. Birley, in: *Mavors*, 1992, pp. 387-394, bijzonder p. 66. De *tumultuariae Belgarum cohortes* zijn volgens D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, p. 39 "contrasted with 3.000 legionaries". Zij waren snel gelicht en nog ongetraind, maar volgens deze auteur in ieder geval intentioneel een regulier cohors en geen lokale militia. Zie bij dezelfde auteur ook pp. 31, 37. W. Will, in: *BJ*, 187(1987), p. 49.

¹¹ Tacitus, *Ann.*, II, 10; H. von Petrikovits, in: *BJ*, 166(1966), pp. 175-193, vooral p. 177: "Dagegen spricht aber, dass die Landsleute (populares) des Arminius, die Cherusker, wohl kaum eine "regelrecht organisierte und ausgebildete Truppe", eine Ala oder Cohors, gestellt haben werden. Die Cherusker scheinen vielmehr wie die Friesen, Bataver und Chauken fallweise Hilfstruppen gestellt zu haben, seitdem sie den ersten Widerstand gegen Rom aufgegeben hatten. Wie die offizielle Truppenbezeichnung einer derartigen "tumultuaria manus" oder "levis armatura" oder bündnerischer "equites" war, ist noch nicht klar". M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 56; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 202 betreffende de cohortes Nerviorum; H. Callies, *Truppen*, 1964, pp. 142 e.v.; H.T. Rowell, in: *JRS*, 43(1953), p. 176; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 78; H.-J. Kellner, in: *BVBl*, 36(1971), p. 208; E. Birley, *Mavors*, 1992, pp. 65 e.v.

¹² Tacitus, *Hist.*, IV, 66; E. Stein, in: *RE*, X(1919), kol. 1356.

¹³ Tacitus, *Hist.*, II, 14-15, 4; IV, 16, 3-4.

Grafmonument, H.-G. Kolbe, in: *BJ*, 161, 1961, 11, Bonn (RLMBonn).
Reburus, zoon van Friatto, ruiter van de ala I Frontoniana.

Locatie	Eenheid	Datering	Rekruterung
Asberg	ala Front.	pre-Flav.	Tiberius ¹⁴
Asberg	ala Front.	1ste h. 1ste e.	--- ¹⁵
Neuss	ala Front.	1ste h. 1ste e.	Tiberius ¹⁶
Bonn	ala Front.	ante 70/71	--- ¹⁷
Aquincum	ala Front.	80/85	? ¹⁸
Tilurium	ala Front.	70/80	Nero ¹⁹
Vence	coh. I Tungr.	69/70	? ²⁰
Zahlbach	coh. I Astur.	vroeg-Flav.	Cl.-N. ²¹
Aquincum	ala I Hisp.	2de h. 1ste e.	Tiberius ²²
Guljanci	ala Hisp.	Flav.	41/42 ²³

¹⁴ A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v.; *AE*, 1931, 30; *ER*, II(1935), 926; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 681; H. Nesselhauf, in: *BRGK*, 27(1937), p. 242; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; T. Bechert, *Funde aus Asciburgium*, 4(1976), pp. 16-17; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 862.

¹⁵ H. Schuermans, in: *BSSLL*, 11(1870), nr. 12; *CIL*, XIII, 8842; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 69 e.v.; Riese, 1914, 1451; *ER*, II(1935), 923, 1194; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 70; T. Bechert, *Funde aus Asciburgium*, 4(1976), pp. 17-18.

¹⁶ H. Schuermans, in: *BSSLL*, 11(1870), nr. 14; *CIL*, XIII, 8558; Riese, 1914, 1452; *ER*, II(1935), 924, 1215; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 69; G. Aldödy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 72; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 861.

¹⁷ H.-G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 11; *AE*, 1963, 49; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 71; P. Noelke, *Das Rheinische Landesmuseum Bonn*, 1972, pp. 10 e.v.; H. Gabelmann, in: *BJ*, 173(1973), p. 167; P. Noelke, in: *Kölner Römer-Illustrierte*, 1975, p. 124; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 863; U. Schillinger-Häfele, in: *BRGK*, 58(1977), pp. 536, 162; *CSJR*, III, 1, 17.

¹⁸ *AE*, 1983, 125; V. Kuzsinszky, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde*, 1934, pp. 208-209, nr. 366; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), pp. 122-124; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, 1959, 185/50; H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, 1905, p. 35; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 686; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 153; M. Nemeth, *Verzető az Aquincumi Múzeum Kőtárában*, 1971, nr. 29; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 75.

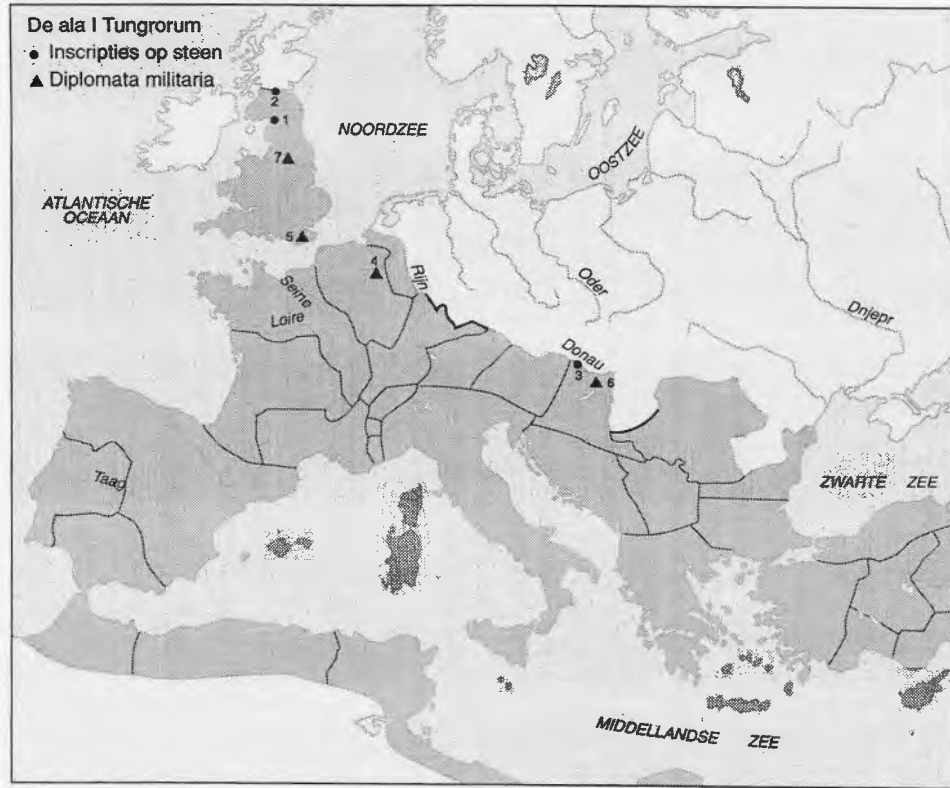
¹⁹ *CIL*, III, 9735; *ER*, II(1935), 925, 1208; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 71-72; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 683; G. Alföldy, in: *ActArchHung*, 14(1962), 2/1; Idem, in: *Situla*, 8(1965), p. 6; Idem, *Hilfstruppen*, 1968, p. 74; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 864.

²⁰ *CIL*, XII, 16; Riese, 1914, 1693; *ER*, II(1935), 419.

²¹ H. Schuermans, in: *BSSLL*, 11(1870), nr. 60; *CIL*, XIII, 7036; *ILS*, 2575; Riese, 1914, 1545; *ER*, II(1935), 1411; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 1091; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 1121; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, nr. 121.

²² *CIL*, III, 15163; H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, 1905, p. 35, fig. 20; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, 1923, p. 272; Riese, 1914, 2594; *ER*, II(1935), 1410; U. Kuzsinszky, *Aquincum. Ausgrabungen und Funde*, 1934, p. 175; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 347; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 178; M. Nemeth, *Verzető az Aquincumi Múzeum Kőtárában*, 1971, nr. 23; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 501; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, nr. 72; J. Szilágyi, in: *Hommages à M. Renard, II (Collection Latomus, 102)*, 1969, pp. 713-714; Idem, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 313-314, 326.

²³ *CIL*, III, 12361; E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, 1906, nr. 404; Riese, 1914, 1460; *ER*, II(1935), 1409; B. Gerov, in: *Annuaire de l'Université de Sofia*, 45(1948/49), I, nr.

1. Burgh-by-Sands
2. Mumrills
3. Carnuntum
4. Flémalle
5. Sydenham
6. Szöny-Brigetio
7. Stannington

onderscheidde of met de ala I Asturum et Tungrorum³⁰ die op het diploma van Wroxeter werd vermeld.³¹

De eenheid is mogelijk onder Augustus of in de verwarring van de burgeroorlog opgericht. Dit verklaart volgens A. Oxé het ontstaan van twee alae I Tungrorum. Na een mogelijk verblijf aan de Rijn werd de eenheid samen met Cerialis naar Britannia overgeplaatst.³² Tijdens de regering van Domitianus (81-96), waarschijnlijk in 85, werd de ala naar de Donau gezonden. De eenheid was er misschien in Carnuntum-Petronell gelegerd. Daar stierf althans een ruiter die in deze eenheid dienst deed.³³ Uiterlijk aan het einde van de regering van Domitianus werd de eenheid opnieuw naar Britannia overgeplaatst. Sedert de regering van Traianus (98-117) is zij hier geattesteerd door de diplomata van Flémalle, Sydenham en Brigetio die respectievelijk uit de jaren 98, 105 en 122 dateren. De eenheid wordt mogelijk ook vermeld op het diploma van Stannington uit het jaar 124.³⁴

Het diploma van Flémalle vermeldt T. Avidius Quietus als gouverneur van Britannia. Hij stond zeker niet bekend om zijn militaire kwaliteiten. Zijn aanstelling door Traianus suggereert dat de toe

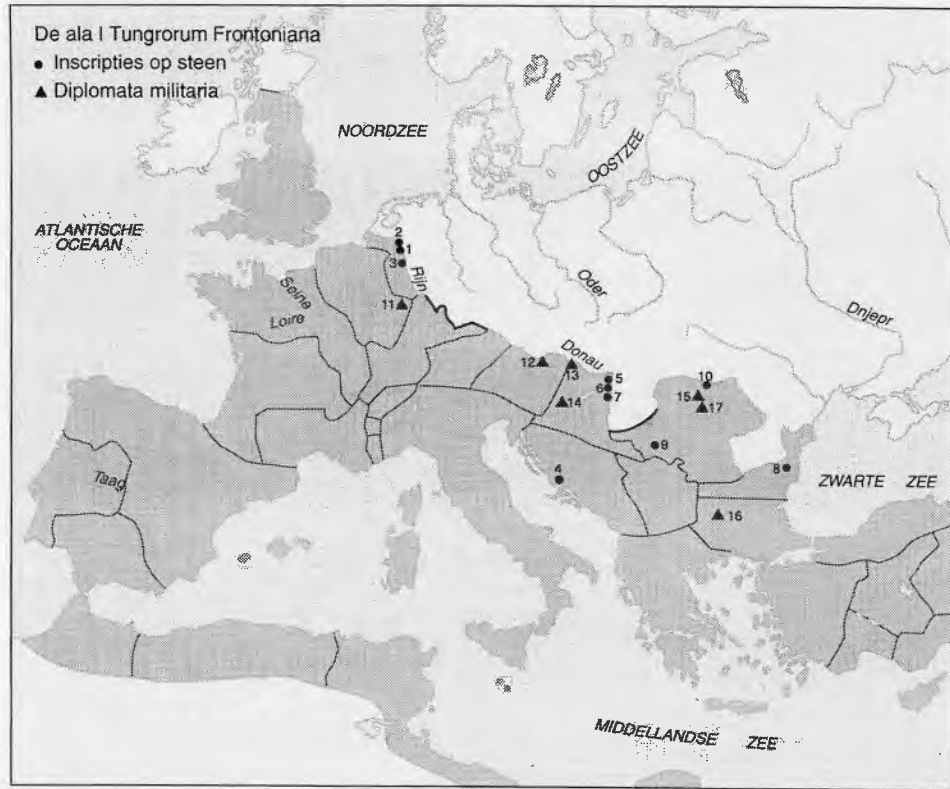
³⁰ C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1268; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, pp. 52, 56; A. Oxé, in: *BJ*, 135(1930), p. 68; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 79; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 365; D. Detschew, in: *Klio*, 30(1937), pp. 195-196; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 223; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; L. Weisgerber, *Rhenania*, 1969, p. 280; J. Spaul, *Ala*, 1994, p. 120.

³¹ *CIL*, XVI, 82 = *RMD*, II, p. 130, n. 47 = *RIB*, II, 1, 2401.8; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 82; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 178; D. Atkinson, in: *CR*, 42(1928), pp. 11 e.v.; E. Birley, in: *JRS*, 28(1938), p. 228.

³² A. Oxé, in: *BJ*, 135(1930), p. 68; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 178; P.A. Holder, *Army*, 1980, p. 111; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 195; J. Spaul, *Ala*, 1994, p. 120. Deze reconstructie wordt evenwel niet geschraagd door literaire of epigrafische bronnen.

³³ *CIL*, III, 6485. De identificatie met de ala Frontoniana door onder anderen A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), pp. 223-224; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 175, n. 12 en K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 542 is niet terecht. L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 363; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 125, n. 18; Idem, *Army*, 1982, p. 111; J. Spaul, *Ala*, 1994, p. 123, n. 7. De gouden speld, afkomstig van Carnuntum, met het opschrift Felices Tungri (*CIL*, III, 12030, 5) dateert uit de late keizertijd en is bijgevolg hier niet van toepassing. L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 89. De speld wordt door K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 542 verkeerdelijk aan de ala I Tungrorum Frontoniana toegeschreven.

³⁴ *CIL*, XVI, 43 = *ILB*, 1137; *CIL*, VII, 1194 = *RIB*, II, 1, 2401.2; *CIL*, XVI, 69; *CIL*, XVI, 70 = *RIB*, II, 1, 2401.6; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 365; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 111; E. Birley, in: *Ancient Society*, 13/14(1982/1983), p. 272; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 44.

1. Neuss
2. Asberg
3. Bonn
4. Gardun-Vojnic (Tilurium)
5. Obuda-Budapest
6. Tótény-Campona
7. Intercisa
8. Adam-Klissi
9. Versec
10. Also-ilosva
11. Trier
12. Klosterneuburg
13. Camuntum
14. Boleg
15. Gheria
16. Palatovo
17. Cluj

stand in deze provincie op dat ogenblik vrij rustig was en dat de keizer geen militaire operaties voorzag.³⁵

In het begin van de tweede eeuw treffen wij de ala I Tungrorum vermoedelijk aan in het kamp van Burgh-by-Sands aan de wal van Hadrianus, waar zij later werd opgevolgd door de cohors I Nervia Germanorum milliaria. De eenheid wordt mogelijk geattesteerd door een wijaltaar van P. Postumius Censorinus.³⁶ Waarschijnlijk mag dit opschrift rond 122 worden gedateerd. Het diploma militaire van Brigetio uit het jaar 122 vermeldt immers naast de ala I Tungrorum ook de nieuwe gouverneur van Britannia, A. Platorius Nepos die in dat jaar Q. Pompeius Falco opvolgde. Zijn ambtstermijn werd gekenmerkt door de bouw van de muur van Hadrianus. Het is bijgevolg niet ondenkbeeldig dat de eenheid in Burgh-by-Sands hieraan heeft meegewerkt.³⁷

Tijdens de eerste bezetting van de Antonijnse muur (140-158) werd de ala te Mumrills gelegerd. Hier wijdde de duplicarius Valerius Nigrinus een altaar aan Hercules Magusanus. Het is tevens de laatste maal dat de ala I Tungrorum werd vermeld.³⁸

3. De ala I Tungrorum Frontoniana

De opschriften uit Germania Inferior en de vroege diplomata militaria uit de jaren 80-85 noemen de eenheid ala Frontoniana. Sedert het bouwopschrift van Obuda Aquincum van 73 werd de eenheid ook ala I Tungrorum Frontoniana genoemd. De inscriptie

³⁵ Zie betreffende T. Avidius Quietus en zijn aanstelling in Britannia M.G. Jarret en J.C. Mann, in: *BJ*, 170(1970), p. 182.

³⁶ *CIL*, VII, 941 = *RIB*, 2045; Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1268; E. Birley, *Hadrian's Wall*, 1961, p. 208; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 178. Zie betreffende het castellum (1,98 ha) A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, p. 316.

³⁷ *CIL*, XVI, 69, mogelijk ook *CIL*, XVI, 70; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 365; M.G. Jarret en J.C. Mann, in: *BJ*, 170(1970), pp. 185-186.

³⁸ *CIL*, VII, 1090 = *RIB*, 2140; Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1268; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 365; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 178; R.W. Davies, in: *PSAS*, 180(1976-1977), p. 170; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1985, p. 107; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 111; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 44; J. Spaul, *Ala*, 1994, p. 120. Zie betreffende het castellum (2,64 ha) A. Johnson *Auxiliary Forts*, 1983, pp. 389-390.

ogenblik nog in Asciburgium was gestationeerd, zou zij ofwel zijn vernietigd of door Vespasianus ontbonden. Alföldy vermoedt dat de ala waarschijnlijk in het voorjaar 69 samen met de troepen van Fabius Valens naar Italië is getrokken, waar zij aan het leger van Vespasianus werd toegevoegd. De keizer heeft de eenheid niet meer naar Germania Inferior teruggezonden.⁴⁵

Kort na de revolte blijkt de ala Frontoniana gestationeerd in de provincia Dalmatia. Op basis van het enig bewaarde grafopschrift van een eques van de eenheid kan men aannemen dat zij was gelegerd te Gardun-Vojnic (Tilurium).⁴⁶ Tot de recente ontdekking van het bouwopschrift van Budapest-Obuda nam men aan dat de eenheid hier een tiental jaren, dit wil zeggen tot circa 80, was gekazerneerd. Dit dient evenwel tot maximaal een viertal jaren te worden gereduceerd omdat ten laatste in 73 de ala aan het leger van Pannonia werd toegevoegd.⁴⁷ Een bouwopschrift van het jaar 73 toont aan dat de eenheid werkte aan de bouw van het nieuwe *castellum alae* van Obuda vlak bij Aquincum. De bouw van dit kamp maakte deel uit van een grootschalig programma van verdedigingswerken langs de Donaulimes. Hier wordt de eenheid bovendien voor de eerste maal met haar volledige naam, ala I Tungrorum Frontoniana, genoemd.⁴⁸ Ook een stempel op een dakpan, gevonden

⁴⁵ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 40; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 175; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 138 plaatst de overplaatsing circa 70/71. Zo ook W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 76; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 68; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 103; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 167; U. Schillinger-Häfele, in: *BRGK*, 58(1977), p. 536.

⁴⁶ *CIL*, III, 9735; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 67; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 363; J.J. Wilkes, *Dalmatia*, 1969, pp. 141, 470, 471; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 167; E. Toth en G. Vekony, in: *ActArchHung*, 22(1970), p. 139; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 175; B. Lorincz, in: *Archeologiai Ertesito*, 105(1978), p. 4; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119, n. 136; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 495; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 196; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 223, n. 2: "Cette inscription, toutefois, ne donne pas la preuve absolue que la ala ait réellement séjourné en Dalmatie". Zie betreffende Gardun (Tilurium) G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, p. 268, n. 136.

⁴⁷ C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1267; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 138; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 163; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 163; J.J. Wilkes, *Dalmatia*, 1969, p. 471; G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, pp. 243, 268, 274; Idem, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 39-40; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 13; D. Protase, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972, 1973*, p. 535; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, pp. 542, 644; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 199.

⁴⁸ *AE*, 1986, 590; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 176; M. Nemeth en K. Kerdo, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III(1983) (1986), pp. 384-388; V.M. Maxfield, in: *JRA*, 2(1989), p. 338; J. Fitz, in: *ActArchHung*, 41(1989), pp. 544-545; M. Nemeth, in: *Aquincum*, 1991, pp. 76 e.v.

in Gorsium, vermeldt mogelijk deze eenheid. Hieruit leidde men af dat de ala in de loop van de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. gedurende enige tijd hier in het *castellum auxiliae* was gekazerneerd.⁴⁹ Diplomata militaria van Trier, Klosterneuburg, Carnuntum en Beleg, die alle dateren uit de periode 80-85, vermelden voorts de ala Frontoniana in het leger van het toen nog ongedeelde Pannonia.⁵⁰

Na de opdeling van de provincie tussen 103 en 106 maakte de eenheid blijkens het diploma van 114, gevonden in Carnuntum (Pannonia Superior) en uitgereikt aan een militair van de ala Frontoniana, deel uit van het leger van Pannonia Inferior. Onder meer A.W. Byvanck meende evenwel dat zij eerst in Carnuntum (Pannonia Superior) werd gekazerneerd. Hij staaft dit op basis van het grafopschrift van Necca dat evenwel betrekking heeft op de ala I Tungrorum en de grafsteen van T. Flavius Bonio die in de omgeving van Aquincum werd gevonden. Het diploma van 114 leek enkelen in die mening te sterken.⁵¹ K. Scherling, W. Kubitschek en K. Genser brengen de gouden speld van Carnuntum met het opschrift "*Felices Tungri*" met deze eenheid in verband. Gezien de datering van deze fibula in de late keizertijd kan deze visie niet worden bijgetreden.⁵² Het eventuele verblijf van de ala in Carnuntum wordt tenslotte nog ondersteund door de vondst van een

⁴⁹ J. Fitz, in: *Alba Regia*, 24(1990), pp. 97-98; *AE*, 1991, 1326.

⁵⁰ *AE*, 1988, 891; *CIL*, XVI, 26; *CIL*, XVI, 30; *CIL*, XVI, 31; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 138; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 76; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 67; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 223; J. Szilagyi, in: *ArchErt*, 1942, p. 173; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; D. Protase, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* 1972, 1973, p. 535; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 13; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 542; G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, p. 243.

⁵¹ Zie betreffende het diploma van 110 *CIL*, XVI, 164; het diploma van 114 zie *CIL*, XVI, 61. "Felices Tungri": *CIL*, III, 12030. Zie betreffende de kazernering in Carnuntum A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 223: "La ala, probablement, a d'abord tenu garnison à Carnuntum et ensuite à Campona". A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 196; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 76; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 55, bijzonder ook n. 50; E. Toth en G. Vekony, in: *ActArchHung*, 22(1970), pp. 139, 154; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 176; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 495; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, pp. 542, 643-644; M. Nemeth en K. Kerdo, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III(1983) (1986), p. 388, n. 21 plaatsen het verblijf van de ala in Carnuntum in de jaren 90: "Es scheint wahrscheinlich, dass die ala in den 90er Jahren in Carnuntum gelegen hat. Dazu *CIL*, XVI, 61. In diesem Fall ist ein Zweiter Aufenthalt in Aquincum selbst oder in seiner Umgebung nicht auszuschliessen".

⁵² *CIL*, III, 12030; W. Kubitschek, in: *Jahrb. für Altertumskunde*, 2(1908), p. 30; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 542.

Grafmonument, *CIL*, III, 3679, Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest). Titus Flavius Bonio, ingeschreven in de tribus Quirina, afkomstig van Andautonia, ruiter van de ala Frontoniana, van de turma van Ingenuus, 34 jaren oud, 16 jaren dienst, ligt hier begraven. Campanus, ruiter van dezelfde ala, zijn erfgenaam, heeft het gedenkschrift geplaatst.

stempel op baksteen, waarop de *A(la) F[r(ontonia)]* wordt vermeld. Zij wordt gedateerd tussen 80 en 90.⁵³ De bewijskracht van dergelijke stempels voor de lokalisatie van de eenheden is evenwel minimaal. Bovendien is de chronologische opeenvolging van de verschillende kazernerings van dien aard dat het zo goed als uitgesloten is dat de ala tussen 80 en 90 in Carnuntum was gelegerd.⁵⁴

De eenheid bleef vermoedelijk te Obuda gelegerd. De aanwezigheid van de ala Frontoniana te Obuda wordt bevestigd door het altaar aan Iupiter Optimus Maximus, gewijd door L. Cornelius Crescens (80-85?), en de grafmonumenten van T. Flavius Bonio (102-106) en Flavius Blandi f. die alle in of rond het nabijgelegen Aquincum worden gevonden.⁵⁵ A.W. Byvanck is van mening dat de ala reeds te Campona, 22 km ten zuiden van Aquincum, was gekazerneerd op het ogenblik van het overlijden van Flavius Blandi f., van wie het grafmonument tussen 80 en 85 wordt gedateerd.

Te Tétény-Campona wordt de ala Frontoniana geattesteerd door het grafmonument van de Scordiscus Terso. Rekening houdend met de datering van de grafsteen van T. Flavius Bonio moet de aankomst van de eenheid in dit kamp uiterlijk omstreeks 106, tijdens de regering van Traianus, worden gesitueerd. Zij ging hier de ala I Thracum veterana Sagittariorum vooraf. Echt lang kan haar verblijf hier niet hebben geduurd. Het is interessant te noteren dat op het diploma van Malpas uit het jaar 103 een ala I Thracum in de exercitus van Britannia wordt geattesteerd. Deze eenheid komt niet meer voor op het diploma van Szony uit 122. De ala I Thracum heeft Britannia dus tussen 103 en 122 verlaten. Omdat deze twee eenheden elkaar te Tétény snel opvolgden, dient deze transfer eerder vroeg te worden gedateerd.⁵⁶ Men laat immers de twee

⁵³ J. Szilagyí, in: *ArchErt*, 71(1942), p. 173; A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 195, n. 34; B. Lorincz, in: *ArchErt*, 105(1978), pp. 4, 10.

⁵⁴ Betreffende de stempels op bakstenen en dakpannen dient te worden opgemerkt dat de lokalisatie van de eenheden op basis van dergelijke gegevens moeilijk nog kan worden aanvaard. M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 97.

⁵⁵ *AE*, 1983, 125; *AE*, 1986, 590; *CIL*, III, 3679; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 224; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 54; A. Mócsy, *Pannonia*, 1960, kol. 620; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 495; K. Poczy, in: *Aquincum*, 1991, p. 24.

⁵⁶ *CIL*, III, 3400; *CIL*, VII, 1193, 1193; *CIL*, XVI, 69; A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 206; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), pp. 52, 54; M. Nemeth, in: *Aquincum*, 1991, p. 77; A. Radnóti, in: *Limes-Studien 1957, 1959*, p. 135 die het verblijf van

grafmonumenten van de ala I Tungrorum Frontoniana die te Intercisa werden gevonden traditioneel teruggaan tot de eerste twee decennia van de tweede eeuw. Belangrijk is de grafsteen van Cusides die op basis van zijn gelijkenis met deze van Ti Satto, veteranus van de legio X Gemina, door J. Fitz tussen 103 en 107 wordt gedateerd. Dit lijkt de mogelijkheid te impliceren dat de ala zelfs aansluitend van Aquincum naar Intercisa werd overgeplaatst en daar de ala I Flavia Britannica opvolgde. Dit doet J. Fitz ertoe besluiten dat de eenheid nooit in Tétény-Campona werd gekazerneerd.⁵⁷ Ook werd de legering te Intercisa ter discussie gesteld omdat de ala mogelijk reeds circa 118 naar Dacia werd overgeplaatst.⁵⁸

De aanwezigheid van de ala I Tungrorum Frontoniana in het castellum van Ala Nova (Schwechat), op grond van een verloren inscriptie gewijd aan de Nymphen en Apollo, is niet langer houdbaar. De naam van de ala werd op dit opschrift wegens een gebrek aan ruimte onterecht vermoed. De chronologie van de opeenvolgende stationeringen laat bovendien geen verblijf van de eenheid te Schwechat toe.⁵⁹

de eenheid hier tussen 110-114 dateert. A. Mócsy, *Pannonia*, 1962, kol. 620. Zie betreffende Campona F. Fülep, in: RE, Suppl. XI, 1968, K 357-368.

⁵⁷ *RIU*, 5, 1248; *RIU*, 5, 1220; J. Fitz, *Coll. Latomus*, 122(1972), pp. 41-42, 44, bijzonder ook p. 42: "Or, ce n'est pas le castrum de Campona qu'elle (= ala I Tungrorum Frontoniana) a occupé plus tard, mais elle a passé à Intercisa... C'est son détachement immédiat d'Aquincum qui peut expliquer les relations étroites existant entre les monuments de pierre d'Intercisa de l'ala et l'atelier des tailleurs de pierre d'Aquincum". Vergelijk de scherpe datering van het grafmonument van T. Flavius Bonio dat wordt geplaatst tussen 102-106 (*CIL*, III, 3679). V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 167; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119. Zie betreffende de bouwgeschiedenis van het kamp van Intercisa B. Lorincz en Zs. Visy, in: *Roman Frontier Studies*, 1979 (1980), pp. 681-701.

⁵⁸ L. Barkóczi, *Intercisa*, 1951, p. 241. Vergelijk verder bijvoorbeeld A. Mócsy, *Pannonia*, 1960, kol. 620 en recent M. Nemeth, in: *Aquincum*, 1991, pp. 76-77 die niet spreken van Intercisa als mogelijk garnizoen voor de ala I Tungrorum Frontoniana. Zie betreffende de datering van het vertrek van de ala uit het district van Aquincum de opmerking van T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 52: "The monuments referring to the early 2nd century history of the ala I Frontoniana also indicate that this unit left the district of Aquincum, not at the tens of the 2nd century but some decades later". Ook p. 55: "But since the rich epigraphic material found at the unit's later campsite, at Also Ilosva, begins with the middle decades of the 2nd century, this also renders it highly probably that during the thirties the unit was still stationed on Lower Pannonian territory. It must have left the province in the course of the forties, at the latest". De cursus honorum van T. Furius Victorinus (*CIL*, V, 648) die T. Nagy (p. 54) als argument aanhaalt, is hier niet ter zake.

⁵⁹ *CIL*, III, 4556; G. Neumann, *Vindobona*, 1980(2), p. 129; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, pp. 541-542, 770; J. Fitz, in: *ActArchHung*, 19(1962), p. 39: "... the castella of Ala Nova and

Men weet niet of de ala I Tungrorum Frontoniana heeft deelgenomen aan de expedities van Traianus in Dacia. K. Scherling heeft het vermoeden uitgesproken dat de Tungri, die op het funerair gedenkteken voor gesneuvelde soldaten van Adam-Klissi werden vermeld, tot de ala I Tungrorum Frontoniana hoorden. Dit houdt in dat voor deze veldtochten ook het leger van Pannonia Inferior werd ingezet.⁶⁰

In dit verband is het noodzakelijk aandacht te schenken aan een these van A. Radnóti en L. Barkóczy die erop wijzen dat de eenheid niet werd vermeld op de diplomata van 98 en 102. Zij opperen de mogelijkheid dat de ala vlak na 90 en tijdens de Dacische oorlog van 105-106 niet in Pannonia Inferior was gestationeerd. Er bestaan onvoldoende aanwijzingen om aan te tonen dat de eenheid aan die Dacische oorlog heeft deelgenomen. Niettemin is het volgens deze twee vorsers interessant te noteren dat twee militairen die op inscripties in Aquincum voorkomen uit het zuiden van Pannonia afkomstig zijn. Het gaat hier om T. Flavius Bonio uit Andautonia en de Scordiscus Terso. Bovendien moet men er rekening mee houden dat voorafgaand aan de Dacische oorlogen enorme troepenconcentraties in het zuiden van Pannonia werden samengetrokken. Het is bijgevolg niet uitgesloten dat de eenheid tijdelijk in het zuiden van Pannonia of Moesia Superior werd gelegerd en hier militairen ronselde.⁶¹

In ieder geval werd de eenheid mogelijk reeds circa 118, zeker ten laatste in 133, overgeplaatst naar de provincie Dacia, waar zij door talrijke inscripties wordt geattesteerd. Deze overplaatsing dient waarschijnlijk te worden gezien in het kader van de reorganisatie door Hadrianus van de provincies Pannonia Inferior en Dacia. Men dient er evenwel rekening mee te houden dat er tussen 114 (statio-

Acquinoctium did not house independent auxiliary troops. Their garrisons were supplied by the legions of Vindobona and Carnuntum... The stamped bricks which were found also support this opinion". Cohors I Aelia (Caesarensium?) sag. en de ala I Thracum victrix komen eventueel ook in aanmerking.

⁶⁰ K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), p. 223; L. Barkóczy, *Intercisa*, 1951, p. 241; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 163; A. Mócsy, *Pannonia*, 1960, kol. 620; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 13; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 495. Zie betreffende het monument van Adam-Klissi *CIL*, III, 14214. De diplomata van 110 en 114 vermelden de ala I Tungrorum Frontoniana bij het leger van Pannonia Inferior. *CIL*, XVI, 164 en *CIL*, XVI, 61.

⁶¹ A. Radnóti en L. Barkóczy, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 196, vooral n. 39; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 55, n. 51 en n. 57.

nering in Pannonia) en 133 (stationering in Dacia) geen zekere chronologische steunpunten aanwezig zijn.⁶² Hier werd de ala ingeschakeld in het ingenieuze verdedigingssysteem van de *exercitus Daciae Porolissensis*, dat de provincie onder Romeinse controle moest houden. Hiervoor werd door keizer Hadrianus bij de aanvang van zijn regering de basis gelegd. Bijzonder is dat het leger van Dacia Porolissensis uitsluitend uit hulpstroepen bestond.⁶³

De eerste standplaats van de eenheid in Dacia was mogelijk gedurende korte tijd Versecz, dat deel uitmaakt van de verdediging van het zuidwesten van Dacia. De ala wordt hier in ieder geval geattesteerd door een signifer die er voor zijn echtgenote, nog bij leven en welzijn, een grafmonument oprichtte. Zij volgde blijkbaar de cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata op, die zeker sedert 108 in Versecz was gekazerneerd. Dat de eenheid in de inscriptie ala I Frontoniana Tungrorum in de plaats van ala I Tungrorum Frontoniana wordt genoemd, is gewoon.⁶⁴

⁶² Het diploma van Gherla van 133 (*RMD*, 35) geeft de limietdatum voor de aankomst van de eenheid in Dacia aan. A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 196; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; D. Protase, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972, 1973*, p. 535; Idem, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, pp. 495-496, bijzonder ook p. 501, n. 7; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 202. Betreffende de datering van deze transfer vergelijk ook met de opmerking van T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), pp. 52 e.v. In dit kader dient te worden opgemerkt dat indien de reorganisatie van Dacia plaatsvond sedert 118, de transfer van de eenheid vermoedelijk ook korter bij dat jaar moet worden gesitueerd. Zie betreffende deze reorganisatie C.C. Petolescu, in: *Dacia*, 29(1985), p. 55.

⁶³ Zie betreffende het verdedigingssysteem in het algemeen N. Gudea, in: *Saalburg Jahrbuch*, 31(1974), pp. 41-49, bijzonder ook p. 45; Idem, in: *ANRW*, II, 6(1977), pp. 849-887; I.B. Cataniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, *BAR I.S.*, 116(1981). Zie betreffende de ala bijzonder Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1268; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 77; D. Detschew, in: *Klio*, 30(1937), p. 196; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 163; C. Daicovicu en D. Protase, in: *JRS*, 51(1961), p. 64; J. Fitz, *Coll. Latomus*, 122(1972), p. 42; D. Protase, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972, 1973*, p. 535; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 176; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 13; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 496.

⁶⁴ *CIL*, III, 6274; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 77; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, 1937, p. 137; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 55, n. 59; I.I. Russu, *IDR*, III(1975), p. 125; G. Forni, in: *Athenaeum*, n.s. 36(1958), p. 206; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 176; N. Gudea, in: *ANRW*, II, 6(1977), p. 871; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; C. Daicovicu en D. Protase, in: *JRS*, 51(1961), p. 64, n. 9 aanvaarden de standplaats Versecz voor de ala I Tungrorum Frontoniana niet: "L'inscription de *CIL*, III, 6274, ne justifie pas un stationnement de la cohorte à Virset (Banat)". V. Woilman, in: *Germania*, 53, 1975, p. 167 en bijzonder p. 168: "In Dakien war die Einheit wahrscheinlich von Anfang an bei Ilisua stationiert..."; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 501, n. 9: "Es ist unwahrscheinlich das ala I Tungrorum Frontoniana eine Zeitlang

De ala wordt door de diplomata van Gherla, Mehadia-Damasna, Palatovo, Casei en Cluj, die dateren van 133 tot 164, geattesteerd in Dacia Porolissensis.⁶⁵ Haar standplaats is hier zeker Also Ilosva (Ilisua) geweest, een fort gelegen in het uiterste noorden van de provincie op het Maguraplateau, onderdeel van de verdediging van de noordelijke limes.⁶⁶ Volgens W. Wagner dient de overplaatsing naar Also Ilosva in verband te worden gebracht met de strijd tegen de Daciërs onder leiding van de legatus Statius Priscus. De aankomst van de eenheid geschiedde ten laatste in 133. Recent onderzoek toonde aan dat de ala ter plaatse een klein aarden kamp (120 x 130 m) aantrof dat door een tot nog toe onbekende eenheid was opgericht. Dit werd afgebroken en vervangen door een groter kamp met drie verdedigingsgrachten. Nog later werd een stenen castellum gebouwd.⁶⁷ De grootte van het castellum van Also Ilosva (182,5 x 182,5 m = circa 3,3 ha) laat toe te concluderen dat de eenheid op dat ogenblik nog steeds een ala quingenaria was. Dit mag ook worden besloten uit de loopbaan van T. Attius Tutor die na de ala I Tungrorum Frontoniana in Also Ilosva de ala I Batavorum milliaris onder zijn commando kreeg.⁶⁸

In 213 mag de eenheid in een inscriptie ter ere van Caracalla de eretitel Antoniniana voeren. In wijdingen aan Severus Alexander en diens moeder Iulia Mamaea die tussen 222 en 235 dateren, is het

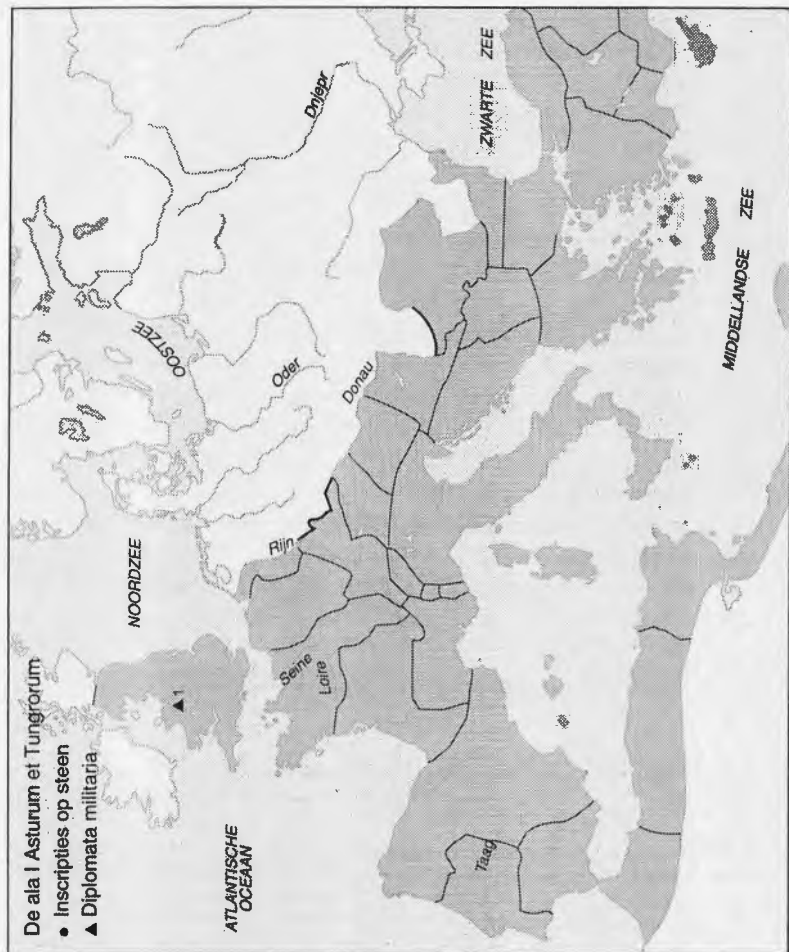
auch im Südwesten Dakiens bei Virset im Banat stationiert war ...".

⁶⁵ RMD, 35; RMD, 101; CIL, XVI, 185; RMD, 63; RMD, 64; M.M. Roxan, *Epigraphic Notes*, in *ES*, 9(1972), p. 248 (tabel).

⁶⁶ CIL, III, 787 e.v. Bovendien kan een belangrijk aantal opschriften dat de eenheid niet expliciet vermeldt met de ala Frontoniana in verband worden gebracht. C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1268; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 67; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 364; D. Protase, in: *Materiale si Cercetari Arheologice*, 4(1957), pp. 319-323, bijzonder p. 322; G. Furni, in: *Athenaeum*, N.S. 36(1958), p. 208; I.I. Russu, in: *Acta Musei Napocensis*, 4(1967), p. 90; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 176; N. Gudea, in: *ANRW*, II, 6(1977), p. 873; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 13; I.B. Cataniciu, *BAR I.S.*, 116(1981), p. 39; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 119; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, pp. 496 e.v. die tevens pp. 497-498 het strategisch belang van de locatie binnen de limes, de rol van de ala I Tungrorum Frontoniana en het recent archeologisch onderzoek van het castellum behandelt.

⁶⁷ W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 77; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, pp. 497 e.v.

⁶⁸ Zie betreffende de carrière van T. Attius Tutor *CIL*, III, 5331; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 72-73; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 79; E. Birley, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, 1966, p. 58; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 178; H. Devijver, *PME*, 1976, A 191.

de eenheid veroorloofd zich ala I Tungrorum Frontoniana Alexandriana te noemen.⁶⁹

Na de regering van Severus Alexander liet de ala I Tungrorum Frontoniana geen spoor meer na. Te Also Ilosva treft men geen muntvondsten aan die na Philippus Arabs kunnen worden gedateerd. W. Wagner besluit hieruit dat de eenheid mogelijk bij de invallen van de Karpen in 245 de ondergang heeft gevonden.⁷⁰

4. De ala I Asturum et Tungrorum

Het diploma van Wroxeter uit het jaar 135 vermeldt onder de Britse hulptroupen een ala I Asturum et Tungrorum. D. Atkinson, M.M. Roxan en M.G. Jarret stellen dat het hier om twee verschillende eenheden gaat, namelijk de ala I Asturum en de ala I Tungrorum. Volgens G. Alföldy⁷¹ gaat het om de volledige naam van de ala I Tungrorum. Of het werkelijk om de ala I Tungrorum gaat, kan evenwel ter discussie worden gesteld omdat het opschrift van Mumrills, dat later moet worden gedateerd, de eenheid niet als ala I Asturum et Tungrorum attesteert. De veronderstelling dat wij te doen hebben met een aparte eenheid verdient bijgevolg de voorkeur.⁷²

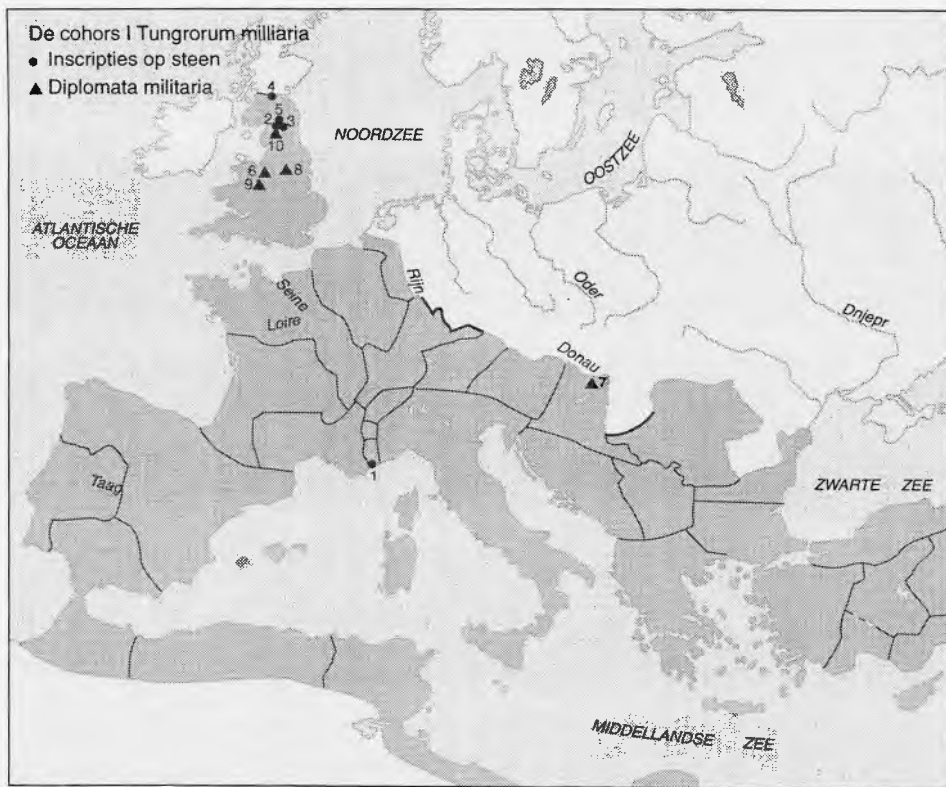
Eenheden met een dubbelnaam werden reeds in de Iulisch-Claudische tijd opgericht. Zij hoorden tot de ruitereenheden die men vaak uit Spaanse, Gallische en andere volksstammen samenstelde om de ruitertactiek te vervolmaken. Wanneer men gelijkaardige eenheden vergelijkt, valt het op dat het telkens om twee duidelijk verschillende stammen gaat. Indien deze ala reeds vóór de bezetting van

⁶⁹ *CIL*, III, 795, 797, 798; J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Auxiliary Units in the 3rd Century*, 1983, vooral ook p. 64, n. 235; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 364; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 79; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1357; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 176.

⁷⁰ W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 79. Dit wordt ook bevestigd door recent archeologisch onderzoek: D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, p. 498.

⁷¹ *CIL*, XVI, 82 = *RIB*, II,1, 2401.8; D. Atkinson, in: *CR*, 42(1928), pp. 11-14; Idem, *Report on Excavations at Wroxeter 1923-1927*, 1942, p. 187, n. 1; E. Birley, in: *JRS*, 28(1938), p. 228: "N. goes astray in Commenting on n° 82, for 135, in interpreting I Ast. et Tun. as a single ala", M.M. Rixan, n.a.v. *RIB*, 2401.8; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 39; J. Spaul, *Ala*, 1994, p. 123, n. 5.

⁷² G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 82; *RIB*, 2140; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 103, n. 74; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, p. 153.

1. Vintium
2. Vindolanda
3. Carrawburgh
4. Castlecary
5. Housesteads
6. Malpas
7. Szöny-Brigetio
8. Stannington
9. Wroxeter
10. Vindolanda

Britannia bestond, was zij vermoedelijk aan het Rijnfront gestationeerd. Volgens G. Alföldy gaat de eenheid in ieder geval tot een zeer vroege periode terug.⁷³

5. *De cohors I Tungrorum milliaria*

Reeds sedert de Iulisch-Claudische dynastie lichtte Rome in de civitas Tungrorum naast irreguliere eenheden, waarschijnlijk drie, misschien zelfs vier cohortes. Vóór de burgeroorlogen van 69/70 waren deze eenheden in de provincie Germania Inferior gestationeerd. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat twee cohortes Tungrorum behoorden tot het leger van Fabius Valens, opperbevelhebber van Germania Inferior aan de vooravond van de burgeroorlog van 69/70. Deze beide eenheden zijn mogelijk te identificeren met de cohortes I et II Tungrorum. Een derde cohors Tungrorum liep tijdens de Batavenrevolte naar Civilis over.⁷⁴

Tijdens de investituurstrijd tussen Otho en Vitellius in 69 werden de cohortes I en II Tungrorum door Fabius Valens, overtuigd medestander van Vitellius, naar Gallia Narbonensis gezonden. Hier dienden zij de steden te beschermen tegen de dreigende vloot van Otho. Hispania en Gallia Narbonensis hadden zich beiden bij Vitellius aangesloten. De eerste maal dat er sprake is van de inzet van deze legereenheden is inderdaad naar aanleiding van de landing van het leger van Otho op 20 februari 69 op de korte kuststrook van de Alpes Maritimae en de daaropvolgende moorden en plunderingen. Het leger van Otho vormde van daaruit een directe bedreiging voor Gallia Narbonensis. Waarschijnlijk kreeg Fabius Valens in Lucus, een stad in het gebied der Vocontiërs, het bericht dat de Narbonensis door de Othoonse vloot werd bedreigd. Rond 23 februari vond de afmars van het leger van Fabius Valens plaats.

⁷³ Zie bijvoorbeeld cohors Carietum et Veniaesum, cohors Asturum et Callaecorum, cohors V Lucensium et Callaecorum, cohors I Ligurum et Hispanorum. K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 26 e.v.; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 82; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 152-153.

⁷⁴ Tacitus, *Hist.*, II, 14 e.v.; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 343; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 220; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; J. Smeesters, *Les Tungri*, 1977, p. 179; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, pp. 95-96; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 48; R. Nouwen, in: *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*, 1996, pp. 123 e.v.

Samen met de twee cohortes *Tungrorum* vermeldt Tacitus nog vier ruiterskadrons en de ala *Trevirorum* onder leiding van Iulius Classicus. Een deel van deze troepenmacht werd circa 9 maart achtergelaten in de colonia *Forioiuliensi* (Fréjus). Twaalf ruiterskadrons en een uitgelezen selectie van de infanterie, dat wil zeggen de cohortes *Tungrorum*, versterkt met de cohors *I Ligurum* en 500 Pannoniërs trokken verder. De twee veldslagen, respectievelijk op 23 maart en 27 of 28 maart, tussen de Othoniani en de Vitelliani vonden plaats op de kuststrook tussen Antipolis en Albigaunum, mogelijk te Luma (Mentone), circa 9 km ten oosten van Cemenum. De strijd was uiterst bloedig en verliep ongunstig voor de Vitelliani die de nederlaag leden. *“De wachten werden vermoord, de versterkingen van het kamp doorbroken, het tumult bereikte de schepen totdat de Othoniani, terwijl de paniek (vanwege de aanval van de Vitelliani) geleidelijk verdween, weerstand boden op een nabijgelegen heuvel die zij hadden bezet en weldra gingen zij tot de tegenaanval over. De slachting daar was afschuwelijk en de praefecti van de cohortes der Tungri, die langdurig al vechtend stand hadden gehouden, werden geveld door werpspiesen”*, aldus Tacitus.⁷⁵ Het grafopschrift van een militair van de cohors *I Tungrorum* dat te Vintium, niet zo ver van de plaats van de strijd, werd gevonden, dient met dit treffen in verband te worden gebracht.⁷⁶ Nadat de cohortes *Tungrorum* en de ala *Trevirorum* waren verslagen en hierdoor Gallia *Narbonensis* werd geblokkeerd, zond Fabius Valens een deel van de Bataven te hulp.⁷⁷ De oorlog tussen Otho en Vitellius werd uiteindelijk door deze laatste gewonnen in de beslissende slag bij Cremona. Lang heeft Vitellius evenwel niet van de overwinning kunnen genieten. Immers, spoedig riepen de oostelijke legioenen T. Flavius Vespasianus tot keizer uit en bezegelden de ondergang van Vitellius. De weg voor de Flavische dynastie lag open.

⁷⁵ Tacitus, *Hist.*, II, 14 e.v.; Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 343; G.L. Cheesman, *Auxilia*, 1914, p. 72, n. 1; H. van de Weerd, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 167, n. 4; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 220; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 358; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; H. Huebner, *Kommentar*, II, 1987, pp. 57 e.v.; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 107 e.v.; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1993), p. 332.

⁷⁶ *CIL*, XII, 16; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 343; M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 41 e.v.; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 220; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 358; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 68, 139.

⁷⁷ Tacitus, *Hist.*, II, 28, 1.

De moeilijkheden rond de investituur vormden een goede voedingsbodem voor de Batavenopstand onder leiding van Iulius Civilis. Na de overwinning van Petillius Cerialis op de Bataven werd een grondige reorganisatie van de auxilia van Germania Inferior doorgevoerd. De burgeroorlog tussen de troonpretendenten, waarbij was gebleken dat de korpsgeest een grote rol speelde, vormde hiervoor een belangrijke motivatie. Maar ook de betrokkenheid van etnische eenheden bij de Batavenrevolte, waaronder natuurlijk vooral de Bataven en de Tungri, was voor Vespasianus een goede reden om over te gaan tot een ingrijpende herschikking van het Germaanse leger. De opstand had duidelijk het onberekenbaar karakter van lokale irreguliere formaties en etnische eenheden die kort bij huis waren gelegerd, aan het licht gebracht. In de nieuwe configuratie behield de exercitus Germanicus slechts weinig formaties van het voormalige troepenbestand.⁷⁸

Na de Batavenopstand staken twee cohortes Tungrorum samen met Petillius Cerialis het kanaal naar Britannia over. De cohors I Tungrorum was op dat ogenblik quingenaria.⁷⁹ In 83 n.Chr. maakten de beide cohortes Tungrorum deel uit van het leger van Gn. Iulius Agricola. Zij onderscheidden zich in de slag bij de Mons Graupius, waaraan zij samen met vier cohortes Batavorum deelnamen. In zijn boek over Agricola verhaalt Tacitus hun optreden als volgt: *"Bij het eerste treffen streed men zonder echt handgemeen te geraken. Zowel met onverschrokkenheid als met vaardigheid ontweken of pareerden de Britanni met hun geweldige zwaarden en hun kleine schilden de werpspiesen van de onzen en slingerden zelf een regen van projectielen, tot Agricola vier cohorten Batavi en twee cohorten Tungri aanspoorde een lijf aan lijf gevecht met zwaarden te beginnen. In deze strijdwijze waren zij zelf van oudsher onderlegd terwijl de vijand, die kleine schilden en geweldige zwaarden droeg, hierbij moeilijkheden ondervond. Want de stompe zwaarden van de Britanni waren niet geschikt voor het kruisen der wapens en het strijden van man tegen man"*. Deze

⁷⁸ K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; H. Nesselhauf, in: *BRGK*, 7(1960), pp. 158-159; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 142; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 120 e.v.; R. Urban, *Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus*, 1985, pp. 28-29; D. Timpe, in: *Chiron*, 23(1933), pp. 332 e.v.; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1944), p. 48.

⁷⁹ H. van de Weerd, in: *BSSL*, 33(1915), p. 167; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 220; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 122; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1944), p. 48.

Het interimrapport van de cohors I Tungrorum onder leiding van de praefectus Iulius Verecundus: het "Vindolandatablet 88/841".

veldslag vond plaats in 83 of 84 n.Chr. Volgens K. Strobel dient de voorkeur te worden gegeven aan juli 84. In het voorjaar van 85 werd Agricola vervolgens door een nog onbekend gouverneur afgelost. W.S. Hanson plaatst deze gebeurtenis een jaar vroeger. Het is weinig waarschijnlijk dat de cohors I Tungrorum op dat ogenblik reeds milliararia was.⁸⁰

De eerste standplaats van de eenheid in Britannia is onzeker. Ten laatste vanaf circa 90 n.Chr. werd de cohors I Tungrorum gekazerneerd in het kamp van Vindolanda. De eenheid lag daar, mogelijk op een korte onderbreking na, waarschijnlijk doorlopend tot 122, vermoedelijk zelfs tot 140.⁸¹

Het castellum van Vindolanda levert met de ontdekking van de houten schrijftafeltjes zowat het belangrijkste bronnenmateriaal van de laatste jaren voor de studie van de Romeinse auxilia. Tablet 88/841 dat in periode twee (circa 92-97 n.Chr.)⁸² dient te worden gedateerd, bevat een uitermate belangwekkend interimrapport betreffende de getalsterkte van de cohors I Tungrorum onder leiding van de praefectus Iulius Verecundus. Het is hiermee het enige voorbeeld van een dergelijk document met betrekking tot een

⁸⁰ Tacitus, *Agr.*, 36, 1. Zie betreffende de juiste datering van deze veldslag K. Strobel, in: *Historia*, 36(1987), pp. 198-212; W.S. Hanson, *Agricola and the Conquest of the North*, 1991(2), p. 142; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 343; M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 37; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 358; E. Birley, in: *Germania*, 23(1939), p. 189; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), p. 512; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, III(1953), p. 99; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; R.W. Davies, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, p. 93; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 281-282; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 95; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 195; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 48. Volgens R.M. Ogilvie en I. Richmond, *C. Taciti de vita Agricolae*, 1967, p. 78 en H. Huebner, *Kommentar zum Agricola des Tacitus*, 1987, p. 105 was de eenheid op dat ogenblik reeds milliararia. Ook K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 282 lijkt dit aan te nemen wanneer hij schrijft: "Zusammen mit den circa 1.500 Tungrern haben sie ..." Zie evenwel het Vindolandatablet 88/841 waaruit blijkt dat de ontwikkeling tot cohors milliararia nog niet volledig was voltooid. Het kamp van Vindolanda, waar de eenheid ten laatste vanaf 90 was gekazerneerd, was trouwens te klein voor een cohors milliararia.

⁸¹ P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 122; A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets*, 1983, p. 119; E. Birley, in: *Festschrift H. Veters*, 1985, p. 299; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, p. 252; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 97. Afhankelijk van de datering van de speerpunt met het opschrift *Tung[rorum]* kan het vertrek van de eenheid uit Vindolanda tot circa 140 worden opgeschoven. M.W.C. Hassal en R.S.O. Tomlin, in: *Britannia*, 19(1988), p. 502. Zie betreffende het castellum van Vindolanda onder anderen A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, pp. 336-338; P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, met uitgebreide bibliografie.

⁸² Zie betreffende deze datering A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets II*, 1994, pp. 18-19, 22.

cohors milliaria peditata. Technisch gezien was de eenheid op dat ogenblik een cohors quingenaria omdat de staf slechts zes centuriones telde. Dit komt overeen met de informatie die Hyginus verschaft. Volgens deze auteur was een cohors quingenaria verdeeld in zes centuriae. Met een totaal van 752 manschappen, inclusief de zes centuriones, kon de eenheid in theorie evenwel met een cohors milliaria worden gelijkgesteld. Dit betekent dat de eenheid kan worden beschouwd als één van de oudste cohortes milliariae. Deze situatie lijkt erop te wijzen dat de organisatie van de eenheid, in het bijzonder de commandostructuur, nog niet was aangepast aan de getalsterkte.⁸³ Circa 90 n.Chr. was het fort van Vindolanda nog te klein voor een cohors milliaria. Uit het geciteerde rapport blijkt evenwel dat een belangrijk deel van de manschappen buiten het kamp opdrachten uitvoerde. Het document biedt een bijzonder goed inzicht in de problematiek van de organisatie en de opdrachten van een dergelijke eenheid. In totaal waren 456 militairen, waaronder vijf centuriones met zending. Hiervan waren 46 militairen als singulares legati aan het officium Ferocis toegevoegd.⁸⁴ De gouverneur van een provincie beschikte over een korps singulares dat bestond uit 500 pedites, infanteristen, en 500 equites, cavaleristen. Het gaat hier volgens A.K. Bowman en J.D. Thomas mogelijk om de toenmalige gouverneur van Britannia of meer waarschijnlijk een legatus legionis die over een aantal singulares van de gouverneur mocht beschikken. Hiervoor zou Iulius Ferox, die circa 90 als legatus legionis mogelijk het bevel heeft gevoerd over de legio IX

⁸³ Als basispublicatie dient hier geciteerd A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), pp. 62-73 en *Tablets II*, nr. 154. Hyginus, 28: "*Cohors peditata milliaria habet centurias X ... item peditata quingenaria habet centurias VI, reliqua ut supra*". G.L. Cheesman, *Auxilia*, 1914, p. 27. Tot nog toe zijn de vroegst geattesteerde cohortes milliariae de cohors I Britannica milliaria en de cohors I Brittonum milliaria die beide werden vermeld op het diploma *CIL*, XVI, 31 van Pannonia uit 85. D.L. Kennedy, in: *ZPE*, 50(1983), p. 253. Hoewel weinig waarschijnlijk, kan het ontstaan van cohortes milliariae mogelijk reeds tijdens de regering van Nero worden gedateerd. P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 6 beschouwt de cohors milliaria als een creatie van Vespasianus. R.W. Davies, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168, ook n. 2; D.L. Kennedy, in: *ZPE*, 50(1983), pp. 253-263; Idem, in: *ZPE*, 61(1985), pp. 181-185; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 130-133, 157 e.v., 174; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 285, n. 84; H. Devijver, *Equestrian Officers*, 1989, p. 276.

⁸⁴ A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 71; A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989*, 1991, pp. 17, 19. Zie betreffende dergelijke detacheringen ook D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146: "The soldiers in small detachments stationed at outposts were drawn from all the centuries and turmae, apparently in a haphazard way. Soldiers could serve for at least three years in an outpost".

Hispana, gekazerneerd te York, in aanmerking kunnen komen. Liefst 337 van de 456 militairen van de cohors I Tungrorum waren gestationeerd te Coria (Corbridge). Hier was naast het detachement van de cohors I Tungrorum mogelijk ook nog een andere eenheid gekazerneerd.⁸⁵ 296 militairen, waaronder slechts één centurio, bevonden zich nog te Vindolanda. Hiervan waren 31 militairen ziek of gewond. In hoeverre zich daaronder "lijntrekkers" bevonden, is niet te bepalen. Het gebruik van "lippientes" lijkt daarop wel te wijzen. De term "lippientes" refereert immers aan een chronische ontsteking van de ogen die in de oudheid in verband werd gebracht met een ongeregeld en losbandig leven. Vandaar dat deze term vaak spottend werd gebruikt. Het feit dat zij niet onder de aegri, de zieken, worden vermeld, wijst misschien op dit ironisch gebruik. Ergens kort na 95 n.Chr. werd de cohors I Tungrorum te Vindolanda misschien afgelost door de cohors VIII Batavorum onder leiding van Flavius Cerialis, die door talrijke schrijftabletten werd geattesteerd. Waar de cohors I Tungrorum werd gekazerneerd, is niet duidelijk.⁸⁶ A.K. Bowman en J.D. Thomas sluiten evenwel niet uit dat de cohors I Tungrorum en de cohors VIII Batavorum gedeeltelijk samen te Vindolanda lagen. Het interimrapport lijkt deze visie bevestigen.⁸⁷

R.W. Davies wijst erop dat de eenheid op dat ogenblik mogelijk in het castellum van Fendoch was gekazerneerd. Dit fort was ontworpen voor een cohors milliaria. De enige eenheid van die omvang op dat ogenblik in Britannia was de cohors I Tungrorum.⁸⁸ De eenheid wordt op het diploma van Malpas van 103 voor de eerste maal als de cohors I Tungrorum milliaria geattesteerd. Er bestaat weinig

⁸⁵ Zie betreffende Corbridge A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, p. 343. De ala Petriana wordt hier geattesteerd tijdens de Flavische periode.

⁸⁶ Zie onder andere inv.nr. 92b, 135, 168, 197, 199, 274, 328, 561-3, 607, 725. K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 273-274; A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989, 1991*, p. 19. Ook A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 66; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49; A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *Britannia*, 18(1987), p. 134 namen aanvankelijk aan dat de cohors I Tungrorum werd voorafgegaan door de cohors VIII Batavorum. Daar tegenover A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989, 1991*, p. 19: "and there can be no doubt that the tablets found in the 1970s on which an "Eight" cohort of Batavians was identified, in fact refers to cohors VIII Batavorum". A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets II*, 1994, p. 22.

⁸⁷ A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 66; Idem, *Tablets II*, 1994, pp. 22-23.

⁸⁸ R.W. Davies, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168.

twijfel over dat het kamp van Vindolanda op dat ogenblik ook een dergelijke eenheid kon bevatten.⁸⁹

Vanaf 105 n.Chr. was de cohors I Tungrorum, nu onder leiding van Priscinus en milliaria, zeker opnieuw daarheen teruggekeerd. Een tweede document afkomstig uit het Vindolanda-archief is immers een brief die Oppius Niger vermoedelijk circa 105 schreef aan Priscinus, praefectus van de cohors I Tungrorum milliaria, om hem te informeren over enkele militairen die Priscinus met een brief vanuit Vindolanda naar gouverneur L. Neratius Marcellus had gezonden.⁹⁰

Hoe lang de eenheid in Vindolanda was gelegerd, is niet echt duidelijk. Een speerpunt die het opschrift *Tung(rorum)* draagt, wordt op grond van de archeologische context na 120, soms na 140 gedateerd. De vondst van het diploma militaire van 146 te Vindolanda toont aan dat de eenheid naar alle waarschijnlijkheid hier circa 121 was gelegerd. De ontvanger van het diploma was een militair die misschien omstreeks 121 in de omgeving van Vindolanda in dienst trad en die, nadat hij was afgezwaaid in 146, naar de vicus van Vindolanda terugkeerde. A.R. Birley neemt tenslotte aan dat de cohors mogelijk tot het midden van de tweede eeuw in het kamp van Vindolanda bleef gekazerneerd.⁹¹

De diplomata van 122 en 124, afkomstig uit respectievelijk Szöny Brigetio en Stanington, vermelden de cohors I Tungrorum zonder het milliaria-teken, dit in tegenstelling tot andere eenheden op dezelfde diplomata. Hieruit besloot men dat de getalsterkte van de eenheid was gereduceerd tot deze van een cohors quingenaria.⁹² Op

⁸⁹ *CIL*, VII, 1193 = *RIB*, II, 1, 2401.1; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 122; A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets*, 1983, p. 119; Idem, in: *JRS*, 81(1991), p. 66; E. Birley, in: *Festschrift H. Veters*, 1985, p. 299; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 289; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, pp. 95-96; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 48. Zie betreffende het kamp onder anderen R. Birley, *Vindolanda*, 1985, p. 135, ook in: *Current Archaeology*, 116(1989), pp. 275 e.v.; P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985.

⁹⁰ Vindolandatablet nr. 90; R. Birley, *Vindolanda*, 1985, pp. 135, 182; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 274, n. 22; A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 76(1986), p. 121; A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989*, 1991, p. 20. Zie betreffende de datering nog A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 66, n. 22.

⁹¹ Zie betreffende de speerpunt M.W.C. Hassal en R.S.O. Tomlin, in: *Britannia*, 19(1988), p. 502, n. 70; Idem, in: *Britannia*, 12(1981), p. 348. Zie betreffende het diploma *RMD*, 97 = *RIB*, II, 1, 2401.9; A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 62; A.R. Birley, in: *Roman Frontier Studies 1989*, 1991, p. 20.

⁹² *CIL*, XVI, 69; *CIL*, VII, 1195 = *RIB*, II, 1, 2401.6; D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146; E. Birley, *Alae*, 1966, p. 61; Idem, in: *Festschrift H. Veters*, 1985, p. 299; R.W. Davies,

basis van een foutieve interpretatie van de diplomata van Mautern en Stein werd aangenomen dat een vexillatio van de eenheid geruime tijd van Britannia naar Noricum werd overgeplaatst.⁹³ Recent onderzoek toonde evenwel aan dat zowel op het diploma van Mautern als dit van Stein de cohors II Tungrorum dient te worden gelezen en dat er bijgevolg geen enkele reden bestaat om aan te nemen dat een vexillatio van de cohors I Tungrorum in Noricum werd gestationeerd of zelfs Britannia had verlaten.⁹⁴ H. Thaller en R. Saxer namen aan dat het diploma van Eining van 147 een vexillatio van de cohors I Tungrorum in plaats van de cohors II Tungrorum vermeldde. Deze visie is ondertussen evenwel achterhaald.⁹⁵

Een verklaring kan misschien worden gevonden in de volgende inscripties. Een wijopschrift van Carrawburgh aan de muur van Hadrianus lijkt te impliceren dat de cohors I Tungrorum tijdens de regering van Hadrianus (117-138) meehielp aan de bouw van het fort. Archeologisch onderzoek toonde aan dat de werken niet voor 129 startten. Problematisch is evenwel dat de eenheid op dat ogenblik reeds een cohors milliaria was en bijgevolg niet in volle

in: *ES*, 4(1967), p. 109; Idem, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 169; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 122; A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets*, 1983, p. 119; Idem, in: *JRS*, 81(1991), p. 166; E. Birley, in: *Festschrift H. Vetters*, 1985, pp. 115-116; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 289, n. 3; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49.

⁹³ *CIL*, XVI, 174 - *RMD*, 93; R. Saxer, *Vexillationen*, 1967, pp. 28-29; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, III(1953), p. 99; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 98, n. 26, p. 99, n. 29; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 109; Idem, in: *PSAS*, 108(1976/1977), p. 169; Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 368; E. Birley, *Alae*, 1966, p. 61; Idem, in: *Chiron*, 4(1974), p. 512; Idem, in: *Festschrift H. Vetters*, 1985, p. 299; D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, pp. 144, 266; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; M.W.C. Hassal en R.S.O. Tomlin, in: *Britannia*, 12(1981), p. 348; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, p. 252; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 289, ook n. 156; K. Strobel, *Untersuchungen*, 1984, p. 102, n. 14; A.K. Bowman en J.D. Thomas, in: *JRS*, 81(1991), p. 66, n. 25; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 204.

⁹⁴ *CIL*, XVI, 174; *RMD*, 93; *RMD*, 97, n. 4; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 289, n. 103. In dit verband werd de mogelijkheid geopperd dat het diploma van Vindolanda werd uitgereikt in Noricum. *RMD*, 97 = *RIB*, II, 1, 2401.9.

⁹⁵ *CIL*, XVI, 94; H. Thaller, in: *ÖJh*, 39(1952), kol. 93, n. 11; R. Saxer, *Vexillationen*, 1967, pp. 28-29: "Aus unbekanntem Gründen kam in Hadrianischer Zeit eine Vexillation der in Britannien stationierten coh. I Tungrorum mill. nach Noricum. Dieselbe Abteilung der und nicht eine coh. II Tung., wie im *CIL* angenommen wird, scheint im rätischen Diplom noch einmal genannt zu sein". H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), pp. 182-183, n. 30; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 289, n. 156.

Vanuit Birdoswald zou de cohors volgens E. Birley twintig jaren later naar Schotland worden verplaatst om het castellum van Castlecary aan de wal van Antoninus Pius te bouwen en tenslotte naar Cramond, waar echter in werkelijkheid de cohors II Tungrorum was gelegerd. Tenslotte neemt hij aan dat de eenheid pas tijdens de regering van Severus naar Housesteads werd overgeplaatst.¹⁰² Volgens A.K. Bowman en J.D. Thomas is het evenwel aannemelijk dat de cohors I Tungrorum milliaria dadelijk van Vindolanda naar Housesteads, perfect geschikt voor een cohors milliaria peditata, werd overgeplaatst en daar als eerste eenheid werd gelegerd. De overplaatsing vond mogelijk kort na 140 plaats.¹⁰³

De vondst van het diploma uit het jaar 146 te Vindolanda, slechts enkele kilometers ten zuidwesten van Housesteads gelegen, uitgereikt aan een militair van de cohors I Tungrorum, ondersteunt deze visie. De herstelling van het milliaria-teken kan als waarschijnlijk worden beschouwd, maar is niet zeker.¹⁰⁴ Een overplaatsing van Vindolanda naar Housesteads circa 140 n.Chr. houdt tenslotte ook in dat de opdracht van de eenheid te Castlecary vóór 140 was afgelopen en dat het opschrift vroeg tijdens de regering van Antoninus Pius dient te worden gedateerd. De cohors I Tungrorum milliaria wordt te Housesteads geattesteerd door een grote hoeveelheid inscripties. Zij verbleef hier gedurende de hele derde eeuw en

¹⁰² Deze visie stuurde E. Birley bij in: *Chiron*, 4(1974), pp. 511-513. Niettemin blijft hij bij de mening (p. 512) dat de eenheid slechts sedert Severus in Housesteads aanwezig was: "At Housesteads, all of its inscriptions seem assignable to the third century, and it ought therefore to be not earlier than the time of Severus that it set up that dedication which we are concerned". E. Birley, *Hadrian's Wall*, 1961, p. 179; Idem, in: *JRS*, 22(1932), pp. 57, 58; Idem, in: *Festschrift H. Vettors*, 1985, p. 300. Deze visie wordt gevolgd door C. Letta, in: *Studi Classici e Orientali*, 39(1989), p. 266, n. 3. Vergelijk ook M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49. Zie betreffende Cramond *CIL*, VII, 1084 = *RIB*, 2135. Zie betreffende het castellum van Housesteads A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, pp. 368-370.

¹⁰³ A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Vindolanda*, 1986, p. 119: "It seems more than likely that it was, in fact, the first garrison of Housesteads (which is known to have occupied in the third century) and that it was moved there direct from Vindolanda when the wall was built".

¹⁰⁴ A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Tablets*, 1983, p. 119; E. Birley, in: *Ancient Society*, 13/14(1982/1983), p. 273; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, pp. 96-97; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, p. 252; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 289, n. 103.

wordt daar voor de laatste maal geattesteerd door de *Notitia Dignitatum*.¹⁰⁵

Nergens werd deze cohors equitata, bereden eenheid, genoemd, zoals het geval was met de cohors II Tungrorum milliaria equitata. In geen geval bood Housesteads voldoende plaats om een cohors milliaria equitata op te vangen tijdens de periode dat de Tungri hier waren gekazerneerd. Housesteads was wel perfect geschikt voor een infanterie-eenheid, een cohors peditata. Van de zes overige cohortes milliariae die in Britannia werden geattesteerd, waren er vijf equitata. Het zesde, waarvan de precieze organisatie onzeker is, heeft geen enkel epigrafisch spoor in Housesteads nagelaten.¹⁰⁶ Een sterk gerestaureerd bouwopschrift lijkt te verwijzen naar een verbouwing van het castellum van Housesteads, mogelijk onder L. Alfenus Senecio die gouverneur van Britannia was tussen 205 en 207.¹⁰⁷

6. De cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l.

Vóór de overplaatsing van de cohors II Tungrorum naar Britannia is weinig bekend over deze eenheid. De geschiedenis van de cohors II Tungrorum loopt tot het laatste kwart van de eerste eeuw vermoedelijk parallel met deze van de cohors I Tungrorum. Waarschijnlijk was zij in eerste instantie gelegerd in Germania Inferior. Haar standplaats aldaar is onbekend. Hierna werd de eenheid

¹⁰⁵ *Not.Dign.Occ.*, XL; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 343-344; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 179; P.A. Holder, *Army*, 1987, p. 123; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), pp. 289-290: "das Stamm lager der Truppe war jedoch seit hadrianischer Zeit in Housesteads, wo die gesamte Einheit nach der mitte des 2. Jh. sicher bezeugt ist".

¹⁰⁶ De betreffende eenheden zijn cohors I Aelia Dacorum milliaria, cohors I Nervia/Nervana Germanorum milliaria eq., cohors I Aelia Hispanorum milliaria eq., cohors II Tungrorum milliaria eq., cohors I Vangionum milliaria eq., cohors I fida Vardullorum milliaria eq. CR. P.A. Holder, *Army*, 1987, pp. 112 e.v.; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, pp. 96-97. Dit houdt tenslotte in dat het wijaltaar van Cramond aan onder andere de Matres Alatervae et Matres Campestris niet door de cohors I Tungrorum, maar wel door de cohors II Tungrorum mill. eq. werd opgericht. Volgens D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, pp. 141/2 werd de cohors I Tungrorum tijdens de derde eeuw versterkt met de cuneus Frisiorum en de numerus Hnaudifridi.

¹⁰⁷ R.P. Wright, in: *JRS*, 57(1967), pp. 205-206, n. 17; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96.

dat de eenheid bij de aanvang van de dynastie der Antonini, dat wil zeggen zeker vóór 157/158, te Cramond was gelegerd, waar zij deelnam aan de constructie van het vallum Pii. De datering van de inscriptie, verloren sedert 1794, is evenwel niet zeker. E. Birley prefereert een datering tijdens de Severi.¹¹¹

In tegenstelling tot de cohors I Tungrorum was de tweede cohors der Tungri *milliaria equitata* een bereden eenheid met 240 cavaleristen. Vandaar dat deze eenheid een altaar wijdde aan onder meer de *Matres Campestres*. Het gaat om van oorsprong Gallische godinnen die waarschijnlijk bij de Romeinen via de cavaleristen, gerekruteerd in Gallië, bekend werden. Op één enkele uitzondering na waren alle eenheden die hen met een wijding vereerden, hetzij alaa, hetzij *cohortes equitatae* en praktisch iedere individuele dedicant was een ruiter. De *Campestres* waren vaak verbonden met *Epona*,¹¹² de beschermgodin van paarden en ruiters. Zij dienen derhalve in verband te worden gebracht met de *campus* of het terrein, bestemd voor de dril oefeningen. De naam van deze godinnen is volgens E. Birley¹¹³ van Latijnse oorsprong en afgeleid van *campus*.¹¹⁴ G.L. Cheesman bestempelde, toch wat voorbarig, dergelijke troepen als slecht getrainde infanterie, waaraan ruitery op paarden van inferieure kwaliteit werden toegevoegd.¹¹⁵

¹¹¹ *CIL*, VII, 1084 = *RIB*, 2135; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 123; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 359; E. Birley, in: *Latomus*, 42(1983), p. 229, nr. 32; R.W. Davies, in: *Britannia*, 7(1976), p. 136, n. 18: "I have suggested that *RIB* 2135 = *ILS* 4801 (Cramond) really belongs to this unit (= coh. II Tungr.) and will be dated to c. 140-58". Idem, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 169; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180: "Avant ou après le séjour à Birrens la cohorte a été en garnison à Cramond". Het opschrift werd aanvankelijk toegeschreven aan de cohors I Tungrorum. Zie onder anderen H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), p. 270, n. 7: "Die Vermutung von R. Davies, dass in *RIB* 2135 die coh. II[Tungr] erwähnt sei (*AJ*, 125(1968), 96 f; zustimmend E. Birley, *Chiron*, 4(1974), 512), ist zu unsicher, da die coh. II Tungrorum in offiziellen Inschriften auf ihre Beinamen nicht verzichtet und die coh. I Tungrorum in dem nicht fernen Kastell am Antoninuswall Castlecary (*RIB* 2155) belegt ist". M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49. Zie betreffende het castellum van Cramond A. en V. Rae, in: *Britannia*, 5(1974), pp. 163 e.v.; A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, pp. 346-347. ¹¹² A. Holder, *Sprachschatz*, I, 1961, kol. 1447-1450; M. Euskirchen, in: *BRGK*, 74(1993), pp. 689-690.

¹¹³ E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1529.

¹¹⁴ *RIB*, 2121; 2195 (= *ILS*, 4829); 2177 (= *ILS*, 4831c); 1334 (= *ILS*, 4828); A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, pp. 50 e.v.; R.W. Davies, *Service in the Roman Army*, 1989, p. 93; E. Birley, *Religion*, 1978, pp. 1529-1530; Idem, in: *Glasgow Archaeological Journal*, 4(1976), pp. 108-110; Idem, *Deities*, 1986, p. 50.

¹¹⁵ G.L. Cheesman, *Auxilia*, 1914, pp. 28-30. Zie betreffende dergelijke eenheden in het algemeen R.W. Davies, in: *Historia*, 20(1971), pp. 751-763.

Te Birrens dat, hoewel ten noorden van de muur van Hadrianus gelegen, toch deel uitmaakte van het grensconcept van Hadrianus, loste de cohors II Tungrorum de cohors I Nervia/Nervana Germanorum milliaria eq. af. De eenheid zelf, maar ook militairen die in haar rangen dienden, richtte hier een reeks altaren op. De komst van de cohors dient ten tijde van Antoninus Pius, ten laatste 158, te worden gedateerd.¹¹⁶ Wellicht is een iets vroegere datering te prefereren. In de jaren 155-157 had de Romeinse bezetter af te rekenen met de opstand van de Brigantes die de volle aandacht van C. Iulius Verus opeiste. Naar aanleiding van de moeilijkheden vonden verscheidene troepenverplaatsingen plaats. In dat licht dient vermoedelijk ook de terugkeer van de vexillatio cohortis II Tungrorum uit Raetia te worden gezien. Tijdens deze revolte werden talrijke forten beschadigd. Een inscriptie, gewijd aan Antoninus Pius uit het jaar 158, herinnert aan de wederopbouw of het herstel van het castellum.¹¹⁷

In de inscripties te Birrens en later te Castlesteads droeg de cohors vanaf circa 157/158 de eretitel *c.L.*, traditioneel aangevuld tot *c(ivium) L(atinorum)* en dit naar analogie met *c(ivium) R(omanorum)*. De cohors II Tungrorum is voorzover bekend de enige

¹¹⁶ *RIB*, 2110; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 344; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 54; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 169; E. Birley, in: *JRS*, 22(1932), pp. 57, 58; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 360; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, 1953; A.R. Burn, *The Romans*, 1967, pp. 99-100; H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), p. 269, n. 6; R.W. Davies, in: *Britannia*, 7(1976), p. 136, n. 18; Idem, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180; E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1514; Idem, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, p. 248; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 123; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49. Zie betreffende het castellum van Birrens E. Birley, *Hadrian's Wall*, 1961, pp. 227 e.v.; A.S. Robertson, *Birrens (Blatobulgium)*, 1974; A. Johnson, *Auxiliary Forts*, 1983, pp. 305-307.

¹¹⁷ *RIB*, 2110; A.R. Burn, *The Romans*, 1967, pp. 97-99; S.S. Frere, *Britannia*, 1987, p. 135: "The first Antonine occupation of Scotland ended abruptly with demolition of forts. The date of this can be fixed by indications of serious trouble in Britain between 154 and 158 given by coins and inscriptions and confirmed by troop movements". Zie betreffende de opstand van de Brigantes idem, 1987, p. 136; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; Idem, in: *Klio*, 60(1978), pp. 363, 364-365; M.G. Jarret en J.C. Mann, in: *BJ*, 1970, pp. 189-190; M. Speidel, in: *Britannia*, 18(1987), pp. 233 e.v., bijzonder p. 137; D. J. Breeze, in: *Roman Frontier Studies 1989*, 1991, p. 41. Zie betreffende het herdenkingsopschrift eertijds L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), pp. 360-361 die hier mogelijk een eenvoudig ereopschrift in ziet en niet noodzakelijk een bouwopschrift.

Wij-altaar, *RIB*, 2092, Birrens (National Museums of Scotland, Edinburgh).
Aan de Disciplina van Augustus. De cohors II Tungrorum, 1.000 man sterk, bereden
eenheid, in het openbaar (door de keizer) geprezen, (heeft het geplaatst).

hulpeenheid die deze eretitel droeg.¹¹⁸ Deze verklaring levert echter allerlei moeilijkheden op. De vraag dient gesteld of het *ius Latii* primair een "stadsrecht" was of tevens als een personenrecht kon gelden. De cohors II *Tungrorum mil(liaria) eq(uitata) c(ivium) L(atinorum)* zou het enige directe getuigenis vormen dat een volledige militaire eenheid het *ius Latii* ontving. Op basis van deze bijnaam van de cohors nam B. Galsterer-Kröll aan dat *c(ivium) L(atinorum)* de rechtsstatus aanduidde van de *civitas* waar deze eenheid werd gerekruteerd.¹¹⁹ In totaal zes opschriften vermeldden de cohors II *Tungrorum mil(liaria) eq(uitata) c.l.*, waaronder twee die exact kunnen worden gedateerd: *RIB*, 2110 (van 10.12.157-9.12.158, Birrens) en *RIB*, 1983 (van 241, Castlesteads). *RIB*, 2092 (Birrens) en *RIB*, 2104 (Birrens) kunnen in de tweede helft van de tweede eeuw worden geplaatst. *RIB*, 1981 (Castlesteads) en *RIB*, 1982 (Castlesteads) dateren beide uit de derde eeuw. Het is belangrijk te noteren dat deze inscripties telkens een officieel karakter droegen. In de overige opschriften van deze cohors die de toevoeging *c.l.* niet vermeldden, was dit officieel karakter niet aanwezig. Zij werden opgericht, hetzij door een deel van de eenheid, hetzij door militairen persoonlijk. *C.l.* behoorde dus in de tijdsspanne tussen het midden van de tweede eeuw en het midden van de derde eeuw tot de officiële titulatuur van de eenheid. De afkorting *c.l.*, die overigens verder onbekend is, was derhalve een erenaam die ook na de *Constitutio Antoniniana* zijn belang bleef behouden. Op basis van het bronnenmateriaal besluit H. Wolff dat het *ius Latii* in wezen een "stadsrecht" was, gebonden aan een gebied en dat het niet werd toegekend aan individuen of groepen van personen. Bijgevolg moet men een andere oplossing voor *c.l.* formuleren en wordt het *ius Latii* voor de *Tungri* niet geattesteerd. Het gaat in feite om een bijnaam, analoog aan *pia*, *fidelis*, *torquata*, *vindex*. De eretitel is eenmalig. Een verklaring ziet H. Wolff in het opschrift aan M. Valerius Maximianus¹²⁰ met de formulering "*ab imp. Anto-*

¹¹⁸ *CIL*, VII, 1071 = *RIB*, 2104; *RIB*, 2110; 2092; 1983; 1981; 1982. De basispublicatie is hier H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), pp. 267-288. Vergelijk R.W. Davies, in: *Klio*, 60(1978), p. 364, n. 18. Deze oplossing wordt evenwel niet algemeen aanvaard, zie onder anderen E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1514, n. 31; G. Alföldy, in: *BVbl*, 51(1986), pp. 209-211; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 291.

¹¹⁹ B. Galsterer-Kröll, in: *Chiron*, 3(1973), p. 302, n. 93. Voor een recent overzicht van de problematiek zie G. Alföldy, in: *BVbl*, 51(1986), pp. 187-220, voornamelijk pp. 191-193.

¹²⁰ *AE*, 1956, 124.

De cohors IV Tungrorum milliaria levert hiervan een ander sprekend voorbeeld. Maar ook de cohors III Batavorum mill. eq. zond in 148 vanuit Raetia een vexillatio naar Pannonia Inferior.¹²⁹

Opvallend is het feit dat de cohors in de diplomata als vexillatio verschijnt, zoals bijvoorbeeld ook de cohors IV Tungrorum milliaria vexillatio, de cohors III Batavorum milliaria vexillatio of de cohors IX Batavorum milliaria vexillatio. Een mogelijke verklaring ligt in het feit dat de Romeinse legerorganisatie een beroep deed op detachementen met een getalsterkte van een cohors quingenaria uit gevechtseenheden die een bijzondere specialiteit hadden. De Tungri en de Batavi zouden bijzondere vaardigheden hebben bezeten bij de uitvoering van amfibische operaties, zoals het oversteken van rivieren en moerassen. De Tungri leverden eveneens zeer bedreven ruiters. Een dergelijk detachement werd officieel vexillatio genoemd om aan te duiden dat zij uit een cohors milliaria was ge-licht.¹³⁰

Op basis van de herstelling van het diploma van Straubing namen aanvankelijk aan dat een vexillatio van de eenheid reeds vanaf 121/125 in Raetia was gestationeerd, samen met een vexillatio (?) van de cohors IV Tungrorum. H.U. Nuber stelde dat door de vergelijking van de diplomata van Straubing en Manching (125/128) de aanwezigheid van deze vexillatio in Raetia van 121 tot 128 mag worden aangenomen. Dit zou betekenen dat de vexillatio cohortis II Tungrorum reeds sedert Hadrianus in deze provincie was gestationeerd en mogelijk hier opereerde tot minstens 147, met inbegrip van een kort oponthoud in Noricum. Sedert de tekstherstelling van het diploma van Straubing door U. Schillinger-Häfele

¹²⁹ *CIL*, XVI, 55, 179, 180; E. Birley, *Alae*, 1966, p. 61; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 109; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; Idem, *Noricum*, 1974, pp. 144, 260; R.W. Davies, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 123; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96.

¹³⁰ *CIL*, III, 3676 = *ILS*, 2558; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96: "It is probable that, like the Batavians, they (= de Tungri) had special skills connected with crossing marshy terrain and rivers, and this may have been the reason for the tendency to divide units recruited from the two tribes". K. Dietz, in: *BVbl*, 53(1988), pp. 145-146: "Die einzigartige, gleichmässige Befähigung der Bataver- und Tugrersoldaten als Pioniere bei amphibischen Operationen (beim Überqueren von Flüssen und Sümpfen) bewirkte daher deren Detachierung als geslossener Teilverband. Wie es scheint haben dann (in der "offiziellen Sprachreglung") beide Teileinheiten - also auch die zurückbleibende - den Beinamen vexillatio geführt". Het achterblijvende deel van de cohors werd in het geval van de cohors II Tungrorum in de Britse inscripties evenwel nooit vexillatio genoemd. Zie betreffende de Batavi nog K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 282.

kan deze these evenwel niet langer worden staande gehouden. Dit houdt in dat men deze vexillatio ook op het diploma van Manching dient te schrappen, hetgeen wordt ondersteund door het diploma van Künzing.¹³¹ De diplomata van Mautern (128/138) en Stein (135/138) tonen aan dat de vexillatio cohortis in deze periode wel in de provincie Noricum opereerde. Haar standplaats hier blijft evenwel onbekend.¹³²

De vexillatio cohortis II Tungrorum wordt zeker niet geattesteerd door het diploma van Gnotzheim, dat oorspronkelijk in de jaren 139-141 werd gedateerd. H.-J. Kellner en H.U. Nuber namen onder meer op grond van dit diploma de aanwezigheid aan van de cohors in Raetia gedurende deze periode. M.M. Roxan toonde echter overtuigend aan dat dit document tussen 154-161 dient te worden geplaatst. Dit houdt in dat het detachement op dat ogenblik niet langer in Raetia aanwezig was.¹³³ Door het diploma van Eining van

¹³¹ *RMD*, 25; U. Schillinger-Häfele, in: *BRGK*, 58(1977), p. 583; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 48(1983), p. 168; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 290, n. 107; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), pp. 93 e.v., bijzonder pp. 98, 102-103; H.J. Kellner, in: *BVbl*, 31(1966), p. 91; Idem, in: *BVbl*, 33(1968), pp. 98-99; Idem, in: *BVbl*, 36(1971), p. 214; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; Idem, in: *Britannia*, 7(1976), p. 136, n. 18; Idem, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 168; Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 364; H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), p. 181; B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4(1973), p. 201; D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180; H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), p. 270, n. 7; E. Birley, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82, bijzonder n. 23; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 123; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 289, n. 156; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 197.

¹³² Gedurende geruime tijd werd aangenomen dat in het diploma van Mautern sprake was van de cohors I Tungrorum. Dit kon evenwel op grond van het diploma van Stein worden weerlegd. *CIL*, XVI, 174; *RMD*, 93; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 290, n. 107; K. Dietz, in: *BVbl*, 53(1988), p. 145; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 204. De opmerking van A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 98, n. 26: "Die Vermutung von H. Thaller (Jahresh. d. Öster. Arch. Inst., 39(1952), 93 Anm. 11), wonach die Vexillation der Tungrerkohorte auf dem Diplomfragment von Mautern (*CIL*. XVI 174) mit der Vexillation in Rätien identisch sei, wird schon durch die Stelle der Vexillation nach den Kohorten mit Nummer II an der Truppenliste hinfällig. Nesselhauf, *CIL*. XVI 174 Anm. 4 ist ebenfalls unwahrscheinlich", is in deze context niet langer ter zake. H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), pp. 182-183, n. 30; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, p. 260; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 289, n. 156.

¹³³ H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 31(1966), p. 92; Idem, in: *BVbl*, 48(1983), p. 168 dateert nog 139-141. Deze auteur stelt in: *BVbl*, 33(1968), p. 99 dat op basis van het ontbreken van de vexillatio cohortis II Tungrorum op het diploma van Gnotzheim dat dit detachement, sedert 121/125 in Raetia aanwezig, deze provincie tijdelijk moest hebben verlaten. Hij suggereert evenwel de aanwezigheid van deze eenheid op het diploma in de plaats van de cohors III Bracaraugustanorum. H.U. Nuber wijst in: *Germania*, 47(1969), pp. 182-183 een overplaatsing van de vexillatio naar Noricum af en pleit voor een herstelling van de (cohors) II Tungr(orum) (milliaria) vex(illatio) in plaats van de cohors III Bracaraugustanorum. Daar tegenover de

147 wordt de eenheid wel in Raetia geattesteerd. Zij loste hier vermoedelijk de vexillatio van de cohors IV Tungrorum af die in Raetia voor de laatste maal verschijnt op het diploma van Oberschneiding van 138-140.¹³⁴

E. Stein vermoedde op grond van het diploma van Regensburg dat de vexillatio van de cohors II Tungrorum nog in 153 als één van de veertien cohortes van de troepenmacht van Raetia kon worden beschouwd. Men nam gedurende geruime tijd aan dat de eenheid ook op het diploma van Owen, eveneens uit 153, kon worden hersteld. De aanwezigheid van deze vexillatio op beide diplomata is evenwel weinig waarschijnlijk omdat zij niet meer werd opgenomen in het diploma van 153/157 of in de daaropvolgende diplomata van Raetia.¹³⁵ De vexillatio was volgens A. Radnóti en R.W. Davies tijdens haar verblijf in Raetia mogelijk gestationeerd in het castellum van Eining, dat opvallend klein was (1,83 ha) en dat speciaal

diplomata van Mautern (128/138) en Stein (135/138). Zie tenslotte M.M. Roxan, in: *BVbl*, 44(1979), pp. 75-78.

¹³⁴ *CIL*, XVI, 94. De aanwezigheid van de vexillatio wordt vermoed op basis van een gereconstrueerde tekst. H. Thaller, in: *ÖJh*, 39(1952), kol. 93, n. 11 en R. Saxer, *Vexillationen*, 1967, pp. 28-29 menen dat hier ook de cohors I Tungrorum milliaria vexillatio kan worden hersteld. E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 221; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, 1953, p. 99; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 115; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; Idem, in: *Britannia*, 7(1976), p. 136, n. 18; Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 364; D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146; H. Wolff, in: *Chiron* 6(1976), p. 270, n. 7; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180; E. Birley, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82; K. Strobel, in: *ZPE*, 70(1987), p. 290, n. 107; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 95; S.S. Frere, *Britannia*, 1987, p. 135; K. Dietz, in: *BVbl*, 53(1988), pp. 145, 151.

¹³⁵ E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 221: "... und vermutlich auch noch das vom J. 153 ihre Anwesenheit voraussetzt, indem es sie als 14. Kohorte des rätische Heeres zu zählen scheint. Da andererseits keines der späteren auf Rätien bezüglichen Militärdiplomen ihrer gedenkt, diesen zufolge vielmehr das rätischen Heer jetzt nur 13 Infanterieformationen umfasste, so hat die Vexillation schon um 155 Rätien wieder verlassen". Zie betreffende het diploma van Regensburg E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 284, nr. 12 = *CIL*, III, p. 1988 = *CIL*, XVI, 101 (lijst van de eenheden bleef niet bewaard doch werd gereconstrueerd op grond van de opgave van het aantal eenheden); het diploma van Owen zie *RMD*, 46; het diploma van 153/157 zie *CIL*, XVI, 117. K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356-1357; H. Thaller, in: *ÖJh*, 39(1952), kol. 93, n. 11; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, 1953, p. 99; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 364, ook n. 19; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 33(1968), p. 99; H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), p. 182; D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 123; M.M. Roxan, in: *RMD*, 1978, p. 46, n. 3: "Nesselhauf suggested 14 cohorts but it may be noted that cohors II Tungrorum milliaria vexillatio is no longer listed in *CIL*, XVI 117 of 153/7, or in subsequent Raetian diplomata". H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 48(1983), p. 167; M.G. Jarret, in: *Britannia*, 25(1994), p. 49.

voor deze eenheid zou zijn gebouwd. De geringe afmetingen maken het castellum uiterst geschikt voor een vexillatio.¹³⁶

Waar de eenheid was gestationeerd tijdens het vroege Dominaat is niet bekend. De *Notitia Dignitatum Occ.* vermeldt een *praepositus militum Tungrecanorum Dubris*. L. van de Weerd stelt zich de vraag of deze milites cohortis, die blijkbaar waren gestationeerd te Dover, niet de restanten vormden van de vroegere cohors II Tungrorum.¹³⁷

7. De cohors III Tungrorum

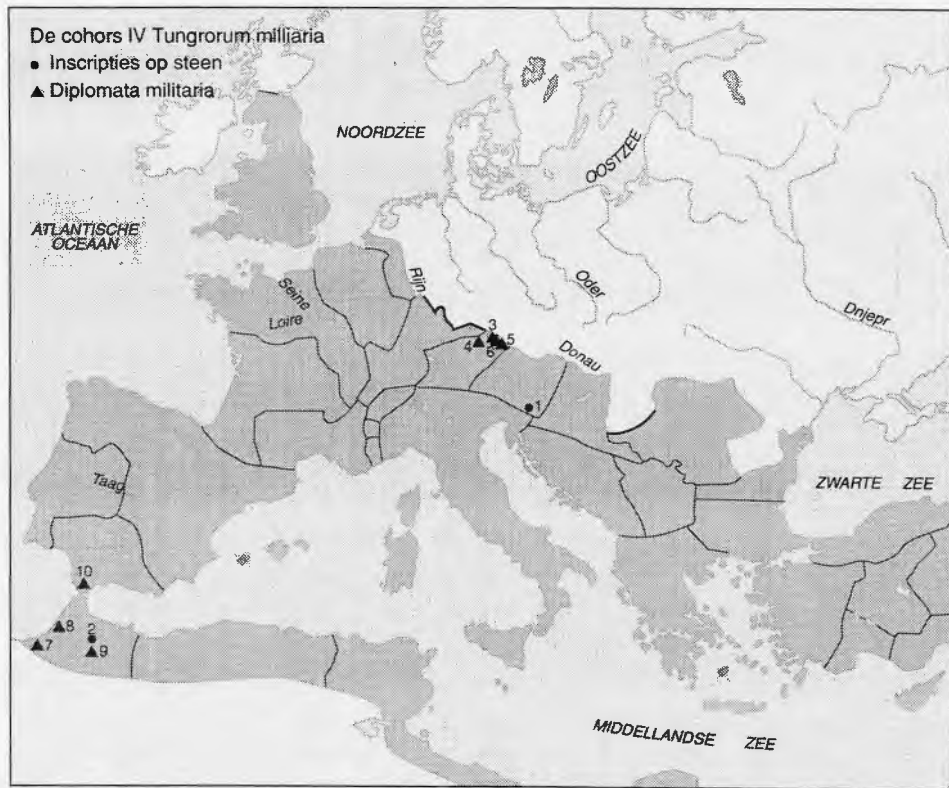
In de loop van de Batavenrevolte speelden de Tungri een relatief belangrijke rol. Zo waren Tungri betrokken bij de vijandelijkheden tussen Romeinse eenheden en troepen van Civilis. Onder meer Tacitus verhaalt dat na een kort gevecht, niet ver van de Rijn, een cohors Tungrorum in juni 69 n.Chr. zich aan de Bataafse leider overgaf. De Romeinse troepen, geschokt door deze onvoorziene capitulatie, werden door bondgenoten en vijanden afgeslacht.

Uit het bronnenmateriaal zijn na de Batavenrevolte drie cohortes Tungrorum bekend. De cohors I Tungrorum en de cohors II Tungrorum werden na de opstand der Bataven overgeplaatst naar Britannia. De cohors II Tungrorum zond van daaruit een vexillatio naar Noricum en Raetia. De cohors IV Tungrorum wordt geattesteerd in Noricum, Raetia en Mauretania Tingitana. De cohortes I en II Tungrorum klimmen op tot de vóór-Flavische tijd.

Het ontbreken van een cohors III Tungrorum is opvallend. Het bestaan van deze eenheid kan in ieder geval worden afgeleid uit het bestaan van de cohors IV Tungrorum. In 1900, nog voor deze laatste eenheid bekend was, merkte C. Cichorius op dat Tacitus, naast twee cohortes Tungrorum, nog eenmaal naar een cohors

¹³⁶ A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 102: "Für die Vexillation der Cohors II Tungrorum gibt es also nur einen möglichen Standort in der Gegend ...: des Kastell Einig". R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 109: "The vexillation of cohors II Tungrorum was stationed in a new fort, specially built for it, at Eining". Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 365; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 36(1971), p. 214; M.P. Speidel, in: *Britannia*, 12(1981), p. 11; D.J. Breeze en B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 1987, p. 252; A.M. Hakkert, in: *Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity*, 1, 1992, kol. 46. De chronologie van de bouwgeschiedenis, zoals geschetst door A. Radnóti, komt evenwel niet overeen met het verblijf van het detachement in Raetia.

¹³⁷ *Not.Dign.Occ.*, XXVIII, 14; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 88.

1. Klagenfurt (Virunum)
2. Ain Schkour
3. Straubing
4. Manching
5. Künzing
6. Oberschneiding
7. Souk-el-Arba
8. Banasa
9. Volubilis
10. Basle Claudia

Tungrorum verwees en verhaalde hoe deze eenheid naar Civilis overliep. De twee eerstgenoemde cohortes waren mogelijk de cohortes I et II Tungrorum, maar dat is niet zeker. Zij bevonden zich in het voorjaar van 69 n.Chr. nog in Italië bij het leger van Vitellius. Men kan moeilijk aanvaarden dat zij snel naar de Rijnstreek waren afgezakt en aan de vijandelikheden tijdens de Batavenrevolte deelnamen. Men mag bijgevolg aannemen dat Tacitus sprak van een derde cohors Tungrorum, mogelijk de cohors III Tungrorum. Het is zeer aanvaardbaar dat, na de beëindiging van de oorlog tegen Civilis, deze cohors III Tungrorum door Vespasianus werd ontbonden en bijgevolg na diens hervormingen niet meer in de bronnen verschijnt.¹³⁸

8. De cohors IV Tungrorum milliaria

Over het ontstaan van de cohors IV Tungrorum is tot nog toe niets bekend. De eenheid werd vermoedelijk voor de eerste maal gelicht tijdens de eerste eeuw n.Chr. Waarschijnlijk gebeurde dit niet in dezelfde tijdsspanne als de overige cohortes Tungrorum. Een aanwijzing hiervoor kan men misschien vinden in het feit dat aan het hoofd van deze eenheid een tribunus cohortis milliariae stond, terwijl de twee andere eenheden werden gecommandeerd door een praefectus cohortis. Een verklaring hiervoor kan worden gezocht in het feit dat de cohortes I en II Tungrorum evolueerden van een cohors quingenaria naar een cohors milliaria, terwijl de cohors IV Tungrorum dadelijk als een cohors milliaria werd gelicht. Dit kan dan ten vroegste vanaf de Flavische dynastie zijn gebeurd.¹³⁹

Welke haar standplaatsen waren in de loop van de eerste eeuw is niet bekend. Naar analogie met de overige auxilia Tungrorum was zij vóór 69/70 mogelijk gestationeerd langs de Rijnlimes. Hierna werd de eenheid in het kader van de hervormingen van Vespasianus naar aanleiding van de Batavenrevolte naar een andere provincie,

¹³⁸ Tacitus, IV, 16, 3-4; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 344-345; H. van de Weerd, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 170; Idem, *Les Tungri*, 1914, p. 55; W. Wagner, in: *Festschrift RGZM*, 1953, p. 99, n. 20; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; H. Heubner, *Tacitus*, IV, 1987, p. 48; G.E.F. Chilver en G.B. Townend, *Commentary on Tacitus*, 1985, p. 37; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 181; D.B. Saddington, *Auxiliary Forces*, 1982, pp. 120 e.v.

¹³⁹ R. Nouwen, in: *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*, 1996, p. 129.

mogelijk Noricum, overgeplaatst. In deze provincie, te Klagenfurt (Kärnten), wordt de eenheid voor de eerste maal geattesteerd door een grafstele, opgericht voor Iomatus, de zoon van Velso. Dit grafmonument mag misschien tijdens het einde van de eerste eeuw, uiterlijk tijdens het eerste kwart van de tweede eeuw worden gedateerd.¹⁴⁰ Deze militair, die evenals zijn vader een Illyrische naam droeg en gedurende minstens 23 jaren, mogelijk zelfs 33 jaren, in dienst was, werd vermoedelijk reeds tijdens de regering van Vespasianus gerekruteerd. De streek van Kärnten, waar het grafmonument voor deze soldaat werd opgericht, maakte deel uit van een "Groot-Illyrisch" gebied, waar zeker Illyrische taalinvloeden aanwezig waren. De betrokkene was bijgevolg een plaatselijke rekrut van de cohors IV Tungrorum. Hieruit mag men besluiten dat de eenheid mogelijk rechtstreeks van de Rijnstreek naar de provincie Noricum werd getransfereerd.¹⁴¹

Vaak werd evenwel aangenomen dat de eenheid, zoals de cohortes I et II Tungrorum, in Britannia was gelegerd.¹⁴² Zeker vanaf 121/125 lag de eenheid in de provincie Raetia. Hier werd zij voor de eerste maal geattesteerd door het diploma van Straubing. De numerieke sterkte van de cohors of een eventuele erenaam zijn op dit ogenblik onzeker.¹⁴³ A. Radnóti stelde met betrekking tot het diploma van Straubing dat de cohors IV Tungrorum werd vermeld op de plaats van de cohors IV Gallorum. K. Kraft heeft het vermoeden geuit dat men hier misschien rekening dient te houden met een dubbele naam, namelijk de cohors IV Gallorum et Tungrorum. Hierbij zou de eenheid soms met de ene, soms met de andere naam worden aangeduid. Bewijsmateriaal hiervoor ontbreekt tot op heden evenwel.¹⁴⁴

¹⁴⁰ P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, 2271, p. 153; *AE*, 1982, 755 dateert aan het einde van de eerste eeuw; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; Idem, *Noricum*, 1974, p. 260.

¹⁴¹ Zie betreffende het Illyrisch gebied en taalinvloed J. Szilágyi, in: *Der Kleine Pauly*, 2(1979), kol. 1367-1369; G. Neumann, in: *Der Kleine Pauly*, 2(1979), kol. 1369-1370; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, pp. 17-21 met kritische opmerkingen dienaangaande pp. 20, 260.

¹⁴² *CIL*, XVI, 181, n. 2; H. Nesselhauf, in: *Epigraphica*, 12(1950), p. 47, n. 2; R. Saxer, *Vexillationen*, 1967, p. 32.

¹⁴³ *RMD*, 25; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 98, ook n. 29; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 33(1968), p. 98; Idem, in: *BVbl*, 36, 1971, p. 45; M.P. Speidel, in: *PACA*, 13(1975), p. 38, n. 13; M.M. Roxan, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; E. Birley, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82.

¹⁴⁴ A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 99, n. 34.

Aanvankelijk namen R.W. Davies, D.J. Breeze en anderen aan dat de cohors in zijn geheel was gestationeerd in Raetia en van daaruit een vexillatio zond naar Mauretania Tingitana die daar werd geattesteerd vanaf 154.¹⁴⁵ Deze opvatting is niet langer houdbaar om twee redenen. Vooreerst vermeldden de diplomata van Manching (125/128?), Künzing (vóór 147) en Oberschneiding (138/140) telkens, al dan niet na reconstructie van de tekst, een vexillatio van de cohors IV Tungrorum. Gezien het feit dat deze diplomata telkens een vexillatio vermeldden, hebben wij op het diploma van Straubing vermoedelijk ook met de vexillatio cohortis IV Tungrorum te maken. De eenheid wordt bijgevolg waarschijnlijk op geen enkel diploma van Raetia in haar volle getalsterkte geattesteerd.¹⁴⁶ Vervolgens heeft de eenheid nog voor het midden van de tweede eeuw, wanneer zij werd afgelost door de cohors II Tungrorum, Raetia verlaten. Zij wordt de laatste maal vermeld op het diploma van Oberschneiding van 138/140 en komt in ieder geval sedert het diploma van Eining uit 147 niet langer voor op de diplomata van Raetia.¹⁴⁷

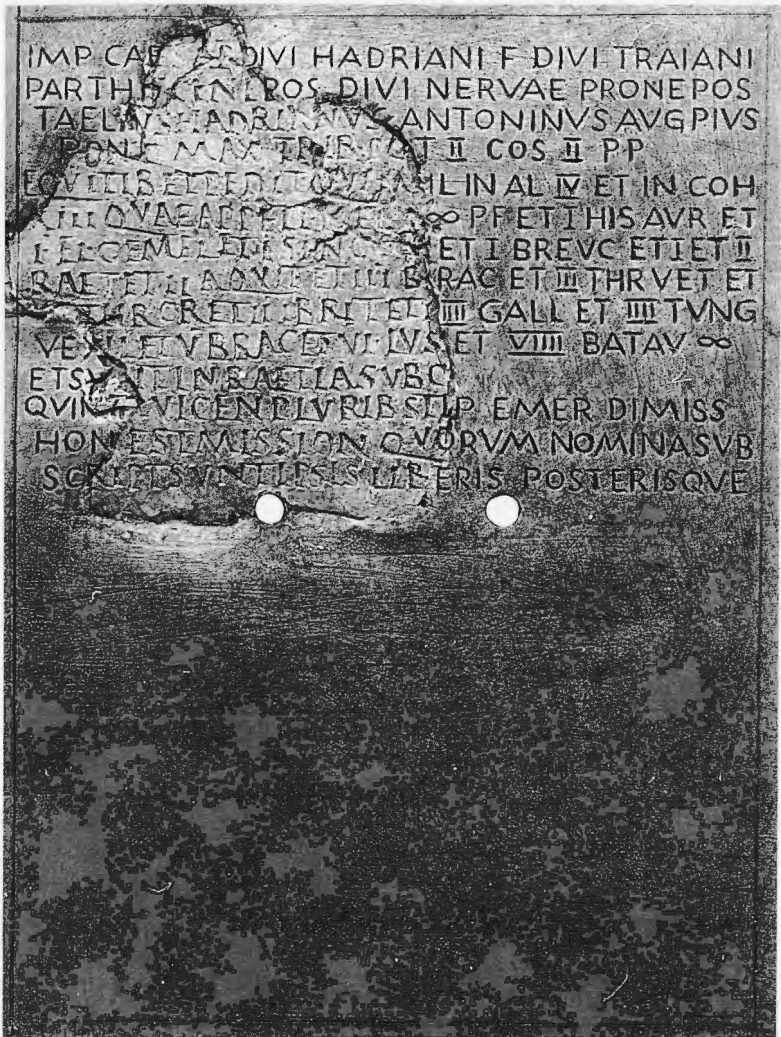
A. Radnóti nam aan dat in het castellum van Theilenhofen reeds ten tijde van Hadrianus een kortstondige stationering van de cohors IV Tungrorum plaatsvond, ervan uitgaand dat er destijds al troepen konden worden gelegerd.¹⁴⁸

¹⁴⁵ R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 109: "... another from cohors IV Tungrorum milliaria also based in Raetia to Mauretania Tingitana by A.D. 157". D.J. Breeze, in: *Britannia*, 5(1974), p. 146: "Two cohorts stationed in Raetia, cohors III Batavorum milliaria equitata and cohors IV Tungrorum milliaria, had vexillations serving in Pannonia Inferior in 148 and Mauretania Tingitana in 157 respectively". J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182: "Entretemps on avait appris par un diplôme de Straubing que la cohorte elle-même séjournait en Rhétie en 121-125". E. Birley, *Alae*, 1966, p. 61; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, p. 260.

¹⁴⁶ *RMD*, 32; *AE*, 1988, 903; *RMD*, 94; *RMD*, 25, n. 4; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 73; H.U. Nuber, in: *Germania*, 47(1969), p. 181; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 36(1971), p. 215; Idem, in: *BVbl*, 48(1983), pp. 168-169, ook n. 23; Idem, in: *Das Archäologische Jahr in Bayern 1981*, 1982, p. 132; M.P. Speidel, in: *PACA*, 13(1975), p. 38, n. 2: "Another unit that may have come from Noricum or neighbouring Raetia is 'cohors IV Tungrorum vexillatio' ..."

¹⁴⁷ *RMD*, 94; *CIL*, XVI, 94; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 99; M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 848; H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 48(1983), pp. 168-169; K. Dietz, in: *BVbl*, 53(1988), p. 151.

¹⁴⁸ A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), pp. 101-102: "Das Lager in Theilenhofen wurde vermutlich unter Hadrian gebaut ... Wenn die Möglichkeit zur Stationierung einer Auxiliartruppe besteht, so kann man dort den wahrscheinlich kurzfristigen Aufenthalt der cohors IV Tungrorum annehmen". H.-J. Kellner, in: *BVbl*, 36(1971), p. 215. Zie betreffende de datering van het castellum van Theilenhofen F. Winkelmann, in: *Germania*, 1(1917), p. 53; Idem, in: *BRGK*, 11(1920), p. 48.

Het diploma militare van Oberschneiding, *RMD*, 94 (Prähistorische Staatssammlung, München).

De vexillatio van de cohors IIII Tungrorum wordt op regel 9 vermeld.

In de provincie Mauretania Tingitana werd de cohors IV Tungrorum voor de eerste maal geattesteerd op het diploma van Souk-el-Arba uit 154. De diplomata militaria van Rabat en Volubilis, beiden uit het jaar 156/157, vermeldden een vexillatio van de cohors. Dit houdt in dat het diploma van Souk-el-Arba vermoedelijk eveneens een vexillatio vermeldde. Mogelijk werd de eenheid naar hier overgeplaatst naar aanleiding van één van de frequente plaatselijke opstanden. M. Lenoir plaatst de aankomst van de vexillatio in Mauretania Tingitana in het kader van de militaire versterkingen die op verzoek van T. Varius Clemens circa 145/147 naar deze provincie werden getransfereerd met het oog op de Moorser campagnes van Antoninus Pius.¹⁴⁹ Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om dezelfde vexillatio als die welke in Raetia was gestationeerd en daar door de vexillatio cohortis II Tungrorum werd afgelost.¹⁵⁰ Het diploma van Baelo Claudia (Cadiz Spanje) uit het jaar 161 vermeldt mogelijk nog de vexillatio van deze cohors.¹⁵¹ Een tweede diploma gevonden te Volubilis en dat zeker na 161 moet worden gedateerd, vermeldt de eenheid opnieuw op volle getalsterkte.¹⁵² Het is niet bekend wanneer de hereniging heeft plaatsgevonden. Evenmin is het bekend vanuit welke provincie het tweede deel van de eenheid is overgekomen. De cohors is in ieder geval nog voltallig bij de oprichting van het altaar ter ere van Severus Alexander (222-235). Op dat ogenblik was zij gestationeerd in het castellum van Aïn Schkour, ten noorden van Volubilis, waar zij de cohors I Asturum et Gallaecorum opvolgde.¹⁵³ Dit fort

¹⁴⁹ *RMD*, 48; *CIL*, XVI, 181, 182; M. Lenoir, in: *BAM*, 15(1983-1984), p. 222: "Elles sont arrivées en Tingitane peut-être en 145-147, avec les renforts commandés par T. Varius Clemens". H. Nesselhauf, in: *Epigraphica*, 12(1950), p. 47; A. Radnóti, in: *Germania*, 39(1961), p. 99; R. Saxer, *Vexillationen*, 1967, p. 31; M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 840, n. 20, p. 841; Idem, in: P.T. Bidwell, *Vindolanda*, 1985, p. 96; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; *RMD*, p. 131, n. 58. Zie betreffende Noord-Afrika onder anderen F. Decret en M. Fantar, *L'Afrique du Nord dans l'Antiquité*, 1981.

¹⁵⁰ *RMD*, p. 131, n. 58.

¹⁵¹ *RMD*, 107.

¹⁵² *AE*, 1985, 992; M. Lenoir, in: *BAM*, 15(1983-1984), p. 222. Zie betreffende de datering van de hereniging M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 848, waarbij er evenwel rekening mee dient te worden gehouden dat de auteur op dat ogenblik niet over het nu bekende bronnenmateriaal kon beschikken.

¹⁵³ *AE*, 1966, 606 = *IAM*, 824, ook *IAM*, 819, 820; M. Euzenat, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, *BeihBJ*, 19(1967), p. 196; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 841; *RMD*, 25, n. 4 en p. 131, n. 94.

maakte deel uit van een weldoordacht verdedigingssysteem met een opmerkelijke coherentie.¹⁵⁴

De aanwezigheid van de voltallige cohors suggereert volgens M.M. Roxan dat de noodzaak zich opdrong maatregelen te treffen als gevolg van mogelijke onrust.¹⁵⁵ Problematisch zijn evenwel de geringe afmetingen van het castellum (0,8 ha). In het licht van het Vindolandatablet nr. 88/841 mag men aannemen dat een deel van de eenheid permanent op zending was. Dit houdt in dat de cohors in theorie milliaria bleef, doch in werkelijkheid met veel minder manschappen in het kamp was gestationeerd.¹⁵⁶

Mogelijk werd de eenheid vanuit Banasa naar Aïn Schkour overgeplaatst. Op een bronzen tablet uit het jaar 215 kan men lezen: "... *invicti Imp(eratoris) Anto[nini].../[coho]rs miliaria agenti an[te] alae statio[/]naria? in locum eius succ[edat]?...]*". Dit laat toe te veronderstellen dat, door een beslissing van keizer Caracalla, een ala, gestationeerd te Banasa, werd vervangen door een cohors milliaria. Slechts twee eenheden komen hiervoor in aanmerking, namelijk de cohors II Syrorum Sagittaria (of milliaria Sagittariorum) en de cohors IV Tungrorum milliaria.¹⁵⁷

Van de cohors IV Tungrorum milliaria is tijdens de late keizertijd geen spoor meer aangetroffen.

9. Tungri in andere legereenheden

Naast de auxilia Tungrorum, waarvan de militairen zeker in de aanvangsfase in de civitas Tungrorum werden gelicht, deden ook andere "nationale" eenheden een beroep op de diensten van rekruten uit deze civitas.

Wij zullen hier nog niet ingaan op de problematiek van de plaatselijke rekruterings en hun mechanisme. Wel zullen wij aandacht

¹⁵⁴ M. Euzenat, 1967, pp. 197-198; J.C. Mann, in: *ANRW*, II, 1(1974), p. 529.

¹⁵⁵ M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 841.

¹⁵⁶ Zie betreffende de grootte van castellae A. Johnson, *Roman Forts*, 1983, p. 31: "The internal area of the auxiliary fort varied in size according to its garrison, from about one hectare for the smallest unit of 500 foot soldiers (cohors quingenaria peditata) to 5 or 5.5 hectares for the thousandstrong cavalry units (alae milliariae)". Het fort van Aïn Schkour kon bijgevolg met haar 0,8 ha onmogelijk een cohors milliaria peditata herbergen.

¹⁵⁷ *IAM*, p. 95; *AE*, 1989, 912. Zie betreffende de cohors II Syrorum Sagittaria M.M. Roxan, in: *Latomus*, 32(1973), p. 847.

schenken aan de provincies en de standplaatsen waar deze eenheden waren gestationeerd, vooral tijdens de diensttijd van de betrokken militairen.

Uiteraard zijn niet alle eenheden waarin Tungri dienden te achterhalen. Het dodenmonument van Adam-Klissi vermeldt onder de bijna 4.000 gesneuvelden van de eerste Dacische oorlog van Traianus drie Tungri die dienden in een onbekende eenheid. Gedacht is onder meer aan de ala I Tungrorum Frontoniana en de cohors I Batavorum. De herkomstgegevens van de gesneuvelden zijn in geen geval in tegenspraak met de voorgestelde eenheden.¹⁵⁸

Ook van de militair aan wie eens het diploma militare van Flemalle toebehoorde, is de eenheid niet bekend, hoewel de ala I Tungrorum in het document wordt genoemd. De begunstigde noch zijn eenheid werd vermeld. Bovendien is het in het geheel niet zeker dat deze oudgediende een Tunger was, zoals regelmatig werd verondersteld.¹⁵⁹

Tenslotte dient opgemerkt dat men meermaals heeft getracht enkele militairen, die dienst deden in de legioenen, als Tungri te identificeren. Met enige goede wil zouden Victorius Victorinus, een beneficiarius consularis, en Q. Cadius Libo Nepos, een centurio legionis III Cyrenaicae, in aanmerking kunnen komen. Zij worden in de literatuur geciteerd omwille van vindplaats en inhoudelijke argumentatie. Op basis van dezelfde motivering zou men T. Flavius Hospitalis, centurio legionis I Minervae, er aan toe kunnen voegen.¹⁶⁰ Op grond van de namen dient men te stellen dat de beide centuriones hoogstwaarschijnlijk van Romeins-mediterrane origine waren. Enkel Victorius Victorinus geniet het voordeel van de twijfel wegens het ontbreken van de tria nomina bij zijn vader en broer en de inheemse naam van zijn schoonzuster. Dit veronderstelt evenwel dat hier geen gemengd huwelijk heeft plaatsgevonden.

¹⁵⁸ *CIL*, III, 14214; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 56; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), pp. 171-172; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 76; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 183.

¹⁵⁹ *ILB*, 137; H. van de Weerd, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 172; Idem, *Les Tungri*, 1914, p. 56; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), pp. 78-79.

¹⁶⁰ *ILB*, 33, 29, 43; H. van de Weerd, in: *BSSLL*, 33(1915), pp. 164-165; Idem, *Les Tungri*, 1914, pp. 57-58, 62, ook n. 4; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 80; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, pp. 184-185.

9.1. De ala Afrorum Veterana

De ala Afrorum Veterana,¹⁶¹ oorspronkelijk in Afrika gerekruteerd, was een ala quingenaria. Vóór de opstand der Bataven was zij waarschijnlijk in Afrika, mogelijk Africa Proconsularis, gestationeerd. Men neemt aan dat de eenheid pas tijdens de Batavenrevolte naar Germania Inferior werd overgeplaatst. In deze onrustige periode vond een belangrijke concentratie van militaire macht plaats. In dit kader is belangrijk dat geen enkele van de alae die tijdens de Flavische dynastie in deze provincie bekend waren, reeds vóór de Batavenrevolte tot het leger van Germania Inferior kan worden gerekend. In Germania Inferior wordt de ala geattesteerd door de diplomata van 78 en 83/96. De graf- en votiefopschriften die de eenheid vermelden, stammen uit de regeringsperiode van de Flavische keizers en uit de aanvang van de bewindsperiode van Traianus. Uit het bronnenmateriaal kan worden opgemaakt dat de ala Afrorum zeker in Germania Inferior opereerde tot het jaar 158. Hoelang zij juist tot de exercitus Germaniae Inferioris hoorde, is niet bekend.¹⁶²

Volgens G. Alföldy was de eenheid aanvankelijk waarschijnlijk in Krefeld-Gellep gelegerd. Zij verhuisde vervolgens aan het einde van de eerste eeuw (80-90) naar Burginatum (Alt Kalkar) in opvolging van de ala Noricorum. Hier werd de ala afgelost door de ala Vocontiorum. Het vertrek van de ala Afrorum uit Burginatum hangt waarschijnlijk samen met de opstand van L. Antonius Saturninus in 89.¹⁶³ Men mag volgens G. Alföldy aannemen dat deze cavalerie-eenheid ook nog tijdens de derde eeuw in Germania

¹⁶¹ Zie betreffende de ala Afrorum C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1228-1229; E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 120-121; H. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), pp. 125-128; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 140; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 10-13; Idem, in: *ES*, 5(1968), p. 8; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 183; J.-M. Lassere, in: *Africa romana 1987*, 1988, pp. 178-179, 185-186.

¹⁶² Cfr. de inscripties van Keulen, *CIL*, XIII, 8223, 8303-8305; Kleve, *CIL*, XIII, 8692; Dodewaard, *CIL*, XIII, 8806; Neuss, *BRGK*, 17(1927), p. 101, nr. 304. G. Alföldy, in: *ES*, 5(1968), pp. 1 e.v.

¹⁶³ H. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 126 nam aan dat deze eenheid in Neuss was gekazemeerd: "jusqu'à preuve contraire il faut admettre logiquement que l'ala Afrorum a caserné pendant un certain temps dans le voisinage de Cologne et probablement à Novaesium". A. Oxe, in: *Germania*, 9(1925), p. 122: "Es scheint mir daher bedenklich aus dem Fundort des Steines zu schliessen, das dieses Reiterregiment in oder bei Novaesium gelegen habe. Im dortigen Legionslager war, wie ich B.J. 118 S. 95 nachwies, für eine Ala kein Platz; und dass man so nahe bei einem Legionslager ein Alenlager anlegte, scheint mir unwahrscheinlich".

Inferior was gestationeerd. Dit wordt evenwel niet door inscripties geattesteerd. Het castellum is evenmin bekend.¹⁶⁴

In de ala Afrorum Veterana vervulde de Tunger Oclatius Carvif(ius) als signifer zijn militaire dienst. Hij werd kort na 70 ingelijfd in de eenheid. Zijn aanwezigheid in deze ala vormt geen uitzondering omdat de auxilia die in de Rijnstreek waren gestationeerd ook na de opstand van Civilis regelmatig een beroep deden op rekruten uit Germania Inferior, Superior en Gallia Belgica.¹⁶⁵ De inscriptie van de signifer Oclatius uit Neuss mag volgens G. Alföldy waarschijnlijk in verband worden gebracht met de mogelijke aanwezigheid van de ala Afrorum in Krefeld-Gellep. Dat de eenheid aan het einde van de eerste eeuw in Neuss zelf werd gestationeerd, acht G. Alföldy minder waarschijnlijk.¹⁶⁶

9.2. De ala Augusta

De ala Augusta¹⁶⁷ draagt de naam Augusta, vaak als eretitel aan een eenheid geschonken, hier zonder dat zij het voorwerp van een bijzondere eer is geweest. De ala werd niet in Germania Inferior of Superior geattesteerd. Men neemt aan dat de eenheid reeds aan het einde van de eerste eeuw of in het begin van de tweede eeuw in Noricum was gestationeerd. Het opschrift van de Tunger Chartius dat te Wels werd gevonden, mag in deze periode worden gedateerd.¹⁶⁸

Tot in de derde eeuw bieden de bronnen geen informatie meer over de eenheid. Dan wordt zij te Virunum opnieuw tweemaal geattesteerd. Eén van de inscripties (*CIL*, III, 4812) kan in het jaar 238 worden gedateerd.

¹⁶⁴ C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1228 en E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 121 namen op basis van *CIL*, VIII, 9657, gevonden te Cartenna, aan dat de eenheid tijdens de regering van Antoninus Pius was gestationeerd in Mauretania Caesarea. De opvatting dat de ala in deze provincie gedurende een bepaalde tijd was gestationeerd, berust evenwel op een verkeerde lezing van de inscriptie. H. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), pp. 125 e.v.

¹⁶⁵ A. Oxe, in: *Germania*, 9(1925), pp. 120-122; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), pp. 76-77; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 140-141; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 183; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 11.

¹⁶⁶ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 12.

¹⁶⁷ Zie betreffende de ala Augusta C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1232; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 14; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 142; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 183.

¹⁶⁸ *CSIR*, III, 3, 49; W. Schmid, in: *BRGK*, 6(1910/1911), p. 87.

De vraag of deze ala haar manschappen volledig uit de civitas Tungrorum rekruteerde, blijft volgens W. Wagner onopgelost.¹⁶⁹ Het is evenmin bekend in welk castellum de eenheid haar standplaats had. Volgens W. Wagner is het aannemelijk dat de ala in het westelijk deel van de Donau-limes van Noricum opereerde, mogelijk vanuit het castellum van Lentia (Linz?) in de nabijheid van Ovilava (Wels). De eenheid kan evenwel op het ogenblik dat Chartius zijn militaire dienst deed niet in Ovilava gestationeerd zijn geweest omdat de militaire infrastructuur hier slechts na de oorlog tegen de Markomannen (166/180) of tijdens de opvolgers van Septimius Severus werd gebouwd.¹⁷⁰

Vanuit zijn eenheid werd Chartius gedetacheerd naar de garde van de procurator van Noricum. Als singularis behoorde hij tot het officium van de gouverneur. De singulares van een provincie werden geselecteerd uit de auxilia van het exercitus provinciae, het provinciale bezettingsleger.¹⁷¹ Anders dan de singulares Augusti bleven de provinciale singulares deel uitmaken van de auxilia. Zij worden niet als afzonderlijke eenheden in de diplomata geattesteerd en zij vermelden vaak hun ala of cohors in de inscripties. Of dit ook op de funeraire inscriptie van Chartius van toepassing is, is voor M.P. Speidel niet volledig duidelijk.¹⁷² Men mag er volgens M.P. Speidel in ieder geval van uitgaan dat deze militairen, eenmaal geselecteerd, geruime tijd als singulares dienst deden en niet bij iedere ambtsoverdracht door de nieuwe gouverneur werden vervangen. Tevens staat volgens hem vast dat in de grotere militaire provincies de equites en pedites singulares reguliere alae en cohortes vormden. Men kan in dit kader bijvoorbeeld verwijzen naar de ala I Flavia singularium, of de ala II Flavia singularium.¹⁷³

¹⁶⁹ E. Nowotny, in: *BRGK*, 15(1923/1924), p. 145 over de ala Augusta: "... wie wir aus dem Welser Grabstein des eques sing. Chartius Padaguni wissen, eine aus Tungrem sich rekrutierende Ala schon in früher Kaiserzeit zum Exercitus des Procurators von Noricum gehörte".

¹⁷⁰ E. Nowotny, in: *BRGK*, 15(1923/1924), p. 129; M. Pavan, in: *Athenaeum*, 34(1956), pp. 66, 72, n. 7. Het is evenwel mogelijk dat de ala Tampiana in het castellum van Lentia was gekazerneerd.

¹⁷¹ Zie betreffende de equites singulares A. von Domaszewski, *Rangordnung*, 1967, pp. 13, 18, 35-36, 61; M. Speidel, *Die equites singulares Augusti*, 1965; Idem, *Guards*, 1978.

¹⁷² M.P. Speidel, *Guards*, 1978, pp. 7-8, ook n. 18 en 30.

¹⁷³ M.P. Speidel, *Guards*, 1978, pp. 8, 13; A. von Domaszewski, *Rangordnung*, 1967, p. 36.

Hun opdracht bestond uit de escorte en de bescherming van de procurator.¹⁷⁴

Men mag deze eenheid niet identificeren met de ala I Augusta Thracum die tijdens de aanvang van de regering van Antoninus Pius vanuit Raetia naar het oostelijk deel van de limes van Noricum werd overgeplaatst.¹⁷⁵

9.3. De ala Hispanorum

De onderhavige ala Hispanorum¹⁷⁶ dient te worden geïdentificeerd met de ala I Hispanorum milliaria. Zij mag niet worden verward met de ala I Hispanorum Auriana.¹⁷⁷

Tijdens de Iulisch-Claudische dynastie was de ala vermoedelijk eerst te Trier en vervolgens te Worms gekazerneerd. Ook te Mainz werden enkele opschriften gevonden.¹⁷⁸ Vanuit Germania werd de eenheid spoedig overgeplaatst naar Dalmatia. Tijdens de regering van Claudius of in het begin van het bewind van Nero werd de eenheid gekazerneerd in Burnum. Van hieruit werd de ala getransfereerd naar de Donaulanden. Uiterlijk in de aanvangsfase van de

¹⁷⁴ K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; M. Pavan, in: *Athenaeum*, 34(1956), pp. 66, 72; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 183. Door L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 79 werd Chartius verkeerdelijk als een eques singularis Augusti beschouwd.

¹⁷⁵ M.P. Speidel, *Guards*, 1978, p. 81. Zie betreffende de ala I Augusta Thracum onder anderen C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1263; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, pp. 72-73; M. Pavan, in: *Athenaeum*, 34(1956), p. 72; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, p. 257; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 318.

¹⁷⁶ Zie betreffende de ala Hispanorum C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1247-1248; E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 140-141; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 77; W. Wagner, *Dislokation*, 1938, pp. 43-45; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 150; J.E. Bogaers, in *Numaga*, 13(1966), pp. 161-181, bijzonder pp. 166 e.v.; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, pp. 91-93; B. Gerov, in: *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, 1980, p. 49; J. Benes, *Auxilia Romana*, 1978, p. 10; M. Hartmann en M.A. Speidel, in: *Pro Vindonissa*, 1991, p. 13; M.A. Speidel, in: *ZPE*, 91(1992), pp. 169 e.v.

¹⁷⁷ H. Koethe, in: *TZ*, 10(1935), p. 48; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 168; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, p. 257; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, p. 316; M. Nemeth en K. Kerdo, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, 1983, 1986, p. 387.

¹⁷⁸ Trier, *CIL*, XIII, 3686, 11317; Worms, *CIL*, XIII, 6233, 6234; Mainz, *CIL*, XIII, 7026, 7027. Zie betreffende Trier J.B. Keune, in: *TZ*, 10(1935), pp. 76-79; H. Koethe, in: *Germania*, 20(1936), p. 31; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 102; A. Radnóti, in: *Roman Frontier Studies* 1969, 1974, p. 146.

Grafmonument, *CIL*, III, 12361, Guljanci (Nationalen Archeologitscheski Muzei, Sofia). Sulpicius Massa, veteraan van de ala Hispanorum, Tungër van afkomst, 60 jaren oud, met 35 jaren dienst, ligt hier begraven. Zijn echtgenote Pieris heeft (het) opgericht.

Flavische regeerperiode was de ala I Hispanorum gekazerneerd in Aquincum in de provincie Pannonia Superior.¹⁷⁹

Op de grafinscripties van haar militairen verschijnen Batavi, Lingones, Vangiones en mogelijk ook de Tunger Tiberius Claudius. Men mag veronderstellen dat de ala I Hispanorum reeds in de Claudisch-Neronische tijd in Pannonia was gestationeerd indien deze Tiberius Claudius, tegelijk met het ontvangen van het burgerrecht van de Claudische keizer, uit dienst werd ontslagen.¹⁸⁰

Nog tijdens de regering van Vespasianus, mogelijk reeds tijdens de regering van Galba, werd de ala getransfereerd naar de provincie Moesia. Eén van de inscripties die de ala I Hispanorum vermelden, staat op het grafmonument van Sulpicius Massa dat te Guljanci werd opgericht. Deze veteraan was tijdens zijn militaire dienst met grote waarschijnlijkheid gekazerneerd in het castellum van Gauren-Uti/Guljanci, ten oosten van Oescus. Later lag de ala blijkbaar ook te Montana (Michajlovgrad).¹⁸¹

Bij de aanvang van de regering van Traianus werd de eenheid overgeplaatst naar Dacia Inferior, waar zij in de loop van de tweede eeuw en in het begin van de derde eeuw was gestationeerd. Zij werd voor de eerste maal vermeld in het diploma van 22.03.129 (CIL, XVI, 75). Sedert Septimius Severus (193-211) lag zij in het kamp van Slaveni. Daar verbleef zij nog tijdens de regeringsperiode van Caracalla of Helagabal van wie zij de eretitel Antoniniana kreeg.¹⁸²

¹⁷⁹ CIL, III, 10514, 15163; H. Koethe, in: TZ, 10(1935), pp. 48-49. Volgens W. Wagner, *Dislokation*, 1932, p. 44 en B. Gerov, *Gesammelte Aufsätze*, 1980, p. 49 werd de eenheid ten laatste tijdens Claudius' regering naar Pannonia overgeplaatst. A. Mócsy, *Pannonia*, 1962, kol. 619; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 173; M. Nemeth en K. Kerdo, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, 1983, 1986, p. 386.

¹⁸⁰ CIL, III, 15163; H. Koethe, in: TZ, 10(1935), pp. 48-49 gaf bij de herstelling van deze inscriptie de voorkeur aan de ala I Tungrorum Frontoniana in plaats van de ala I Hispanorum. L. van de Weerd, in: AC, 6(1937), p. 78; J. Szilágyi, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 313-314, 326 en in: *Coll. Latomus*, 102(1969), pp. 713-714 twijfelt zowel over de origo als over de militaire eenheid. W. Wagner, *Dislokation*, 1932, p. 44, n. 258; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 176; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, pp. 182-183, ook n. 143; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 92.

¹⁸¹ CIL, III, 12361; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 56; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 171; L. van de Weerd, in: AC, 6(1937), p. 77; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), p. 173; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; B. Gerov, *Gesammelte Aufsätze*, 1980, p. 49; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 92.

¹⁸² AE, 1944, 63; CIL, III, 13800, 14216, 17 (onzeker).

9.4. De ala I Hispanorum Aravacorum

De ala I Hispanorum Aravacorum¹⁸³ werd, evenals de ala II Aravacorum, oorspronkelijk uit de Spaanse stam der Aravaci gelicht. Dit gebeurde reeds tijdens de Iulisch-Claudische dynastie.

De eenheid heeft, op een kort intermezzo na, steeds deel uitgemaakt van het exercitus van Pannonia, later Pannonia Superior. In het ongedeelde Pannonia wordt de ala vermeld in de diplomata van 80, 84, 85 en 102¹⁸⁴. Voor Pannonia Superior wordt de eenheid geattesteerd in de diplomata van 133, 138, 146, 149, 150, 154 en 163. De toevoeging "Hispanorum" treft men enkel aan in diplomata uit de tweede eeuw.¹⁸⁵

Over de standplaats van de eenheid is niets met zekerheid bekend. Een Flavische grafsteen van een eques, afkomstig uit Siscia, werd te Arrabona gevonden. Op grond hiervan nam men aan dat de ala hier geruime tijd was gestationeerd. Mogelijk was de eenheid evenwel gekazerneerd te Mursa.¹⁸⁶ Het grafmonument van M. Modestius Repentinus, veteranus ex decurio, dat te Ovilava (Noricum) werd gevonden, heeft geen waarde voor het bepalen van de standplaatsen van de eenheid.¹⁸⁷ Dit geldt ook voor de funeraire inscriptie van L. Domitius Rogatus, die zijn militaire carrière begon in Britannia.¹⁸⁸

W. Wagner nam, vermoedelijk niet terecht, aan dat het gehavende grafmonument van Calvus, sesquiplarius van de ala I Aravacorum en gestorven aan het einde van de eerste eeuw, verwees naar een naar Carnuntum overgeplaatst detachement van de eenheid.¹⁸⁹ In het

¹⁸³ Zie betreffende de ala I Hispanorum Aravacorum C. Cichorius, *Ala*, 1894, kol. 1229-1230; W. Wagner, *Dislokation*, 1932, pp. 45-47; A. Betz, in: *Jahrb. d. Musealvereins Wels*, 1954, pp. 18 e.v.; M. Pavan, in: *Athenaeum*, 34(1956), pp. 58 e.v.; A. Mócsy, in: *RE*, Suppl. IX, 1962, kol. 619; J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, pp. 88-90.

¹⁸⁴ *CIL*, XVI, 26, 30, 31, 47.

¹⁸⁵ *CIL*, XVI, 76, 77, 84, 178, 96, 97, 99, 104 en *AE*, 1960, 21.

¹⁸⁶ *CIL*, III, 4373; W. Wagner, *Dislokation*, 1932, p. 45. Voor Mursa zie *CIL*, III, 3286, 10262; J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 89: "De Arrabona es el siguiente documento, ya de época flavia, y pertenece a un eques procedente de Siscia, ..., y reclutado seguramente durante la estancia de la unidad en Mursa".

¹⁸⁷ *CIL*, III, 5629 = *ILS*, 3231 = J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 362, 6.

¹⁸⁸ *CIL*, VI, 1607 = *ILS*, 1450 = J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 362, 7. Zie betreffende L. Domitius Rogatus H. Devijver, *PME*, 1976, p. 31.

¹⁸⁹ *AE*, 1978, 619; W. Wagner, *Dislokation*, 1932, p. 45: "Die bislang unveröffentliche Carnuntiner Grabinschrift (?) eines C(?)alvus... sesquiplarius al[ae] I Arev(acorum) wird wohl nur von einer nach Carnuntum, dem Hauptquartier des pannonischen Heeres, detachierten

licht van deze studie is de inscriptie van Calvus bijzonder boeiend omdat de betrokken militair bij zijn bevordering van eques tot sesquiplicarius van de ala I Tungrorum Frontoniana naar de ala I Hispanorum Aravacorum werd gedetacheerd. Beide eenheden lagen op dat ogenblik, einde eerste eeuw, in Pannonia.

Ten gevolge van de opstand in Mauretania Caesarensis ten tijde van Antoninus Pius (149-150) werd de eenheid tijdelijk naar Afrika overgeplaatst. Dit verblijf in Afrika heeft evenwel slechts zeer kort geduurd.¹⁹⁰ Tenslotte blijkt uit het opschrift van Zana dat de ala I Hispanorum Aravacorum deelnam aan de *expeditio germanica* (171-172) onder leiding van de praefectus M. Valerius Maximianus.¹⁹¹

9.5. De cohors I Asturum equitata

De cohors I Asturum,¹⁹² gelicht in Asturia in de provincie Hispania Citerior, was tijdens de Iulisch-Claudische dynastie mogelijk in Germania Inferior gestationeerd. Vanaf de jaren zeventig was de eenheid in Germania Superior gelegerd, waar zij werd geattesteerd door de diplomata van 74, 82, 90, 116 en 134. Uit het opschrift van Zahlbach bij Mainz, dat tijdens de vroeg-Flavische regeringsperiode kan worden gedateerd, mag men besluiten dat de eenheid een cohors equitata was. Hier werd Freioverus, zoon van Veransatus en

Abteilung der Ala herrühren". A. Mócsy, in *RE*, Suppl. IX, 1962, kol. 619: "Frühestes Zeugnis Röm. Limes in Österr. XVIII (1937) 74 in Carnuntum, später vielleicht in Arraba". J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 89: "La inscripción muy fragmentaria de Carnuntum de un sesquiplicarius del ala de finales del siglo I, como piensa Wagner, no debe tomarse como testimonio de que en este momento la tropa estuviera aquí acantonada, sino mas bien debe tratarse de un destacamento de la misma enviado en una ocasion, para nosotros desconocida, al cuartel general del ejército pannonio".

¹⁹⁰ *CIL*, XVI, 99 = *ILS*, 9056 = J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 362, 5: "... cum essent in expedition. Mauretan. Caesarens". W. Wagner, *Dislokation*, 1932, p. 46; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 151; J.M. Hervas-Roldan, *Ejército romano*, 1974, pp. 89-90.

¹⁹¹ *AE*, 1956, 124 = J.M. Roldan-Hervas, *Ejército romano*, 1974, pp. 362-363; *Ibidem*, p. 90. Zie betreffende M. Valerius Maximianus H. Devijver, *PME* V, 1993, p. 23.

¹⁹² Zie betreffende de cohors I Asturum equitata C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 245; E. Stein, *Beamten*, 1932, pp. 163-165; P. Goessler, in: *Germania*, 27(1943), pp. 157 e.v.; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 167-168; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 7; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; P.A. Holder, *Army*, 1982, p. 112; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, pp. 66-68.

civis Tunger, die als cavalerist zijn militaire dienst in de cohors I Asturum deed, bijgezet.¹⁹³

De eenheid was verder gekazerneerd in het castellum van Höchst. Mogelijk werd zij tijdens de eerste helft van de tweede eeuw ook een poos ingekwartierd te Walheim. Vanaf het midden van de tweede eeuw opereerde de eenheid vanuit het castellum van Mainhardt. Tijdens de derde eeuw vinden wij de cohors terug in Britannia, waar zij nog wordt geattesteerd in de *Notitia Dignitatum Occ.* (XL, 42).

De eenheid mag niet worden verward met de cohors I Asturum, die voor de eerste maal in Noricum werd geattesteerd door het diploma van Ovilava uit het jaar 106 en in deze provincie bleef tot de derde eeuw. Mogelijk was deze eenheid vanaf haar oprichting in Noricum gelegerd.¹⁹⁴

9.6. De Tungri in Rome

Te Rome lagen verscheidene militaire eenheden, waaronder ook de keizerlijke troepen, in garnizoen. Voor militaire dienst in de keizerlijke garde kwamen in principe slechts mannen in aanmerking die aan de hoogste selectiecriteria inzake moed en militaire ervaring voldeden. Zij genoten een goede soldij en stonden hoog in aanzien. In deze eenheden vindt men ook Tungri terug. Bijzonder in de cohortes Praetoriae, die aanvankelijk uitsluitend uit Italici waren samengesteld, treft men Tungri aan. Zij waren de keizerlijke lijfgarde, onder Augustus negen, vanaf Domitianus-Traianus tien in aantal. Uit verscheidene inscripties blijkt in ieder geval dat de rekruteringsbasis voor deze militairen na verloop van tijd, zeker vanaf de tweede helft van de tweede eeuw, werd verbreed zodat ook niet-Italische militairen in hun rangen konden worden opgenomen. Dit fenomeen is trouwens in zekere zin vergelijkbaar met de

¹⁹³ *CIL*, XIII, 7036; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 55; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 170; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 76; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), pp. 102-103; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 182; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, p. 67.

¹⁹⁴ *CIL*, XVI, 52; C. Cichorius, *Cohors*, 1900, kol. 245-246; F. Drexel, in: *Germania*, 8(1924), pp. 14, 18; E. Stein, *Beamten*, 1932, p. 164; W. Wagner, *Dislokation*, 1932, pp. 88-90; M. Pavan, in: *Athenaeum*, 34(1956), p. 67; G. Alföldy, *Noricum*, 1974, p. 258; K. Genser, *Donaulimes*, 1986, pp. 342, 343, 348, 349, 382, 388, 393, 419; J.M. Roldan Hervas, *Ejército romano*, 1974, pp. 86-88.

machtspositie die Illyrici ten tijde van Septimius Severus in de keizerlijke garde wisten op te bouwen. Sedert de oprichting in 27 of 26 v.Chr. door keizer Augustus genoten de militairen van de cohortes praetoriae een kortere dienstdaag en een hogere soldij. Hun belangrijkste opdracht bestond erin de veiligheid van de keizer te verzekeren.¹⁹⁵ Het grafmonument van Tacitus, soldaat van de cohors VII Praetoria, werd in Semriach, Noricum, opgericht. En een onbekende Tunger komt te Rome voor op een lijst van soldaten die in de cohortes Praetoriae dienden.¹⁹⁶ Symbolisch misschien voor de carrières van deze militairen is Tausius, de moordenaar van Pertinax in 193. De *Historia Augusta*¹⁹⁷ verhaalt de dramatische gebeurtenissen als volgt: "*Maar toen (de soldaten) zich met geweld een weg wilden banen naar binnen gelegen delen (van de Palatijn) liep Pertinax hen tegemoet en bedaarde hen met een lange en ernstige redevoering. Maar toen een zekere Tausius, een Tunger, door te spreken de soldaten in een toestand van woede en vrees had gebracht, wierp hij een lans in de borst van Pertinax*". Pertinax had zeker niet deze poging tot overreden, die hij uiteindelijk met zijn leven moest bekopen, moeten ondernemen. Hij had zijn lijfwacht te paard¹⁹⁸ de klus kunnen laten klaren. De muiters doodden Pertinax. Tausius wierp de eerste lans. Geruime tijd veronderstelde men dat Tausius als een eques singularis Augusti dienst deed in de keizerlijke bereden lijfwacht met als belangrijkste opdracht de escorte en de bescherming van de keizer.¹⁹⁹ M.P. Speidel²⁰⁰ wees er

¹⁹⁵ A. von Domaszewski, *Rangordnung*, 1967, pp. 19 e.v.; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 344; M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, 1938; Idem, in: *RE*, XXII, 2, 1954, kol. 1607-1634; A. Passerini, *Le coorti pretorie*, 1939; Y. le Bohec, *L'armée*, 1989, pp. 20-21; L. Keppie, *Roman Army*, 1991, pp. 187-188.

¹⁹⁶ *CIL*, III, 5450 en *CIL*, VI, 32623; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 344 en *AC*, 6(1937), p. 80 dateert deze inscripties in de loop van de derde eeuw. H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 58; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 175; M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 85; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 184.

¹⁹⁷ *Vita Pertinacis*, XI, 8-9.

¹⁹⁸ Dio Cassius, 74, 9.

¹⁹⁹ H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 59; Idem, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 175; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 79; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; M. Bang, *Die Germanen*, 1906, p. 86; A. Wankenne, in: *EC*, 33(1965), p. 162. Zie betreffende de singulares M.P. Speidel, *Die Equites Singulares Augusti*, 1965, over Tausius bijzonder p. 89, n. 569: "Der Mörder des Pertinax, Tausius quidam, unus ex Tungris, kann, muss aber nicht ein e.s. gewesen sein"; Idem, *Guards*, 1978; F. Grosso, in: *Latomus*, 25(1966), pp. 900 e.v., bijzonder p. 903, n. 4: "Ma anche Tausius, quando vibro l'asta contro Pertinace non era cavallo, nè per questo mi sembra che lo Speidel neghi la sua appartenenza agli equites"; R.W. Davies, in: *Britannia*,

recent echter op dat Tausius misschien wel in de cohortes Praetoriae dienst deed. Vooral de Bataven en de Ubii leverden het leeuwendeel van de bereden keizerlijke lijfwacht. De Tungri worden niet als equites singulares Augusti geattesteerd, maar wel als praetoriani. Men mag bijgevolg geloof hechten aan Dio Cassius, wanneer hij verhaalt dat de praetoriani Pertinax vermoordden. Dit betekent dat de moord op Pertinax door Tausius mogelijk mee aan de basis lag van het smadelijk ontslag van de praetoriani door Septimius Severus, terwijl dit lot ogenschijnlijk niet de equites singulares te beurt viel.

9.7. De late keizertijd (284-476)

Het is opmerkelijk dat na 250 de auxilia Tungrorum niet meer worden genoemd in de inscripties. De cohors II Tungrorum Gordiana equitata c.l. wordt te Castlesteads vermeld in een opschrift uit het jaar 241.²⁰¹ Dezelfde eenheid verschijnt hier nog eenmaal in een inscriptie die vermoedelijk tussen 238 en 244 mag worden gedateerd.²⁰² De *Notitia Dignitatum Occ.*,²⁰³ een ambtsboek ten behoeve van de administratie dat kort na 395 werd opgesteld en tot 425 werd bijgewerkt, vermeldt de cohors I Tungrorum te Borcovicio (Housesteads).

De legerhervormingen²⁰⁴ die door keizer Diocletianus (284-305) werden aangevat, hadden tot doel de mobiliteit en het dynamisme van de troepen te bevorderen. De *comitatenses*, de troepen die onder leiding van een magister equitum de keizer begeleidden en dus een mobiel leger vormden, werden in het binnenland van Gallia gekantonneerd. De *limitanei* onder leiding van een dux met residentie te Keulen zorgden voor de verdediging van de Rijn grens. Tenslotte vervingen de *scholae palatinae*, de bereden paradetroepen van de keizer, de praetoriaanse troepen. Deze *scholae palatinae*

7(1976), p. 139; C.L. Baluta, in: *Roman Frontier Studies*, 1979 (1980), pp. 831-840.

²⁰⁰ M.P. Speidel, *Riding for Caesar*, 1994, pp. 39, 54-55; Idem, *Die Denkmäler der Kaiserreiter*, 1994, pp. 403, 413, n. 214.

²⁰¹ *CIL*, VII, 822 = *RIB*, 1983.

²⁰² *CIL*, VII, 894 = *RIB*, 1999.

²⁰³ *Not. Dign. Occ.*, XL.

²⁰⁴ Zie betreffende het Romeinse leger tijdens het Dominaat vooral D. Hoffmann, *Bewegungsheer*, 1967.

bestonden haast uitsluitend uit Germanen die van hieruit doorstootten tot de hoogste militaire posten.

De militaire inspanningen in de loop van de vierde eeuw waren aanzienlijk. In de verdediging van het West-Romeinse Rijk werd Atuatuca een belangrijke schakel. Dit mag blijken uit de aanwezigheid van de Tungrerani die ten tijde van Constantijn, misschien zelfs reeds vroeger, te Tongeren waren gelegerd. Zij vormden in de vroeg-Constantijnse tijd samen met de Divitenses als legioenspaar een soort baanpatrouille tussen Tongeren en Keulen op de zogenaamde Limes belgicus. Beiden dankten hun naam waarschijnlijk aan hun oorspronkelijke standplaatsen. Zij werden uit het bezettingsleger gelicht en door Constantijn in zijn mobiele leger ingelijfd. In 312 zette de keizer die troepen in tegen Maxentius tijdens de slag bij de Milviusbrug. Het is weinig waarschijnlijk dat de beide detachementen na deze veldslag naar hun oorspronkelijke kwartieren zijn teruggekeerd.²⁰⁵

De evolutie die het leger sedert de regering van keizer Diocletianus doormaakte, kan niet los worden gezien van de germanisering van de troepen. Het verdwijnen van de *auxilia Tungrorum* is niet echt verwonderlijk. Tijdens het principaat verdween het etnische karakter van de deze eenheden geleidelijk. De rekrutering voor deze troepen in de *civitas Tungrorum* verminderde langzaam. Men stelt tegelijk een toenemende rekrutering vast in de regio waar de eenheden waren gelegerd. De onophoudelijke oorlogen van de derde eeuw verplichtten de keizers de ontstane hiaten op te vullen met barbaarse rekruten, waardoor de germanisering van de Romeinse troepen in een ware stroomversnelling kwam.

Het bestaan van legereenheden, zoals de *cohors VII Francorum*, de *ala I Francorum* en de *ala VIII Francorum*, laten inderdaad zien dat de *auxilia* meer en meer werden samengesteld uit Germanen. De germanisering van het Romeinse leger hangt nauw samen met het feit dat tenminste een gedeelte van de bevolking, onder meer in de *civitas Tungrorum*, langzaam een Germaans karakter verkreeg.²⁰⁶ Vooreerst kunnen de *laeti* worden vermeld. 100 jaar na de eerste vestigingen van deze bevolkingsgroepen belicht de *Notitia Dignita-*

²⁰⁵ Ammianus Marcellinus, XXVI, 6, 12; D. Hoffmann, *Bewegingsheer*, 4(1967), pp. 177-179; J. Mertens, in: *Roman Frontier Studies 1979, 1980*, p. 443; W. Vanvinckenroye, *Tongeren*, 1985, p. 73.

²⁰⁶ Zie supra hoofdstuk 2.5: De stad tijdens het late keizerrijk (284-467 n.Chr.).

onderzocht: de geografische verspreiding van de *auxilia Tungrorum*, de rekrutering en samenstelling van de *auxilia Tungrorum*, de rechtspositie van de *Tungr* in de *auxilia*, de naamgeving als indicator voor de romanisering, de familiale relaties in functie van het romaniseringsproces, de godsdienstbeleving en tenslotte de iconografie van de grafmonumenten. Voor het onderzoek van de rechtspositie, de naamgeving en de familiale relaties zijn enkel de militairen tot en met de rangen van de *principales* relevant. Hier treft men immers de "inheemse" bevolking aan. De *praefecti* en de *tribuni* komen niet in aanmerking omdat zij, met uitzondering van enkele "stamhoofden" uit de eerste helft van de eerste eeuw, niet van inheemse afkomst waren.

10.1. De geografische verspreiding van de *auxilia Tungrorum*

Zowel uit de loopbaan van de officieren als uit de opeenvolgende standplaatsen van de onderscheiden eenheden blijkt dat in de organisatie van het Romeinse leger mobiliteit een sleutelbegrip was. De Romeinse eenheden waren beweeglijke, offensieve troepen die, althans tijdens het vroege principaat, immer klaar stonden om zich naar eender welk front te begeven.

Ondanks de enorme hoeveelheid bronnenmateriaal voor de *auxilia* in hun totaliteit zijn er toch te weinig data voorhanden om de mobiliteit en de standplaatsen van de afzonderlijke eenheden nauwkeurig in chronologische volgorde te behandelen. Er staan onvoldoende bronnen ter beschikking van de onderzoeker om deze problematiek uitputtend te behandelen. Bovendien kunnen talrijke inscripties onvoldoende accuraat worden gedateerd. Het gevolg is dat slechts weinig troepenverplaatsingen in hun juiste historische context kunnen worden geplaatst.²¹³

Hoewel de motivering en de aanleiding vaak verborgen blijven, neemt H. Nesselhauf aan dat aan de verplaatsingen steeds een concrete militaire motivering ten grondslag lag en dat zij niet het gevolg waren van de opvatting dat regelmatige mutaties de troepen alert hielden.²¹⁴

²¹³ D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 189.

²¹⁴ H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), p. 169: "Was aber auch immer die Verlegungen veranlasst haben mag, sicher ist, dass es jeweils spezielle, in besonderen Umständen begründete"

De *auxilia Tungrorum* kunnen worden beschouwd als een prototype van hulptroepen in het algemeen. In de volgende pagina's zullen wij niet zozeer trachten een structuur te vinden voor de verplaatsingen van de eenheden, maar trachten na te gaan wat de krachtlijnen van deze troepenverplaatsingen waren. Hoewel de standplaatsen van de hulptroepen, dus ook van de *Tungri*, slechts fragmentair bekend zijn, kan men trachten enkele aspecten van het systeem te doorgronden en op die wijze inzicht te krijgen in de betekenis van deze troepenverplaatsingen in het romaniseringsproces.

Uit het bronnenmateriaal kan men de volgende belangrijke tendensen afleiden. Vooreerst is de mobiliteit van de *auxilia Tungrorum* vrij groot geweest, zowel binnen één provincie als tussen de provincies onderling. Deze mobiliteit lijkt in de loop van de tweede eeuw af te nemen ten gunste van een consolidatie van de posities. In ieder geval kan men een drietal duidelijke fasen onderscheiden, namelijk de eerste eeuw tot 69/70, dat wil zeggen de Iulisch-Claudische periode, de Flavisch-Traiaanse periode en de tweedederde eeuw.

10.1.1. De Iulisch-Claudische tijd

Men dient de eerste lichten van de *alae* en *cohortes Tungrorum* globaal tijdens de Iulisch-Claudische dynastie te plaatsen. Mogelijk klimmen zij, zoals bij de *ala I Tungrorum Frontoniana*, op tot de regering van Augustus. Tijdens deze periode waren deze hulptroepen overwegend langs de Rijn grens gestationeerd.

De *ala I Tungrorum Frontoniana* werd door verscheidene inscripties in *Germania Inferior* geattesteerd. Zij werd van Bonn naar Asberg overgeplaatst. De achtergrond van deze transfer is niet bekend. Vermoedelijk dient zij te worden gezocht in de verdere uitbouw van de *Rijnlimes*.²¹⁵

Ook de *cohortes I-II-III Tungrorum* waren vermoedelijk aanvankelijk in *Germania Inferior* gestationeerd. De *cohortes I* en *II Tungrorum* werden met het leger van *Fabius Valens*, opperbevelhebber van

te Anlässe waren und nicht etwa das Prinzip, die Truppen durch häufigere Ortswechsel frisch und beweglich zu halten".

²¹⁵ H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), 11; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v. Hier dient de inscriptie van Grimlinghausen bij Neuss (*CIL*, XIII, 8558) te worden toegevoegd. Deze heeft evenwel geen bewijskracht betreffende de stationering van de *ala* gezien het feit dat de overledene een afgezwaaid militair was.

Germania Inferior, naar Gallia Narbonensis overgeplaatst. Men mag bijgevolg aannemen dat zij onderdeel uitmaakten van de Exercitus Germaniae Inferioris. De motivatie voor de transfer is hier duidelijk van militaire aard, aangezien de beide eenheden werden ingezet in de investituurstrijd tussen Otho en Vitellius.²¹⁶

De cohors III Tungrorum tenslotte was vermoedelijk de eenheid waarvan Tacitus vermeldde dat zij tijdens de Batavenopstand naar Civilis overliep. Hieruit mag men misschien afleiden dat ook deze cohors in Germania Inferior was gekazerneerd.²¹⁷

Waar de overige auxilia Tungrorum tijdens de Iulisch-Claudische dynastie werden gestationeerd, is niet bekend. Het is evenwel niet ondenkbeeldig dat ook zij bij de Exercitus Germaniae Inferioris werden ingedeeld. Hiervan bezitten wij echter geen bewijzen. Opvallend is dat de auxilia Tungrorum vrij dicht bij het thuisland waren gelegerd. Tegelijk werd vastgesteld dat in deze periode ook de rekrutering vooral op de thuislanden was georiënteerd. Op die wijze kon het Germaans-Keltische karakter van deze troepen zich vermoedelijk in zekere mate handhaven tegenover de romaniserende invloed van het Romeinse leger. Niettemin bleek uit de analyse van de inscripties en de iconografie van de vroegste grafmonumenten dat een belangrijk aantal militairen sterk door de Romeinse cultuur in het leger werd beïnvloed.

10.1.2. De Flavisch-Traiaanse tijd

De Iulisch-Claudische dynastie werd afgesloten met de zelfmoord van keizer Nero en de daaropvolgende investituurstrijd, waaruit keizer Vespasianus als overwinnaar te voorschijn kwam. In de schaduw van deze machtsstrijd ontwikkelde zich de Batavenopstand. Naast de auxilia Batavorum was hierbij ook een cohors Tungrorum betrokken. Mogelijk gaat het hier om de cohors III Tungrorum.²¹⁸

Dergelijke eenheden, kort bij huis gelegerd, werden naar aanleiding van deze gebeurtenissen als een weinig betrouwbare schakel binnen de Romeinse militaire structuur beschouwd. Bijgevolg besloot keizer Vespasianus bij de afwikkeling van de Batavenopstand om

²¹⁶ Tacitus, *Hist.*, II, 14-15,4; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), pp. 193-194.

²¹⁷ Tacitus, *Hist.*, IV, 16, 3-4.

²¹⁸ Tacitus, *Hist.*, IV, 16, 3-4.

de plaatselijke "etnische" eenheden naar andere provincies te transfereren en de cohors III Tungrorum te ontbinden. Het is opvallend dat vanaf 70 geen enkele ala of cohors Tungrorum nog in Germania Inferior wordt geattesteerd.²¹⁹ De auxilia Tungrorum werden tijdens de Flavisch-Traiaanse periode naar de volgende provincies overgeplaatst:

Eenheid	Britannia	Noricum	Pannonia	Dalmatia
a.Tungr.	ca.70-85	-	-	-
	-	-	ca.85-95	-
	105-158	-	-	-
a.Front.	-	-	-	70-73
	-	-	73-118?	-
a.Ast. en Tungr.	135	-	-	-
c.I Tungr.	70-118	-	-	-
c.II Tungr.	70-118	-	-	-
c.III Tungr.	-	-	-	-
c.IV Tungr.	-	70-b.2e.	-	-

Uit de tabel komt naar voren dat verscheidene auxilia Tungrorum circa 70 naar Britannia werden overgeplaatst: de ala Tungrorum, de cohortes I et II Tungrorum en mogelijk ook de ala I Asturum et Tungrorum die er in 135 voor de eerste maal wordt geattesteerd. De ala I Tungrorum Frontoniana werd overgeplaatst naar Dalmatia. De cohors IV Tungrorum verhuisde naar Noricum. De aanwezigheid van de auxilia Tungrorum in hun nieuwe provincies lijkt op het eerste gezicht een vrij immobiel karakter te hebben gehad. Enkel de ala Tungrorum en de ala I Tungrorum Frontoniana werden gedurende deze periode één of meerdere keren van de ene naar de andere provincie overgeplaatst. De overige eenheden bleven gedurende deze volledige tijdsspanne in hun eerste provincie gestationeerd.

De mobiliteit van de auxilia Tungrorum komt echter veel sterker tot uiting, wanneer men de standplaatsen en de verplaatsingen binnen

²¹⁹ M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 30-31, 43; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 68; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 368; H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), pp. 158-159; B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4(1973), p. 194; L. Keppie, *Roman Army*, 1991, p. 185; D.J. Knight, in: *ZPE*, 85(1991), p. 195. Zie daartegenover evenwel de problematiek van de lokale rekrutering, bijvoorbeeld K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 43 e.v. Deze auteur wijst (p. 60) in verband met deze problematiek echter op een gelijkaardig fenomeen bij de Britten en de Daciërs.

één provincie, voorzover zij bekend zijn, onderzoekt. Wij verwijzen naar de overzichten die wij voor de diverse eenheden samenstelden. Voor iedere troepenverplaatsing moet een motivering, een reden of een militaire noodzaak hebben bestaan. Wij vermeldden reeds dat het besluit van keizer Vespasianus voor de verplaatsing van de *auxilia Tungrorum* in 70 van *Germania Inferior* naar andere provincies van het *Imperium Romanum* zijn oorzaak vond in de Batavenrevolte. De lokale, nationale eenheden werden als te onbetrouwbaar ervaren om hen nog kort bij huis in *Germania Inferior* te laten verblijven.²²⁰

Daarnaast kan men evenwel ook een militaire noodzaak vermoeden. Voor de ala I *Tungrorum Frontoniana*, die naar *Pannonia Inferior* werd gemuteerd, kan de motivering worden gepreciseerd. In het kader van de uitbouw van de *Donaulimes* heeft de eenheid meegewerkt aan de constructie van militaire kampen, hetgeen wordt geattesteed door het bouwopschrift van *Obuda* uit 73.²²¹

Ook de mutatie in 70 van de *cohors I et II Tungrorum* naar *Britannia*, samen met *Petillius Cerialis*, kende zeker een militaire motivering. De beide eenheden waren immers niet bij de Batavenrevolte betrokken geweest omdat zij tijdens deze opstand onder leiding van *Fabius Valens* in *Gallia Narbonensis* opereerden. *Petillius Cerialis* viel de *Brigantes* aan en opereerde tijdens een aantal veldslagen op het hele grondgebied van de stam. Ook zijn opvolgers, *Iulius Frontinus* (73/4-77/8) en *Iulius Agricola* lanceerden offensieve acties tegen respectievelijk de *Silures* en de *Ordovices*. In 83 maakten de *cohortes Tungrorum* deel uit van het leger van *Agricola* en onderscheidde zij zich in de slag op de *Mons Graupius*. Hun overtocht hield verband met de offensieve politiek die de Romeinen op dat ogenblik in *Britannia* voerden, maar was ook een antwoord op de weerstand die de zij vanwege de inlandse stammen ondervonden.²²²

Ondertussen stelt men op basis van het bronnenbestand vast dat vanaf de Flavisch-Traiaanse periode het etnische karakter van deze troepen vermindert. Na de Batavenrevolte ziet de rekrutering er

²²⁰ G. Alföldy, *Mavors*, 1987, p. 274.

²²¹ *AE*, 1986, 590; M. Nemeth en K. Kerdo, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, 1986, pp. 384-388; K. Pócsy, in: *Aquincum*, 1991, pp. 24, 76 e.v.; G. Alföldy, *Mavors*, 1987, p. 274.

²²² Tacitus, *Agricola*, 17-18 en 36, 1; I.A. Richmond, *Roman Britain*, 1955, pp. 34 e.v.; M. Todd, *Roman Britain*, 1981, pp. 98 e.v.; S. Frere, *Britannia*, 1987, pp. 81 e.v.; D.J. Breeze en B. Dobson, in: *Britannia*, 16(1985), p. 2.

anders uit dan in de voorgaande periode. Op het ogenblik dat de nationale eenheden werden verplaatst, gingen zij over op lokale rekrutering, waardoor zij hun etnische grondslag verloren. Bovendien ziet men geleidelijk het aantal Romeinse burgers groeien. Ook neemt men een stijgend aantal namen van Romeins-mediterrane herkomst waar. Deze gegevens wijzen erop dat de Flavisch-Traiaanse periode misschien als een scharnier in de romanisering van de hulptroepen mag worden beschouwd.

10.1.3. De tweede-derde eeuw

Men zou verwachten dat tijdens de pax Romana de toestand aan de rijksgrenzen zich zou stabiliseren en dat dit zich zou vertalen in een afname van de mobiliteit van de troepen. Dit blijkt in de loop van de tweede eeuw inderdaad het geval te zijn voor onder meer het leger van Germania Superior. Het weerspiegelt de rust aan deze frontlinie. Met de eerste invallen van de Germaanse benden rond het midden van de derde eeuw kwam evenwel aan deze rust een einde.²²³

De auxilia Tungrorum blijken nog zelden van de ene provincie naar de andere te worden overgeplaatst. Deze vaststelling blijkt uit de volgende tabel.

Eenheid	Britannia	Noricum	Raetia	Dacia	Mauretania
a.I Tungr.	ca.105-158	-	-	-	-
a.Front.	-	-	-	118/133-245	-
a.I Ast.Tungr.	135	-	-	-	-
c.I Tungr.	129-3e.	-	-	-	-
c.II Tungr.	157/158-3e.	-	-	-	-
vex.	-	128/138-140	-	-	-
vex.	-	-	140-153	-	-
c.III Tungr.	-	-	-	-	-
c.IV Tungr.	-	-	-	-	161-3 e.
vex.	-	-	121/125-138/140	-	-
vex.	-	-	-	-	145/147-161

Doch binnen verscheidene provincies blijven de troepenverplaatsingen, vooral in de loop van de eerste helft van de tweede eeuw, nog veelvuldig voorkomen.

²²³ H. Nesselhauf, in: *JahrbRGZM*, 7(1960), pp. 168-170.

Zonder dieper op dit fenomeen in te gaan, mag men stellen dat achter deze mutaties waarschijnlijk telkens een militaire motivatie schuilging. Deze motivatie blijkt in ieder geval duidelijk uit de transfers van de Britse eenheden die zich voortdurend verplaatsten tussen het vallum Hadriani en het vallum Pii.

Eenheid	Vallum Hadriani	Vallum Pii
a.I Tungr.	Burgh-by-Sands 122 ---	---
c.I Tungr.	Vindolanda 90-ca.140 Carrawburgh 129/138 ---	Mumrills 140-158 --- Castleary 138-140?
c.II Tungr.	Housesteads 140-3e. onbekend castellum ---	--- --- Cramond 157/158
	Birrens 155/157-ca.180 Castlesteads ca.180-3e. Old Church circa 180-3e.	--- --- ---

Een determinerende rol in de troepenverplaatsingen tussen het vallum Hadriani en het vallum Pii speelden de moeilijkheden die de Romeinen hadden met Britse stammen zoals de Brigantes. De beslissing van Antoninus Pius de grensverdediging van Hadrianus op te geven ten voordele van een nieuwe wal tussen Forth en Clyde dient te worden gezien tegen de achtergrond van de voortdurende problemen in het noorden van Britannia.²²⁴

Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw merkt men echter een langzame consolidatie van de ingenomen posities aan de rijksgrenzen, zeker voor wat betreft de auxilia Tungrorum.²²⁵ In Britannia wordt de ala I Tungrorum voor de laatste maal vermeld aan het vallum Pii (140-158). Hierna wordt deze eenheid niet meer geattesteerd. Vermoedelijk werd zij na het verlaten van het vallum Pii

²²⁴ M.C. Jarret en J.C. Mann, in: *BJ*, 170(1970), pp. 187 e.v.; R.W. Davies, in: *PSAS*, 108(1969-1970), p. 169; D.J. Breeze en B. Dobson, in: *Britannia*, 16(1985), pp. 10 e.v.; M.P. Speidel, in: *Britannia*, 17(1987), p. 233. Kritische opmerkingen hierover werden evenwel geformuleerd door D.J. Breeze, in: *Roman Frontier Studies 1989, 1991*, p. 41.

²²⁵ J.C. Mann, in: *ANRW*, II, 1(1974), p. 517: "Units became less mobile. Where as in the first and second centuries it had been a matter of no great difficulty to form mobile striking forces for particular campaigns by grouping together whole units, both legionary and auxiliary, increasingly such drastic movements caused disruption in what were becoming more and more settled communities".

gekazerneerd langs het vallum Hadriani.²²⁶ De cohors I Tungrorum werd sedert circa 140 gekazerneerd te Housesteads en hier nog geattesteerd in de derde eeuw in de *Notitia Dignitatum*.²²⁷ De cohors II Tungrorum werd sedert circa 180 gestationeerd in het castellum van Castelsteads en mogelijk ook te Old Church. De eenheid bleef hier tot in de derde eeuw. Opmerkelijk is in dit geval dat de cohors in de loop van de derde eeuw permanent verdeeld lijkt in twee afdelingen.²²⁸

In Dacia Porolissensis werd de ala I Tungrorum Frontoniana sedert ten laatste 133 gelegerd in het castellum van Also-Ilosva, waar zij werd geattesteerd tot 235. De reorganisatie van Dacia door Marcus Aurelius heeft geen invloed gehad op de standplaats van deze eenheid. Vermoedelijk werd dit kamp verlaten en vernietigd bij de invallen van de Karpen in 245.²²⁹

In Mauretania Tingitana tenslotte was de cohors IV Tungrorum gekazerneerd in het kamp van Aïn Schkour. Hoe lang deze eenheid hier was gestationeerd, is niet bekend.²³⁰

Uit het overzicht blijkt duidelijk dat de dynamiek in de mobiliteit van de auxilia Tungrorum in de loop van de tweede helft van de tweede eeuw sterk was verminderd. Dit lijkt aan te geven dat het systeem van de grensverdediging van een dynamische naar een statische organisatie was geëvolueerd. De eenheden krijgen opdracht de militaire veiligheid van een welbepaalde sector van de limes te verzekeren. Deze evolutie ligt aan de basis van het ontstaan van de zogenaamde "Militärbezirke". Wat betekent dit voor het romaniseringsproces? Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de tendens, die zich in de Flavisch-Traiaanse periode begon af te tekenen, zich in de loop van de tweede eeuw door zette. Het etnische karakter van deze eenheden verdween grotendeels. Militairen werden in hoofdzaak ter plaatse gerekruteerd. Zij werden meer en meer "Romeinse" soldaten.

²²⁶ *CIL*, VII, 1090.

²²⁷ *Notitia Dignitatum Occidentalis*, XL.

²²⁸ *RIB*, 1982 e.v.; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108.

²²⁹ Zie betreffende de reorganisatie van Dacia C.C. Petolescu, in: *Germania*, 65(1987), pp. 123 e.v.

²³⁰ *IAM*, 824.

10.2. Rekrutering en samenstelling van de auxilia Tungrorum

Sedert de Iulisch-Claudische dynastie werden in de civitates van Gallia Belgica, Germania Inferior en Superior talrijke hulptroepen gelicht die een belangrijke rol speelden in de geschiedenis van de Romeinse limes. De meeste van deze auxilia kan men rangschikken onder de zogenaamde "etnische" eenheden. Hiertoe hoorden uiteraard ook de alae en cohortes Tungrorum. Het precieze tijdstip van de eerste lichte van deze troepen kan evenwel niet worden achterhaald. Het ontstaan van de auxilia Tungrorum mag in globaal in de pre-Flavische periode en vermoedelijk de eerste helft van de eerste eeuw worden gedateerd.

Dit hoofdstuk zal geen aandacht schenken aan de oprichting van deze etnische eenheden en hun rekrutering tijdens die vroegste periode. Men mag ervan uitgaan dat haar militairen aanvankelijk werden gelicht in de civitates waarvan zij de naam droegen.²³¹ Het is niet mogelijk na te gaan of zij ontstonden ten gevolge van een Romeinse dilectus of conscriptie. B. Dobson en J.C. Mann suggererden dat de etnische eenheden werden opgericht en op getalsterkte gehouden via een overeenkomst, een foedus, met de betrokken stammen. De eenheden met een "provinciale" naam daarentegen werden volgens deze auteurs gelicht op grond van een dilectus. Voor de ala I Tungrorum Frontoniana mag men, indien men de redenering van B. Dobson en J.C. Mann volgt, bijgevolg aannemen dat er geen sprake was van een conscriptie.²³² Wel zullen wij trachten het patroon van de rekrutering van individuele militairen voor de alae en cohortes Tungrorum nader te onderzoeken. De problematiek hiervan is drievoudig. Vooreerst is het bronnenmateriaal voor de auxilia Tungrorum relatief beperkt. De diplomata militaria zijn weinig talrijk. De inscripties op de grafmonumenten zijn talrijker. Maar het blijkt vaak moeilijk ze exact te dateren. Ook

²³¹ Zie betreffende de oprichting van nieuwe nationale auxilia en de rekrutering van militairen in de pre-Flavische periode K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 21 e.v.; M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 12; H.U. Nuber, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, 1967, pp. 90 e.v.; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 81 e.v.

²³² B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4(1973), p. 193: "It has been suggested that such (tribal) units were raised and kept up to strength by agreement with the tribe concerned, in contrast with the units with "provincial" names, which were raised by the dilectus, a forced levy operated by Roman officials". H.U. Nuber, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, 1967, p. 90; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 88.

is de verspreiding van de opschriften vrij onevenwichtig, hetgeen samenhangt met de problematiek van de standplaatsen. Tenslotte is de herkomstbepaling van de militairen op het ogenblik dat deze niet expliciet werd vermeld, enkel af te leiden uit de naamgeving. Een sluitend en nauwkeurig criterium is dit niet.²³³

Samen met de problematiek van de rekrutering wordt ook vaak het probleem van de ouderdom van de militairen bij de indiensttreding gesteld. Hiervoor zijn voor ons onderzoek te weinig gegevens voorhanden. Dit geldt ook voor de familiale relaties die de militairen aangingen. Het bronnenmateriaal staat slechts toe de bestaande inzichten te bevestigen.²³⁴

10.2.1. De Iulisch-Claudische tijd

De Tungri zijn vrij goede soldaten geweest. Wij beschikken dien-aangaande niet enkel over de lovende getuigenis van Tacitus die deze militairen expliciet bijzondere militaire kwaliteiten toebedeelt. In zijn verslag van de strijd op de *mons Graupius* verhaalt de historicus over de Batavi en de Tungri die in een lijf aan lijf gevecht met zwaarden waren verwickeld: "*In deze strijdwijze waren zij zelf van oudsher onderlegd terwijl de vijand, die kleine schilden en geweldige zwaarden droeg, hierin moeilijkheden ondervond*". De stam heeft bovendien haar naam gegeven aan zeven eenheden. De eerste lichten vonden mogelijk plaats ten tijde van Augustus en zeker vanaf Tiberius. Daarnaast vindt men verscheidene militairen van deze stam terug in andere nationale eenheden.²³⁵

Voor deze vroege periode worden van de *auxilia Tungrorum* enkel de ala I *Tungrorum*, de ala I *Tungrorum Frontoniana* en de cohors I *Tungrorum* in de opschriften geattesteerd. Hieraan dienen de ala I *Hispanorum* en de cohors I *Asturum*, die Tungri in hun rangen

²³³ Zie betreffende deze problematiek K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 17 e.v.; H.T. Rowell, in: *JRS*, 43(1953), p. 175; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 109.

²³⁴ Zo bijvoorbeeld G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, pp. 262 e.v.

²³⁵ Tacitus, *Agricola*, XXXVI, 1 en *Historiae*, II, 15. Zie betreffende de Germanen in het algemeen bijvoorbeeld Tacitus, *Historiae*, II, 32: "*genus militum apud hostes atrocissimum*"; *Historiae*, IV, 16: "*Germani laeta bello gens*"; *Historiae*, IV, 64: "*viri ad arma nati*"; Seneca, *Dial.*, III, 11, 3: "*Germanus quid est animosius? Quid ad incursum acrius? Quid armorum cupidus? Quibus innascuntur innutriunturque, quorum unica illis cura est in alia neglegentibus?*". H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 60; H.T. Rowell, in: *JRS*, 43(1953), p. 176.

telden, te worden toegevoegd. Uit de beschikbare gegevens kunnen toch wel enkele markante besluiten worden getrokken.

Deze eenheden werden vermoedelijk niet alle op hetzelfde ogenblik opgericht. Een aanwijzing hiervoor vindt men in het feit dat er tweemaal een ala I Tungrorum wordt geattesteerd, namelijk de ala I Tungrorum en de ala I Tungrorum Frontoniana. Een samenvoegen van de ala I Tungrorum en de ala Frontoniana²³⁶ lijkt uitgesloten vanwege de gelijktijdige vermelding van de twee alae na 73 n.Chr., het ogenblik dat de laatstgenoemde eenheid voor de eerste maal ala I Tungrorum Frontoniana werd genoemd. Tenslotte is er in 135 nog sprake van een ala I Asturum et Tungrorum.

In het bronnenmateriaal worden voor de Iulisch-Claudische tijd elf militairen genoemd. Met uitzondering van de onbekende infanterist van de cohors I Tungrorum gaat het in alle gevallen om cavaleristen. Bovendien zijn de Tungri die werden geattesteerd, telkens ingelijfd in een vreemde eenheid. Het beschikbare bronnenmateriaal noemt geen enkele Tunger in een ala of cohors Tungrorum. Het lijkt erop dat men enkel zijn herkomst vermeldde, indien men zich wenste te onderscheiden van de eenheid waarin men zijn dienst deed. Een meer uitgebreid onderzoek brengt evenwel aan het licht dat talrijke militairen, hoewel afkomstig uit de regio waar hun eenheid ontstond, toch hun afkomst expliciet vermeldden.²³⁷ Het is opvallend dat overwegend militairen van alae worden geattesteerd, ondanks het bestaan van reguliere cohortes Tungrorum in de pre-Flavische periode. Er bestaat geen twijfel dat minstens drie cohortes Tungrorum tijdens de Iulisch-Claudische dynastie werden gecreëerd. Het feit dat deze eenheden niet in de inscripties voorkomen, dit in tegenstelling tot de alae, dient volgens K. Kraft te worden verklaard door een andere organisatievorm van deze eenheden. Er lijkt een verschil in romaniseringsgraad te bestaan.²³⁸

²³⁶ J. Spaul, *Ala*, 1994, pp. 122-123.

²³⁷ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 44 e.v.; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), pp. 102-103. Zie verder infra 10.3.1: Analyse van de herkomstgegevens.

²³⁸ Het bestaan van de cohortes Tungrorum in de pre-Flavische periode kan worden afgeleid uit verscheidene passages uit Tacitus' *Historiae* en een inscriptie uit Vence (= *CIL*, XII, 16). K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 37 e.v.: "Man kann es schwerlich allein dem Zufall der Überlieferung zuschreiben, dass nur von Kohortensoldaten, die aus fremden Gegenden stammten, und nicht von solchen aus Gallien und vom Rhein dort Grabmäler und Weihesteine errichtet worden wären. Dies um so weniger, als, wie schon erwähnt, auf der anderen Seite eine ausserordentlich hohe Zahl von Grabmälern gallisch-germanischer Reiter am Rhein vorhanden ist. Die Erklärung kann m.E. nur in einer anderen Organisationsform der bei

Bijzondere aandacht verdient de ala I Tungrorum Frontoniana. Over deze eenheid schreef L. van de Weerd in 1936: "Aanvankelijk werd deze eenheid, zoals uit haar naam blijkt, uit Tungri samengesteld. Later werden ook andere Germanen onder meer Triboci in haar rangen opgenomen". Uit het bronnenmateriaal komt evenwel een totaal ander proces te voorschijn. In deze ala wordt voor deze vroege periode geen enkele Tunger geattesteerd. Wel treft men een Tribocus, een Batavus, een Nemes, een Belg en twee Germanen aan.²³⁹ De enige militair die met wat goede wil naar de civitas Tungrorum zou kunnen verwijzen, is de decurio Lobasinus die te Campona werd geattesteerd en volgens H. van de Weerd van Tungrische herkomst was.²⁴⁰ Tevens mag de aandacht worden gevestigd op het feit dat in de ala Tungrorum te Carnuntum mogelijk een Frisius dienst deed. Uit deze gegevens komt een vrij uitgebreid rekruteringsgebied naar voren, waarbij de nadruk ligt op Germanen en Kelten uit het Rijngebied.²⁴¹

Het is belangrijk erop te wijzen dat de ala Frontoniana pas vanaf 73, in het bouwopschrift van Obuda, het etnicon Tungrorum draagt.²⁴² Wij hebben hier misschien te maken met een van oorsprong Gallische eenheid. G. Alföldy rangschikt deze ala onder de Gallische cavalerie-eenheden samen met de alae Gallorum

Tacitus genannten Infanterieauxilien aus Gallien und den beiden Germanien bis zur Mitte des 1. Jh. liegen".

²³⁹ L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), pp. 363, 369; J. Szilagyi, in: *Coll. Latomus*, 102(1969), p. 712. Wegens het ogenschijnlijk volledig ontbreken van een etnisch karakter stelt P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 110: "The ala Frontoniana had no distinguishing ethnic title and presumably received recruits from the whole of Belgica". De Batavus werd volgens P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 118 gerekruteerd in de nasleep van de opstand van Civilis. Zie betreffende de datering G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, p. 243, n. 40: "Dagegen wurden die beiden Bataver, ..., bereits nach 80 in den Verband der ala Frontoniana aufgenommen".

²⁴⁰ *CIL*, III, 3400; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 54: "Enfin, un décurion de l'ala I Tungrorum Frontoniana s'appelle Lobasinus. Ce nom pourrait très bien être la forme latinisée de Lubasinus ou Leubasinus. Ce décurion de l'ala I Tungrorum est donc probablement aussi un Tunger", verder p. 55: "Une épitaphe trouvée en Pannonie Inférieure ... semble indiquer que des Tungri y accomplissent encore leur service militaire à cette époque. Il s'agit du décurion Lobasinus, ..., dont le nom semble trahir l'origine Tungre". M. Bang, *Germanen*, 1906, p. 46, n. 386.

²⁴¹ G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, p. 243: "Die Mannschaft bestand offenbar hauptsächlich aus Germanen; auch später, als die Ala schon in Pannonien lag, wurde sie zum Teil immer noch mit Germanen ergänzt". P.A. Holder, *Auxilia*, 1980; H. Koethe, in: *TZ*, 10(1935), p. 49; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 168.

²⁴² P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 124, n. 3: "The ala did not adopt the ethnic title "Tungrorum" until the reign of Hadrian, first recorded A.D. 133". H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 103.

Longiniana, Picentiana of Pomponiana die niet uit één Gallische civitas, maar uit verschillende civitates rekruteerden.²⁴³ Het feit dat het etnicon *Tungrorum* pas wordt gebruikt vanaf Vespasianus wijst er mogelijk op dat deze oorspronkelijk Gallische eenheid vlak voor haar overplaatsing naar Obuda op grote schaal militairen in de civitas *Tungrorum* heeft gerekruteerd en op grond daarvan een etnische toevoeging aan haar naam ontving.

Wij wezen er reeds op dat de weinige *Tungri* die werden geattesteerd, hun militaire dienst deden in vreemde eenheden: Sulpicius Massa en Tiberius Claudius in de ala I Hispanorum en Freioverus Veransati (ilius) in de cohors I Asturum. Deze equites werden gerekruteerd op het ogenblik dat deze eenheden in Germania waren gestationeerd. Dit wil zeggen dat de lokale rekrutering niet door Hadrianus werd ingevoerd, doch ingang vond samen met de organisatie van de *auxilia* als beroepseenheden. De afbouw van de rekrutering van militairen op etnische basis ten voordele van een lokale rekrutering, dit wil zeggen in de provincie waar de eenheid was gestationeerd, werd duidelijk vrij vroeg ingezet. Er dient te worden opgemerkt dat de toestand van provincie tot provincie verschilde.²⁴⁴ Tenslotte dient er nog op te worden gewezen dat de *decuriones*, die tijdens deze periode deel uitmaakten van het kader van de ala I *Tungrorum Frontoniana*, van Gallische of Germaanse herkomst waren.²⁴⁵

De verklaring voor het sporadisch voorkomen van *Tungri* in het bronnenmateriaal zocht A. Oxé in het feit dat de militairen die bij deze stam werden gelicht, zeker nog in deze vroege periode hun Germaanse origine bewaarden en beleefden. Zij behielden, zo kort

²⁴³ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 100; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, pp. 110, 115.

²⁴⁴ *CIL*, III, 12361; 151163; XII, 7036. Zie betreffende de problematiek in het algemeen bijvoorbeeld G. Alföldy, in: *Mavors*, 1987, p. 261: "Erst von der Zeit der Flavier an nahm die Rekrutierung der Soldaten aus der Standortprovinz der einzelnen Hilfstruppen zu" en "Die Ergänzung der Auxilien aus der Garnisonsprovinz wurde im Imperium unter Hadrian eine allgemeine Erscheinung". H.T. Rowell, in: *JRS*, 43(1953), p. 176 over K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951: "He demonstrates that new soldiers were recruited locally as soon as it was necessary to find replacement for the first recruits and that no effort was made after a unit had once been formed to preserve its original ethnical character". H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, pp. 55, 56; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 43 e.v.; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 99 e.v.; B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4(1973), p. 194; J.C. Mann, in: *ANRW*, II,1(1974), p. 151; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, pp. 177, 182; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 115. De opvatting van L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 367 hierover kan niet langer meer worden aanvaard.

²⁴⁵ *CIL*, XIII, 8558 en III, 3400.

bij huis gelegerd, hun Germaanse taal en begraafwijze en bijgevolg traden zij in de Latijnse inscripties en het grafritueel niet op het voorplan.²⁴⁶

10.2.2. De Flavisch-Traiaanse tijd

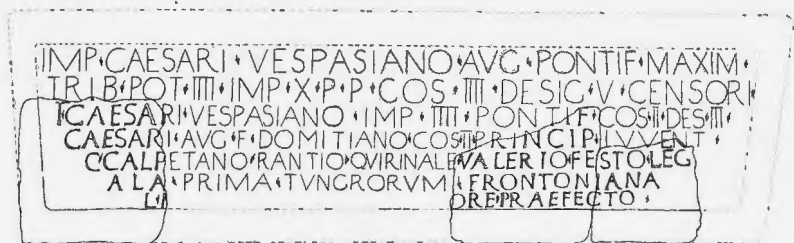
G. Alföldy stelde bij zijn onderzoek naar de hulptroepen van Germania Inferior vast dat na de Batavenrevolte de rekrutering van de alae en cohortes in deze provincie veranderde. Uit het bronnenmateriaal treedt de afschaffing van het nationale karakter van de alae en cohortes, die hier waren gelegerd, naar voren. Op het ogenblik dat de nationale eenheden werden verplaatst, verloren zij hun etnische grondslag ten gevolge van lokale rekrutering.²⁴⁷

Hoe was de situatie bij de alae en cohortes Tungrorum? Tijdens de Iulisch-Claudische dynastie vond, naast de lichte van militairen in de civitas Tungrorum, duidelijk een ruimere rekrutering plaats. Dit mag blijken uit de samenstelling van de ala I Tungrorum Frontoniana. Militairen van deze eenheid gaven als herkomst Boius, Batavus, Scordiscus en Andautonia op.

In het bouwopschrift van Obuda uit het jaar 73 verschijnt de ala Frontoniana voor de eerste maal met het etnicon Tungrorum. Mogelijk wijst dit erop dat deze eenheid in de jaren die onmiddellijk aan dit opschrift voorafgingen, misschien vanaf het einde van de jaren 60 of tijdens de nasleep van de Batavenrevolte, een belangrijke lichte Tungri heeft opgenomen. Problematisch is

²⁴⁶ A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), p. 69. Wij wezen reeds onder 1.5. (De samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum) op het feit dat het plaatsen van Latijnse inscripties wijst op een vergaande romanisering en dat die inscripties enkel een beeld van de geromaniseerde bevolking bieden.

²⁴⁷ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 100 e.v.; Idem, in: *Mavors*, 1987, p. 261; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 43 e.v., bijzonder pp. 62-63; B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4, 1972, p. 194; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, pp. 109, 118 e.v.; A.R. Birley, *People*, 1979, p. 102: "Recruitment from the province of origin seems to have died out with many auxiliary units at an early stage in their history, but it continued at least one of the British units as late as c. 130 AD".

Het bouwopschrift van Obuda, opgericht in het jaar 73 door de ala I Tungrorum Frontoni-
 ana, *AE*, 1986, 590 (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest).

evenwel dat geen enkele militair uit deze civitas wordt geattesteerd.²⁴⁸

De eenheid rekruteerde blijkbaar toch nog steeds in de Rijnprovincies. Een Batavus wordt geattesteerd in het diploma van Tokod van 110. De ala lag op dat ogenblik vermoedelijk te Intercisa. Mogelijk begon de betrokken militair zijn dienst in een cohors Batavorum en werd hij vervolgens naar de ala I Tungrorum Frontoniana overgeplaatst.²⁴⁹

Sedert de overplaatsing van de ala naar de Donauprovincies lijkt de rekrutering meer en meer lokaal te zijn gebeurd. De Donaulanden vormden trouwens een vruchtbaar rekruteringsgebied, ook voor de Rijntroepen. De militairen werden uit verschillende stammen in Pannonia geronseld. Ook de eques Cittius, die in Also Ilosva stierf, werd volgens P.A. Holder in Pannonia gelicht. De regio, waaruit men militairen betrok, lijkt niet klein. Een Boius, een Scordiscus, een Thrakiër en een soldaat uit Andautonia (Pannonia Superior) waren zeker niet afkomstig uit de onmiddellijke omgeving van hun standplaats, die op dat ogenblik in de nabijheid van Aquincum was gesitueerd.²⁵⁰

Opmerkelijk is dat reeds sedert Traianus en Hadrianus Thrakiërs in de ala I Tungrorum Frontoniana dienst deden, bijvoorbeeld Cusides, een ruiter bij deze eenheid. Zowel zijn vader als zijn erfgenaam droegen een Thrakische naam. Zijn aanwezigheid is bijzonder

²⁴⁸ *AE*, 1986, 590; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 30: "Das "Tungrorum" der ala Frontoniana erscheint erst in III 6274 um die Mitte des 2. Jh., obwohl wir mehr als 10 ältere Zeugnisse besitzen, die auch für die 1. Hälfte des 1. Jh. die tungrischgermanische Rekrutierung ausser Zweifel setzen, während zur Zeit des Auftretens des "Tungrorum" in den Zeugnissen gerade nicht mehr tungrisch-germanische Ergänzung vorliegt". De auteur was evenwel niet in kennis van het hogervermeld opschrift. P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 124, n. 3.

²⁴⁹ *CIL*, XVI, 164; A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 196: "The presence of this son of distant Lower Germany in a cavalry unit originally also formed from a Teutonic tribe (ala Tungrorum Frontoniana) makes one immediately jump to the conclusion that this unit was continuously being reinforced by men from the Rineland. This view seems to be further corroborated by the fact that we come across another Batavus in this unit in Aquincum. Nevertheless, it does not seem probable that at the end of the 1st century soldiers were conscripted in Germania in order to fill up the ala. There were several auxilia, composed of Batavi, stationed near Aquincum, from which Batavus soldiers could be drafted into the ala Frontoniana. At the turn of the 1st and the 2nd centuries there is certain evidence about the cohors I and II Batavorum". J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 177.

²⁵⁰ *CIL*, III, 807; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 48 e.v.; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 103; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 168; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 177; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 119.

Rowell beschouwt dergelijke eenheden als een samenvoeging van twee voorheen onafhankelijke alae.²⁵⁷

10.2.3. De tweede-derde eeuw

Uit het voorafgaande kwam tot uiting dat het etnische karakter van de *auxilia Tungrorum* sedert de Flavische dynastie vrij snel verdween. Dit mag men althans aannemen, indien de bronnen die ter beschikking staan een correct beeld schenken. Voor de ala I *Tungrorum Frontoniana* werden geen *Tunгри* geattesteerd. Men kan hun aanwezigheid enkel uit het etnicon van de ala deduceren. Voor de overige *auxilia Tungrorum*, waarvan de individuele militairen opvallend weinig of zelfs helemaal niet in de bronnen voorkomen, geldt hetzelfde.

Wanneer wij de situatie tijdens de tweede en derde eeuw nader onderzoeken, dan blijkt dat van vrij veel individuele militairen de herkomst niet kan worden achterhaald. Zij identificeerden zich niet meer als lid van een bepaalde stam. Evenmin kan de etnische afstamming worden afgeleid uit hun naam omdat velen er een van Romeins-mediterrane herkomst dragen. Dit wordt duidelijk aangetoond door het *prosopografisch* en het *onomastisch* onderzoek en wijst op een intensieve romanisering.²⁵⁸

Uit de gegevens van de voorgaande periode mag men besluiten dat de militairen vooral werden gerekruteerd in de provincies waar de eenheid haar standplaats had. Dit beeld wordt voor de tweede en derde eeuw zeker bevestigd bij de ala I *Tungrorum Frontoniana*. De

²⁵⁷ *CIL*, XVI, 82; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 26 e.v., bijzonder p. 28: "Die Regelmässigkeit dieser Vereinigungen mit Galliern verbietet aber an mehr oder minder zufällige Verbindungen zu denken. Es muss vielmehr eine systematische Massnahme dahinter vermutet werden, deren Grund es zu erfassen gilt". H.T. Rowell, in: *JRS*, 43(1953), p. 176: "But I cannot follow K. in explaining a number of units with two ethnical names, e.g. the ala Gallorum et Bosporanorum and the alae Gallorum et Pannoniorum as examples of this policy on a large scale. To me these units, which are not attested until the second century, represent an amalgamation of two earlier independent alae, while such a unit as the Thraecum Antiana, which existed at least as early as A.D. 29 (*CIL*, XVI, 3) was probably a Gallic ala to which a contingent of Thracians was later attached. At any rate, the subject of all units with double names needs further investigation". Zie betreffende dergelijke eenheden in de pre-Flavische tijd nog *CIL*, XVI, 3. W. Wagner, *Dislokation*, 1938, pp. 40-42.

²⁵⁸ V. Wollmann, in: *Germania*, 35(1975), p. 169 betreffende de ala I *Tungrorum Frontoniana*: "Die übrigen Inschriften von Ilisua die sich auf die Angehörigen der Ala Tungrorum beziehen, weisen völlig römische Namen auf, was auf eine intensive Romanisierung der Truppe schliessen lässt".

Thrakische militairen, die voor deze periode te Also Ilosva werden geattesteerd, zijn Mucater en [---]s, de zoon van Mucapor, evenals Aelius Mucapor. Mogelijk was de onbekende soldaat, die door zijn echtgenote Mucapuis te Also Ilosva werd begraven, ook een Thra-kiër.²⁵⁹

In deze eenheid treft men, naast militairen van Thrakische origine, zelfs een librarius aan wiens naam wijst op een Syrische herkomst. Als librarius hoorde hij bij het officium van de praefectus alae. Mogelijk werden voor de werving van dit personeel andere criteria gesteld. In ieder geval mag men uit de beschikbare inscripties concluderen dat de eenheid haar etnisch karakter tijdens de tweede en de derde eeuw in aanzienlijke mate had verloren.²⁶⁰

Uit het bronnenmateriaal blijkt evenwel ook dat dit beeld niet onvoorwaardelijk mag worden aangenomen. Enkele correcties dienen te worden aangebracht. In de cohors I Tungrorum, gekazerneerd te Housesteads, deed een zekere Hurmio, zoon van Leubasnus, zijn militaire dienst. Zijn naam is van Germaanse of Keltische origine. Zijn vaders naam is van Germaanse oorsprong en onder meer in de civitas Tungrorum, Germania Inferior en Superior sterk verbreid. Het kan niet worden uitgemaakt of wij hier met een Tunger te maken hebben. Zijn rekrutering in deze regio ligt evenwel voor de hand.²⁶¹

De situatie voor de cohors II Tungrorum is veel duidelijker. Te Birrens werd een altaar ter ere van de godin Viradecthis opgericht door militairen afkomstig uit de pagus Condrustis. De Condrusi waren een Germaanse stam die deel uitmaakte van de civitas Tungrorum.²⁶² De pagani Vellai uit de cohors II Tungrorum eerden

²⁵⁹ *CIL*, III, 787; 799; 809.

²⁶⁰ Zie betreffende de librarius *CIL*, III, 804; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 47 e.v.; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 104; V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), p. 169; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 177.

²⁶¹ *CIL*, VII, 691 = *RIB*, 1619. Zie ook Leubasna, Lobasinus, Lubainis. H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, pp. 53-54: "Hurmius Leubasni (filius) ... est, en effet, originaire de la civitas Tungrorum. Cela me paraît indubitable". H. van de Weerd, in: *BSSLL*, 33(1915), p. 171; A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 68-69; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 371; *AC*, 6(1937), pp. 76-77; G. Alföldy, in: *ES*, 5(1968), pp. 6-7; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 180.

²⁶² *CIL*, VII, 1073 = *RIB*, 2108; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 54; M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 31 e.v., 46-47; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 370 en *AC*, 6(1937), p. 76; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1346; E. Birley, *Alae*, 1966, p. 61; Idem, *Deities*, 1986, p. 76; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 181; R.J. Rowland, in: *ActArchHung*, 28(1976), p. 446; R.W. Davies, in: *Klio*, 60(1978), pp. 364-365.

in hetzelfde kamp de godin Ricagambeda met een altaar. Het lijkt erop dat het hier om militairen uit de civitas Tungrorum gaat, zoals onder meer B.H. Stolte veronderstelt. Het feit dat deze pagani dienst deden in de cohors II Tungrorum wordt als argument aangevoerd. Maar er zijn uiterst weinig elementen aanwezig om deze visie verder te ondersteunen. E.M. Wightman identificeert de pagus Vellaus met de Veluwe.²⁶³

Het feit dat in de cohors II Tungrorum sprake is van een pagus Condrustis en een pagus Vellaus, is in het licht van de vaststellingen die wij deden voor de twee voorgaande perioden opmerkelijk. De twee voorbeelden tonen aan dat de cohors II Tungrorum niet enkel rekruteerde binnen de civitas Tungrorum, maar dat deze rekrutering vermoedelijk per lichte meerderheid militairen per pagus opleverde. R.W. Davis spreekt in dit verband van haastig geronselde versterkingen, een speciale dilectus, voor de cohors II Tungrorum, mogelijk op het ogenblik dat de vexillatio van deze eenheid in Raetia was gestationeerd. Het bijzondere karakter van deze vaststelling schuilt in het feit dat, zelfs op een ogenblik dat een nationale eenheid relatief dicht bij de herkomstprovincie was gestationeerd, men geen moeite deed om het etnische karakter te bewaren.²⁶⁴ Anderzijds toont het bronnenmateriaal aan dat op het ogenblik dat een vexillatio van deze cohors circa 147 in Raetia opereerde er ter plaatse militairen werden geronseld om in de behoeften te voorzien. Het zijn deze soldaten die, toen de vexillatio

²⁶³ CIL, VII, 1072 = RIB, 2107; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 54; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 361, n. 8, pp. 370-371 en *AC*, 6(1937), p. 76; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1347; E. Birley, *Alae*, 1948, p. 61; Idem, *Deities*, 1986, p. 75; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; Idem, in: *Klio*, 60(1978), p. 365; R.J. Rowland, in: *ActArchHung*, 28(1976), p. 446; E.M. Wightman, *Gallia*, 1985, p. 55; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 181; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 659.

²⁶⁴ Vergelijk met de vaststelling van D. Protase, in: *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1972*, 1973, p. 537: "On peut affirmer, en général, que leur caractère germanique initial s'est conservé aussi pendant la période de leur stationnement en Dacie, par des recrutements faits dans les territoires germaniques; en même temps, la composition ethnique de ces troupes a souffert des changements progressifs, les effectifs étant complétés avec des éléments hétérogènes des provinces ou elles étaient cantonnées". K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, p. 50: "Darüber hinaus zeigt sich, dass auch dann, wenn eine Truppe in der Nähe ihres ersten Aushebungsbezirkes verwendet wurde, kaum Anstrengungen gemacht wurden, den ursprünglichen nationalen Charakter streng zu bewahren". R.W. Davies, in: *Klio*, 60(1978), p. 365: "... but the men of the pagi Vellaus and Condrustis as the result of a special dilectus to strengthen the unit". Idem, in: *PSAS*, 108(1976-1977), p. 171; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 181.

naar Britannia was teruggekeerd, te Birrens een altaar oprichtten aan Mars en Victoria Augusti. Deze cives Raeti zijn de enige vertegenwoordigers van hun provincie die dienst deden in een regiment van het Brits garnizoen. Wij hebben hier duidelijk te maken met een voorbeeld van lokale rekrutering.²⁶⁵

Tenslotte is het belangrijk op te merken dat zeker vanaf het einde van de tweede eeuw Tungri doordrongen tot in de keizerlijke troepen. Tausius, mogelijk een militair uit de praetoriaanse wacht, doodde in 193 keizer Pertinax door een welgemikte worp met zijn lans.²⁶⁶ Ook Tacitus, zoon van de Tunger Hostilius, evenals een onbekende Tunger deden dienst in de cohortes Praetoriae, de keizerlijke lijfgarde. Deze troepen waren in wezen uit Italicci samengesteld. Maar vooral sedert Septimius Severus deed men vaker een beroep op provincialen.²⁶⁷ De aanwezigheid van Tungri in deze eenheden hield in dat de rekruteringsbasis voor dergelijke troepen aanzienlijk was verbreed. Dit proces heeft zich naar alle waarschijnlijkheid aan het einde van de tweede eeuw definitief doorgezet.

Concluderend kunnen wij stellen dat het volgende patroon in de rekrutering van de Tungri op de voorgrond treedt. Tijdens de Iulisch-Claudische dynastie werden de auxilia Tungrorum als etnische eenheden opgericht. Het juiste tijdstip van hun ontstaan is niet bekend. De ala Frontoniana bekleedt vanwege haar pangermaanse samenstelling een bijzondere plaats. Hoewel deze eenheden in de Rijnprovincies werden gestationeerd, is dit geen garantie dat hun etnische samenstelling zuiver bleef.

Na de burgeroorlog van 69/70 werden deze troepen verplaatst naar Britannia, de Donaulanden en Afrika. Het rekruteringspatroon veranderde. De soldaten werden nu hoofdzakelijk plaatselijk in de provincies van stationering geronseld. Deze "lokale" rekrutering werd onvermijdelijk, toen in de loop van de tweede eeuw de

²⁶⁵ *CIL*, VII, 1068. De vexillatio wordt in Raetia geattesteerd door het diploma van Eining (*CIL*, XVI, 94). E. Birley, in: *CMQ*(2), 35(1935), pp. 56-60; *Idem*, *Alae*, 1948, p. 61; *Idem*, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82; *Idem*, in: *BVbl*, 45(1980), p. 82; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), pp. 362, 370; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1356-1357; R.W. Davies, in: *ES*, 4(1967), p. 108; *Idem*, in: *Klio*, 60(1978), p. 364; B. Dobson en J.C. Mann, in: *Britannia*, 4(1973), p. 201.

²⁶⁶ *Vita Pertinacis*, XI, 8-9; H. van de Weerd, *Tungri*, 1914, p. 59; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1358; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 184.

²⁶⁷ *CIL*, III, 5450; VI, 32623; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 58; L. van de Weerd, in: *AC*, 6(1937), p. 76; E. Birley, in: *ES*, 8(1969), p. 64; J. Smeesters, *Tungri*, 1977, p. 184; M.M. Roxan, in: *ES*, 12(1981), p. 272.

hulptroepen meer en meer permanent in de verschillende kampen werden gekazerneerd. Blijkbaar werden slechts bij uitzondering nog militairen in de civitas Tungrorum geronseld. In dat opzicht verschilden de auxilia Tungrorum niet van de andere hulptroepen. De cohort II Tungrorum toont aan dat een zekere nuancering noodzakelijk is.

Samen met de stabilisering van de limes stelt men algemeen vast dat vanaf het einde van de tweede eeuw geromaniseerde militairen een steeds belangrijker deel van de rekruten vormden. Belangrijk in dit kader is dat deze mannen vaak een nauwe relatie onderhielden met de plaats waar zij hun militaire dienst vervulden. Hun vrouwen en kinderen en de nauwe band die daardoor ontstond met hun nieuwe thuis waren daar niet vreemd aan. Zij leefden tijdens hun dienst jarenlang met autochtone vrouwen in concubinaat en kregen met hen kinderen. Na het afzwaaien werd dit concubinaat erkend als een rechtsgeldig huwelijk, hetgeen ook van belang was voor de kinderen. De terugkeer naar hun streek van herkomst was bijgevolg helemaal niet vanzelfsprekend.²⁶⁸

Het gevolg van deze evolutie is dat de naam van de eenheid in feite niets zegt over de herkomst van haar militairen, enkel aangeeft waar de eerste lichte eenheid plaatsgevonden. Dit is des te sterker het geval naarmate die eerste lichte eenheid in een verder verleden ligt en de eenheid verder is verwijderd van haar oorspronkelijk thuisland. Met betrekking tot de rol van het leger in het romaniseringsproces kunnen tenslotte de volgende facetten worden beklemtoond. Vooreerst stelt men vast dat door de lokale rekrutering in de civitas Tungrorum een bijkomende impuls werd gegeven aan het romaniseringsproces in dit bestuursdistrict. De rekruten zelf werden via hun militaire opleiding en omgeving doordrongen van de Romeinse cultuur. Het gebruik van het Latijn in de grafopchriften illustreert dit. Tenslotte oefenden die legereenheden in de regio's waar zij werden gekazerneerd, onder meer door hun aanwezigheid, de plaatselijke rekruteringen en de huwelijken met inheemse vrouwen, invloed uit op de verspreiding van de Romeinse beschaving.

²⁶⁸ J.C. Mann en B. Dobson, in: *Britannia*, 4(1973), pp. 196-197; J.C. Mann, in: *ANRW*, II, 1(1974), p. 515; M.-Th. Raepsaet-Charlier, in: *AC*, 47(1978), pp. 557-565; M. Millet, *Romanization*, 1990, p. 60.

10.3. De rechtspositie van de Tungri

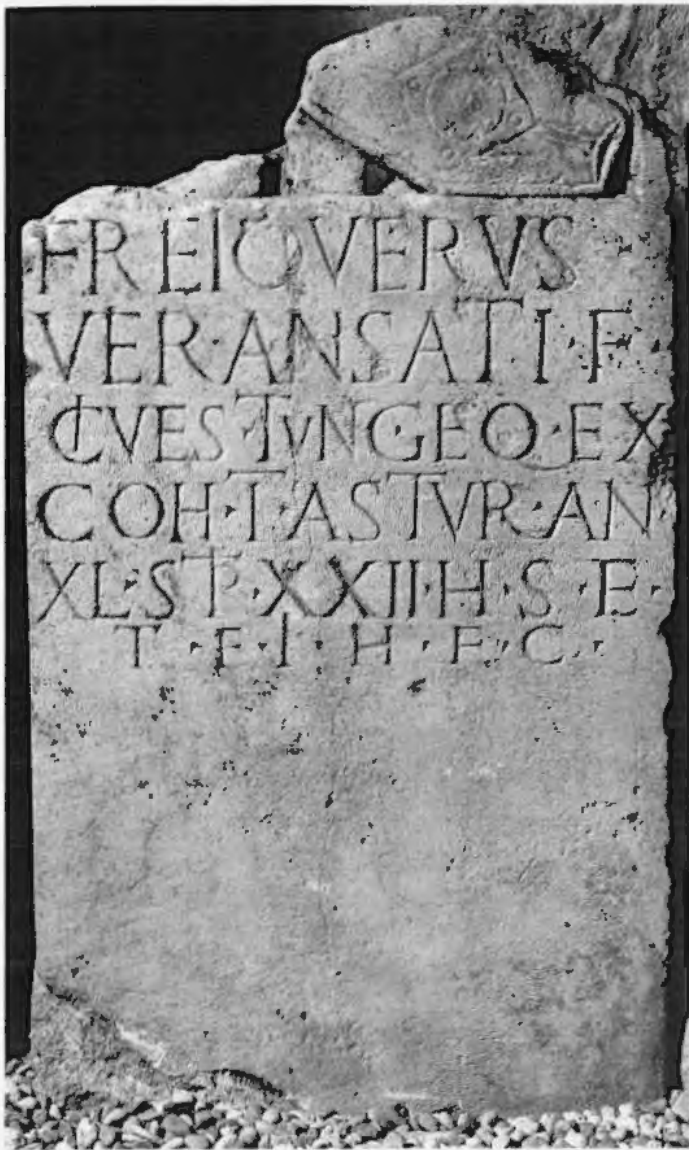
Voor het bepalen van het juridische statuut van de Tungri als individuele rechtspersonen is een aantal vragen belangrijk: hoe vermeldden de militairen hun herkomst? wat is hun rechtspositie als inwoner van het Imperium Romanum? en vooral, waarom werd de herkomst van de militair vermeld in de diplomata militaria en op de grafmonumenten?

10.3.1. Analyse van de herkomstgegevens²⁶⁹

1. Tunger	ala Afrorum*
2. natiōne Tunger	ala Augusta
3. Tunger	ala I Hispanorum
4. cives Tunger	cohors I Asturum
5. Tunger	cohors VII Praetoria
6. natiōne Tunger	ala Hispanorum
7. Tunger	?
8. pagus Condrustis	cohors II Tungrorum
9. pagus Vellaus	cohors II Tungrorum
10. cives Raeti	cohors II Tungrorum
11. cives Tribocus	ala I Tungrorum Frontoniana
12. domo Camppili	ala I Tungrorum Frontoniana*
13. civis F[risiaus?]	ala Tungrorum
14. Boius	ala I Tungrorum Frontoniana
15. Batavus	ala I Tungrorum Frontoniana*
16. Andautonia	ala I Tungrorum Frontoniana
17. domo Batavus	ala I Tungrorum Frontoniana
18. Scordiscus	ala I Tungrorum Frontoniana

Het is opvallend dat geen enkele Tunger zijn herkomst expliciet vermeldt als militair van een ala of cohors Tungrorum. Alle Tungri die hun herkomst expliciet vermeldden, deden dienst in een eenheid waarvan de oorsprong buiten de civitas lag. Daartegenover kan men vaststellen dat de militairen die dienst deden in de auxilia Tungrorum een origo buiten de civitas Tungrorum vermeldden. Er dient

²⁶⁹ De herkomstgegevens vindt men in de volgende inscripties: 1. A. Oxe, in *Germania*, 9(1925), pp. 120-122; 2. *CSIR*, III, 3, 49; 3. *CIL*, III, 15163; 4. *CIL*, XIII, 7036; 5. *CIL*, III, 5450; 6. *CIL*, III, 12361; 7. *CIL*, III, 14214; 8. *CIL*, VII, 1073; 9. *CIL*, VII, 1072; 10. *CIL*, VII, 1068; 11. A. Oxe, in *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v.; 12. *CIL*, XIII, 8558; 13. *CIL*, III, 6485; 14. *CIL*, XVI, 61; 15. *CIL*, XVI, 164; 16. *CIL*, III, 3679; 17. *AE*, 1983, 125; 18. *CIL*, III, 3400.

Grafmonument, *CIL*, XIII, 7936, Zahlbach (Landesmuseum, Mainz).
Freioverus, zoon van Veransatus, Tunger, ruiter van de cohors I Asturum, 40 jaren oud,
22 jaren dienst, ligt hier begraven. Hij heeft bij testament opdracht gegeven het (grafmo-
nument) te vervaardigen. De erfgenaam heeft ervoor gezorgd dat het werd opgericht.

één correctie te worden aangebracht. Twee groepen soldaten van de cohorts II Tungrorum vermeldden uitdrukkelijk dat zij afkomstig waren van de pagus Condrustis en de pagus Vellaus, die deel uitmaakten van de civitas Tungrorum.

Interessant is tevens de vaststelling dat bij de principales (*) slechts driemaal een origo werd opgegeven. Slechts eenmaal kan een Germaanse herkomst op basis van de naam worden vermoed. Bij de *gregales* wordt liefst twaalfmaal de herkomst geattesteerd. In tien gevallen kan een herkomst met een redelijke mate van waarschijnlijkheid uit de naam worden afgeleid. Er bestaat dus op dat vlak een duidelijk verschil tussen de principales en de *gregales*. Hoe lager de graad van de betrokken militair was, hoe vaker de herkomst werd vermeld of uit de naam deduceerbaar is.

Hoe dient men deze gegevens te interpreteren? Het betreft hier achttien herkomstopgaven die lijken aan te tonen dat de betrokken militairen zich wensten te onderscheiden van de eenheid waarin zij dienst deden. Men kan de hypothese formuleren dat de militairen van de *auxilia Tungrorum*, die hun origo niet meedelen, het evident vinden dat zij Tungri zijn. Wanneer men de herkomstopgaven evenwel aan een meer uitgebreid onderzoek onderwerpt, stelt men in andere hulpstroepen vast dat een aantal militairen, hoewel zij afkomstig zijn uit de regio waar de eenheid ontstond, toch hun origine expliciet vermelden. Dit betekent in feite dat ons bronnenmateriaal niet representatief is.²⁷⁰

De militairen duiden hun herkomst vooral aan door gebruik van het ethnicon: *Tunger*, *Batavus*, *Boius*, *Scordiscus*. Tweemaal treft men "nazione *Tunger*" aan of werd de herkomst voorafgegaan door "domo". De *Condrusi* en de *Vellavi* verwijzen naar hun pagus. Viermaal werd de herkomstbepaling ingeleid door "civis", namelijk door een *Tunger*, een *Tribocus*, een *F[risiaus?]* en de *Raeti*. *Civis* duidt hier op de algemene herkomstbepaling en kan worden omschreven als "een vrije man afkomstig van..."²⁷¹

De aanduiding van de origo van soldaten vormt een delicate problematiek. Soms wist men niet waar men precies was geboren. Soms

²⁷⁰ *CIL*, XIII, 8335: een *Afer* in de *ala Afrorum*; *CIL*, XVI, 158: een *Thrax* in de *cohors IV Thracum*; *CIL*, XIII, 7801-7802, 12062, 8693: *Breuci* in de *cohors VIII Breucorum*; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 99 e.v.; M.P. Speidel, in: *Roman Army Studies*, II, pp. 313-327 (= W. Eck en H. Wolff, *Heer*, 1986, pp. 467-481).

²⁷¹ H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), p. 274, n. 13. Zie betreffende de wijze van herkomstopgave ook M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 20 e.v.; R.J. Rowland, in: *ActArchHung*, 28(1976), p. 446.

was men ook geboren in een afgelegen provincie. In de beide gevallen gaf de militair als origo een bekende stad of natio op.²⁷² J. Krier argumenteerde dat het vermelden van de origo de betrokken persoon van rechtswege onderbrengt in een bepaald gebied, i.c. de civitas Tungrorum, dat als bestuurseenheid was geïntegreerd in het politiek administratief geheel van het Imperium Romanum. De Tungri waren in deze visie van rechtswege "Vollbürger" van de civitas Tungrorum en bleven dat voor het leven.²⁷³ De auteur wijst er tenslotte op dat de juridische betekenis van de herkomstopgave niet los kan worden gezien van het juridisch statuut van de civitas en haar caput. Belangrijk is in dit kader vooral de herkomstopgave "civis Tunger".²⁷⁴ Hiervoor wezen wij reeds op het municipale statuut van de stad Atuatuca. Teneinde de eventuele relatie tussen dergelijke herkomstopgaven en het statuut van Atuatuca definitief op te lossen, beschikken wij evenwel over te weinig bronnen.²⁷⁵ Deze visie wordt duidelijk niet door M.P. Speidel gedeeld: "The native province of an auxiliary soldier is given as his home only if he was sent abroad as a recruit. By contrast, his civitas (tribe or town) is given as his home if he had enrolled in a unit stationed or raised in his own province". Op deze regel noteert de auteur een aantal uitzonderingen die vooral te maken hebben met het ambigue karakter van sommige herkomstopgaven, zoals bijvoorbeeld Germanus of Gallus. Volgens deze auteur houdt de herkomstopgave geen enkel verband met "the legal concept of the origo". De militairen waren niet in staat hun verplichtingen ten overstaan van de civitas van herkomst te vervullen en waren bijgevolg vanwege hun inlijving in het leger hiervan ontslagen, terwijl zij als veterani per definitie immunes waren. De ware reden voor de vermelding van de herkomst van de militair in officiële documenten, zoals diplomata militaria, ligt volgens M.P. Speidel in het feit dat een man door zijn origo werd gedefinieerd. Het Romeins commando was inder-

²⁷² H. Devijver, *Equestrian Officers*, 1989, p. 269.

²⁷³ J. Krier, *Die Treverer*, 1981, pp. 173-174: "Wenn wir es auch bei nahezu allen in dieser Arbeit besprochenen Inschriften mit privaten Zeugnissen zu tun haben, so ist es doch offensichtlich, dass der Herkunftsvermerk in den meisten Fällen eine politische Aussage beinhaltet: Er weist die in der Inschrift genannte Person als rechtlich zu einer bestimmten, als Verwaltungseinheit in das politisch Gesamtgefüge des römischen Imperiums integrierten Untertanengemeinde des Reiches gehörig aus".

²⁷⁴ *CIL*, XIII, 7036.

²⁷⁵ J. Krier, *Die Treverer*, 1981, pp. 174 e.v.

daad sterk geïnteresseerd in de etnische samenstelling van de hulptroepen. Op grond van de etnische herkomst werden ook de militaire kwaliteiten van de betrokken militair getaxeerd. Dit had zijn invloed op de inhoud van de grafopschriften van de militairen die hun afkomst gaan vermelden. De betrokkenen identificeerden zich vaak sterk met hun thuisland evenals met een soort gemeenschappelijk belang dat soldaten van een provinciaal leger samsmeedde.²⁷⁶

10.3.2. Analyse van het juridisch statuut van de militairen

In de analyse van het juridisch statuut beperkten wij ons tot de militairen. Hun familieleden werden niet in het onderzoek betrokken, doch zullen later, bij de studie van de familiale relaties, aan bod komen.

Uit de beschikbare bronnen komt een structuur te voorschijn waardoor de militairen overeenkomstig hun juridisch statuut in groepen kunnen worden verdeeld. De Romeinse burgers droegen in principe de *tria nomina*, in de praktijk minstens twee namen. De *peregrini* droegen in regel enkel een cognomen en regelmatig ook een filiatie in de genitief. Het komt echter voor dat zij onterecht de *tria nomina* droegen. Met deze factor dient men rekening te houden.²⁷⁷

Van de achttien *principales*, militairen met de rang van onderofficier, werden er slechts vijf zonder de *tria nomina* geattesteerd. Daarentegen werden slechts zes op zeventientwintig *milites* of *equites* met de *tria nomina* geattesteerd. Enkele militairen die de *tria nomina* droegen, waren nog in actieve dienst en hadden het burgerrecht vermoedelijk via hun vader ontvangen. Daartegenover staan ook enkele *gregales*, gewone militairen uit de troep, die op het ogenblik van hun afzwaaien enkel met hun cognomen worden

²⁷⁶ M.P. Speidel, *Roman Army Studies*, II, 1992, pp. 313 e.v., vooral p. 321: "Instead, it comes from a strong identification with one's province in the general population and the common interest binding the men of a provincial army together".

²⁷⁷ Zie betreffende de samenhang tussen naamgeving en burgerrecht G. Alföldy, in: *Latomus*, 25(1966), pp. 37 e.v.; Idem, *Hilfstruppen*, 1968, p. 105. Deze gegevens werden door H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, pp. 63 e.v. niet steeds correct geïnterpreteerd. K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 70 e.v.; J.E. Bogaers, in: *Numaga*, 13(1966), pp. 176 e.v.; G. Webster, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, p. 58: "Names of Britons are difficult to find, since it was a common practice for natives who achieved social status to invent *genilicia*, giving their names a Roman appearance".

vermeld. Hoe lager de graad van de betrokken militairen is, hoe vaker deze personen peregrini zijn. Zij verwierven het burgerrecht op het ogenblik dat zij afzwaaiden. Wanneer men evenwel de hogere rangen onderzoekt, stelt men vast dat de betrokken militairen overwegend cives waren. Zij ontvingen waarschijnlijk samen met, of voorafgaand aan hun promotie, het Romeinse burgerrecht. Dit uitte zich meestal, maar blijkbaar niet noodzakelijk, zoals de voorbeelden van Afutianus en mogelijk ook Oclatius aantonen, in het gebruik van de *tria nomina*.²⁷⁸

In dit kader wijst G. Alföldy op het feit dat een aantal militairen zich juridisch tussen de cives en de peregrini bevond en bijgevolg als cives Latini dienen te worden beschouwd. Deze groep kan via de naamgeving, ondanks enkele aanwijzingen, zoals bijvoorbeeld het gebruik van een niet-keizerlijk nomen gentilicium, niet met zekerheid worden onderscheiden.²⁷⁹ Voor de militairen uit de hulptroepen verwijst hij naar de *cohors II Tungrorum milliaria equitata civium Latinorum*. Sedert de studie van H. Wolff over het *ius Latii* kan deze argumentatie evenwel niet langer worden weerhouden. De vraag dient gesteld of het *ius Latii* primair een "stadsrecht" is of tevens als een personenrecht kan gelden. De *cohors II Tungrorum milliaria equitata c(ivium?) L(atinorum?)* zou de enige directe getuigenis vormen dat een militaire eenheid het *ius Latii* had ontvangen. H. Wolff argumenteert dat het *ius Latii* in wezen een "stadsrecht" is en bijgevolg niet aan individuele personen, noch aan groepen wordt toegekend. Derhalve dient een andere oplossing voor *c.L.* te worden voorgesteld. H. Wolff suggereert hiervoor *c(oram) l(audata)*, in het openbaar geprezen (door de keizer). Hij stelt dit voor naar analogie met de inscriptie aan M. Valerius Maximianus, waarin de formulering "*ab imp. Antonio Aug(usto) coram laudato*" voorkomt.²⁸⁰

²⁷⁸ G. Alföldy, in: *Historia*, 17(1968), pp. 215 e.v.; Idem, *Hilfstruppen*, 1968, p. 107; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, pp. 49 e.v. Zie betreffende gevallen zoals Afutianus en Oclatius vooral K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 76.

²⁷⁹ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 106; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 50: "G. Alföldy has suggested they only held Latin rights, but there are examples of citizens in the auxilia with names formed in similar fashion such as C. Romanus Capito, from Celeia, who served in the ala Noricorum".

²⁸⁰ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 105 e.v., vooral ook p. 107, n. 578; Idem, in: *BVbl*, 51(1986), pp. 209-211; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 51; H. Wolff, in: *Chiron*, 6(1976), pp. 267-288; Idem, in: *BJ*, 176(1976), p. 49.

In het juridisch statuut van de militairen van de *auxilia Tungrorum* kan men met enige goede wil een zekere evolutie waarnemen. Het bronnenmateriaal is beperkt. Doch de vaststellingen die K. Kraft en ook G. Alföldy voor de hulptroepen van *Germania Inferior* deden, lijken ook van toepassing voor de *alae* en *cohortes Tungrorum*.²⁸¹ Tijdens de Iulisch-Claudische dynastie bestonden de hulptroepen waarschijnlijk uitsluitend uit *peregrini*. *Cives Romani* vond men alleen bij de *decuriones* en de *centuriones*. Er wordt geen enkele soldaat geattesteerd die tijdens de Iulisch-Claudische dynastie werd gelicht en vóór een diensttijd van 25 jaren Romeins burger werd.²⁸² Na de Batavenrevolte treedt in het juridisch statuut van de soldaten van de *auxilia* langzaam een verandering op. In de hulptroepen treft men militairen aan die het burgerrecht bezitten, nog vóór zij 25 jaren dienst achter de rug hebben. Een goed voorbeeld hiervan, doch ook het enige voor de *auxilia Tungrorum*, is T. Flavius Bonio, *equus alae Frontoniana*. Mogelijk was hij de zoon van een man die het burgerrecht ontving tijdens de regering van keizer Domitianus. Misschien ontving hij zelf het burgerrecht wegens bijzondere verdiensten. Daartegenover staan evenwel nog verscheidene *peregrini*.²⁸³

In de loop van de tweede eeuw ziet men het aantal *cives Romani* in de *auxilia Tungrorum* groeien. Dit fenomeen kan gedeeltelijk worden verklaard door het steeds groter aandeel van de soldatenfamilies en vooral door de steeds bredere verspreiding van het Romeinse burgerrecht. In de *auxilia Tungrorum* treft men evenwel niet dezelfde situatie aan als in de hulptroepen langs de Rijn grens die bijna uitsluitend uit *cives* bestonden.²⁸⁴

²⁸¹ K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, pp. 69 e.v., vooral pp. 77-78; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 107 e.v.

²⁸² A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v.; H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 11. Hieraan dienen de volgende militairen, die overleden tijdens het laatste kwart van de eerste eeuw, maar vermoedelijk werden gelicht tijdens de Iulisch-Claudische dynastie, te worden toegevoegd: *CIL*, XIII, 7036; *CSIR*, III, 3, 49; A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), pp. 122-124; *CIL*, III, 3400; *CIL*, III, 9735(?). De volgende militairen werden gerekruteerd tijdens de Iulisch-Claudische dynastie en verkregen het Romeinse burgerrecht na 25 jaren dienst: *CIL*, III, 15163; *CIL*, III, 12361. G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 107-108.

²⁸³ Betreffende T. Flavius Bonio: *CIL*, III, 3679. De *peregrini* worden geattesteerd in A.K. Bowman en J.D. Thomas, *Vindolanda*, 1985, p. 30; *CIL*, III, 5450; *CSIR*, III, 3, 49; *CIL*, III, 14214; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, 1951, p. 77; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 108-109.

²⁸⁴ *Cives*: *CIL*, VII, 941; III, 806; III, 800; III, 799; *peregrini*: *CIL*, VII, 1074; VII, 691; *AE*, 1982, 755; *RIU*, 5, 1220; *CIL*, III, 801; III, 787. G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, pp. 109-110.

Uit het overzicht blijkt duidelijk dat de Romeinse auxilia een belangrijke rol speelden in de romanisering van de gerekruteerde militairen. Zij werden niet enkel doordrongen van de Romeinse beschaving, doch ontvingen na 25 jaar trouwe militaire dienst ook het Romeinse burgerrecht. De combinatie van het juridisch statuut en de herkomstopgave toont aan dat binnen de hulptroepen er op het vlak van de romaniseringsgraad een belangrijk onderscheid kan worden gemaakt tussen de lagere en de hogere rangen. Deze laatste waren aanzienlijk meer doordrongen van de Romeinse beschaving. Dit zal worden bevestigd door de analyse van de naamgeving.

10.4. Naamgeving als indicator voor de romanisering

De analyse van het namenbestand van de militairen die dienst deden in de Auxilia Tungrorum leidt tot een beter inzicht in de rol die de Romeinse hulptroepen speelden in het romaniseringsproces. Vanuit wetenschappelijk standpunt zou men hieraan een historische dimensie moeten toevoegen door het invoeren van een fasering. Dit zou toelaten de vraag naar de evolutie van het romaniseringsproces te stellen. Hiervoor is ons bronnenmateriaal evenwel te beperkt.²⁸⁵ Wanneer men het namenbestand van de auxilia Tungrorum in ogenschouw neemt, stelt men vast dat de namen van een Romeins-mediterrane herkomst een bijzonder belangrijke plaats innemen. In totaal dragen 63 personen, 55 mannen en acht vrouwen, een naam van een Romeins-mediterrane origine. Dit betekent dat ruim 60% van de betrokkenen in deze groep kan worden ingedeeld. Hiervan dragen 29 mannen en drie vrouwen enkel een cognomen, 26 mannen en vijf vrouwen evenwel de tria nomina. Van de dragers van de tria nomina treft men slechts vijf personen aan met een vreemd cognomen: Themaes, Thementianus, Massa, Baetica en Pallas.²⁸⁶ Tegenover dit bestand staan de volgende "inheemse" groepen:

- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Keltische origine is.

²⁸⁵ Voor de gedetailleerde lijsten zie R. Nouwen, *De Tungri*, 1993, pp. 567 e.v. Vergelijk A.R. Birley, *People*, 1979, p. 95 betreffende de wisselwerking tussen de oorspronkelijke Britse bevolking en de Romeinse hulptroepen. Vergelijk ook M. Bang, *Germanen*, 1906, pp. 17 e.v.

²⁸⁶ Vergelijk met het namenbestand van de civitas Tungrorum waar 61 mannen en 6 vrouwen, ofwel "slechts" 50% van het totale bestand, een naam van Romeins-mediterrane herkomst dragen.

- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Germaanse origine is.
- De personen met een inheemse naam zonder dat kan worden gespecificeerd of deze van Keltische of Germaanse origine is.
- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Thrakische origine is.
- De personen met een niet-Romeinse naam, die niet in de hoger-vermelde groepen kan worden ondergebracht.

In totaal dragen 39 personen, 33 mannen en 6 vrouwen, een naam van inheemse origine. Dit betekent dat deze groep minder dan 40% van het totale namenbestand vertegenwoordigt. 31 mannen en 6 vrouwen dragen alleen een cognomen. Slechts twee mannen en geen enkele vrouw draagt de *tria nomina*. Hier komt dus een totaal andere verhouding te voorschijn als bij de namen van Romeins-mediterrane herkomst, waar de *tria nomina* een veel belangrijker deel van het bestand uitmaakten. Bij de studie van het namenbestand van de *civitas Tungrorum* viel op dat vrouwennamen van een inheemse origine niet enkel procentueel, maar zelfs in absolute cijfers sterker waren vertegenwoordigd dan de vrouwennamen van een Romeins-mediterrane origine. Dit is hier niet het geval.

V. Wollmann onderzocht in een korte studie onder meer de etnische samenstelling van en het romaniseringsproces in de *ala I Tungrorum Frontoniana*. Uit zijn onderzoek bleek dat in de naamgeving een duidelijke evolutie van Germaanse en Keltische namen naar Romeinse namen kan worden waargenomen. Hieruit kon hij enkel het besluit trekken dat de eenheid een intensief romaniseringsproces had doorgemaakt.²⁸⁷

Op grond van ons bronnenmateriaal kan het vermoeden worden geuit dat deze evolutie zich voor alle *auxilia Tungrorum* heeft doorgezet. En hoewel het namenbestand te beperkt is om een gefundeerde evolutie in de tijd te schetsen, is het in zekere zin toch verrassend om in de derde eeuw in de *cohors I Tungrorum* een zekere Hurmio, zoon van Leubasnus, te ontmoeten. Beiden dragen niet-Romeinse namen. A.R. Birley verklaart het voorkomen van deze twee namen door het huwelijk in de tweede eeuw van een Tunger met een plaatselijke vrouw. Rekrutering in de Gallische en de Germaanse provincies blijft evenwel mogelijk.²⁸⁸

²⁸⁷ V. Wollmann, in: *Germania*, 53(1975), pp. 166-174, vooral pp. 168-169.

²⁸⁸ A.R. Birley, *People*, 1979, pp. 95-96.

Wanneer wij deze gegevens in relatie brengen met de militaire rang van de betrokkenen, dan stelt men vast dat er een duidelijk verband bestaat tussen de graad van de militair en het gebruik van Romeins-mediterrane of vreemde namen. De gregales dragen overwegend namen van inheemse herkomst. Naarmate de militairen evenwel een hogere rang bekleden, dragen zij meer en meer namen van Romeins-mediterrane oorsprong. Dit belet evenwel niet dat een aantal principales, zoals bijvoorbeeld de decurio Lobasinus, nog een naam van vreemde herkomst droegen.²⁸⁹

10.5. Analyse van de familiale relaties

Bij de studie van de etnische samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum stelden wij reeds dat achter een significant deel van de namen van Romeins-mediterrane oorsprong personen van een inheemse herkomst schuilgaan. Zij kunnen bijgevolg op basis van de naam niet worden geïdentificeerd. Een onderzoek van de familiale relaties bood een oplossing. Wij hanteren hier hetzelfde uitgangspunt.

Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de militairen in de auxilia vaak een gezin hadden. Als militair bezaten zij evenwel niet het ius conubii, het recht te mogen huwen. Dit werd hen slechts toegekend na een eervol ontslag uit het leger en eventueel bevestigd in een diploma militare.²⁹⁰

Algemeen stelt men vast dat in de grafinscripties uit de eerste eeuw weinig of geen soldatenvrouwen als erfgenamen voorkwamen. Het is pas vanaf de tweede eeuw dat de overleden militair alles naliet aan zijn levensgezellin en dit in het grafopschrift meldde. Dit blijkt ten dele ook uit de volgende inscripties.²⁹¹

²⁸⁹ Zie betreffende Lobasinus G. Alföldy, in: *ES*, 5(1968), p. 7: "der decurio wurde wohl noch vor dem Jahre 70 aus dem ursprünglichen Rekrutierungsbezirk ausgehoben, als die ala noch am Niederrhein stand".

²⁹⁰ Voor de diplomata verwijzen wij naar *RMD*. Voor de problematiek betreffende de familiale relaties in het algemeen zie R.P. Saller en D.B. Shaw, in: *JRS*, 74(1984), pp. 124-156; G. Alföldy, in: *Historia*, 17(1968), pp. 215 e.v.; Idem, in: *Mavors*, 1987, p. 263; B. Campbell, in: *JRS*, 68(1978), pp. 153 e.v.; O. Behrends, in: W. Eck en H. Wolff, *Heer*, 1986, pp. 116-166, bijzonder pp. 150 e.v.; M. Mirkovic, in: W. Eck en H. Wolff, *Heer*, 1986, pp. 167-186; M.M. Roxan, in: *Roman Frontier Studies 1989, 1991*, p. 462.

²⁹¹ 1. *CIL*, VII, 1078; 2. *CIL*, III, 5450; 3. *CIL*, XVI, 61; 4. *CIL*, III, 809; 5. *CIL*, III, 805; 6. *CIL*, III, 804; 7. *CIL*, III, 6274; *CIL*, III, 12361.

1. Afutianus	Flavia Baetica	coniunx
2. Hostilius	Ingenua	-
3. Nertomarus	Custa	uxor
4. ---	Mucapuis	coniunx
5. Valerius Valerianus	Bonosa	coniunx
6. Aurelius Themaes	Aelia Iulia	coniunx
7. [---]tius	---	coniunx
8. Sulpicius Massa	Pieris	coniunx

Met uitzondering van het diploma militare van Carnuntum, uitge-reikt aan Nertomarus, uit het jaar 85²⁹² komen de geciteerde inscrip-ties alle voor op grafmonumenten. In het diploma wordt de partner *uxor*, vrouw, echtgenote, genoemd. In de grafop-schriften is telkens sprake van *coniunx*. Volgens G. Alföldy werd de wettige vrouw *uxor* genoemd. Hij verwijst hiervoor naar het gebruik van deze term in de diplomata. De onwettige vrouw of bijzit werd daarentegen aangeduid door *coniunx*.²⁹³

Het is inderdaad een feit dat de echtgenoot van Mucapuis, Afutia-nus, Aurelius Themaes en [---]tius nog in dienst waren en bijgevolg de iure niet gehuwd mochten zijn. *Coniunx* kan in deze gevallen eventueel de betekenis hebben van "verloofde", "bijzit" of beter concubine. Van Valerius Valerianus en Sulpicius Massa weten wij evenwel dat zij veterani waren en bijgevolg ook het ius conubii bezaten. Ook hier worden de vrouwen aangeduid met de term *coniunx*, nu in de betekenis van echtgenote. Het onderscheid in terminologie dient vermoedelijk te worden gezocht in een verschil in connotatie dat geleidelijk optreedt. *Coniunx* bezit mogelijk in de late tweede en de derde eeuw een meer voorname bijklank dan het gewone *uxor* en verkrijgt om die reden de voorkeur in grafinscrip-ties, zonder enig verband met het al dan niet wettelijk karakter van het huwelijk.²⁹⁴

²⁹² CIL, XVI, 61.

²⁹³ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 110: "Die unlegitime Frau hiess coniunx, die legitime, wie auch auf den Diplomen, uxor"; Idem, in: *Mavors*, 1987, p. 264, ook n. 122.

²⁹⁴ M.M. Roxan, in *Roman Frontier Studies 1989, 1991*, p. 462 geeft een overzicht van de gebruikte termen voor de echtgenote/vrouw in grafinscripties. Betreffende de termen coniunx en uxor geeft dit het volgende beeld:

a. echtgenotes van militairen in dienst:		
	1 ^e -2 ^e eeuw	2 ^e -3 ^e eeuw
- coniunx	16	39
- uxor	3	8

b. echtgenotes van veteranen:

Wanneer men de familiale relaties van militairen nader onderzoekt, dan stelt men vast dat, vermoedelijk onder impuls van het Romeinse leger, hun families sterk werden geromaniseerd en dat achter verscheidene namen van een Romeins-mediterrane herkomst personen van een inheemse origine schuilgaan. Een bijzonder goed voorbeeld hiervan is het gezin van Nertomarus, zoon van Irducissa, een Boius en ex gregale alae Frontonianaes. Hij noch zijn vader dragen een Romeins-mediterrane naam. Hij huwde met Custa, de dochter van Magnus, afkomstig van Aquincum. Beide echtelieden waren duidelijk van inheemse herkomst. Hun kinderen kregen evenwel allen een Romeins-mediterrane naam.²⁹⁵ Vergelijkbaar hiermee is de evolutie die het gezin van de Kelt Ioivaus doormaakte. Zijn eerste (?) zoon, Cittius, een eques, draagt nog een Keltische naam. Diens broer Iustus, ruiter bij dezelfde eenheid, draagt een Romeinse naam.²⁹⁶

De situatie is niet steeds even duidelijk omdat men weinig zicht heeft op de familiale relaties. In ieder geval dient men er rekening mee te houden dat dit proces tijd in beslag nam. Talrijk zijn de voorbeelden van kinderen die nog een inheemse naam ontvingen van hun ouders.²⁹⁷

10.6. De godsdienst

De officiële ritens en de keizerscultus speelden een belangrijke rol in het openbare leven. Het mag niet verwonderen dat de Romeinse godsdienst en zijn rituelen duidelijk aanwezig waren in het militaire leven. Zij waren in zekere zin een belangrijk instrument in de legerpolitiek. Politieke propaganda en religie waren niet te scheiden. Het religieus syncretisme in de Romeinse wereld illustreert

- coniunx	3	33
- uxor	4	4

Daarnaast waren nog andere termen in gebruik die evenwel voor ons bronnenbestand niet relevant zijn. Uit het overzicht blijkt een duidelijke voorkeur voor de term coniunx. Gezien het feit dat deze term ook bij vrouwen van veteranen de voorkeur geniet, kan de interpretatie van G. Alföldy, *Hilfstruppen*, 1968, p. 11 moeilijk worden aanvaard.

²⁹⁵ *CIL*, XVI, 61.

²⁹⁶ *CIL*, III, 807.

²⁹⁷ Vergelijk met vermeldingen van kinderen zonder inbegrip van de filiatie: *AE*, 1982, 755; *CIL*, III, 5450; XVI, 61; III, 808; III, 804; III, 801; III, 787; A.R. Birley, *People*, 1979, pp. 95-96.

tegelijk een fundamenteel facet van de culturele veranderingen die het contact tussen de inheemse bevolking en de Romeinen tot stand bracht. In dat licht dient men de godsdienstuitingen bij de *auxilia Tungrorum* te interpreteren.²⁹⁸ Militairen vereerden uiteraard de "officiële" goden van het Romeinse pantheon, maar daarnaast ook de inheemse krijgsgoden, de lokale goden en die van hun voorvaderen. Dienst in de *auxilia* introduceerde de rekrut in een breed spectrum van goden, religieuze rituelen en praktijken. Hierdoor verschafte het Romeinse leger een supplementaire impuls voor de romanisering van de militair in de *auxilia*. In dat licht zullen wij in de volgende pagina's aandacht besteden aan de officiële godsdienst, de niet-Romeinse rituelen en tenslotte aan de godsdienst als factor in het romaniseringsproces.

10.6.1. De officiële godsdienst

De officiële godsdienst is goed vertegenwoordigd in de inscripties van de *auxilia Tungrorum*. Het merendeel van de wijdingen aan de goden van het Romeinse pantheon gebeurden door de eenheid onder leiding van de praefectus of de tribunus, of door de ridderofficier als bevelhebber van de eenheid. De wijdingen door de eenheid onder leiding van de praefectus vormen met twaalf gevallen de belangrijkste groep. Slechts in vier gevallen treedt de praefectus als bevelhebber van de eenheid zelf als dedicant op.²⁹⁹

Iupiter Optimus Maximus speelde onbetwist een hoofdrol in de officiële religie in het Romeinse leger. De altaren, aan deze god gewijd, zijn zeer talrijk en verspreid over het hele Imperium Romanum. Drie altaren die door de cohors II *Tungrorum* te Castlesteads aan Iupiter Optimus Maximus werden gewijd, waren versierd

²⁹⁸ F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, pp. 7 e.v.; J.J. Hatt, *Mythes*, 1989, pp. 102 e.v.; G. Webster, *Celts*, 1986, p. 137; C.-J. Guyonarc'h en F. le Roux-Guyonarc'h, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 423-455; I.P. Haynes, in: *Britannia*, 24(1993), pp. 141-157.

²⁹⁹ Wijdingen door de eenheid onder leiding van de officier: *CIL*, VII, 1071. Deae Minervae; *RIB*, 2092. *Disciplina Augusti*; *CIL*, VII, 1068. *Marti et Victoriae*; *CIL*, VII, 880; VII, 879. *I.O.M.*; *CIL*, VII, 832. *I.O.M. et numina Augustorum*; *CIL*, VII, 639; VII, 638; VII, 640. *I.O.M. et numinibus Augustorum*; *CIL*, VII, 635. *Herculi*; *CIL*, VII, 633. *Diis Deabusque secundum interpretationem oraculi Clari Apollinis*; *CIL*, III, 739. *Marti*. Wijdingen door de praefectus: *CIL*, VII, 1064. *Fortunae*; *CIL*, VII, 642. *Deo Silvano Cocidio*; *CIL*, VII, 651. *Deo Marti*; *CIL*, III, 789. *Fortuna Redux*. Andere: *CIL*, VII, 1074. *Dibus Deabusque*; *Arch. Ert.*, 81(1954), p. 107, nr. 35. *I.O.M.*; *CIL*, III, 787. *Apollini*. G. Alföldy, *Mavors*, 1987, pp. 266 e.v.

met een bliksem op de linkerzijde en een wiel op de rechterzijde. Door het zonnewiel werd Iupiter geassocieerd met de Keltische god Taranis. Het zonnewiel, als symbool voor Taranis, is in Gallia en de beide Germaniae, dus ook in de *civitas Tungrorum*, een bekend fenomeen. Onder meer te Tongeren werden verscheidene fibulae in de vorm van een wiel gevonden, die met de *cultus* van Taranis in verband kunnen worden gebracht.³⁰⁰

In Housesteads werden drie altaren gewijd aan Iupiter Optimus Maximus, geassocieerd met de *Numina Augustorum*, door één en dezelfde persoon, de praefectus Q. Iulius Maximus. Ook elders, zoals te Maryport of te Birdoswald, werden dergelijke "reeksen" gevonden. Telkens trof men deze altaren buiten het castellum aan, blijkbaar ten gevolge van een ceremoniële begraving in de hoek van het oefen- of paradeplein. Het betreft hier officiële wijdingen op 1 januari van ieder jaar. Mogelijk vond deze jaarlijks weerkerende ceremonie ook plaats ter gelegenheid van een eedaflegging, een "*sacramentum*" of een "*nuncupatio votorum*", het openlijk uitspreken van de geloften, onder meer naar aanleiding van de verjaardag van de keizer of zijn troonsbestijging.³⁰¹

Mars, eventueel in combinatie met Victoria, Fortuna (Redux), en Hercules speelden uiteraard ook een vooraanstaande rol in de religie van de militairen. Het behoeft geen betoog dat oorlog, overwinning, fortuin, een behouden terugkeer of heldendaden een bijzondere plaats bekleedden in het leven van iedere soldaat.

³⁰⁰ *CIL*, VII, 880; 879; 832. Daartegenover het wijaltaar van Housesteads (*CIL*, VII, 638) met patera en kruik. Zie in het bijzonder E.M. Wightman, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 554-555; M.J. Green, *The Wheel as a Cult-Symbol in the Romano-Celtic World* (*Coll. Latomus*, 183), 1984; Idem, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 130-133; Idem, in: *Latomus*, 38(1979), pp. 345-367, bijzonder pp. 348 e.v.; Idem, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, pp. 65-75; G. Webster, *Celts*, 1986, pp. 55-56; J.J. Hatt, *Mythes*, 1989, pp. 182-203; C. Nerzic, *La sculpture*, 1989, pp. 51 e.v.

³⁰¹ *CIL*, VII, 638; 639; 640; L.P. Wenham, in: *CW*(2), 39(1939), pp. 19-36; E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1510: "It is difficult to come to any other conclusion than that advanced in 1939 by L.P. Wenham, that such dedications were made either on the occasion of the annual renewal of the oath of allegiance, or on the birthday of the reigning emperor"; Idem, *Deities*, p. 18: "It has been shown by Wenham 1939..., that it was customary for such altars to be set up year by year, whether at the renewal in January of vows for the health of the emperor or, conceivably, also on the anniversary of his accession - and that such altars, standing on the edge of the unit's paradeground, were soon given honourable burial". J.R. Fears, in: *ANRW*, II, 17, 1(1981), pp. 98 e.v. Zie betreffende de jaarlijks weerkerende ceremonies J. Helgeland, in: *ANRW*, II, 16, 2(1978), pp. 1481 e.v.

Bovendien waren de wijdingen aan Fortuna Redux tijdens het keizerrijk een uiting van bijzondere toewijding aan de keizer.³⁰²

Ook Minerva en Apollo komen in de opschriften voor. Minerva, oorspronkelijk de schutsgodin van het handwerk, de kunsten en de *litterati homines*, wordt soms verbonden met Mars en is in die hoedanigheid ook een krijgsgodin. Het is dan ook niet verwonderlijk dat te Birrens door de cohorts II Tungrorum een altaar werd opgericht voor deze godin. Dit laatste verdient door de iconografie bijzondere aandacht. De basis is versierd met twee dolfinen en een raaf. Op het kapiteel bevinden zich twee dolfinen met de kop naar elkaar toe. Boven de dolfinen worden opnieuw twee raven afgebeeld. Het is mogelijk dat door de dolfinen Minerva met het water wordt geassocieerd, terwijl de raven mogelijk verwijzen naar de rol van de godin als oorlogsgodin.³⁰³ Aan Apollo zullen wij geen bijzondere aandacht schenken omdat het hier gaat om een private wijding, uitgevoerd door de dochter van een militair van de ala Frontoniana.³⁰⁴

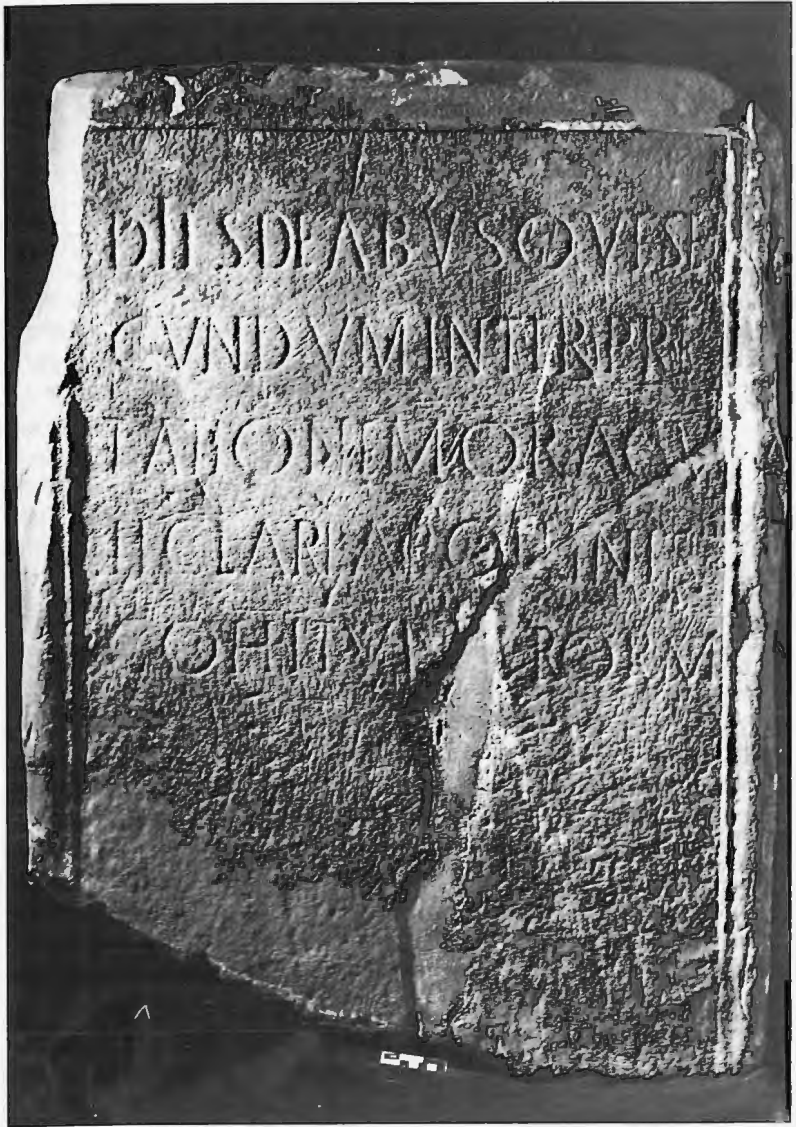
Tenslotte treft men in het bronnenbestand ook de algemene wijdingen "*Dib(us) Deab(us)q(ue) omnib(us)*", "aan alle goden en godinnen" aan. Eenmaal betrof het een private wijding door een soldaat van de cohorts II Tungrorum die op dat ogenblik te Birrens was gekazerneerd.³⁰⁵ Bijzonder merkwaardig is het wijopschrift "*Diis Deabusque secundum interpretationem oraculi Clari Apollinis*", dat de cohorts I Tungrorum te Housesteads oprichtte. De wijding aan de goden en godinnen werd verordend door het Orakel van Apollo van Claros, die bijzonder werd vereerd te Colophon (Ionië). Het betreft

³⁰² A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, pp. 113 e.v.; F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, pp. 48 e.v.; E. Birley, *Religion*, 1978, pp. 1512-1513; Idem, *Deities*, 1986, pp. 24-25, 27-31; B.H. Stolte, *Die Religiösen Verhältnisse*, 1986, pp. 634 e.v.; G. Webster, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, p. 58; I. Kajanto, in: *Latomus*, 47(1988), pp. 554 e.v.

³⁰³ *CIL*, VII, 1071. In de civitas Tungrorum: Flémalle, *ILB*, 43. A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, pp. 109 e.v.; E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1512; Idem, *Deities*, 1986, p. 32; J.L. Girard, in: *ANRW*, II, 17,1(1981), pp. 203-232, bijzonder pp. 212-214; B.H. Stolte, *Die Religiösen Verhältnisse*, 1986, pp. 632-633; C. Nerzic, *La sculpture*, 1989, pp. 49-50. Betreffende de associatie van Minerva met het water dient te worden verwezen naar het heiligdom van Minerva bij de warme bronnen van Bath. De Romeinse godin is hier geassimileerd met de godin Sul. H.J. Croon, in: *Antiquity*, 27(1953), pp. 79-83; B. Cunliffe, in: *Antiquity*, 40(1966), pp. 199-204; I.A. Richmond en J.M.C. Toynbee, in: *JRS*, 95(1957), pp. 97-105.

³⁰⁴ *CIL*, III, 787.

³⁰⁵ *CIL*, VII, 1074; E. Birley, *Deities*, 1986, p. 22.

Wij-opschrift, *CIL*, VII, 633 = *RIB*, 1579, Housesteads (Museum of Antiquities, Newcastle).

Aan de goden en godinnen overeenkomstig de uitleg van het Orakel van Claros. De cohors I Tungrorum.

hier één van de zes opschriften die op verschillende plaatsen in het Imperium Romanum werden opgericht, doch waarvan de formulering bijna woordelijk gelijk is. Het was de Romeinse keizer zelf die het Orakel consulteerde. Anders is het niet te verklaren dat de opdracht van het Orakel in die formulering op verscheidene plaatsen in het rijk werd opgericht en dat de cohorts I Tungrorum aan deze wijdingen heeft deelgenomen. De wijding dient in verband te worden gebracht met de broedermoord van Caracalla op Geta (26.12.211) en de daaropvolgende gebeurtenissen. Er werd op dat ogenblik een enorme inspanning geleverd om de keizer te legitimeren op religieuze gronden en Caracalla niet als broedermoordenaar, maar als man van de "Voorzienigheid" naar voren te schuiven. De inscriptie toont op die wijze de band aan tussen de Romeinse godsdienst en de propaganda voor het keizerlijk huis en het Imperium.³⁰⁶

Een belangrijk aspect van de officiële godsdienst is de cultus ter ere van de keizer als persoon die over goddelijke macht beschikt. Het afwijzen van deze cultus tolereerden de Romeinen niet. De keizer vertegenwoordigde het gezag van Roma. Hieraan was men eerbied verschuldigd. Door de religieuze daad aanvaardde men onvoorwaardelijk de wil van de keizer en de senaat. Het afwijzen van de keizerscultus was een staatsgevaarlijke daad.³⁰⁷ Wij wezen in dit verband reeds op het gebruik jaarlijks naar aanleiding van de heilwensen ten gunste van de keizer of ter gelegenheid van de verjaardag van zijn troonsbestijging een altaar te wijden aan I.O.M. Het vorige altaar werd bij die gelegenheid ceremonieel begraven.³⁰⁸ Hoewel verwant met de keizerscultus, laten wij de opschriften die

³⁰⁶ *CIL*, VII, 633; C. Letta, in: *Studi Classici e Orientali*, 39(1989), pp. 265-280, vooral pp. 278 e.v.: "... un grandioso sforzo per legittimare in chiave religiosa Caracalla non già come fratricida, ma come uomo della Provvidenza: ... la consultazione dell'oracolo di Apollo Clario e il conseguente editto che ordinava tale supplicatio generale, di cui è traccia in tutto l'impero nella serie delle dediche dis deabusque". E. Birley, in: *Chiron*, 4(1974), pp. 512-513: "All the same, it must not be held unreasonable to suggest that the ruler in question was Caracalla, and the date of his consultation A.D. 213. In that year, Caracalla was sick in body and in mind, as Cassius Dio records (77, 15, 5 f.), and in an effort to obtain relief he sought the help of all the most powerful deities".

³⁰⁷ G. Webster, *Celts*, 1986, pp. 137-138. Zie betreffende de keizerscultus in het algemeen onder anderen R. Etienne, *Le Culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, 1958; L.R. Taylor, *The Divinity of the Emperor*, 1931; D. Fishwick, in: *Phoenix*, 15(1961), pp. 159-173, 213-220.

³⁰⁸ L.P. Wenham, in: *CW*(2), 39(1939), pp. 19-36; E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1510; Idem, *Deities*, 1986, p. 18.

de *auxilia Tungrorum* ter ere van de keizer en de keizerlijke familie oprichten, buiten beschouwing.³⁰⁹

Een eerste groep inscripties, opgericht te Castlesteads en Housesteads, werd gewijd aan *Iupiter Optimus Maximus* en de *Numina Augustorum*. Het betreft hier een zuiver Romeinse cultus ter ere van de levende keizer (of keizers). Het *Numen Augusti* is de goddelijke macht waarover de keizer beschikt. De keizer zelf was volgens D. Fishwick echter niet goddelijk.³¹⁰ Vergelijkbaar hiermee is het ereopschrift, gewijd aan Caracalla, dat besluit met de formule "*Numini eius semper ac merito devota*", altijd en terecht toegewijd aan zijn *Numen*.³¹¹ Opmerkelijk is het feit dat het *Numen Augusti* vrij frequent in Britannia voorkomt, dit in tegenstelling tot de wijdingen "*in honorem domus divinae*" die in de Rijnprovincies algemeen voorkomen.³¹²

Aan het einde van de regering van Antoninus Pius richtte de *cohors II Tungrorum* te Birrens een altaar op ter ere van de *Disciplina Augusti*. *Disciplina* gold als de hoogste militaire deugd. Het gaat hier om een abstrahering die de militaire discipline verheft tot een religieus begrip. Ook elders, bijvoorbeeld te Bewcastle, Corbridge, Great Chesters of Castlesteads, worden dergelijke wijdingen geattesteerd. De talrijke wijdingen tonen duidelijk aan hoeveel waarde werd gehecht aan onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het keizerlijke gezag.³¹³

³⁰⁹ *RIB*, 2110. door de *cohors II Tungrorum* t.e.v. Antoninus Pius; *CIL*, III, 795; 797; 798; D. Protase, in: *Festschrift A. Betz*, 1985, pp. 298 e.v. door de *ala I Tungrorum Frontoniana* t.e.v. respectievelijk Caracalla, Severus Alexander, Julia Mamaea en Hadrianus; *IAM*, 824 door de *cohors IV Tungrorum* t.e.v. Severus Alexander.

³¹⁰ *CIL*, VII, 832; 638; 639; D. Fishwick, in: *Phoenix*, 15(1961), pp. 214 e.v.; Idem, in: *JRS*, 59(1969), pp. 76-91; Idem, in: *Classical Quarterly*, 20(1970), pp. 191-197; Idem, in: *Britannia*, 25(1994), pp. 127-141; E. Birley, *Deities*, 1986, pp. 34-37 met status quaestionis; W. Pötscher, in: *ANRW*, II, 16, 1(1978), pp. 355-392; J.C. Mann, in: *Britannia*, 22(1991), pp. 173-177.

³¹¹ *CIL*, III, 795.

³¹² Zie binnen het bronnenbestand *ILB* 9; 15; 45; 46 bis 2; 51. D. Fishwick, in: *JRS*, 59(1969), p. 87; Idem, in: *Classical Quarterly*, 20(1970), p. 193; E. Birley, *Deities*, 1986, p. 103; E.M. Wightman, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), p. 560.

³¹³ *RIB*, 990; 1127; 1128; 1723; 1978; 2092; A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, pp. 124-125; D. Fishwick, in: *Phoenix*, 15(1961), pp. 219 e.v.; E. Birley, *Religion*, 1978, p. 1513; Idem, *Deities*, 1986, p. 23.

10.6.2. Overblijfselen van niet-Romeinse ritën

De Keltische en de Germaanse mythologie is niet steeds even goed herkenbaar ten gevolge van de zogenaamde "interpretatio Romana" en de verschillende assimilatieprocessen.³¹⁴

De religieuze sculptuur en vooral ook de altaren die ter ere van de goden werden opgericht, waren in wezen een uitvloeisel van de Romeinse cultuur, zowel wat betreft de techniek als wat betreft de iconografische modellen. Hiervoor wezen wij er reeds op dat het voorkomen van het wiel op de zijde van verscheidene altaren gewijd aan Iupiter, deze god associeerde met de Keltische god Taranis. Vaak is deze vorm van syncretisme niet herkenbaar omdat de lokale god volledig achter de Romeinse godheid schuilt. De iconografie op het altaar toont evenwel duidelijk de identificatie van Iupiter met Taranis aan.³¹⁵ De epigrafische getuigenissen betreffende Iupiter Taranis zijn voor het overige vrij schaars. Dat drie altaren, gewijd aan Iupiter Optimus Maximus door de cohors II Tungrorum, in verband kunnen worden gebracht met de Keltische god Taranis, lijkt geen toeval. Een aanzienlijk deel van de getuigenissen van Taranis treft men aan in Gallia Belgica. Hiertoe horen ook de fibulae in de vorm van het zonniewiel en mogelijk de swastika's. Beide vormen komen ook voor in Tongeren.³¹⁶

³¹⁴ Zie betreffende de interpretatio Romana Tacitus, *Germ.*, 43, 3 waarbij de Germaanse goden, die voor de Romeinen onbekend waren, werden vergeleken met het klassieke Romeinse pantheon. F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, pp. 4 e.v.; P.M.M. Leunissen, in: *Fundber.-Bad.-Württ.*, 10(1985), pp. 155 e.v.; T. Derks, in: *Images of the Past*, 1991, pp. 248-249: "The term 'interpretatio Romana' used by Tacitus for this comparison, is better avoided when studying votive inscriptions, for two reasons. First, in contrast to the locus in the Germania, the association in the epigraphs did not originate with the Romans but with the native population. A second objection is that the term interpretatio Romana wrongly suggests a complete conceptual transfer, in which Roman and native deity are identical. This implies that the native gods are credited with the same capacities as those traditionally attributed to the Roman gods linked with them".

³¹⁵ *CIL*, VII, 832; 879; 880. Zie betreffende de verhouding tussen het Romeinse en het Keltische pantheon J.J. Hatt, *Mythes*, 1989, pp. 119-121; M. Green, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, pp. 65 e.v.; Idem, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), pp. 130-133.

³¹⁶ M.J. Green, in: *Latomus*, 38(1979), pp. 348 e.v., betreffende de fibulae bijzonder p. 351: "I have included wheel and swastika-brooches. Whether this is valid may certainly be disputed. The brooches may have been made entirely for decorative purposes, but it is arguable that they combine functional with ritual features, and that the owner considered it lucky to wear an amulet of the Celtic Sky-God". Idem, *Coll. Latomus*, 183(1984), betreffende de fibulae van Tongeren vooral p. 310.

Ondanks de sterk romaniserende invloed die van het Romeinse leger uitging, bleven de niet-Romeinse riten aanwezig. Als bijzonder voorbeeld gelden de wijdingen aan Hercules Magusanus. Deze cultus, vooral verspreid in Germania Inferior, is populair bij de Tungri en de Batavi. Doch ook andere stammen richtten altaren op ter ere van deze Germaanse god. De wijding aan Hercules Magusanus door Valerius Nigrinus, de *duplicarius* van de *ala* *Tungrorum*, was niet toevallig. Immers te Tongeren, evenals onder meer te Bonn, Keulen, Grimmlinghausen en Empel, werden naast altaren ook bronzen armbanden gevonden die de naam van deze god droegen. Doch nu besluiten dat Valerius Nigrinus een Tunger was, is voorbarig. Slechts een herkomst uit Gallia Belgica of Germania Inferior is waarschijnlijk.³¹⁷

Een gelijkaardig voorbeeld, maar minder frequent aangetroffen, is de wijding aan *Silvanus Cocidius*. De god *Silvanus* hoorde tot het officiële Romeinse pantheon. *Cocidius* mag echter worden beschouwd als een Keltische god, waaraan vaak wijdingen door de hogere sociale klassen werden gericht. Hier betreft het een wijding door Q. Florius Maternus, *praefectus* van de *cohors I Tungrorum*. Deze *praefectus* wijdde ook een altaar aan de god Mars.³¹⁸

De relatie tussen de *auxilia Tungrorum* en hun oorspronkelijk rekruteringsgebied wordt duidelijker, wanneer men de echte inheemse godheden nader bestudeert. *Epona*, de Keltische godin van de paarden en de ezels, vaak vereerd door de cavaleristen, deed via de Gallische ruiters haar intrede in het Romeinse leger. *Epona* was bijzonder populair bij de lagere klassen van de burgermaatschappij, hetgeen de grote hoeveelheid terracotta beeldjes van deze godin verklaart. Ook verwierf deze godin een vooraanstaande positie bij de *auxilia* en meer bepaald in de cavalerie, hetgeen verklaart waarom zij van de *ala I Tungrorum Frontoniana* onder leiding van de *praefectus* te Also Ilosva een officiële wijding mocht ontvangen.³¹⁹

³¹⁷ *ILB*, 139 bis; *CIL*, VII, 1090; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1349; E. Birley, *Deities*, 1986, pp. 43, 75; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, pp. 626-629; H.G. Horn, in: *BJ*, 170(1970), pp. 233 e.v.; I.P. Haynes, in: *Britannia*, 24(1993), p. 156; N. Roymans en T. Derks, in: *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 20(1990), pp. 443-451.

³¹⁸ *CIL*, VII, 642, 651; E. Birley, *Deities*, 1986, pp. 59, 72. Volgens A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, p. 136: "Ein Heeresgott des nördlichen Britanniens ...".

³¹⁹ *CIL*, III, 788. Met betrekking tot *Epona* zie A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, p. 132; F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, pp. 37-38; E. Thevenot, in: *AC*, 18(1949), pp. 385-400; P. Lambrechts, in: *AC*, 19(1950), pp. 103-112; R. Magnen en E. Thevenot, *Epona, déesse*

Te Birrens wijdden de pagani Vellavi, die dienst deden in de cohors II Tungrorum, een altaar aan de godin Ricagambeda. Deze Germaanse godin is slechts bekend door dit ene opschrift.³²⁰ Op dezelfde plaats wijdden militairen van dezelfde cohors, doch afkomstig uit de pagus Condrustis, een altaar aan de godin Viradecthis. Deze Keltische godin van de strijd en de vruchtbaarheid, die werd geattesteerd op zes inscripties met telkens een verschillende schrijfwijze, was mogelijk de schutsgodin van de Tungri en in het bijzonder van de Condrusi. Het is opvallend dat drie van de zes bekende wijdingen rechtstreeks naar de civitas Tungrorum verwijzen. Naast de wijding van de militairen van de pagus Condrustis ontving zij nog een wijding van de cives Tungri te Vechten en van een zekere Superina, die een altaar oprichtte in het huidige Strée (Condros). Dit laatste altaar werd overigens opgericht ter ere van het keizerlijke huis. Een inscriptie uit Mainz stelt deze godin gelijk met Lucena.³²¹

Tenslotte wijdden de cohortes Tungrorum altaren aan de Matres zonder dat zij verder werden gespecificeerd, evenals aan de Matres Alatervae en de Matres Campestris. Het betreft lokale Gallo-Romeinse godinnen van Germaanse en Keltische oorsprong. De Matres Alatervae, die in verband kunnen worden gebracht met de Germaanse Alaferuiae en Alateiviae, zijn overigens onbekend. Ruimer bekend zijn de Keltische Matres Campestris die te Cramond samen met de Matres Alatervae werden vereerd. Zij werden waarschijnlijk door Gallische cavaleristen bij de Romeinen geïntroduceerd en dienen in verband te worden gebracht met de campus, het oefenterrein bestemd voor de dril. Hiervan werd volgens E. Birley hun naam afgeleid: op die wijze werden zij in zekere zin genaturaliseerde officiële goden. Op één enkele uitzondering na zijn alle

gauloise des chevaux, 1953; K. Linduff, in: *Latomus*, 38(1979), pp. 817-837; G. Webster, *Celts*, 1986, pp. 70 e.v.; C. Nerzic, *La sculpture*, 1989, p. 61; M.J. Green, in: *ANRW*, II, 18, 1(1986), p. 147; L.S. Oaks, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, pp. 77-83; M. Euskirchen, in: *BRGK*, 74(1993), pp. 607-838.

³²⁰ *CIL*, VII, 1072; H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 65; A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, p. 126; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 361; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1349; E. Birley, *Deities*, 1986, p. 75.

³²¹ *CIL*, VII, 1073, ook *ILB*, 51 en *CIL*, VIII, 880. H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 65; A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, p. 126; F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, p. 38; L. van de Weerd, in: *AC*, 5(1936), p. 361; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1349; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 654; E. Birley, *Deities*, 1986, p. 76 beschouwt haar als een Germaanse godin.

eenheden die hen met een wijding vereerden hetzij alae, hetzij cohortes equitatae en praktisch iedere individuele dedicant is een ruiter. Vaak werden zij verbonden met Epona.³²²

De altaren, gewijd aan de lokale goden, werden opgericht door de eenheid, eventueel onder leiding van de praefectus en door privé-personen. Opvallend is dat de praefecti niet zelf als dedicanten optreden. Men dient er echter rekening mee te houden dat het bronnenmateriaal voor de auxilia Tungrorum beperkt is en onvoldoende representatief.³²³

Bijzondere aandacht dient te worden geschonken aan de altaren die door de pagus Vellaus en de pagus Condrustis werden gewijd aan respectievelijk de godin Ricagambeda en de godin Viradecthis. Beide groepen militairen deden militaire dienst in de cohors II Tungrorum en vereerden nog in de tweede helft van de tweede eeuw de goden uit hun thuisland. En hoewel de militairen als groep optraden - in het geval van de pagus Condrustis wordt zelfs vermeld dat de cohors II Tungrorum onder leiding van de praefectus Silvius Auspex stond -, gaat het hier ons inziens duidelijk om privé-wijdingen.³²⁴

10.6.3. De godsdienst als factor in het romaniseringsproces

De militaire dienst, vaak ver van huis, introduceerde de soldaat vaak in nieuwe religieuze gebruiken en ideeën. De Romeinse religie was een integrerend deel van de romanisering. Het mag dan ook niet verwonderen dat de religie een bijzonder belangrijke functie had in het militaire leven. Vermoedelijk was het geen doelbewust georganiseerd instrument ter bevordering van het romaniseringsproces. Wel mag men aannemen dat de godsdienst een actieve bijdrage leverde aan dit romaniseringsproces en als dusdanig werd gestimuleerd. Het feit dat de bevelvoerders zo prominent in de wijpschrijf-

³²² *CIL*, VII, 635, 1084; A. von Domaszewski, *Religion*, 1895, pp. 130 e.v.; F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, p. 38; K. Scherling, *Tungri*, 1948, kol. 1349; E. Birley, in: *Glasgow Archaeological Journal*, 4(1976), pp. 108-110; idem, *Deities*, 1986, pp. 49 e.v., ook n. 237; idem, *Religion*, 1978, p. 1528; B.H. Stolte, *Die religiösen Verhältnisse*, 1986, p. 646; M.P. Speidel, in: *Antiquités Africaines*, 27(1977), pp. 111-118 (= *Mavors*, VIII, pp. 290-297); G. Webster, *Celts*, 1986, p. 64; M. Euskirchen, in: *BRGK*, 74(1993), pp. 689-690; I.P. Haynes, in: *Britannia*, 24(1993), p. 156.

³²³ Altaren, opgericht door de eenheid: *CIL*, III, 7788; VII, 653; VII, 1084. Altaren opgericht door privé-personen: *CIL*, VII, 1072; 1073; 1090.

³²⁴ *CIL*, VII, 1072; 1073; I.P. Haynes, in: *Britannia*, 24(1993), p. 156.

ten aanwezig zijn, wijst hierop. Men stelt vast dat er een versmeltingsproces plaatsvond met wederzijdse beïnvloeding van elkaars goden. Romeinse en inheemse goden met dezelfde functies groeiden soms tot een eenheid samen.³²⁵ Opvallend daarbij is dat deze associaties enkel voor mannelijke goden golden: Iupiter Taranis, Hercules Magusanus en Silvanus Cocidius. De godinnen werden daarentegen enkel onder de inheemse naam geattesteerd.³²⁶

Drie elementen treden in de opschriften van de *auxilia* Tungrorum op de voorgrond. Vooreerst blijkt uit het bronnenmateriaal dat het Romeinse pantheon in de legergodsdienst bij de Tungri duidelijk aanwezig is. Een vooraanstaande rol is weggelegd voor Iupiter Optimus Maximus, die door het zonnewiel op een aantal altaren werd gelijkgesteld met de Keltische god Taranis. Iupiter heeft hier voor de geromaniseerde lokale bevolking in feite de plaats ingenomen van Taranis. Voor de ongeletterde autochtoon blijft Taranis duidelijk herkenbaar. Dit illustreert de wijze waarop de Romeinse goden, niet slechts in de etnische hulptroepen, maar ook in het hele religieuze leven, de plaats innamen van de lokale goden zonder dat evenwel de lokale goden brutaal naar de achtergrond werden verwezen.³²⁷

Er kan een duidelijk verband worden gelegd tussen de Romeinse legergodsdienst en de propaganda ten gunste van het keizerlijk huis. Het betreft niet enkel de keizerscultus, die in ons bronnenmateriaal wordt geattesteerd door de *Disciplina Augusti* en de *Numina Augustorum*. De propaganda gaat in de wijding "Dis Deabusque

³²⁵ F. Drexel, *Götterverehrung*, 1922, pp. 7 e.v.; G. Webster, *Celts*, 1986, p. 139; M. Green, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, p. 65. Dienaangaande stelde H. van de Weerd, *Les Tungri*, 1914, p. 65 wat overdreven: "Attachés inébranlablement à leur religion nationale, ils ont forcé les autorités militaires romaines à admettre leurs dieux dans la religion militaire officielle et à placer les statues de ceux-ci dans le sanctuaire du camp à côté de celles des grandes divinités romaines et des enseignes militaires".

³²⁶ T. Derks, in: *MEFRA*, 104(1992), pp. 7-23.

³²⁷ Dit proces dient uiterst genuanceerd te worden benaderd. G. Webster, in: M. Henig en A. King, *Pagan Gods and shrines of the Roman empire*, 1986, p. 59: "... the manner in which the Britons absorbed the classical deities and turned them into Celtic images, some of them heavily celticized". De situatie is niet in alle delen van het Imperium Romanum gelijk. Vergelijk dienaangaande in verband met Moesia Superior A. Mócsy, *Gesellschaft*, 1970, p. 243: "Götter, die nicht mit den Namen der klassischen Götterwelt benannt wurden, sind nur im Süden der Provinz, in den Territorien von Scupi, Ulpianum und Naissus bezeugt" en p. 244: "Wie überall, so lassen sich freilich auch in Obermösien manche Götter oder manche spezielle Züge von Göttern nachweisen, die irgendwelche lokale Beziehungen haben".

secundum interpretationem Clari Apollini" duidelijk veel verder dan de religieuze onderbouwing van een politieke situatie. De daden (en misdaden) van de keizer worden verantwoord op religieuze gronden.

Tenslotte is in de officiële legergodsdienst een belangrijke rol weggelegd voor de eenheid en haar bevelvoerder. Wij wezen reeds op het representatieve karakter van het commando. Zowel de eenheid als de praefectus hadden invloed op de legercultus doordat zij verantwoordelijk waren voor de officiële wijdingen. Op die wijze is het leger niet alleen verantwoordelijk voor de politiek-militaire annexatie van het bezette grondgebied, maar ook voor de culturele assimilatie van de bevolking via lokaal geronselde militairen in Romeinse loondienst.

Dit romaniseringsproces is, zoals wij aantoonen, niet absoluut. De aanwezigheid van de inheemse goden, hoewel in de minderheid, is in het bronnenbestand significant. De geattesteerde goden werden allen mogelijk ook vereerd in de civitas Tungrorum. Een wederzijdse beïnvloeding tussen de lokale en de Romeinse goden dient te worden aanvaard. Zij komt tot uiting in de aanwezigheid van het wiel, attribueert van Taranis, op enkele altaren ter ere van Iupiter en de wijdingen aan Hercules Magusanus of Silvanus Coccidius.³²⁸

10.7. De iconografie van de grafmonumenten

De iconografie van de grafmonumenten is bijzonder interessant voor de studie van het romaniseringsproces, dat onder impuls van het militaire leven bij de soldatenfamilies afkomstig uit de lokale bevolking zijn invloed deed gelden. Reeds verscheidene malen heeft men getracht, onder meer op basis van aangetroffen afbeeldingen, een typologie van de verschillende grafsteles te ontwikkelen. Deze typologie werd vaak mee bepaald door de thema's die op de verschillende scènes werden voorgesteld: de buste van de overledene of de overledene ten voeten uit, de ruiterscène in zijn verschillende variaties, het dodenmaal, enzovoort. Deze taferelen bevatten vanwe-

³²⁸ A. Mócsy, *Gesellschaft*, 1970, pp. 251 e.v.

ge hun relatie tot de inscriptie veel informatie over het doordringen van de romanisering.³²⁹

Onze aandacht gaat daarom niet uit naar stijlkenmerken en de typologische classificatie, wel naar de thema's en de achterliggende romanisering. Uitgangspunt is dat de tekst en de figuratieve voorstelling een logische eenheid vormen. Zij waren bestemd voor de toeschouwer uit de oudheid die het funerair gedenkteken in zijn totaliteit interpreteerde. De inscripties kunnen bijgevolg niet worden losgezien van het monument en zijn context. De nadruk lag op het beeld, terwijl de tekst enkel de nadere, maar daarom niet minder belangrijke uitleg verschafte. Hier ligt het belang van het onderzoek van de funeraire iconografie bij de studie van het epigrafisch bronnenmateriaal.³³⁰

Er zijn niet zoveel monumenten van militairen uit de *civitas Tungrorum* of de *auxilia Tungrorum* bewaard gebleven. Het volgende overzicht mag dan ook niet als een systematische analyse van de verschillende soorten grafsteles, afbeeldingen en hun betekenis worden beschouwd. Wij zullen enkel trachten in het kader van deze problematiek de hoofdlijnen van de discussie aangaande de funeraire monumenten te schetsen. Hiertoe worden de grafmonumenten in twee groepen onderverdeeld: grafmonumenten met typische ruiterscènes, waarbij de overledene te paard wordt afgebeeld, en grafmonumenten zonder deze scènes.

10.7.1. Grafmonumenten met ruiterscènes

De grafmonumenten met ruiterscènes kunnen in verschillende groepen worden onderverdeeld. Een eerste groep beeldt het thema uit van de galopperende ruiter die ten aanval trekt. Dit type, waarvan de eerste voorbeelden reeds tijdens de Iulisch-Claudische dynastie te Mainz worden geattesteerd, treft men vaak aan bij de equites van de hulptroepen langs de Rijn tijdens het laatste kwart van de eerste eeuw v.Chr. Enkel de grafmonumenten waarop het dodenmaal wordt afgebeeld, komen vaker voor, mede omdat dit

³²⁹ R. Weyand, in: *BJ*, 108/109(1902), pp. 185 e.v.; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, 1923, pp. 155 e.v.; H. Gabelmann, in: *BJ*, 172(1972), pp. 65 e.v.

³³⁰ Zie betreffende probleemstelling en methodologie H. Devijver, in: *Equestrian Officers*, I(1989), pp. 416-449; H. Devijver en F. van Wouterghem, in: *AncSoc*, 21(1990), pp. 59-98 (= *Equestrian Officers*, II, pp. 154-211).

Grafmonument, *RIU*, V, 1220, Intercisa (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest).
Cusides, zoon van Disala, ruiter van de ala Frontoniana, ligt hier begraven. Bituentus,
de erfgenaam, heeft het grafscript ter herinnering geplaatst.

type geschikt was voor steles van infanteristen. Men neemt aan dat dit thema vanuit de ateliers van Mainz werd verspreid. Men dient evenwel ook met Bonn als productiecentrum rekening te houden.³³¹ Bij deze steles uit de Rijnstreek kan men vier groepen onderscheiden. Bij de eerste groep wordt alleen de galopperende ruiter voorgesteld. Bij de tweede groep vindt men hetzelfde thema terug met de *calo* of paardeknecht achter het paard. Deze twee groepen worden voor de Tungri evenwel niet geattesteerd. Het derde type stelt een galopperende ruiter voor die de vijand overwint. De neergeslagen tegenstrever ligt onder het paard op de grond. Een goed voorbeeld is het grafmonument van Reburus, eques van de ala I Tungrorum Frontoniana. In tegenstelling met de inscriptie is het reliëf vrij grof uitgewerkt. De vijand wordt door het haar, het naakte bovenlichaam en een schild van het laat-La Tène type als een Germaan gekarakteriseerd.³³² De laatste groep biedt een variant op het derde thema. Achter de galopperende ruiter, de overwinnaar van de neergeslagen vijand, staat de *calo*. Hiertoe behoort hoogstwaarschijnlijk het grafmonument van Freioverus dat in de vroeg-Flavische periode mag worden gedateerd. Van de afbeelding bleven alleen een voet en een schild bewaard.³³³

Op het vlak van de thematiek is de stele van de Tunger Chartius, eques singularis, die te Wels werd gevonden, verwant aan de grafmonumenten met ruiterscène uit het Rijnland. Het concept van het grafmonument als *aedicula* is evenwel totaal anders. De voorstelling onder het opschrift toont de overleden ruiter te paard met geheven werpspies. Het betreft een galopperende ruiter die ten aanval trekt.³³⁴

Duidelijk verwant in thema en uitwerking zijn de steles van T. Flavius Bonio, Cusides en vermoedelijk ook Terso die respectievelijk te Aquincum, Intercisa en Campona werden gevonden. Zij

³³¹ Over deze groep monumenten zie H. Gabelmann, in: *BJ*, 173(1973), pp. 132 e.v.; P. Noelke, in: *Funde aus Asciburgium*, 4(1976), pp. 28 e.v.; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, pp. 144, 147; W. Selzer, *Römische Steindenkmäler*, pp. 156 e.v.; C. Nerzic, *La Sculpture*, 1989, pp. 117 e.v.

³³² H.G. Kolbe, in: *BJ*, 161(1961), p. 11; P. Noelke, in: *Funde aus Asciburgium*, 4(1976), pp. 30 e.v. Het grafmonument van Reburus mag waarschijnlijk in verband worden gebracht met de Romanus-groep. H. Gabelmann, in: *BJ*, 173(1973), pp. 158 e.v., betreffende het grafmonument van Reburus, pp. 162 e.v.; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 145; W. Selzer, *Römische Steindenkmäler*, 1988, p. 156.

³³³ *CIL*, XIII, 7036; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 147.

³³⁴ *CSIR*, III, 3, 49.

stammen mogelijk uit eenzelfde atelier te Aquincum en kunnen tijdens de regering van Traianus worden gedateerd. De overledene wordt te paard met zijn wapens voorgesteld. In tegenstelling tot de voorgaande steles betreft het geen galopperende ruiter die ten aanval trekt. Het paard schrijdt stapvoets voorwaarts. In tegenstelling tot de "agressie" van de vorige steles stralen deze monumenten een zekere rust uit. De uitwerking van het thema is typisch voor Noricum en Pannonia. De ruiter die in de hoofdcène ten strijde trekt en de vijand overweldigt, treft men in deze provincies niet aan.³³⁵

Een derde variant op de ruitergrafsteles vinden wij terug in het grafmonument van de Tunger Ti. Claudius, eques alae Hispanorum. De buste van de overledene wordt afgebeeld in een schelpvormige nis. Hieronder wordt een ruiter te paard voorgesteld. Hij houdt zijn schild vast en zwaait met zijn werpspies. In het derde register bevindt zich links een vrouw en rechts een man. Beiden dragen een patella of offerschaal. Het geheel wordt gekenmerkt door de afwezigheid van architecturale ornamenten.³³⁶

Tenslotte dienen wij hier nog enkele grafmonumenten met ruiterscènes te vermelden, waarvan de iconografie niet exact bekend is. De stele van de Tribocus Licinus, enkel bekend uit een slecht afschrift, bevatte een reliëf dat wegens de onduidelijke overlevering niet met zekerheid kan worden omschreven. Het stelde de overledene ofwel als ruiter te paard ofwel bij het dodenmaal voor.³³⁷

De grafmonumenten van de ruiters Aurelius Dec[---] en Aelius Quadratus die te Also-Ilosva werden gevonden, bevatten eveneens een ruiterscène. Omdat ze sedert 1951 als verloren worden beschouwd en ons geen afbeeldingen bekend zijn, dienen wij ons voor de vermoedelijke iconografie te baseren op de summier aanduidingen van het *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Hierin wordt enkel

³³⁵ CIL, III, 3679; RIU, 5, 1220; CIL, III, 3400; A. Schober, *Römische Grabsteine*, 1923, p. 169; A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 195, n. 34; T. Nagy, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 111 en 157; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 155. Op het grafmonument CIL, III, 802 bevindt zich boven het opschrift eveneens een afbeelding van een ruiter. Omdat dit opschrift sedert 1951 verloren is en wij niet over een foto konden beschikken, is het onmogelijk na te gaan of deze stele met deze groep verwant is. Deze steles worden traditioneel gedateerd op basis van het grafmonument van Ti. Satto. Volgens T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 52, n. 32 is het referentiepunt evenwel de stele van M. Valerius Fidus, miles leg. X G. (CIL, III, 10517).

³³⁶ CIL, III, 15163; T. Nagy, in: *Budapest Régiségei*, 22(1971), pp. 313-314.

³³⁷ A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v.

het thema omschreven. Bij de stele van Aurelius Dec[---] staat boven de inscriptie de afbeelding van een ruiter. Het monument van Aelius Quadratus vertoont boven het opschrift het reliëf van een ruiter en de buste van een vrouw.³³⁸

10.7.2. Grafmonumenten zonder ruiterscènes

Naast de grafmonumenten met ruiterscènes treft men bij de militairen van de *auxilia Tungrorum* ook een aantal exemplaren aan zonder ruiterscènes, maar die toch expliciet verwijzen naar de militaire dienst van de overledene als cavalierist. Populair is het thema van de staljongen die het paard leidt. Deze voorstelling komt soms alleen voor, zoals bijvoorbeeld op de verloren grafstele van Aponius.³³⁹

Het grafmonument van Malsus en Litucenus biedt in zekere zin een variant op het thema van de *calo* met het paard. Naast de busten van de beide overledenen op het eerste register biedt het tweede register de voorstelling van drie mannen en twee paarden. Uiterst rechts staat een gewapende man naar links gekeerd, die een ovaal schild vasthoudt. In de rechterhand houdt hij de teugels van een ruiter. Achter dit paard bevindt zich een *calo* (?) die met de ene hand een schild vasthoudt en met de rechter een onbereden paard leidt. M.P. Speidel merkt naar aanleiding hiervan op dat de *calones* waren bewapend en in het functioneren van de troepen een militaire rol speelden. Zij waren niet enkel gewapende dienaren, maar ook getraind en georganiseerd voor de strijd.³⁴⁰

Verwant met deze scènes zijn de reliëfs op de steles van Sulpicius Massa en [-]agenius. Onder de inscriptie van het grafmonument van Sulpicius Massa wordt een paard afgebeeld dat werd vastgebonden aan een ruif. Zowel het opschrift als de figuratieve voorstelling worden door één enkel dubbel kader omvat. Bij het monument van [-]agenius bevatte het veld boven het opschrift een paard met veulen. En hoewel de beide grafsteles geen ruiterscènes bevatten, verwijzen zij door het afgebeelde thema naar de militaire stiel.

³³⁸ *CIL*, III, 800, 802.

³³⁹ *CIL*, III, 801. Zie betreffende de *calo* M.P. Speidel, in: *AncSoc*, 20(1989), pp. 239-248 (= *Mavors*, VIII, pp. 342-350).

³⁴⁰ *AE*, 1986, 598; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 155; M.P. Speidel, in: *AncSoc*, 20(1989), pp. 240, 242 e.v.

Dergelijke voorstellingen refereren aan de verzorging van het rijdier door de betrokken militair.³⁴¹

Vaak treft men dergelijke afbeeldingen aan in combinatie met andere voorstellingen. De Tunger Oclatius, signifer in de ala I Tungrorum Frontoniana, wordt in die hoedanigheid ten voeten uit voorgesteld. De overledene staat in een nis. In de rechterhand houdt hij het veldteken, dat wordt bekroond door een leeuwepop. De *calo* en het paard in het onderste register verwijzen naar zijn dienst in een cavalerie-eenheid.³⁴²

De afbeelding van de paardenknecht met het paard treft men ook aan in combinatie met een ander, zeer populair thema en dat circa 70 in Germania Superior ingang vond: het funerair banket, waaraan de overledene in toga aanligt. Het dodenmaal, dat aanvankelijk geïsoleerd voorkwam, is de hoofdiscène op het monument. Dit is vermoedelijk het geval voor het grafmonument van de Bataaf Flavius, eques van de ala I Tungrorum Frontoniana, dat te Aquincum werd gevonden. Ondanks sterke beschadigingen zijn de voetstukken van de pilasters en de sporen van een bijzetmeubel nog zichtbaar.³⁴³

Opvallend is dat de twee functies, die het militaire apparaat ondersteunden, de librarius en de medicus ordinarius, in hun figuratieve voorstellingen op geen enkele wijze naar het leger verwezen. Het grafmonument van Aurelius Themaes, librarius van de ala I Tungrorum Frontoniana te Also-Ilosva, bevatte in drie registers de volgende afbeeldingen: 1. een gebaarde man, een jonge man, een vrouw en een kind; 2. een vrouw die voor een ketel op drie poten zit. Zij houdt een kind vast; 3. twee apotropaeïsche leeuwen en een pijnappel, symbool voor het eeuwige leven.³⁴⁴ Bijzonder is ook de

³⁴¹ *CIL*, III, 9735, 12361.

³⁴² A. Oxe, in: *Germania*, 9(1925), pp. 120-122; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 145: "The other type is represented by the tombstone of Oclatius of the ala Afrorum. This has close affinities to the Totenmahl type as there is a sculpture of a servant leading a horse beneath the inscription"; Idem, p. 155; G. Webster, in: *BJ*, 186(1986), pp. 105-115, bijzonder p. 114.

³⁴³ A.W. Byvanck, in: *Mnemosyne*, 6(1938), pp. 122-124. Zie betreffende de maaltijdsceñe ook *CIL*, III, 799, mogelijk ook A. Oxe, in: *BJ*, 135(1930), pp. 62 e.v. Vergelijk onder andere met de grafstele van Silius van de ala Picentiana: W. Selzer, *Römische Steindenkmäler*, 1988, p. 150. A. Radnóti en L. Barkóczi, in: *ActArchHung*, 1(1951), p. 196, n. 34; T. Nagy, in: *ActArchHung*, 7(1956), p. 53, bijzonder ook n. 36 en 37; H. Gabelmann, in: *BJ*, 172(1972), pp. 115 e.v., bijzonder p. 118 betreffende de relatie tussen de dodenmaalsceñe en de *calo* met het paard; P. Noelke, in: *BJ*, 174(1974), pp. 545-560; P.A. Holder, *Auxilia*, 1980, p. 146; M.P. Speidel, in: *AncSoc*, 20(1989), pp. 239-248.

³⁴⁴ *CIL*, III, 804.

grafstele van de medicus ordinarius Anicius Ingenuus. In een nis van gestileerde bladeren boven het opschrift wordt een haas afgebeeld. In de civitas Treverorum wordt de haas vaak met wijnranken voorgesteld en is er in feite een decoratieve genrevoorstelling. Dit dier, dat refereert aan de god Dionysos, was in de Romeinse wereld bekend vanwege zijn vruchtbaarheid. Hier was het mogelijk een symbool voor leven en onsterfelijkheid.³⁴⁵

Tenslotte dient hier nog het verloren grafmonument van de soldaat Hurmio te worden vermeld. Er bestaat geen aanwijzing dat hierop een figuratieve voorstelling voorkwam.³⁴⁶

10.7.3. Thema en romanisering

Hoe dient men deze graficonografie te interpreteren? Welke besluiten kan men betreffende het romaniseringsproces trekken uit deze grafsteles? Het feit dat voor de overledene een grafmonument met een Latijnse inscriptie werd opgericht, betekent dat de betrokken persoon vergaand was geromaniseerd. Hij maakte immers gebruik van een taal en een vormenrepertorium die beide voor hem, gezien zijn afkomst, in essentie vreemd waren. In dat opzicht vertelt de iconografie van het grafmonument niets nieuws. Wel maken de voorstellingen duidelijk hoe fundamenteel de romanisering was en geven zij de breuk aan die was ontstaan tussen de overledene en zijn roots.

De grafmonumenten met het ruitertema, en vooral die met de overwonnen Germaan, tonen aan dat de overledene was doordrongen van de Romeinse geest. De afbeeldingen, die mogelijk op een gezamenlijk voorbeeld teruggaan, vormen een typisch voorbeeld van de Romeinse overwinningstaferelen. Bovendien getuigen de monumenten in zekere zin van een bepaalde agressie die past in de sfeer die toen vermoedelijk aan het Rijnfront heerste. Tijdens een groot deel van de voor-Flavische periode was de uitbouw van de Rijnlimes nog in volle ontwikkeling. Dit ging waarschijnlijk gepaard met geregelde terugkerende schermutselingen. Het thema van deze graficonografie sluit op die wijze aan bij de harde realiteit van het militaire leven aan het toenmalige Rijnfront. Dat de gevallen en onder de voet gelopen vijanden leden van het eigen volk

³⁴⁵ *CIL*, VII, 690.

³⁴⁶ *CIL*, VII, 1227. Dit geldt mogelijk ook voor *AE*, 1982, 755.

waren, speelde blijkbaar geen enkele rol. De militair maakt deel uit van het Romeinse leger en stond bijgevolg in dienst van de Romeinse staat. In die hoedanigheid voerde hij een opdracht uit. Het voorbeeld van Reburus toont aan dat dit proces zich reeds vrij vroeg, vóór 70/71, voordeed, in feite op een ogenblik dat het romaniseringsproces in Gallia en Germania nog in volle ontwikkeling was. Men dient evenwel rekening te houden met het gegeven dat deze voorstellingen dermate frequent voorkwamen dat zij tot een topos zijn verworpen.³⁴⁷

De grafsteles met ruiterscènes van T. Flavius Bonio, Cusides en Terso die typisch zijn voor Noricum en Pannonia, zijn moeilijker te interpreteren. Niettemin vertonen zij duidelijk de kenmerken van een indringende romanisering. Hiervoor pleit de zorg die aan de uitvoering van deze grafmonumenten werd besteed. Het beeld roept evenwel niet dezelfde agressie op. Het straalt, zoals wij hiervoor reeds stelden, eerder een zekere rust uit. En dit is in ieder geval in tegenspraak met de historische realiteit. Immers, tijdens de regeringen van Domitianus (81-96) en Traianus (98-117) werden de limes in Pannonia uitgebouwd en een enorm militair potentieel samengebracht. Daarnaast waren er voortdurend moeilijkheden met de Donauvolkeren. Onder de beide keizers vonden trouwens de Dacische oorlogen plaats.

Hiervan getuigt mogelijk het grafmonument van Malsus en Lituценus. De begeleidende scène toont drie mannen en twee paarden. Zij bereiden zich klaarblijkelijk voor op de strijd. Deze interpretatie dient met de nodige voorzichtigheid te worden benaderd. Betreffende Malsus vermeldt de inscriptie misschien "*occisus in campo*", gedood in het strijdperk. Hier dient evenwel aan te worden toegevoegd dat de tekst mogelijk ook tot "*in c(ivitate)*" kan worden aangevuld.³⁴⁸ De vertaling levert bovendien zowel voor *occisus* als voor *campus* moeilijkheden op. In welke mate kan *campus*, "vlakte, open veld, oefenplein" ook als "slagveld" worden vertaald? Deze betekenis is niet gebruikelijk. Het is volgens A. Mócsy evenmin gebruikelijk *occisus* te vertalen door "gesneuveld, gedood tijdens een veldslag". Hij verwijst hiervoor naar uitdrukkingen, zoals *decidit, defunctus, interceptus, interfectus, cecidit*, enzovoort.

³⁴⁷ H. Gabelmann, in: *BJ*, 173(1973), p. 197.

³⁴⁸ J. Fitz, in: *Alba Regia*, 22(1985), pp. 179-180.

Occisus heeft volgens deze auteur veeleer de betekenis van een moord in de zin van een misdaad.³⁴⁹ Vermoedelijk mag men de ruiters op de grafstele van T. Flavius Bonio, Cusides en Terso ook beschouwen als equites die zich naar het strijdperk begeven. En ook de scènes van de *calo* met het paard mogen vermoedelijk worden geïnterpreteerd als voorbereiding op de strijd.

Belangwekkend is in ieder geval dat de overledenen graag naar hun militair verleden verwijzen en zich in de beeldentaal als cavalerist of infanterist, meestal met vermelding van hun rang, identificeren. De ruiterscènes zijn in dat opzicht duidelijk, evenals afbeeldingen van de militair in functie, zoals bijvoorbeeld de signifer Oclatius. Dergelijke identificatie geschiedde evenwel ook op indirecte wijze, bijvoorbeeld door de figuratieve voorstellingen van de *calo* met paard of zelfs door het paard alleen. Belangwekkend is tenslotte dat deze militairen allen tijdens hun actieve dienst zijn overleden.

In het kader van het romaniseringsproces is het ook van belang te wijzen op de zogenaamde maaltijdscènes. Het thema is welbekend. De overledene, gekleed in toga, ligt aan aan het funerair banket. Eventueel wordt ook een dienaar of een familielid afgebeeld. Door de toga is de overledene afgebeeld als Romeins burger. Dit betekent dat de overledene is gestorven als veteranus. Zijn oorspronkelijke origo, zelfs indien deze uitdrukkelijk wordt vermeld, wordt op die manier in zekere zin van ondergeschikt belang. In deze maatschappij, die voor een groot deel uit analfabeten bestond, primeert het beeld. Dit legt de nadruk op de overledene als *civis Romanus*.³⁵⁰ In zijn studie over de typologie van de Romeinse grafsteles langs de Rijn wijst H. Gabelmann op de veelheid aan types die men reeds bij de aanvang van de funeraire sculptuur in het Rijnland aantreft. Hij ziet een verklaring in de grote verscheidenheid aan voorbeelden die de ateliers ter beschikking stonden. Bovendien stelde hij vast dat zij niet enkel in stijl, maar ook in typologie sterk waren verbonden met Noord-Italië en dat zij werden verbreid door de steenkapers die het Romeinse leger volgden.³⁵¹

Samenvattend kan men bijgevolg stellen dat deze beperkte analyse van de iconografie van de grafmonumenten niet enkel een bevesti-

³⁴⁹ *RIU*, 5, 1248; A. Mócsy, in: *ActArchHung*, 9(1959), p. 410 (= *Mavors*, p. 50). Een uitzondering hierop vormt mogelijk *CIL*, VIII, 9286: *occisus in bello Maurorum*.

³⁵⁰ Zie betreffende het funerair banket C. Nerzic, *La sculpture*, 1989, pp. 121 e.v.

³⁵¹ H. Gabelmann, in: *BJ*, 172(1972), p. 126.

ging, maar zelfs een versterking biedt van de besluiten die men uit de inscripties kan afleiden. Deze laatste tonen inderdaad aan dat het bevolkingsdeel dat Latijnse inscripties plaatste op de graven van de overledenen in sterke mate was geromaniseerd. Dit romaniseringsproces wordt benadrukt door de inhouden en de taal van de figuratieve voorstellingen.

Algemeen besluit

De doelstelling van deze studie lag in het onderzoek van het romaniseringsproces in Gallia Belgica en meer bepaald in de civitas Tungrorum. Vanuit de vraagstelling en de geïntegreerde benadering van de problematiek kunnen de drie belangrijke hoofdlijnen die in onze studie aan bod kwamen, als volgt worden geschetst.

1. De civitas Tungrorum was het resultaat van een welbewuste politiek van Rome. Na de verovering van Gallia, de nederlaag van de Eburonen en de inlijving in het Imperium Romanum treden de Tungri, een Germaanse volksstam en vermoedelijk "collaborateurs", ten gevolge van de politiek van de Romeinen op de voorgrond en geven hun naam aan een bestuursdistrict, de civitas Tungrorum. Atuatuca verwierf als belangrijk bestuurscentrum en caput civitatis het statuut van municipium. Van haar ging een sterke romaniserende invloed uit.

2. De civitas Tungrorum was een redelijk welvarende regio. Vooral de landbouw lag aan de basis van de welvaart. Het bestuursdistrict van de Tungri bezat evenwel niet diezelfde economische kracht als bijvoorbeeld de civitas Treverorum. De economie van de civitas Tungrorum werd in hoge mate bepaald door leveranties aan het Rijnleger. Daarom droeg de economie in belangrijke mate bij tot het romaniseringsproces en de integratie van de civitas in het Romeinse rijk.

3. De civitas Tungrorum had een bijzonder militair belang. In de aanvangsfase, dadelijk na de Romeinse veroveringen, was de civitas een soort militaire zone. In dat licht dient ook het ontstaan van Atuatuca te worden gezien. Tijdens de Pax Romana speelde deze regio vooral een rol in de ravitaillering van de Rijntroepen. Tevens was zij een belangrijk rekruteringsgebied voor de auxilia. De alae en cohortes Tungrorum werden vooral langs de limes van Britannia, de Rijn- en Donauprovincies en in Mauretania Tingitana ingezet. In de volgende pagina's zullen wij trachten vanuit deze krachtlijnen de resultaten van ons onderzoek te synthetiseren.

1. De civitas Tungrorum

In een eerste hoofdstuk boden wij een overzicht van het ontstaan en de organisatie van de civitas Tungrorum vanaf de eerste eeuw v.Chr. tot de regering van keizer Diocletianus (284-305). Hierbij werd gebruikgemaakt van alle beschikbare bronnen: de literaire teksten, de archeologie, de epigrafie, de numismatiek.

Uiteraard werd gepeild naar de oorsprong van de Tungri. Na het verdwijnen van de Eburones ten gevolge van de zuiveringen door Caesar, dook de stam der Tungri voor het eerst op in de bronnen in de loop van de eerste eeuw n.Chr. De wortels van deze stam dienen gezocht bij de Germani cisrhenani, waarvan ook de Eburones, de Condrusi, de Paemani, de Segni en de Caeroesi deel uitmaakten. De "roots" van deze stammen liggen vermoedelijk in de archeologisch goed geattesteerde Jastorf-Kultur. Men kan bijgevolg niet spreken van een nieuw ingeweken stam om het verwoeste territorium van de Eburones te herbevolken. Veeleer waren de Tungri te onbeduidend om voor de Romeinen moeilijkheden te veroorzaken. Mogelijk leverden zij op basis van een *foedus* reeds tijdens of dadelijk na de verovering militairen aan het Romeinse leger en kunnen zij als "collaborateurs" worden beschouwd. Ten gevolge van de decimering van de Eburones door Caesars troepen werden zij de belangrijkste stam en mochten zij hun naam aan de civitas geven.

De civitas Tungrorum zelf kwam tot stand tijdens de moeilijke overgangsjaren tussen het einde van de eerste eeuw v.Chr. en het begin van de eerste eeuw n.Chr. Dit bestuursdistrict hoorde tijdens het Principaat tot de provincie Gallia Belgica. Hiertoe kan vooral worden besloten op basis van de geschriften van Plinius, en Ptolemaeus en de inscriptie uit Bulla Regia (Africa Proconsularis).¹ De wij-inscriptie aan I(upiter) O(ptimus) M(aximus) en de genius van het mun(icipium) Tung(rorum)² laat niet toe te besluiten dat de civitas Tungrorum tot Germania Inferior hoorde. Het ontstaan van de civitas en haar hoofdplaats was het gevolg van een duidelijke politiek van de Romeinen ten aanzien van de nieuw veroverde gebieden.

¹ H.G. Pflaum, in: *BJ*, 171(1971), pp. 349-366.

² W. Vanvinckenroye, in *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237.

De studie van de militaire betekenis van de *civitas Tungrorum* is problematisch. Er zijn te weinig data voor een gefundeerde synthese. Er dient een onderscheid te worden gemaakt tussen de regering van Augustus en de post-Augusteïsche tijd. Tijdens de regering van Augustus was het Romeinse militaire apparaat een bepalende factor in de ontwikkeling van de *civitas Tungrorum*. Het leger was verantwoordelijk voor de wegeaanleg, de zogenaamde *viae militares*. Atuatuca werd een wegenknooppunt. De vermoedelijke militaire aanwezigheid ter plaatse gaf de impuls tot de ontwikkeling van een vicus, waaruit later de *civitas*-hoofdplaats groeide. In de post-Augusteïsche periode is het militaire belang van deze nederzetting sterk afgenomen ten gunste van het administratieve. De *civitas Tungrorum* was als landbouwgewest voornamelijk van belang voor de ravitaillering van de Rijntroepen en de rekrutering van militairen voor de *auxilia*. Beiden zouden vanuit Atuatuca kunnen zijn georganiseerd. Voor het overige lijkt de militaire rol van Atuatuca en de *civitas* tijdens het Principaat miniem.

Uit de resultaten van het archeologisch onderzoek, de analyse van de inscripties en het prosopografisch en onomastisch onderzoek blijkt dat zeker de betere sociale standen van de *civitas Tungrorum* sterk waren geromaniseerd. Het is echter minstens even belangrijk vast te stellen dat tijdens de tweede eeuw, in een periode dat de romanisering overal lijkt doorgebroken, zowel in het openbare als in het private leven inheemse of minstens niet-Romeinse tradities op de voorgrond treden. Niettemin stelt men vast dat er nog een zekere sociale druk bestond zich naar de Romeinse levensaad te gedragen en te leven. Deze druk was sterker in de stad dan op het platteland, sterker in de hogere dan in de lagere klassen.

2. *Municipium Tungrorum: caput civitatis*

De hoofdstad van de *civitas Tungrorum* was Atuatuca, het huidige Tongeren. Het ontstaan van deze stad biedt stof tot discussie. Er werden tot nu toe geen sporen van een pre-Romeinse bewoning aangetroffen. Op basis van het archeologisch onderzoek werd de hypothese ontwikkeld dat een militair kamp aan de grondslag van haar ontstaan lag. Problematisch is evenwel dat tot nu toe weinig *militaria* werden gevonden. Om die reden trachten sommigen de militaire oorsprong van Tongeren te nuanceren. In ieder geval is de

stichting van Tongeren een zuiver Romeinse aangelegenheid. Zij dient te worden gezien in het licht van de bestuurlijke politiek van keizer Augustus.

Atuatuca zelf had als *civitas*-hoofdplaats het statuut van *municipium*. Dit statuut werd geattesteerd in een recent ontdekt altaar, gewijd aan I(upiter) O(ptimus) M(aximus) en de *genius* van het *mun(icipium) Tung(rorum)*.³ De bouw van de stadsmuur tijdens de tweede eeuw bevestigde waarschijnlijk dit stadsrechtelijk statuut. Wat het archeologisch onderzoek te Tongeren betreft, dient vooral te worden gewezen op de bijzondere resultaten van het project "stadskernonderzoek" sedert 1986. De doelstelling van dit project ligt niet enkel in het inkleuren van de ontbrekende delen van de plattegrond van Romeins Tongeren, maar vooral in de reconstructie van de levensomstandigheden in alle facetten.

Atuatuca overleefde de troebelen van de derde eeuw. Samen met Keulen bleef zij volgens Ammianus Marcellinus tijdens de late keizertijd het aanzien van een grote en welvarende stad behouden. Ook in het politieke leven bleef deze stad een rol spelen, zoals blijkt uit de aanwezigheid hier van Julianus in 358. Zij zou evenwel niet kunnen weerstaan aan de Frankische invallen van het einde van de vierde eeuw.

3. De Tungri in het Imperium Romanum

De militairen die dienst deden in de *alae* en *cohortes Tungrorum* en de Tungri in de overige eenheden waren bijzonder wijd verspreid in het Imperium Romanum. Daartegenover werd de burgerbevolking slechts driemaal buiten de *civitas Tungrorum* geattesteerd.

Dit kan worden verklaard door de sociaal-economische situatie in dit bestuursdistrict. Deze werd bepaald door het uitgesproken agrarisch karakter van de *civitas*, waardoor zich een goede rekruteringsbasis voor militairen had ontwikkeld.

De verhouding tussen de militairen en de civiele bevolking buiten de *civitas Tungrorum* staat zo in schril contrast met de situatie in de *civitas Treverorum*, waar het aandeel van de burgerbevolking buiten de *civitas* veel groter is. Dit onderscheid kan slechts worden verklaard door een fundamenteel verschil in economische kracht

³ W. Vanvinckenroye, in: *Limburg*, 73(1994), pp. 225-237.

tussen de beide civitates. De civitas Treverorum was op economisch vlak sterker dan de civitas Tungrorum. De betekenis van de civitas Tungrorum lag bijgevolg niet alleen in haar administratieve rol, maar voor een belangrijk deel ook in het militaire belang van deze regio als rekruteringsgebied en haar betekenis voor de bevoorrading van de Rijntroepen.

4. De auxilia Tungrorum

De Tungri in de Romeinse auxilia maken een belangrijk deel uit van deze studie. Zij vormen een specifieke emanatie van de politieke, economische en maatschappelijk-culturele situatie van de bevolking van de civitas Tungrorum. Na de beschrijving van de historie van de alae en cohortes Tungrorum werd uitvoerig ingegaan op de verschillende facetten van het romaniseringsproces binnen dergelijke eenheden.

Het gedetailleerde onderzoek van de in hoofdzaak epigrafische bronnen stelde ons in staat de historische ontwikkeling en de geschiedenis van de verschillende eenheden in aanzienlijke mate te verfijnen. Voorzover de bronnen een reconstructie toelieten, werd een gedetailleerd inzicht verkregen in de onderscheiden garnizoensplaatsen waar deze eenheden waren gelegerd en de opdrachten die zij hier uitvoerden.

De schaarse gegevens over het ontstaan van de auxilia Tungrorum dient men te zoeken in de geschriften van Tacitus. Hun origine lijkt terug te gaan tot een soort lokale milities, onder aanvoering van eigen stamgenoten. Tijdens de Batavenrevolte (69/70) waren zij in ieder geval reguliere eenheden. De hulptroepen zijn vermoedelijk reeds tijdens de Tiberisch-Claudische regeringsperiode ontstaan. Stellig werden op dat ogenblik in de civitas Tungrorum militairen voor de reguliere auxilia gerekruteerd. In totaal werden in de civitas Tungrorum drie alae en vier cohortes gelicht: de ala I Tungrorum, de ala I Tungrorum Frontoniana, de ala I Asturum et Tungrorum, de cohors I Tungrorum milliaria, de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l., de cohors III Tungrorum, de cohors IV Tungrorum milliaria. Daarnaast deden Tungri ook in andere eenheden dienst.

De Tungri waren blijkbaar voortreffelijke cavaleristen. Drie alae en één cohors equitata werden bij deze stam gelicht. Daarnaast treft

men Tungri aan in de ala Afrorum Veterana, de ala Augusta, de ala I Hispanorum milliaria, de ala I Hispanorum Aravacorum en vermoedelijk bij de equites singulares Augusti te Rome. Tenslotte vervulde een Tunger als cavalierist zijn militaire dienst in de cohors I Asturum equitata. Toeval kan dit niet zijn.

Bij de alae Tungrorum moeten wij eerst de ala I Tungrorum Frontoniana vermelden. De aanwezigheid van deze eenheid in de opeenvolgende garnizoensplaatsen hebben wij sterk kunnen verfijnen. Dit geldt vooral voor haar verblijf langs de Donau-*limes* in de nabijheid van Aquincum. Enkele aspecten springen in het oog. Op de eerste plaats liet het bouwschrift van Obuda toe te veronderstellen dat deze eenheid reeds in 73 ala I Tungrorum Frontoniana werd genoemd en niet pas vanaf de regering van Hadrianus, zoals voorheen werd aangenomen. Tevens kon op basis van de inscripties een gefundeerd onderscheid worden gemaakt tussen de ala I Tungrorum Frontoniana en de ala I Tungrorum. Daarbij hebben wij kunnen aantonen dat de ala I Tungrorum Frontoniana nooit was gelegerd in Carnuntum, zoals vaak werd aangenomen, maar wel te Aquincum en in de omgeving: Tétény, Campona en Intercisa.

Voor de resultaten betreffende de cohortes Tungrorum zijn interessant. De recente ontdekking en publicatie van het Vindolanda-tablet 88/841 ligt voor een belangrijk deel aan de basis van deze vooruitgang in het wetenschappelijk onderzoek. Het belang van dit document overstijgt de problematiek van de cohors I Tungrorum milliaria. Vooral voor onze kennis van de evolutie van cohortes quingenariae naar cohortes milliariae en van het functioneren van de hulptroepen was dit rapport van belang. Afgaande op de getalsterkte en de commandostructuur die hier werden gerapporteerd, bleek dat circa 90 n.Chr. de cohors I Tungrorum met zes centuriones in theorie nog een cohors quingenaria was, met een getalsterkte van 752 manschappen in de praktijk evenwel een cohors milliaria. Ook het functioneren van dergelijke eenheden kwam duidelijk uit dit document te voorschijn. Vast staat dat deze troepen vaak niet als eenheid optraden, maar detachementen uitzonden. Zendingen van dergelijke afdelingen lijken eerder regel dan uitzondering. Deze vaststelling verklaart een aantal problemen met betrekking tot de kazernering, onder andere te Carrawburgh en te Castlecary. Aanvankelijk nam men aan dat een vexillatio, zowel van de cohors I Tungrorum milliaria als van de cohors II Tungrorum

rum, vanuit Britannia naar Noricum werd overgeplaatst. Deze hypothese beruiste evenwel op een foutieve lezing van de diplomata van Mautern en Stein (Noricum). Na een nieuwe lezing van deze diplomata lijkt een nauwkeurige analyse van de inscripties te impliceren dat de cohors I Tungrorum milliaria steeds voltallig in Britannia aanwezig is geweest. Dit betekent dat enkel een vexillatio van de cohors II Tungrorum naar de Donauprovincies Raetia en Noricum werd overgeplaatst. De problematiek van de kazerneringen is evenwel zeer ingewikkeld en de diplomata brengen niet steeds een echte oplossing.

Niettemin bleek het mogelijk door een grondige studie van deze diplomata een zekere ordening te brengen in de opeenvolging van de kazerneringen. Dit liet trouwens toe de rol van de cohors IV Tungrorum in Noricum en Raetia beter te bepalen. Deze eenheid werd later naar aanleiding van herhaalde plaatselijke opstanden in Mauretania Tingitana naar deze laatste provincie overgeplaatst.

De Tungri deden niet enkel in de auxilia Tungrorum hun militaire dienst. Wij vinden ook Tungri terug in andere hulptroepen. Wij vermeldden reeds de ala Afrorum Veterana, de ala Augusta, de ala I Hispanorum, de ala I Hispanorum Aravacorum en de cohors I Asturum equitata. Daarnaast vindt men de leden van deze stam terug in de cohortes praetoriae. Het is vanwege het fragmentarisch karakter van de epigrafische bronnen evenwel onmogelijk alle eenheden waarin de Tungri ooit militaire dienst deden, te achterhalen. Een bijzonder voorbeeld hiervan is het monument van Adam-Klissi (Moesia Inferior) dat drie Tungri attesteert. De naam van de eenheid bleef evenwel niet bewaard.

5. De auxilia Tungrorum en het romaniseringsproces

De auxilia Tungrorum speelden in het romaniseringsproces van de lokale bevolking, zowel van de civitas als van de regio waar zij hun standplaats hadden, een beslissende rol. In dit kader werd de mobiliteit, de evolutie van de rekrutering en de samenstelling van de eenheden, de rechtspositie, de naamgeving en de familiale relaties van de militairen, en tenslotte de godsdienst en de iconografie van de grafmonumenten bestudeerd.

Tot nu toe werd algemeen aanvaard dat mobiliteit één van de basiselementen was van de Romeinse legerorganisatie. Dit zou

blijken uit de loopbanen van de officieren en uit de opeenvolgende verplaatsingen van de troepen. Ook voor de auxilia Tungrorum blijkt de mobiliteit zeer groot. Belangrijker is evenwel de structuur en de motivatie van deze troepenverplaatsingen te achterhalen. Het gaat er niet om de troepen alert te houden, zoals wel eens wordt aangenomen. Achter de troepenverplaatsingen mag men veeleer een duidelijkere militaire motivering veronderstellen.

Tijdens de Iulisch-Claudische regeringsperiode werden de auxilia Tungrorum doorgaans vlakbij hun rekruteringsgebied gelegerd. Een tijdelijke uitzondering moet worden gemaakt voor de cohors I en II Tungrorum die onder leiding van Fabius Valens tijdelijk in de Alpes Maritimae opereerden. Onder meer ten gevolge van de Batavenopstand in 69/70 werden dergelijke troepen als weinig betrouwbaar aangezien en naar andere provincies overgeplaatst. Sedert 70 werd geen enkele ala of cohors van Tungri nog in Germania Inferior geattesteerd. De eenheden kenden een vrij grote mobiliteit, vooral binnen de provincies waar zij werden gestationeerd. Regelmatig werden zij echter ook van de ene provincie naar de andere overgeplaatst.

Deze troepenverplaatsingen kenden doorgaans een militaire achtergrond. Dit was reeds in 69/70 voor de cohors I en II Tungrorum het geval, vermits geen van beide eenheden, wegens de expeditie met het leger van Fabius Valens, betrokken kan zijn geweest bij de Batavenrevolte. Vermoedelijk mag dit ook voor de ala I Tungrorum Frontoniana worden verondersteld. Haar overplaatsing naar de Donaulimes vond mogelijk plaats nog vóór de beëindiging van de Batavenrevolte in 70. De motivering voor deze transfer dient veeleer te worden gezocht in de consolidatie en de verdere uitbouw van de Donau-limes in Pannonia Inferior, waar deze eenheid deelnam aan de bouw van verscheidene kampen in de nabijheid van Aquincum.

De mobiliteit binnen éénzelfde provincie werd op een treffende wijze geïllustreerd door het recent gepubliceerde Vindolanda-tablet 88/841. Dit document toont aan hoe verschillende detachementen van de cohors I Tungrorum naar verscheidene plaatsen in Britannia werden uitgestuurd. Het schenkt een heel nieuw en indringend zicht op het functioneren van een cohors milliaria. Dergelijke eenheden gaven blijk van een buitengewone en voortdurende dynamiek die van zendingen vermoedelijk veeleer regel dan uitzondering maakte. In de loop van de tweede eeuw bleef die dynamiek in de troepenbe-

wegingen duidelijk bestaan onder impuls van de militaire situatie. Dit blijkt duidelijk uit de transfers van eenheden in Britannia die verscheidene malen werden verplaatst tussen het vallum Hadriani en het vallum Pii. De moeilijkheden die de Romeinen hier ondervonden met Britse stammen, waaronder vooral de Brigantes, speelden een beslissende rol.

Op het vlak van de rekrutering en de samenstelling kunnen de alae en cohortes Tungrorum worden gerangschikt onder de zogenaamde "etnische" eenheden. Dit wil zeggen dat deze troepen, zeker bij hun ontstaan, overwegend uit leden van één en dezelfde stam (civitas) werden gerekruteerd. Hun ontstaan mag grofweg worden gedateerd in de pre-Flavische periode. De precieze datum van de eerste lichte van deze troepen kan evenwel niet worden achterhaald. Mogelijk vonden de eerste conscripties in de civitas Tungrorum reeds plaats tijdens het bewind van Augustus, zeker vanaf de regering van Tiberius. Het feit dat er twee alae I Tungrorum bestonden, betekent dat beide niet tegelijk werden gelicht en een verschillend ontstaan hadden.

Uit het schaarse bronnenmateriaal blijkt dat de auxilia Tungrorum aan dezelfde rekruteringsmechanismen waren onderworpen als de andere eenheden. Aanvankelijk gebeurde de rekrutering voor de alae en cohortes Tungrorum hoofdzakelijk in de civitas Tungrorum. Later, vooral vanaf het ogenblik dat de hulpstroepen in de loop van de tweede eeuw meer en meer op permanente basis in hun kampen ver van huis werden gekazerneerd, ging de legerleiding over tot lokale rekrutering. Dit leidde tot eenheden waarvan de etnische samenstelling sterke "internationale" trekken vertoonde, zoals bij een onbekende eenheid waarvan de gesneuvelden werden opgesomd op het dodenmonument te Adam-Klissi. Niettemin lijken deze eenheden hun etnisch karakter tijdens de tweede eeuw tot op zekere hoogte te bewaren. Dit blijkt in ieder geval uit de militairen uit de pagus Condrustis en de pagus Vellau die tijdens de tweede eeuw dienst deden in de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l. Mogelijk mag men hieruit besluiten dat de cohors II Tungrorum nog op aanzienlijke schaal in de civitas Tungrorum ronselde.

Bijzondere aandacht dient te worden geschonken aan de ala Frontoniana die pas vanaf 73 het etnicon Tungrorum droeg. Voordien werd deze eenheid uitsluitend naar haar eerste bevelvoerder genoemd. Haar militairen werden in een uitgebreidere regio dan de civitas Tungrorum gerekruteerd. Dit wijst er misschien op dat wij

te maken hebben met een van oorsprong Gallische eenheid die onder keizer Vespasianus op grote schaal militairen in de *civitas Tungrorum* heeft geronseld en op die wijze haar etnische naam ontving.

De resultaten van het onderzoek naar de herkomststopgaven van de militairen waren opvallend. Geen enkele Tunger vermeldde als militair van een ala of cohors *Tungrorum* zijn origo. De militairen van deze eenheden die dit wel deden, gaven een herkomst buiten de *civitas* op. Alle Tungri die hun herkomst expliciet meedeelden, deden dienst in een eenheid, waarvan de oorsprong buiten de *civitas* lag. Hieruit zou men kunnen afleiden dat de militairen van de *auxilia Tungrorum* die hun origo niet meedeelden zich als Tungri identificeerden, terwijl de militairen die een herkomststopgave buiten de *civitas* vermeldden zich wensten te onderscheiden van de eenheid waarin zij dienst deden. Een kleine vergelijking met andere eenheden maakt evenwel duidelijk dat deze conclusie voornamelijk het gevolg is van het feit dat de inscripties onvoldoende representatief zijn.

De herkomststopgaven, het juridisch statuut en de rang of graad van de militairen van de *auxilia Tungrorum* toonden aan dat binnen de hulptroepen de romaniseringsgraad stijgt naarmate de militair in de carrièrestructuur hoger opklimt. De hogere rangen zijn aanzienlijk meer doordrongen van de Romeinse cultuur. Dit blijkt ook uit de naamgeving. Er bestaat een duidelijk verband tussen de militaire rang van de betrokkene en het gebruik van een Romeins-mediterrane of een vreemde naam. Het romaniseringsproces dat zich binnen de *auxilia* aftekent, komt ook tot uiting in de analyse van de familiale relaties van de militairen.

De Romeinse godsdienst was een integrerend deel van de romanisering. En hoewel het vermoedelijk niet steeds om een doelbewust gekozen instrument ter bevordering van het romaniseringsproces ging, vervulde de religie een bijzonder belangrijke functie in het militaire leven en werd zij ook als dusdanig gestimuleerd.

Het spreekt vanzelf dat de officiële Romeinse godsdienst de voornaamste plaats innam. Vooral Iupiter Optimus Maximus is in de inscripties zeer goed vertegenwoordigd. Maar ook Mars, Victoria, Fortuna, Hercules, Minerva en Apollo werden geattesteerd. De wijdingen gebeurden voornamelijk door de eenheid onder leiding van de ridderofficier of door de ridderofficier zelf. Een bijzonder aspect van deze officiële godsdienst wordt gevormd door de cultus

ter ere van het Keizerlijk huis. Hiermee is de keizerlijke propaganda nauw verbonden.

Het Romeinse leger heeft een sterk romaniserende invloed uitgeoefend. Overblijfselen van niet-Romeinse ritens blijven evenwel duidelijk aanwezig. Hercules Magusanus, Silvanus Cocidius, Epona, Ricagambeda, Viradecthis en de Matres worden geattesteerd. De inheemse goden zijn echter ten gevolge van de interpretatio romana en de verschillende assimilatieprocessen niet steeds even duidelijk herkenbaar. Als voorbeeld mogen hier de verwijzingen naar Taranis worden vermeld die achter Iupiter Optimus Maximus schuilgaan. Samenvattend kan men stellen dat het Romeinse pantheon in de legergodsdienst bij de Tungri duidelijk aanwezig is. Er bestaat een duidelijk verband tussen de Romeinse legergodsdienst en de propaganda ten gunste van het keizerlijk huis. In die officiële legergodsdienst is uiteraard een belangrijke rol weggelegd voor de eenheid en haar commandant. Het romaniseringsproces is evenwel niet absoluut. Men dient rekening te houden met de interpretatio romana van lokale goden.

Tenslotte was in het kader van de studie van de romanisering die van het Romeinse leger uitging, de iconografie van de grafmonumenten interessant. Vooral de thema's en de achterliggende betekenis waren van belang. Uitgangspunt was dat de tekst en de figuratieve voorstelling complementair zijn.

Het feit dat de overledene een grafmonument met een Latijnse inscriptie oprichtte, wijst reeds op een aanzienlijke graad van romanisering. Verscheiden grafmonumenten van Tungri en militairen van de auxilia Tungrorum waren voorzien van de typische ruiter- en maaltijdscènes. Eén enkele maal werd de militair afgebeeld als beroepsonderofficier. Hoewel zij in zekere zin een topos zijn, tonen dergelijke figuratieve voorstellingen aan hoe diepgaand de romanisering was. Zij maken duidelijk dat er een fundamentele breuk bestond tussen de overledene en zijn "roots". De iconografie op de grafmonumenten biedt bijgevolg niet enkel een bevestiging, maar zelfs een versterking van de besluiten die men uit de inscripties kan afleiden.

6. *Eindconclusies*

Bij het formuleren van een antwoord op de vraag naar de rol en de betekenis van de *civitas Tungrorum* en de *auxilia* die hier werden gelicht, waren twee aspecten van fundamenteel belang. Vooreerst werd de historie van *Atuatuca* als *municipium* en hoofdstad, van de *civitas Tungrorum* en van de *auxilia Tungrorum* als één fundamenteel geheel behandeld. Bindteken was het romaniseringsproces dat een fundamentele rol speelde in de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse maatschappij. Vervolgens werd de problematiek geplaatst in een Romeins perspectief.

Duidelijk werd dat *Atuatuca* en de *civitas Tungrorum* een kleine schakel waren in de organisatie van het westelijk *Imperium Romanum*. *Atuatuca* lag midden in een agrarisch gebied en speelde een voorname rol in de ravitaillering van de Rijntroepen. Daarnaast was de *civitas Tungrorum* een belangrijk rekruteringsgebied voor de Romeinse hulpstroepen. Hierdoor was het *municipium Tungrorum* op regionaal vlak een belangrijk centrum voor de verspreiding van de Romeinse cultuur. Er is evenwel een zekere relativisering nodig. Het archeologisch onderzoek in Tongeren en omgeving, hoewel slechts partieel uitgevoerd, toont aan dat deze *civitas*-hoofdplaats niet de vergelijking kon doorstaan met steden zoals Keulen of Trier. De bronnen betreffende *Atuatuca* en de *Tungri* in het *Imperium Romanum* laten desondanks toe op een meer correcte en genuanceerde wijze de plaats van Tongeren en de *civitas Tungrorum* in het *Imperium Romanum* te definiëren.

Zusammenfassung

In dieser Studie untersuchten wir den Romanisierungsprozeß in Gallia Belgica und insbesondere in der civitas Tungrorum. Aus der Fragestellung und dem Zugang der Problematik unter verschiedenen Aspekten können die drei wichtigsten Bedeutungsstränge unserer Untersuchung wie folgt skizziert werden:

1. Die civitas Tungrorum war das Ergebnis einer bewußten Politik Roms. Nach der Eroberung Gallias, der Niederlage der Eburonen und der Einverleibung der untersuchten Regio in das Imperium Romanum traten die Tungri in den Vordergrund und gaben dem Verwaltungsbezirk ihren Namen. Atuatuca, das aus einem Militärlager entstanden war, erwarb als wichtiges Verwaltungszentrum und caput civitatis die Grundordnung eines Municipiums. Von hier ging ein starker romanisierender Einfluß auf alle Lebensbereiche aus.

2. Die civitas Tungrorum war gewissermaßen eine wohlhabende Regio. Vor allem die Landwirtschaft war die Basis dieses Wohlstands. Der Verwaltungsbezirk der Tungri verfügte aber nicht über die gleiche Wirtschaftskraft wie zum Beispiel die civitas Treverorum. In bezug auf Handwerk, Gewerbe und Handel war seine Rolle eher bescheiden.

3. Die civitas Tungrorum hatte eine besondere militärische Bedeutung. In der Anfangsphase, unmittelbar nach den römischen Eroberungen, war die civitas eine Art Militärzone. Während der Pax Romana spielte diese Regio hauptsächlich eine Rolle im Nachschub für die Rheintruppen. Zugleich war sie ein wichtiges Rekrutierungsgebiet für die auxilia. Diese alae und cohortes Tungrorum wurden vor allem den limes von Britannia, der Rhein- und Donauprovinzen und Mauretania Tingitana entlang eingesetzt.

1. Die civitas Tungrorum

Mit dem ersten Kapitel präsentierten wir eine Übersicht über Entstehung und Organisation der civitas Tungrorum und zwar ab dem 1. Jahrhundert v.Chr. bis zur Regierung des Kaisers Diocletianus (284-305).

Selbstverständlich wurde der Ursprung der Tungri zu ergründen versucht. Nach dem Verschwinden des Namens der Eburones im Zuge der Säuberungen durch Cäsar, erschien dieser Stamm in den Quellen zum ersten Mal im Laufe des 1. Jahrhunderts n. Chr. Die Problematik um diesen Stamm erhielt ihre Bedeutung wesentlich durch die bekannte Stelle aus Tacitus, *Germania* (II, 4-5). Es liegt nahe, die Wurzeln dieses Stammes dienen bei den *Germani cisrhenani* zu suchen, zu denen auch die Eburones, die *Condrusi*, die *Paemani*, die *Segni* und die *Caerosi* gehörten. Die "Roots" dieser Stämme liegen wahrscheinlich bei der archäologisch gut ausgewiesenen Jastorf-Kultur. Man kann also nicht von einem neu angesiedelten Stamm sprechen, der das verwüstete Territorium der Eburones neu bevölkern sollte. Die Tungri waren eher zu unbedeutend, um für die Römer Schwierigkeiten zu verursachen. Vielleicht lieferten sie auch auf der Basis eines *foedus* (Vertrages) den Römern schon während der Eroberung oder unmittelbar danach Soldaten in die Armee und können so als *socii*, Verbündete, betrachtet werden. Die Decimierung der Eburones durch Cäsars Truppen ließ sie zum wichtigsten Stamm werden und so konnten sie einer *civitas* ihren Namen geben.

Die *civitas Tungrorum* selbst bildete sich im Laufe der schwierigen Übergangsjahre zwischen dem Ende des 1. Jahrhunderts v. Chr. und dem Anfang des 1. Jahrhunderts n. Chr. Dieser Verwaltungsdistrikt gehörte während des Prinzipats der Provinz *Gallia Belgica*. Zu diesem Schluß kann man kommen durch Plinius, *N.H.* (XXXI, 12), Ptolemeus, *Geographica* (II, 9, 4-6) und die Inschrift aus *Bulla Regia* (*Africa Proconsularis*). Die kürzlich entdeckte Weih-Inschrift mit der Meldung des *municipiums Tungrorum* läßt den Schluß nicht zu, zu schließen, daß die *civitas Tungrorum* dem *Germania Inferior* gehörte. Das Entstehen der *civitas* und ihrer Hauptstadt war die Folge einer gezielten Politik der Römer hinsichtlich der neu eroberten Gebiete.

Beim Studium der militärischen Bedeutung der *civitas Tungrorum* soll zwischen der Regierung des Augustus und der Post-Augustus-Zeit unterschieden werden. Während der Augustus Regierung wird jedenfalls deutlich, daß der römische Militärapparat ein entscheidender Faktor im Werdegang der *civitas Tungrorum* gewesen ist. Die Armee war für den Straßenbau

verantwortlich, die sogenannten *viae militares*. *Atuatuca* wurde so ein Verkehrs-Knotenpunkt. Die Anwesenheit des Militärs an diesem Ort gab den Impuls zur Entwicklung eines *vicus*, aus dem später die *civitas*-Hauptstadt gewachsen ist. In der Post-Augustus-Periode hat die militärische Bedeutung dieser Ansiedlung jedenfalls stark abgenommen zugunsten der Verwaltungsbedeutung. Die *civitas Tungrorum* war als landwirtschaftliche *Regio* hauptsächlich für den Nachschub der Rheintruppen und die Rekrutierung von Soldaten für die *auxilia* von Bedeutung. Beide könnten von *Atuatuca* aus organisiert worden sein. Im übrigen scheint die militärische Bedeutung von *Atuatuca* und der *civitas* zur Zeit des Principats minimal gewesen zu sein.

Aus den Resultaten der archäologischen Untersuchung, der Analyse der Inskriptionen und der prosopographischen und onomastischen Untersuchung wird schließlich klar, daß wenigstens die höher gestellten Schichten der Bevölkerung in der *civitas Tungrorum* stark romanisiert waren. Es ist aber genauso wichtig, festzustellen, daß im Laufe des 2. Jahrhunderts, in einer Periode, in der die Romanisierung sich überall durchgesetzt zu haben scheint, sowohl im öffentlichen als im privaten Leben, einheimische oder wenigstens nicht-römische Traditionen in den Vordergrund treten. Trotzdem stellt man fest, daß es doch einen gewissen Sozialdruck gab, sich nach römischer Lebensweise zu verhalten und zu leben. Dieser Sozialdruck war in der Stadt stärker als auf dem Lande, stärker in den höheren sozialen Schichten als in den niedrigen.

2. Municipium Tungrorum: caput civitatis

Das *caput* der *civitas Tungrorum* war *Atuatuca*, das heutige Tongeren. Die Entstehung dieser Stadt bietet Diskussionsstoff. Es wurden bis jetzt keine Spuren einer pre-römischen Besiedlung gefunden. Aufgrund der archäologischen Untersuchung wurde die Hypothese entwickelt, daß ein Militärlager ihrem Entstehen zugrunde lag. Problematisch ist aber, daß nur sehr wenig *militaria* wiedergefunden wurden. Deshalb haben einige Forscher versucht, den militärischen Ursprung Tongerens einzuschränken. Jedenfalls ist die Gründung Tongerens eine

rein römische Angelegenheit. Sie muß im Lichte der Militärpolitik des Kaisers Augustus gesehen werden.

Das Atuatuca selbst hatte als civitas-Hauptstadt das Statut eines municipiums. Dieses Statut wurde in dem kürzlich entdeckten, dem I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) gewidmeten Altar nachgewiesen. Die im Laufe des 2. Jahrhunderts gebaute Stadtmauer bestätigte vermutlich offiziell dieses stadtrechtliche Statut.

Wirtschaftlich war die Stadt wohlhabend. Die Tatsache, daß die Stadt Tongeren ein inmitten einer fruchtbaren Landwirtschaftsregio gelegener Straßenknotenpunkt war, war hierfür von Bedeutung. Ihr Beitrag zur Wirtschaft in den Bereichen Handwerk, Betrieb und Handel blieb jedoch bescheiden und war hauptsächlich auf den lokalen Markt gerichtet.

Atuatuca überlebte die Wirren des 3. Jahrhunderts. Wie Köln blieb auch ihr nach Amminius Marcellinus während der späten Kaiserzeit das Ansehen einer großen und wohlhabenden Stadt erhalten. In der Politik spielte diese Stadt immer noch eine Rolle, wie aus dem Aufenthalt in der Stadt von Julianus im Jahre 358 deutlich wird. Sie konnte aber den Überfällen der Franken am Ende des 4. Jahrhunderts nicht widerstehen.

3. Die Tungri im Imperium Romanum

Die Soldaten, die in den alae und den cohortes Tungrorum dienten, und die Tungri in den übrigen Einheiten waren im Imperium Romanum besonders weit verstreut. Die bürgerliche Bevölkerung hingegen wurde außerhalb der civitas Tungrorum nur dreimal erwähnt.

Diese Tatsache erklärt sich durch die sozial-wirtschaftliche Situation in diesem Verwaltungsbezirk. Sie wurde durch den ausgesprochen landwirtschaftlichen Charakter der civitas determiniert, die sich zu einer guten Rekrutierungsbasis für Soldaten entwickeln konnte.

Das Verhältnis zwischen dem Militär und der Zivilbevölkerung außerhalb der civitas Tungrorum steht in grellem Kontrast zu der Situation in der civitas Treverorum, wo der Anteil der Zivilbevölkerung außerhalb der civitas viel größer ist. Dies kann nur durch einen wesentlichen Unterschied in der Wirt-

schaftskraft der beiden civitates erklärt werden. Die civitas Treverorum war wirtschaftlich tatsächlich viel stärker als die civitas Tungrorum. Die Bedeutung der civitas Tungrorum lag also nicht nur in ihrer Verwaltungsrolle, sondern auch in der militärischen Bedeutung dieser Regio als Rekrutierungsgebiet und als Nachschubbasis für die Rheintruppen.

4. *Die auxilia Tungrorum*

Die Tungri in den römischen auxilia (Hilfstruppen) sind ein spezifisches Spiegelbild der politischen, wirtschaftlichen und sozio-kulturellen Situation der Bevölkerung der civitas Tungrorum. Anhand der Betrachtung der alae und der cohortes Tungrorum haben wir ausführlich die verschiedenen Aspekte des Romanisierungsprozesses innerhalb solcher Einheiten beschrieben.

Die spärlichen Daten über das Entstehen dieser auxilia Tungrorum sind zu finden in den Schriften von Tacitus. Ihre Herkunft scheint auf eine Art lokale Milizen (Volksheere) unter der Leitung von eigenen Stammesgenossen zurückzugehen. Während der Batavenrevolte (69/70) waren sie allerdings reguläre Militäreinheiten. Diese Hilfstruppen sind vermutlich während der Tiberisch-Claudischen Regierungsperiode entstanden. Allerdings wurden dann schon in der civitas Tungrorum Soldaten für die regulären auxilia rekrutiert. Insgesamt wurden in der civitas Tungrorum drei alae und vier cohortes rekrutiert: die ala I Tungrorum, die ala I Tungrorum Frontoniana, die ala I Asturum et Tungrorum, die Kohorte I Tungrorum milliaria, die Kohorte II Tungrorum milliaria equitata c.l., die Kohorte III Tungrorum, die Kohorte IV Tungrorum milliaria. Daneben haben Tungri auch in anderen Einheiten gedient. Mit dem Übergang vom Prinzipat zum Dominat verschwanden die auxilia Tungrorum aus den Quellen.

Die Tungri waren offenbar vorzügliche Kavalleristen. Drei alae und eine Kohorte (cohors) equitata wurden bei diesem Stamm rekrutiert. Daneben kann man Tungri finden in der ala Afro-rum Veterana, der ala Augusta, der ala I Hispanorum milliaria, der ala I Hispanorum Aravacorum. Schließlich hat ein Tunger

seinen Militärdienst als Kavallerist in der *cohors I Asturum equitata* geleistet. Zufall kann das nicht sein.

Vor allem die Forschungsergebnisse über die *cohortes Tungrorum* sind besonders interessant. Die kürzliche Entdeckung und Publikation des Vindolanda-Tablets 88/841 stellt wirklich die Basis für diesen Forschungsfortschritt dar. Die Bedeutung dieses Dokuments übersteigt u.E. die Problematik der *cohors I Tungrorum milliaria*. Vor allem im Bereich unserer Kenntnisse vom Übergang der *cohortes quingenariae* in die *cohortes milliariae* und über das Funktionieren der Hilfstruppen war dieser Bericht von besonderer Bedeutung.

5. Die auxilia Tungrorum und der Romanisierungsprozeß

Die *auxilia Tungrorum* spielten im Romanisierungsprozeß der Lokalbevölkerung, sowohl der *civitas* selber als der *Regio*, in der sie Dienststutz hatten, eine determinierende Rolle. In dieser Hinsicht wurden die Mobilität, die Entwicklung der Rekrutierung und der Zusammenstellung der Einheiten, die Rechtsposition, die Namensgebung und die Familienbeziehungen der Soldaten, schließlich auch die Religion und die Ikonographie der Grabmäler erforscht.

Bisher wurde allgemein angenommen, daß Mobilität eines der Basiselemente der römischen Militärorganisation war. Wichtig ist es, die Struktur und die Motivation dieser Truppenverschiebungen zu erforschen. Hinter den Truppenverschiebungen darf man klare militärische Motive vermuten.

Hinsichtlich der Rekrutierung und der Zusammenstellung können die *alae* und *cohortes Tungrorum* den sogenannten "ethnischen" Einheiten zugeordnet werden. Das heißt, daß diese Truppen, sicher beim Entstehen, überwiegend aus Mitgliedern einund desselben Stammes (*civitas*) rekrutiert wurden. Ihr Entstehen ist in *globo* in der Pre-Flavischen Periode datiert.

Aus den spärlichen Quellen wird deutlich, daß die *auxilia Tungrorum* denselben Rekrutierungsmechanismen wie die anderen Einheiten unterlagen. Am Anfang geschah die Rekrutierung für die *alae* und *cohortes Tungrorum* hauptsächlich in der *civitas Tungrorum*. Später, vor allem nachdem die Hilfs-

truppen im Laufe des 2. Jahrhunderts allmählich und permanent in ihren Lagern weit von zu Hause kaserniert wurden, wechselte die Armeeführung zur lokalen Rekrutierung. Daraus entstanden Einheiten, bei denen die ethnische Zusammensetzung starke "internationale" Züge trug.

Der Nachweis von Herkunft, juridischem Status und Rang oder Grad des Militärs der *auxilia Tungrorum* zeigten zusammen, daß innerhalb der Hilfstruppen der Romanisierungsgrad stieg, je nachdem die Militärs in der Karrierestruktur höher stiegen. Die höheren Militärränge sind wesentlich stärker von der römischen Kultur durchdrungen. Dies wird auch an der Namensgebung erkennbar. Es wird eine klare Beziehung sichtbar zwischen dem militärischen Rang und dem Gebrauch eines römischen oder mediterranen fremden Namens. Der Romanisierungsprozeß, der sich innerhalb der *auxilia* abzeichnet, kommt auch in der Analyse der Familienbeziehungen der Militärs zum Ausdruck.

Die römische Religion war ein integrierender Teil der Romanisierung. Und, obwohl es sich vermutlich nicht immer um ein gezielt organisiertes Instrument zur Förderung des Romanisierungsprozesses handelte, erfüllte die Religion eine besonders wichtige Funktion im Militärleben und sie wurde als solche auch stimuliert.

Zusammenfassend kann man annehmen, daß das römische Pantheon in der Militärreligion bei den Tunгри wirklich präsent ist. Es besteht darüber hinaus eine klare Beziehung zwischen der römischen Militärreligion und der Propaganda zugunsten des Kaiserlichen Hauses. In dieser offiziellen Militärreligion ist selbstverständlich eine bedeutende Rolle für die Einheit und für den Kommandanten vorgesehen. Der Romanisierungsprozeß ist aber nicht absolut. Es soll auch die *interpretatio romana* der Lokalgötter berücksichtigen.

Schließlich war im Rahmen der Studie der Romanisierung, die von der römischen Armee ausging, die Ikonographie der Grabdenkmäler interessant. Vor allem die Themen und die darin liegende Bedeutung waren hier wichtig. Ausgangspunkt darin war, daß der Text und die figurative Darstellung komplementär sind.

6. *Schlußfolgerungen*

Beim Forschen nach der Rolle und der Bedeutung der *civitas Tungrorum* und der *auxilia*, die hier rekrutiert wurden, waren zwei Aspekte von herausragender Bedeutung. Als erstes wurden der Werdegang von *Atuatuca* als *municipium* und Hauptstadt der *civitas Tungrorum* und die *auxilia* als wesentliche Einheit behandelt. Bindeglied war der Romanisierungsprozeß, der eine entscheidende Rolle in der Entwicklung der Gallo-Römischen Gesellschaft spielte. Dann wurde die Problemstellung unter eine römische Perspektive gestellt.

Hierdurch wurde deutlich, daß *Atuatuca* und die *civitas Tungrorum* ein kleines Glied waren in der Organisation des westlichen *Imperium Romanum*. *Atuatuca* lag inmitten eines agrarischen Gebietes und spielte eine wichtige Rolle beim Nachschub der Rheintruppen. Daneben war die *civitas Tungrorum* ein besonderes Rekrutierungsgebiet für die römischen Hilfstruppen. Dadurch war das *municipium Tungrorum*, sicher in regionalem Sinne, ein Zentrum von hoher Bedeutung für die Verbreitung der römischen Kultur. Es ist hier aber auch zu relativieren notwendig. Die archäologische Forschung in Tongeren und Umgebung, obschon nur partiell durchgeführt, zeigt, daß diese *civitas*-Hauptstadt sich nicht mit Städten wie Köln oder Trier vergleichen läßt.

Die vorliegende globale Quellenforschung über *Atuatuca* und die *Tungri* im *Imperium Romanum* läßt in dieser Hinsicht eine korrektere und mehr nuanzierte Definition über den Stellenwert der Stadt Tongeren und der *civitas Tungrorum* im *Imperium Romanum* zu.

Synthèse

Notre travail d'étude a porté sur le processus de la romanisation en Gaule Belgique et plus particulièrement dans la civitas de Tongres. A partir de la mise en question et de l'approche intégrée du problème, il nous est permis de définir trois lignes de force importantes dans notre travail de recherche, telles qu'elles apparaissent ci-dessous.

1. La civitas de Tongres fut le résultat d'une politique consciemment menée par Rome. Après la conquête de la Gaule, la défaite des Eburons et l'annexion à l'Empire romain de la région faisant l'objet de notre étude, les Tungri vont se distinguer et donner leur nom à un district administratif. Issue d'un camp militaire, Atuatuca finit par acquérir le statut de municipium, en tant que centre administratif important et en qualité de caput civitatis. C'est donc à partir d'elle que s'exercera une forte influence romanisante sur toutes les facettes de la vie quotidienne.

2. La civitas Tungrorum pouvait être considérée dans une certaine mesure comme une région prospère. A la base de cette prospérité, il y avait surtout l'agriculture. Toutefois, le district administratif des Tungri ne pouvait se targuer d'un rayonnement économique tel que, par exemple, celui de la civitas Treverorum. Quant à l'industrie artisanale et au commerce, le rôle de la cité était même plutôt modeste.

3. Par contre, la civitas Tungrorum revêtit une importance militaire considérable. Dans la phase initiale, immédiatement au lendemain des conquêtes romaines, elle était devenue une sorte de zone militaire. Lorsque la Pax Romana fut un fait, la région joua surtout un rôle de ravitaillement des troupes casernées sur le Rhin et constitua en outre une aire importante de recrutement pour les auxilia. En effet, les alae et cohortes Tungrorum furent placées principalement le long du limes de Britannia, des provinces du Rhin et du Danube, ainsi que de celui de la Mauretania Tingitana.

1. *La civitas Tungrorum*

Nous avons donné dans un premier chapitre un aperçu de la naissance et de l'organisation de la *civitas Tungrorum* et ce, à partir du premier siècle avant J.Chr. jusqu'au règne de l'empereur Dioclétien (284-305).

Bien sûr, il y fut également question de l'origine des Tungri. Après que fut effacé le nom même des Eburons, à la suite de la politique d'épuration menée par César, les sources font mention pour la première fois de cette tribu dans le courant du premier siècle après J.-Chr. Le problème de son existence a été cerné de façon importante dans le célèbre passage écrit par Tacite, dans son *Germania* (II, 4-5). L'origine de cette tribu doit être cherchée parmi les *Germani cisrhenani*, dont faisaient également partie les Eburons, les *Condrusi*, les *Paemani*, les *Segni* et les *Caeroesi*. Les racines de toutes ces tribus remontent probablement à la culture *Jastorf*, bien attestée par l'archéologie. On peut donc difficilement parler d'une tribu nouvellement introduite dans le but de repeupler le territoire anéanti des Eburons. D'ailleurs, les Tungri étaient trop insignifiants que pour être en mesure de causer des difficultés aux Romains. Il est même possible que, sur base d'un *foedus*, ils aient livré des effectifs militaires aux Romains, dès l'époque de la conquête ou immédiatement après et qu'ainsi ils aient pu être considérés comme *socii*, c'est-à-dire comme alliés. Du fait que les Eburons avaient été décimés par les troupes de César, les Tungri devinrent la tribu la plus importante et purent, pour cette raison, donner leur nom à une *civitas*.

La *civitas Tungrorum* proprement dite fut fondée au cours de la difficile période de transition, entre la fin du premier siècle avant J.-Chr. et le début du premier siècle après J.Chr. Pendant la période du *Principat*, ce district administratif relevait de la province *Gallia Belgica*, ce qui peut être confirmé sur base des écrits de Pline, N.H. (XXXI, 12), de Ptolémée, *Geographica* (II, 9, 4-6), et de l'inscription trouvée à *Bulla Regia* (*Africa Proconsularis*). L'inscription votive, récemment découverte, et faisant mention du *municipium Tungrorum* ne permet pas de conclure que la *civitas Tungrorum* ait appartenu à la *Germania Inferior*. La fondation de la *civitas* et de sa capitale

fut le résultat d'une politique transparente des Romains à l'égard des territoires fraîchement conquis.

Avant d'aborder l'étude de la signification militaire de la civitas Tungrorum, il importe de faire une distinction entre le règne d'Auguste et la période post-augustienne. Durant le règne d'Auguste, il s'avère en tout cas que l'appareil militaire romain fut un facteur important dans le développement de la civitas Tungrorum. C'était l'armée qui était tenue responsable de la construction des routes, les fameuses viae militares, et Atuatuca devint ainsi un carrefour routier. La présence sur place des effectifs militaires fut la raison de l'établissement d'un vicus, d'où naquit plus tard la capitale de la civitas. Mais il est un fait qu'au cours de la période post-augustienne, l'importance militaire du site diminua fortement au profit d'une fonction administrative. La civitas Tungrorum, en tant que région agricole, était de première importance pour le ravitaillement des troupes du Rhin et le recrutement de militaires pour les auxilia. Ces deux objectifs semblent avoir pu être atteints à partir d'Atuatuca. Du reste, le rôle militaire d'Atuatuca et de la civitas durant le Principat semble avoir été plutôt minime.

Les résultats de la recherche archéologique, l'analyse des inscriptions ainsi que l'examen prosopographique et onomastique permettent finalement d'affirmer avec certitude que les classes sociales supérieures de la population de la civitas Tungrorum étaient fortement romanisées. Mais il est tout aussi important de constater qu'au cours du deuxième siècle - qui est une période où la romanisation semble être partout un fait, tant dans la vie publique que privée -, des traditions locales ou du moins non romaines se font jour. Néanmoins, on constate qu'il existait au moins une certaine pression sociale poussant les habitants à adopter le mode de vie et de comportement romain. Cette pression sociale se fit davantage sentir en ville qu'à la campagne, et dans les rangs sociaux supérieurs plutôt que dans les classes inférieures de la population.

2. *Municipium Tungrorum: caput civitatis*

Le caput de la civitas Tungrorum était Atuatuca, l'actuelle ville de Tongres. La naissance de cette dernière prête sujet à discussion. Jusqu'à présent, nulle trace d'habitat pré-romain n'a pu être découverte. Sur base de la recherche archéologique, on a émis l'hypothèse qu'un camp militaire aurait été à l'origine de sa fondation. Or, le problème est que peu de vestiges militaires y ont été trouvés et, pour cette raison, d'aucuns se sont efforcés de nuancer l'origine militaire de Tongres. Quoi qu'il en soit, la fondation de cette ville fut un phénomène purement romain, qu'il convient d'aborder à la lueur de la politique militaire et administrative de l'empereur Auguste.

En tant que capitale d'une civitas, Atuatuca bénéficiait du statut de *municipium*. Ce statut fut attesté par la découverte assez récente d'un autel consacré à I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) et au Genius du mun(icipium) Tung(orum). La construction de l'enceinte de la ville, au cours du deuxième siècle, peut être vue comme une ratification officielle de ce statut urbain.

Sur le plan économique, la ville était prospère. Le fait que Tongres fut un carrefour routier au centre d'une région agricole fertile n'est certes pas étranger à cette prospérité. Toutefois, elle ne prendra part que de façon plutôt modeste à une industrie artisanale et au commerce, ne couvrant principalement dans ces domaines que le marché local.

Atuatuca surmontera la période troublée du troisième siècle. De même que Cologne - comme l'atteste Ammianus Marcellinus - elle conservera, jusqu'à la fin de la période impériale, l'aspect d'une grande ville florissante. Et même dans le domaine politique, Tongres ne cessera de jouer un certain rôle: il n'en est pour preuve que la présence de Julianus dans cette ville en l'an 358. Elle ne pourra cependant pas résister aux invasions franques de la fin du quatrième siècle.

3. *Les Tungri dans l'Imperium Romanum*

Les soldats en état de service dans les *alae* et *cohortes* *Tungrorum*, ainsi que les Tungri répartis dans les autres unités, étai-

ent très largement dispersés dans l'Imperium Romanum. Par contre, la présence de population locale en dehors de la civitas Tungrorum n'est attestée que trois fois.

Cet état de choses peut s'expliquer par la situation socio-économique régnant dans ce district administratif. Le caractère agricole très prononcé de la civitas avait constitué une bonne base de recrutement militaire.

Le rapport entre le contingent militaire et la population civile se trouvant à l'extérieur de la civitas Tungrorum contraste donc très fort avec la situation enregistrée dans la civitas Treverorum, dans laquelle la part de la population civile vivant en dehors de la civitas était de loin supérieure. Cette différence ne peut s'expliquer que par un potentiel économique très différent dans les deux civitates. En effet, la civitas Treverorum était bien plus puissante sur le plan économique que la civitas Tungrorum. L'importance de la civitas Tungrorum ne se situait donc pas uniquement dans son rôle administratif, mais aussi dans le rôle militaire de cette région, en tant qu'aire de recrutement et dans sa fonction d'approvisionnement des troupes du Rhin.

4. Les auxilia Tungrorum

La présence de Tungri au sein des auxilia romains est une conséquence bien spécifique de la situation politique, économique et socio-culturelle de la population de la civitas Tungrorum. Après avoir traité de l'historique des alae et cohortes Tungrorum, nous nous sommes penchés sur les différentes facettes du processus de romanisation au sein de ces unités.

C'est dans l'oeuvre de Tacite qu'il faut rechercher les quelques rares informations concernant ces auxilia Tungrorum. Ils semblent avoir été, à l'origine, une sorte de milices locales, dirigées par des membres de leur propre tribu. En tout cas, au cours de la révolte des Bataves (69/70), ils formaient déjà des unités régulières. Il est probable que ces troupes auxiliaires sont apparues durant la période de règne des empereurs Tibère et Claude. De toute façon, il y avait déjà à cette époque-là des militaires qui étaient recrutés dans la civitas Tungrorum pour les troupes auxiliaires régulières. Au total,

trois alae et quatre cohortes y furent levées: la ala I Tungrorum, la ala I Tungrorum Frontoniana, la ala I Asturum et Tungrorum, la cohors I Tungrorum milliaria, la cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l., la cohors III Tungrorum et la cohors IV Tungrorum milliaria. En outre, il se trouvait également des Tungri servant dans d'autres unités militaires. Lorsque le dominat succéda au principat, les sources se turent à propos des auxilia Tungrorum.

Les Tungri semblent avoir été d'excellents cavaliers: trois alae et une cohors equitata furent levées dans leur tribu. A ceci s'ajoute que l'on trouve également des Tungri dans la ala Afrorum Veterana, la ala Augusta, la ala I Hispanorum milliaria, et la ala I Hispanorum Aravacorum. Et en fin de compte, un Tunger accomplit son service militaire en tant que cavalier dans la cohors I Asturum equitata. Ceci ne peut être un effet du hasard.

Les résultats de la recherche portant sur les cohortes Tungrorum ne manquent certes pas d'intérêt. Le progrès accompli dans la recherche scientifique est dû en grande partie à la découverte récente et à la publication de la tablette Vindolanda 88/841. L'importance de ce document dépasse, à notre avis, le problème que posait la cohors I Tungrorum milliaria. C'est surtout en ce qui concerne notre connaissance de l'évolution des cohortes quingenariae en cohortes milliariae, et ce que nous savons sur le fonctionnement de ces troupes auxiliaires, que le résultat de cette analyse s'avère remarquable.

5. Les auxilia Tungrorum et le processus de romanisation

Les auxilia Tungrorum jouèrent un rôle déterminant dans le processus de romanisation de la population locale, qu'il s'agisse de celle de la civitas ou de celle de la région où ces auxilia étaient casernés. C'est dans ce contexte que nous avons étudié la mobilité des militaires, l'évolution du recrutement et la composition des unités, le statut juridique, la dénomination et les relations familiales des militaires, et enfin la religion et l'iconographie des monuments funéraires.

Il est un fait resté indéniable jusqu'à présent, c'est que la mobilité fut un des éléments de base de l'organisation militaire

romaine. Il importe donc de bien connaître quelles étaient la structure et la motivation de ces déplacements de troupes. En effet, il est permis de croire que, derrière ceux-ci, il y avait un motif militaire bien net.

Quant au recrutement et à la composition des *alae* et des cohortes *Tungrorum*, celles-ci peuvent être classées parmi les unités dites "ethniques". Cela veut dire que ces troupes, très certainement au moment de leur recrutement, étaient constituées principalement de membres d'une seule et même tribu (*civitas*). Leur apparition peut être datée globalement de la période pré-flavienne.

Des quelques pauvres sources dont on dispose, il ressort que les *auxilia Tungrorum* étaient soumis aux mêmes mécanismes de recrutement que toutes les autres unités. Au début, ce recrutement se faisait principalement, pour les *alae* et cohortes *Tungrorum*, dans la *civitas Tungrorum*. Par la suite et surtout - dans le courant du deuxième siècle - dès l'époque où les troupes auxiliaires furent de plus en plus casernées de façon permanente dans leurs campements loin de leur lieu d'origine, les chefs d'armée procédèrent à un recrutement sur place. Ceci donna naissance à des unités à composition ethnique fortement internationalisée.

Les données concernant l'origine des militaires faisant partie des *auxilia Tungrorum*, leur statut juridique, leur rang ou grade, laissent apparaître que le degré de romanisation au sein de ces troupes auxiliaires est proportionnel au niveau de promotion atteint au cours de la carrière militaire. Par conséquent, les rangs les plus élevés seront aussi les plus considérablement imprégnés de culture romaine. Ceci est d'ailleurs corroboré par l'étude onomastique: il existe un lien très clair entre le rang militaire d'un individu et l'emploi d'un nom romain, méditerranéen ou étranger. En outre, le processus de romanisation effectué au sein des *auxilia* ressort également de l'analyse des relations familiales des militaires.

La religion romaine était une partie intégrante de la romanisation. Quoiqu'il ne fût probablement pas toujours question d'un moyen utilisé consciemment en vue d'accélérer ce processus de romanisation, la religion n'en fut pas pour autant moins importante dans la vie militaire et, en tant que telle, elle fit l'objet d'encouragements.

En résumé, on peut affirmer que le panthéon romain était bel et bien présent dans l'expérience des militaires Tungri. De plus, il y a un lien évident entre la religion militaire et la propagande en faveur de la maison impériale. En effet, dans cette religion, une bonne part est assurément faite au principe de l'unité et de son commandant. Toutefois, le processus de romanisation ne fut pas absolu, car il faut certes tenir compte de l'*interpretatio romana* des déités locales.

Enfin, dans le cadre de l'étude de la romanisation émanant de l'armée romaine, il est intéressant d'examiner de près l'iconographie des monuments funéraires. Les thèmes illustrés et leur sens latent étaient ici de grande importance. Comme point de départ, il y avait la constatation que le texte et la représentation figurative étaient complémentaires.

6. *Conclusions*

Dans l'examen du rôle et de l'importance de la *civitas Tungrorum* et des *auxilia* qui y étaient recrutés, deux aspects d'importance primordiale se détachent. Tout d'abord, on a traité l'historique d'Atuatuca, en tant que *municipium* et capitale de la *civitas Tungrorum*, comme un tout fondamental, le dénominateur commun étant le processus de romanisation qui joua un rôle indéniable dans le développement de la société gallo-romaine. Dans un deuxième temps, la problématique a été placée dans une perspective romaine.

De tout ceci, il ressort qu'Atuatuca et la *civitas Tungrorum* formaient un petit chaînon dans l'organisation de l'Empire Romain d'Occident. Atuatuca était située dans une région agricole et joua un rôle important dans le ravitaillement des troupes du Rhin. A cela s'ajoute que la *civitas Tungrorum* formait une aire de recrutement importante pour les troupes auxiliaires romaines. Ceci eut pour conséquence que le *municipium Tungrorum* fut un centre important - du moins, sur le plan régional - pour la diffusion de la culture romaine. Mais une certaine relativité est ici de mise. L'examen archéologique à Tongres et ses environs, quoiqu'encore partiellement mené, révèle que cette capitale de *civitas* ne saurait être comparée avec des villes telles que Cologne ou Trêves. L'approche

globale des sources concernant Atuatuca et les Tungri, au sein de l'Imperium Romanum, permet donc de définir de façon plus correcte et plus nuancée la place qu'occupaient Tongres et la civitas Tungrorum dans l'Imperium Romanum.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

- 1 Dr. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw**
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek**
- 3 Dr. J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyendal (2 delen)*
- 4 Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914**
- 5 Dr. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop**
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort**
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400**
- 8 Dr. J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren**
- 11 Dr. Mr. H.H.E. Wouters, *Grenslaan en bruggehoofd**
- 12 Dr. C. van den Berg, *H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne**
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg**
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II*
- 18 Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid**
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J.A.K. Haas, *De Verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr. J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr. Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr. A.F. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek**
- 35 Dr. Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-±1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*
- 38 Drs. A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*
- 39 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*

- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*
- 45 Dr. Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit*
- 46 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 2: 1138-1558*
- 47 *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen
- 48 Dr. J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567*
- 49 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands*
- 50 Dr. Hans van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg*
- 51 Dr. P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen*
- 52 Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen en Drs. W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*
- 53 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 3: 1558-1679*
- 54 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*
- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I*
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II*
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965*. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland

* Deze titels zijn uitverkocht

Omslag-illustratie:

De Romeinse muur van Tongeren aan de Cesarenlaan (tweede eeuw).

